

ACADÉMIE DES SCIENCES DE BULGARIE
Classe des sciences historiques et pédagogiques

BULLETIN
DE
L'INSTITUT D'ARCHÉOLOGIE

XXIII

Sofia • 1960

ÉDITIONS DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES DE BULGARIE

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Отделение исторически и педагогически науки

ИВЕСТИЯ
НА
АРХЕОЛИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ

XXIII

ОБРАЗОВАТЕЛНА БИБЛИОТЕКА - КОЛАРОВГРАД
София • 1960

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

А-825

т. XXIII. 1960

9

Редакционна колегия

Акад. Кр. Миятев (отговорен редактор), чл.-кор. Д. Димитров,
чл.-кор. В. Бешевлиев, ст. н. сътр. В. Нов

ОПРЕДМЕТНА БИБЛИОТЕКА - КОЛАРОВЕРА
ДЕПОЗИТНИ 19 61 № 1259

88

ЖИЛИЩНАТА АРХИТЕКТУРА В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ IX И X В.

Кръстьо Миятев

Строителството на българите за обикновени жилищни и стопански нужди през времето на първата им държава е свършено слабо проучено. У нас до сега не се е появило нито едно специално изследване върху жилището на българите през IX и X в. Наистина ние нямаме в България цялостно запазени от това време селища и жилища с прилежащите към тях стопански и сервизни постройки, но не липсват, макар и оскъдни, писмени, езикови, етнографски и археологически данни, които биха могли да послужат за основа на едно макар и предварително изследване върху появата и развитието на жилището у българите, върху степента на развитието на тяхното строително умение за жилищни нужди, а също така и върху свързаните с това строителство занаяти и всякакви други производствени работи. Едно такова изследване би могло да хвърли светлина не само върху жилищната култура, но и върху самите обществени отношения у българския народ през въпросната епоха.

Всичко, което знаем досега за жилището на старите българи, се дължи главно на кратките обобщителни бележки в трудовете на отделни български и чужди етнографи и археолози, между които първо място заема чешкият учен Любор Нидерле.¹ Голяма част обаче от тези бележки са неточни и остарели. През 1950 г. излезе в Белград книгата на М. Гарашанин и Й. Ковачевич под надслов „Преглед материјалне културе јужних словена“, а в 1956 г. бе отпечатано и второто издание на труда на В. Хенсел „Słowiańszczyzna wczesnosredniowieczna“. В тези два нови труда върху материалната култура на славяните се отделя доста място за славянското жилище. В съответните глави са дадени кратки сведения и за жилището на българите, без да се внася нов, по-съществен принос към даденото вече от Нидерле и неговите съвременници.

Слабата страна на повечето от сведенията за българското жилище, които намираме у чуждите учени, се състои в това, че тези сведения са построени предимно върху исторически, езикови и етнографски данни, без да са използвани археологическите материали, които или не са били още открити, или са останали ненапълно известни на авторите.

Писмените известия за славяно-българското жилище, които се съдържат у старите писатели, са обикновено кратки и неясни. Етнографските материали са винаги от по-ново време и представят жилището в късен стадий на развитие, който едва ли може да се смята всякога за заостеняла форма на първично жилище. Езиковите данни свидетелствуват красноречиво за известно разнообразие на видовете постройки, но по тях не може да се определят характерът, строежът и предназначението им.

Поради тези причини се налага използването досега данни за българското жилище през IX и X в. от исторически, езиков и етнографски характер да се допълнят и с археоло-

¹ L. Niederle. Rukověť slovanských starožitností. Praha, 1953, стр. 260 сл.; Н. З. Тихов. Материалы для истории развития славянского жилища. Болгарский дом и относящийся к нему постройки по данным языка и народных песен. Изв. Общ. археологии, истории и этнографии при Казанском университете, XI, вып. 1, Казань, 1891.

гически материали, останали неизвестни на изследователите или открити в последно време. Наистина и тези материали все още са в ограничено количество и недостатъчно пълноценни като основни исторически извори поради извънредно лошото състояние, в което са достигнали до нас.

Обаче при всичката непълнота и несигурност на наличния археологически материал последният все пак остава преди всичко поради своята реална конкретност един от най-съществените компоненти на комплексния метод, който се прилага при изследването изобщо на жилищата в най-дълбока древност.

Археологическото изследване на старото българско жилище се намира у нас в незадоволително състояние, защото ние все още не притежаваме многоброен и основно изследван материал. Ние нямаме още нито едно цялостно и системно проучено славяно-българско селище.

Следи от стари славянски селища са открити у нас случайно при разкопки или сондажи на антични населени места. Така напр. в развалините на римските градове Ескус, Никополис ад Иструм, Абритус, Апиария и др. се установява и присъствие на славянски културен пласт, без да са търсени и намирани останки от жилища в него. В много от тези места се оказва, че славянският културен пласт не лежи непосредствено между или над развалините на тракийското или римското селище. Между двата културни пласта се намира обикновено един хиатус, които разделя двете поселения — античното и славянското — по време. Това показва, че славяните, заемайки новите си земи на юг от Дунав, са се настанявали на местата на по-стари, мъртви селища, за да използват благоприятното им географско местоположение, а вероятно и останките на техните защитни съоръжения. От този факт не бива обаче да се прави извод, че първите славянски поселения на Балкана са се настанявали изключително между или над останките на тракийските села и римските градове. Като земеделски народ те са предпочитали да се установяват и на незаселени, но годни за земеделие места.

Издирването и систематичното проучване на старите славяно-български селища у нас са още в самото начало. Проучванията стават главно в североизточната част на страната, гдето от 680 до 972 г. е било средището на славяно-българската държава. Работи се главно в столиците Плиска и Преслав, като успоредно с това се издирват и набелязват местата на други славяно-български селища в Североизточна и Северозападна България, които предстоят да бъдат проучени по-късно чрез сондажи и редовни разкопки. Такива частично проучени селища имаме засега при с. Попина на Дунав, при с. Цар Асеново между Коларовград и Силистра и в Ломско.

Изследване на славяно-български селища е подхванато и от румънски археолози в Молдавия и в Добруджа, която през IX и X в. е била населена със славяни и е влизала в пределите на българската държава. Колектив от румънски учени изследва античните и славянските селища Диногения при с. Гарван (Тулчанско), Новиодунум, Николицел при Исакча, Мъчин, Меджидия, Сучава, Буков при Плоещи, Хлинча при Яш и др. В тези места те също са се натъкнали на славянски културни пластове, а на територията на римско-византийската Диногения са успели да открият и разкопаят значителна част от славяно-българско гъсто и безредно застроено селище.

Проучените досега от румънски и български археолози славяно-български селища не могат да се отнесат към първите векове на славянското заселване. Материалите, които се откриват в столиците Плиска и Преслав, в градищата при с. Цар Асеново, с. Попина, с. Гарван и другите румънски находища, произхождат предимно от IX — X в., т. е. от времето, когато българската държава се е намирала в своя най-голям политически и културен възход, който, както показват находките, е дал отражение и в отдалечените от центъра славяно-български селища.

Тъй като в казаните по-горе места са открити и останки от жилищни постройки, ние ще се опитаме да използваме, доколкото е възможно, тези нови материали, за да допълним и евентуално потвърдим известните вече исторически, езикови и етнографски данни за старото българско жилище в североизточната част на Първата българска държава.

Най-ранните писмени известия, които могат с голяма вероятност да се отнесат към жилищата на балканските славяни, докато те са живеели на север от Дунав, принадлежат на византийските писатели Прокопий и Псевдомаврикий. В своята „Готска война“ Прокопий пише, че славяните, заемайки по-голямата част от брега на Дунав, на отвъдната страна на реката, пръснати далеч едни от други, живеят всички в бедни хижи.¹ Към това известие Псевдомаврикий прибавя само допълнението, че славяните правят много изходи на своите жилища поради различните опасности, които ги сполетяват.²

Сведенията на тези двама византийски автори са не само неясни, но и противоречиви. У Прокопий съвсем не е ясно какво трябва да се разбира под израза „бедни хижи“ — дали подземни или надземни постройки — и в каква форма трябва да си ги представяме. Във времето, за което пише Прокопий, славяните са били вече изоставили своя първобитен родов строй. Тогава са се издигнали като важна стопанска единица отделните семейства, които по понятни причини се нуждаели от по-малки жилища. Ето защо едничкото нещо, което може да се извлече от Прокопиевия израз, е само това, че „бедни хижи“ са могли да бъдат наречени само неголеми постройки със свършено просто устройство и първобитен начин на строеж. Ако този извод е правилен, то известието на Псевдомаврикий за многото изходи сигурно не ще да се отнася до „бедните хижи“, които едва ли са могли да имат повече от един вход, а навярно до „многото“ изходи на укрепените селища, които ще да са осигурявали на обитателите възможност по-лесно да избягват опасните нападения.³

Не ще съмнение, че и на Балканския полуостров славяните ще да са продължавали да строят и да живеят в бедни хижи. Такива славянски жилища се споменават и в околностите на Солун в легендата за чудесата на св. Димитър Солунски.

По аналогия на откритите в Южна Русия останки от жилища от първото хилядолетие на н. е. се приема обикновено, че първобитните славянски жилища на юг от Дунав ще да са били също два вида: полукопани в земята землянки и надземни дървени колиби. Такива са били и по-голямата част от жилищата на траките.⁴

Архитектурната традиция на старите славяни се е запазила на Балкана в течение на много векове. В началото на X в. българският писател Иоан Екзарх пише за сламени хижи в околностите на Преслав, а Ибрахим ибн Якуба съобщава в 965 г., че македонските славяни в западната част на Балканския полуостров живеели в дървени къщи.⁵ Някои дори смятат, че традицията да се живее в землянки е била запазена в България до XIX в. в т. нар. „уземни къщи“ във Видинско и Ломско.⁶

Но землянките и дървените надземни колиби не са били единствените жилища и стопански постройки в България през IX и X в.

За съществуването на разни видове жилищни и стопански постройки през това време свидетелствуват известни езикови и писмени данни. За означаване на такива постройки е

¹ Гръцки извори за българската история. София, 1958, стр. 126 и сл.

² Пак там, 282.

³ L. Niederle. Rukověť slovanských starožitností. Praha, 1953, стр. 282. Според М. И. Максимова (вж. И. И. Лапушкин. О жилищях восточных славян Днепровского левобережья VIII — X вв. КСИИМК, 68, 1957, стр. 13, заб. 47) текстът у Псевдомаврикий може да се тълкува и в следния смисъл: „... устройват в местата на своето обитаване много изходи. . .“ Вж. също у Б. А. Рыбаков. Анты и Киевская Русь. ВДИ, кн. 1, 1939, стр. 327; М. Ю. Брайчевский. Об „антах“ Псевдомаврикия. СЭ, 1953, кн. 2, стр. 30; Г. Цанкова-Петкова. Материалната култура и военното изкуство на дакийските славяни според сведенията на Псевдо-Маврикий. Изв. на инст. за бълг. история, VII, 1957, стр. 336.

⁴ Страбон. География VII 5₁₂: „бесите живеят в колиби и прекарват оскъдно“. Извори за старата история на Тракия и Македония. София, 1949, стр. 216.

⁵ В. Н. Златарски. Известие на Ибрахим ибн Якуба за българите от 965 г. Сп. БАН XXII, ист. фил. клон, № 12, стр. 81.

⁶ Niederle. Rukověť. Стр. 262; И. Басанович. Ломският окръг. Мсб, V, 1891, стр. 43 и сл.; F. Kanitz. Donau-Bulgarien. I, стр. 83. а.; К. Иречек. Пътвания. Стр. 274; Г. Гунчев. Уземните къщи в Дунавска България. ГСУИФФ, XXX, 1933/34.

имало в старо-българския език следните думи: *полата, тѣмъ, чѣтогъ, домъ, домьць, кѣща, храмъ, Храмина, Храминна, хъжа, хъжина, хъжница, хъза, хъзинна, хъзъ, нѣтъба, кѣтъ, кѣтъца, стропъ* и др. Всички тези думи едва ли могат да се считат като синоними на едно и също понятие. Повечето от тях са означавали разни видове жилищни постройки или най-малко част от такива.

Картината на класовото разслоение в България през X в., отразена в строителството която ни представя Иоан Екзарх в своя „Шестоднев“, пояснява до известна степен богатата номенклатура за жилищни и стопански сгради. Иоан Екзарх напр. разграничава съвсем ясно архитектурата на столицата Преслав от архитектурата на тогавашното българско село. Според него странникът-селянин, като влезе в столицата на княза, вижда от двете си страни (на улицата) *храмы*, на които той се учудва, защото в своето село не е виждал нищо друго, освен *хъзы* *сламны*. С думата *храмъ* старите българи са означавали изобщо солидна сграда за живеене или за култови нужди. А това, че преславските къщи (*храмы*) са били наистина различни от сламените селски хижи, показва и самото определение, което им дава Иоан Екзарх: тези постройки били украсени с камък, изпъстрени с дърво и изписани (боядисани).

За градски или по-точно болярски жилища в Плиска и в Девол (в западните покрайнини на държавата), които са се отличавали с по-особено устройство и по-сложно архитектурно оформяване, се говори в житието на Климент Охридски от архиепископ Теофилакт. Когато Методиевите ученици след изгонването им от Моравия пристигнали в Плиска, княз Борис заповядал да им дадат жилища, които били определени за първите от приятелите му. Между последните били болярите Есхач и Чеслав, които приели в домовете си Климент, Наум и Ангеларий.¹ По-нататък в същото житие четем, че княз Борис предал като дар на Климент три къщи в Девол, превъзходни по удобства, които принадлежали на рода на комитите.² За съжаление горните сведения само загатват за богато устроени болярски къщи, без да дават подробности за тяхното архитектурно разпределение, оформяване и украса. Но затова пък ние знаем от Иоан Екзарх, че преславските къщи са били украсени отвън с камък, изпъстрени с дърво и изписани. Подобни ще да са били навярно и болярските къщи в Плиска и Девол.

В третото слово на същото съчинение Иоан Екзарх съобщава и за материалите, с които се строели жилищата на богатите: (Ако някой) би пожелал да построи къща (*храмъ*), но няма с какво да я направи, би отишел при богатите и би изпросил от одного мрамор, от другигу тухли (*бръсѣлна*), за да изгради стените и постеле пода с мрамор (*мраморомъ помостилъ*). На същото място обаче ние четем и за *потонъ храмочъ* *отъ лѣса*, за покрив от слама и врати, изплетени от пръти.³

От писмените извори се добива впечатление, че дървото е играло важна роля в жилищното строителство. Иоан Екзарх изрично споменава за *дърводелѣ* (дърводелци), които съсичат *нѣтъбъ* и правят *кѣтън*. Тук изразът *съсѣкатн нѣтъбъ* има същото значение както руското „рубить избу“, което значи буквално сека изба, т. е. правя от дърво *нѣтъба*, *кѣтъ* и пр.⁴ За дървените къщи на македонските славяни в югозападната част на Балканския полуостров през X в. ние споменахме вече по-горе.⁵

¹ Теофилакт. Климент Охридски. Прев. на Ал. Милев, София, 1955, стр. 68—69.

² Пак там, стр. 70—71.

³ Срв. Ю. Трифонов. Сведения из старобългарския живот в Шестоднева на Иоана Екзарха. Сп. БАН, XXXV, Ист.-фил. клон, № 19.

⁴ М. Н. Тихомиров. Древнорусские города. М., 1946, стр. 247.

⁵ Гръцки извори за бълг. история, III, 1960, стр. 157 и 160.

*

Археологическите материали от извършените в последните няколко години разкопки в Плиска, Преслав и други места в Североизточна България и в Румъния не могат да допълнят съществено картината на жилищното строителство в България през IX и X в., очертана от писаните и езиковите данни. Откритите чрез разкопки постройки са установени по слаби следи или в най-добрия случай ние намираме основите или най-долните части, по които може да се определи най-много планът и само отчасти надстройката и детайлите на сградата. В това отношение малко могат да бъдат полезни и отпадъчните строителни материали, които се намират в насипите на разрушените постройки. По тях може само да се съди до известна степен за строителния материал (оформени каменни блокове, ломен камък, тухли, хоросан), за покритието на сградата (керемиди, оловени плочи), за подовата настилка (мраморни или шиферни плочи, тухли или мозайка) и отчасти за архитектурната украса (капители, корнизи и др.) При тези условия никакви предположения за надстройката, особено за надстройката на богатите и архитектурно сложни жилища, не могат да имат реална стойност.

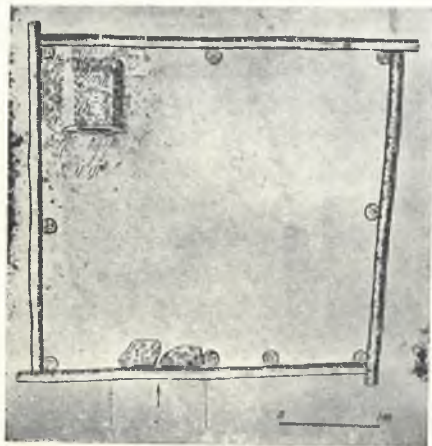
Недостатъчно изяснена е и абсолютната хронология на разкритите жилищни и стопански постройки. В повечето случаи в тях липсват точно датиращи предмети и белези. Хронологията на постройките не може да се определи също нито по плана, нито по начина на градежа, защото всички тези особености се повтарят по традиция цели векове. Строителният материал също не може всякога да се използва като хронологически показател, защото в много случаи материали от ранни епохи (тухли, капители, бази и разни други архитектурни части) са употребени вторично в по-късни постройки. Сравнително по-надеждни хронологични указания дават монетите и керамиката, които се намират единично или масово при разкопките на сградите. Що се отнася до постройките в Плиска и Преслав, то те се датират обикновено по историческите данни за тези два града, като се изхожда от положението, че техният политически и културен възход е бил през IX и X в. Този метод за датироване на жилищните постройки в Плиска и Преслав не може да бъде абсолютно точен, защото животът в тези градове е започнал преди въздигането им в държавни центрове и е продължил, макар и не със същата интензивност, и след като те са загубили бляскавото си политическо значение. Като се има пред вид това, нашата обща датировка на жилищните постройки в Плиска и Преслав трябва да се смята условна.

По формите на плана, по строителния материал и начина на градежа откритите и проучени досега паметници на гражданската архитектура в България и Румъния не могат да се класифицират като определено градски и определено селски жилищни и стопански постройки. В Плиска и Преслав наред със сложните планове, с по-солидния материал и по-добрия градеж се срещат и постройки с най-прост план и груба техника, с каквито навярно са се отличавали и повечето селски постройки. Поради тази причина ние ще групираме материала според формата на плана, която засега е единствената положителна даденост. По такъв начин в Североизточна България и в Добруджа могат да се набележат три вида планове, а именно: 1) постройки с едноклетъчен план; 2) постройки с верижен план и 3) постройки с помещения, включени в правоъгълник.

Постройки с едноклетъчен план

Както се изтъкна вече по-горе, най-простата жилищна постройка, която славяните са имали на север от Дунав и която са пренесли и в новата си родина, е била земянката. Останки от такива прости жилища са открити в Североизточна България и в Румъния. Намерените в тях късове от славянска и прабългарска керамика и особено византийските монети от X—XI в. ги определят като жилища на населението от Първата българска държава. Изследванията при с. Гарван, с. Попина, с. Цар Асеново и на други места разкриват съвсем ясно какво се крие в израза на Прокопий „бедни хижи“. Те показват също, че масово

жилище на селското население дори и три-четири века след установяването му на Балкана и в Молдавия било все още землянката, а наред с нея и простата надземна постройка.

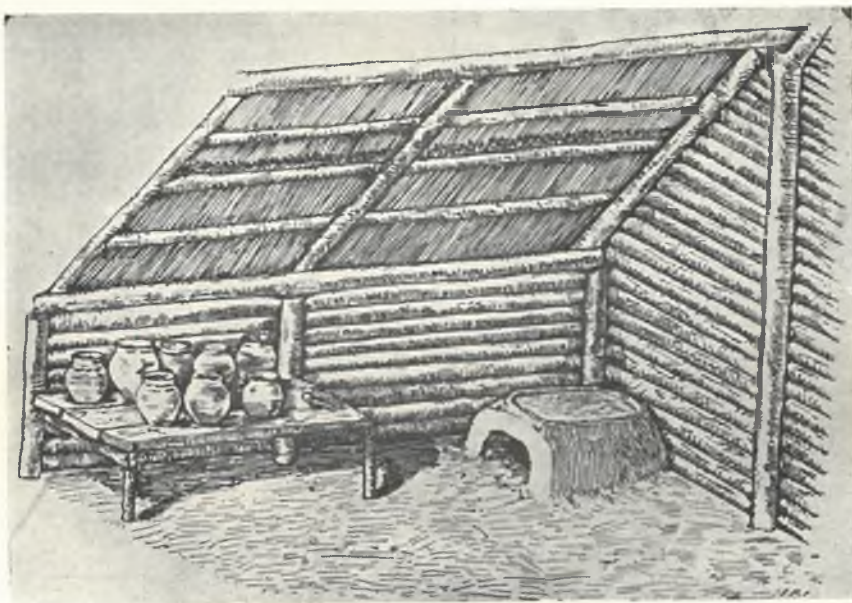

Обр. 1. План на землянка в славянското селище при с. Гарван, Добруджа (по Е. Комşa)

Abb. 1. Grundriß eines unterirdischen Wohnhaus („zemljanka“) in der slawischen Siedlung beim Dorf Garvan, Dobrudža (nach E. Comşa)

Най-добре е проучено от румънските археолози селището при с. Гарван. Там са открити голям брой землянки, пръснати безредно на територията на античното селище Диногетия. Землянките са вкопани в римския културен пласт. Между римския и българския пласт има археологически хиатус от около 2 века, което показва, че българското селище е възникнало едва през IX в. и е просъществувало приблизително до XII в. Разкопките са установили, че тук жилищата се намират в четири хоризонта. Най-долните три пласта съдържат останки от полуземлянки, а в четвъртия, най-късния, се намират следи от надземни жилища. Землянките, вкопани на 60—80 см и издигнати над земята приблизително на 60 см, са имали правоъгълна форма с дължина на стените от 3,50 до 4 м (обр. 1). Последните са били облицовани обикновено с греди (обр. 2) и в редки случаи с камъни. Покрити са били на две води с греди или с тръстика. В повечето случаи входът се е намирал на южната или на западната страна, но не по средата, а вдясно или вляво от опорната греда и в непосредствена близост до нея. Подът е бил от земя или глина и само в една землянка е намерена

дървена настилка. Постоянна принадлежност на тези жилища е било огнището, което е било ограничено от един ред камъни, образуващи подковообразна или елипсовидна форма (обр. 3).¹

Обр. 2. Реконструкция на вътрешност на славянска землянка при с. Гарван, Добруджа (по Е. Комşa)

Abb. 2. Rekonstruktion des Innenraums eines slawischen unterirdischen Wohnhaus beim Dorf Garvan, Dobrudža (nach E. Comşa)

¹ G. Ştefan и др. Patrundirea slavilor la Dunarea de jos. Resultatul săpăturilor de la Dinogetia. Studii şi cercetări de istorie veche, I, kn. 1—6, 1950, стр. 60—74; G. Ştefan. Santierul arheologic Garvan. Studii şi cercetări

Полуземлянки са открити и в укрепеното с каменни стени българско селище при с. Цар Асеново (Силистренско), което според керамичните находки може да се отнесе също към IX—X в. Тук обаче землянките са вкопани в тракийски културен пласт. За отбелязване е, че стените на някои от тях са подградени с камък.¹

Разкопките на Българо съветско-румънската археологическа експедиция през 1954 г. произведени при с. Попина, откриха също няколко полуземлянки, вкопани в културния пласт на

Обр. 3. Инвентар на славянска землянка при с. Гарван, Добруджа, при откриването ѝ
Abb. 3. Inventar eines slawischen unterirdischen Wohnhaus beim Dorf Garvan, Dobrudža

античното укрепено селище на брега на Дунав Кандидиана. Следите на повечето от тези землянки се оказаха силно разрушени, но една от тях, която бе сравнително по-добре запазена, дава представа и за размерите на останалите жилища. Тя е имала ромбовидна форма с дължина 3 м и широчина 2,65 м. И тук всички землянки са били снабдени с едно каменно огнище или с една куполовидна пещ. В насипа на по-добре запазената землянка бе намерена една византийска златна монета от Юстин I (518—527), но също така и керамични фрагменти от VIII—XII в., които датират не само землянката, но и цялото славяно-българско селище.²

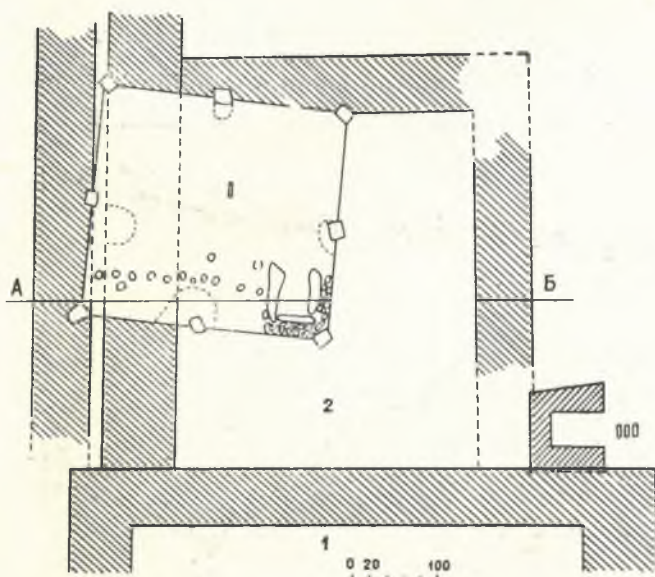
Полуземлянки е имало и в първата столица на българската държава — Плиска. Досега са разкопани само пет такива жилища, и то в т. нар. Външен град, който е бил включен между външното землено укрепление и вътрешната каменна крепост. И петте землянки са открити в едно ограничено пространство под каменните основи на по-късни постройки (обр. 4 и 5).

V, kn. 1—2, 1954, стр. 168—175; E. Comşa. Despre tipurile de locuinţe din cuprinsul aşezării din secolele IX—XII de la Garvan, Studii şi cercetări, X, 1959, kn. 1, стр. 101—116 (на стр. 101 е дадена цялата литература във връзка с разкопките при с. Гарван). За землянките в Румъния вж. също: M. Comşa. Slavii pe teritoriul RPR în secolele VI—XI în lumina cercetărilor arheologice. Studii şi cercetări, X, 1959, kn. 1, стр. 65—80; M. Comşa. Contribuţii la cunoaşterea culturii străromâne în lumina săpăturilor de la Bucov (r. şi reg. Ploieşti). Studii şi cercetări, X, kn. 1, стр. 81—99.

¹ Резултатите от разкопките при с. Цар Асеново не са още обнародвани.

² Ж. Вържарова. Славяно-българското селище край с. Попина. София, 1956, стр. 34, 35, 61.

Едната землянка е имала форма на неправилен трапец със страни: северната — 3,10 м, южната — 3 м, източната и западната — по 2,80 м. Вкопана е била на 1,20 м под старото равнище на терена. Покривът ѝ е бил поддържан от дялани и недялани греди, всичко

Обр. 4. План на землянка в Плиска, открита под по-късна постройка, означена с шрихи (по Ст. Михайлов)

Abb. 4. Grundriß eines unterirdischen Wohnhaus in Pliska, aufgedeckt unter einem späteren Gebäude (gestrichelt).
Nach St. Mihajlov

осем, поставени по една в ъглите и в средата на стените. В югоизточния ъгъл са намерени останки от квадратна пещ.

Другата полуземлянка е била правоъгълна, но размерите на стените ѝ не са били еднакви (3,70; 3,75; 3,80 и 4,28 м). Нейният под е бил също 1,20 м под равнището на терена, но тя се е отличавала от първата полуземлянка по големия брой греди, които са подпирали покрива и които са били групирани по четири в ъглите и в средата на стените. Гредите са били дялани и недялани (обли и елипсовидни в сечение). И тук в единия ъгъл е имало квадратна (1,10×1,15 м) куполовидна пещ, изградена от камъни и глина.

Останалите землянки по размери и устройство не се различават от описаните по-горе. Вкопани са били по-плитко в земята. Те също са имали каменни пещи.¹

В плисковските землянки са намерени късове от характерната за Плиска славянска и прабългарска керамика, въз основа на която те могат да се отнесат към IX в.

Наред с полуземлянките в българските селища е имало и надземни едностайни постройки, които са били значително по-големи и по-удобни за живеене. Следи от такива постройки

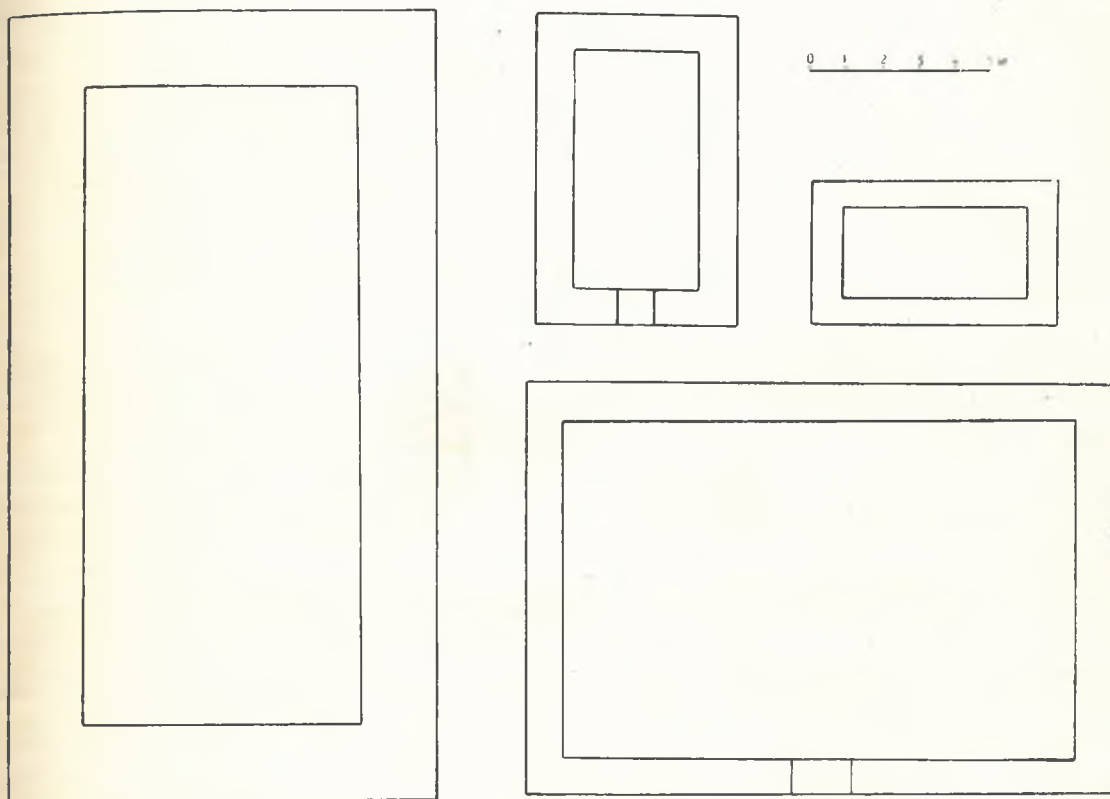

Обр. 5. Същата землянка (обр. 4) след разкопаването ѝ (по Ст. Михайлов)

Abb. 5. Derselbe Wohnhaus (Abb. 4) nach der Freilegung (nach St. Mihajlov)

¹ Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска. ИАИ, XX, 1955, стр. 140 и сл. и ИАИ, XXII, 1959, стр. 269 и сл.

са намерени при разкопките до селата Гарван и Исакча. Те са били направени от колове и сплетени пръти и измазани после с глина. Подовете им са били от глина.¹ В Попина също бяха разкопани основи на малко правоъгълно помещение (3,15×2,40 м), изградени от вторично употребени каменни блокове, които са били споени с кал. По-пълна представа обаче за този вид едностайни надземни сгради могат да ни дадат някои останки в Плиска, Преслав и Мадарската крепост, при все че и те не са запазени надземно на височина повече от 40—50 см.

Обр. 6. Планове на едностайни надземни постройки в Плиска
Abb. 6. Grundrisse von Einzimmerwohnhäusern in Pliska

Едностайни надземни постройки в Плиска са открити засега само във Външния град.² Това са единични сгради, пръснати на далечни разстояния една от друга, което показва, че този вид сгради ще да са били редки явления дори и в самата столица на българите. Те имат правоъгълна форма и са дълги от 7 до 22 м. Стените им са дебели около 1 м и са изградени от местен ломен камък и кал. Основите им не са по-дълбоко от 50 см в земята. Ориентирани са различно. Една от постройките е имала вход в средата на тясната си южна страна, друга — по средата на дългата си страна, обърната също към юг. Входовете на останалите едностайни сгради не личат поради лошо запазените стени (обр. 6).

Между плисковските едностайни постройки само една прави изключение по своя материал и начин на градеж. Тя е 22 м дълга и 13,5 м широка. Нейните стени, дебели 2,20 м, са изградени с блокове по същия начин, както са изградени и стените на дворците и крепостта. Изключение правят само фугите между блоковете, които тук са замазани с бял хоросан вместо с червен. Ние не притежаваме никакви други данни за цялостния вид на тази постройка и за нейното предназначение. Според материала и начина на градежа, както и според

¹ Е. Сопша. Despre tipurile de locuințe стр. 114 и сл.

² Ст. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1945—1947 г.; РП, III, 1948, стр. 204 и сл.; ИАН, XX, 1955, стр. 54, обр. 6.

² Известия на Археологическия институт, кн. XXIII

разположението ѝ наблизо и точно срещу източната порта на каменната крепост, — тя може да се свърже по време с масивните блокови строежи на крепостните стени и дворците.

В Мадарската крепост са открити две едностайни помещения с правоъгълна форма. Стените им са дебели 0,80 м и са изградени също от ломени камъни и кал. Различават се само по размерите си. Едното е дълго 8,70 м и широко 5,80 м. То има врати по средата на южната и северната стена. Другото е дълго 9 м, широко 6 м с врати на източната и западната стена.¹

Едностайни постройки е имало и в Преслав. Основите на една такава постройка бяха разкопани в близката околност на града. Тя е разположена в съседство с една жилищна постройка с по-сложен план (вж. по-долу) и представя навярно част от жилищен комплекс. Тази постройка е строена също с ломени камъни и кал. Стените ѝ са дебели 0,75 м, а размерите ѝ са 5,25×2,50 м. По намерените в нея керамични фрагменти тя може да се отнесе към IX—X в.²

При лошото състояние на едностайните постройки, които са открити досега в Североизточна България и в Северна Добруджа, ние не можем да имаме точна представа за техния цялостен вид и предназначение. С голяма вероятност обаче може да се приеме, че те са били едноетажни. Възможно е някои от тях да са били изцяло изградени с камък, а други ще да са имали над каменните основи леки паянтови стени, каквито са били напр. надземните жилища в Гарван. Някои са били покрити с керемиди, но твърде е възможно по-малките да са имали покрив от слама или камъш.

Прави впечатление, че едностайните постройки в Мадарската крепост и в Плиска имат сравнително големи размери при еднакъв правоъгълен план. Мадарските постройки, бидейки в крепост, могат да се определят като помещения за постоянната охрана на крепостта — обстоятелство, което е наложило и по-големите размери на сградите. Това обяснение обаче не може да важи и за големите размери на едностайните постройки в Плиска. Както се каза вече, те са пръснати из целия Външен град на големи разстояния една от друга и представляват може би някакви обществени сгради в отделните селища, които са били разположени разпръснато върху обширната територия на Външния град. В плисковските постройки не са намерени никакви предмети, които биха могли да ни подсказват предназначението им. Ето защо в това отношение могат да се правят само предположения, като напр. че големите каменни постройки са били: 1) жилища на селски първенци; 2) работилници за разните нужди на войската и 3) езически капища като намерените в Мадара и във Вътрешния град на Плиска, които имат същата правоъгълна форма, но се отличават с много по-солиден строеж.

Постройки с верижен план

Постройките с верижен план представляват една по-висока степен на развитие. Несъмнено те са се развили от едностайните постройки отначало чрез удвояване или утрояване на стаите, които са се свързвали една с друга в праволинейна редица. С нарастване на жилищните или производствените нужди числото на помещенията се е увеличавало, а верижният план е добивал най-често форма на буквите П и Т. Всички данни, които притежаваме за откритите досега постройки с верижен план, говорят в полза на предположението, че те са били едноетажни.

Верижният план на гражданските постройки води началото си у нас още от античната епоха.

В славяно-българското селище при с. Гарван са намерени основи на такива постройки от IV—VI в., над които по-късно славяните са направили своите земянки. В Плиска и Преслав този план е застъпен по-често, но при бъдещи проучвания сигурно ще се установи и на други места, и то не само за същата епоха, но и за по-късно време.

¹ Ив. Велков. Разкопки в Мадара. Сб. Мадара, I, 1934, стр. 132 и сл.

² Н. Ангелов и Ст. Станчев. Гражданска постройка в долината на Бял бряг при Преслав. ИАИ, XX, 1955, стр. 429—441.

Постройки с верижен план в Плиска са открити във Вътрешния и Външния град. Ние ще опишем само по-характерните от тях: постройките край улицата, която е съединявала двореца със северната порта на крепостта¹ и постройките в двора на жилищната палата.²

Постройките край улицата (обр. 7) са разположени успоредно на нея и са образували вероятно западната ѝ страна. Най-отпред на 35,5 м от двореца, стои изолираната сграда на „болярското жилище“ (вж. по-долу). На 5 м северно от него, успоредно със северното му лице, се е издигала постройка от три наредени една до друга стаи (А, Б, В), които не са се съобщавали помежду си. Входовете на стаите са на юг, т. е. на южната фасада на построй-

Обр. 7. Верижен план на постройките в Плиска

Abb. 7. Grundriss mit Kettenanordnung der Räume in Pliska

ката. Между тази сграда и „болярското жилище“ има дворна настилка от плочи, която свързва двете постройките в един ансамбъл. Дължината на тристайната постройка е 18,85 м, а ширината — 6,10 м. Стаите са еднакво големи — 5×4 м. Стените им са дебели 1 м, а основите им са само 0,30 м в земята. Долните им части са били грижливо изградени от местен плочест пясъчник и червен хоросан (отчасти и кал). По зидовете на стая В са останали най-отгоре един ред малки дялани варовици, а освен това в насипа са намерени и тухли, по което може да се заключи, че и цялата постройка ще да е била масивна. Покрита е била с керемиди (дълги 60 см, широки на единия край 18—20 см, на другия — 14—15 см, дебели 2—3 см; дълги 50 см, широки 22 и 16 см и дебели 2 см), по някои от които е имало знак IVI. Стените на помещенията са били измазани отвътре с варова мазилка без тухлен прах. Ако се съди по находките, тези помещения са служели за жилище на заможен човек. По една медна византийска монета, намерена в стая Б, тази сграда може да се отнесе към X в.

Долепена под прав ъгъл до тристайната постройка, но несвързана конструктивно с нея, е била друга сграда с верижен план от 5 помещения (Г, Д, Е, Ж, З). От нея са останали само долните части, изградени с местен камък и кал. Вероятно и тук помещенията не са се съобщавали помежду си и са имали отделни входове. Техните размери са: $4,50 \times 4$ м; $4,25 \times 3,90$ м; $4,50 \times 4$ м; 4×4 м; $9,70 \times 4$ м. Тази сграда е била сравнително много по-лека от тристайното жилище. За отбелязване е, че нейната външна стена, т. е. тази, която е била обърната към улицата, е била с 15 см по-дебела от стената, която се е намирала откъм двора на постройката, т. е. към запад и север (1 м).

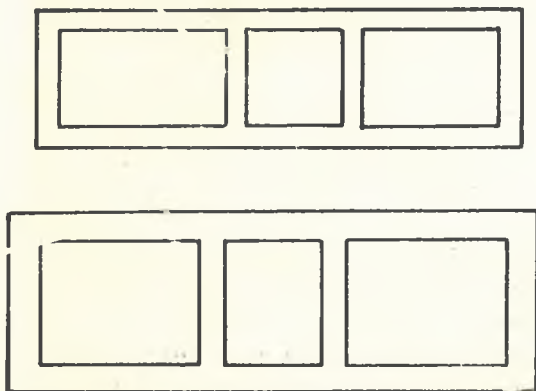
С едно прекъсване от около 7 м верижните постройките продължават в северна посока. В същата линия следва една сграда от 4 стаи (И, К, Л, М), а по-нататък и друга, която е почти напълно унищожена. Те са също строени от местен камък и кал, с изключение на помещение К, гдето е употребен бял хоросан и са намерени останки от подова настилка, направена от разнородни тухлени късове. Тези сгради са били още по-леки постройките; липсват каквито и да са данни за техните надстройки и покриви. Ясно е само това, че колкото повече верижните постройките се отдалечават от двореца и се приближават до северната порта на крепостта, с толкова по-слаб градеж и по-голяма липса на домакински инвентар в тях се

¹ Кр. Михайлов. Крумовият дворец и други новооткрити постройките в Плиска. ИАИ, XIV, 1943, стр. 91—95.

² Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска. ИАИ, XX, 1955, стр. 89 и сл.

характеризират. Поради това не може да се каже с положителност дали те са били жилища или търговско-промишлени помещения. Всички тези постройки, макар и да са до известна степен различни по начин на градеж (червен и бял хоросан, кал), по форма и композиция са напълно еднакви и могат да се смятат за части на един уличен ансамбъл. Те са възникнали и съществували вероятно само към период от време, който, ако съдим по датата на масивната тристайна сграда (А, Б, В) до „болярското жилище“, ще трябва да се определи около X в.

Почти същия характер имат и верижните постройки в двора на жилищната палата (обр. 13d). Там са открити основите на две такива постройки: едната е тристайна, а другата има пет помещения, които образуват буквата Т. На това място е имало по-рано обширна дворна

Обр. 8. План на тристайни сгради в Преслав
(по Й. Господинов и Ст. Михайлов)

Abb. 8. Grundrisse von Dreizimmerwohnhäusern in
Preslav (nach I. Gospodinov and St. Mihajlov)

настилка от варовикови плочи. Основите на двете постройки са заложени плитко под равнището на настилка или върху самата настилка, която е използвана като под на помещенията. Постройките са еднакви по план и строеж и са възникнали може би едновременно. За тях също можем да приемем, че са били използвани за живеене, и то вероятно след като е заглъхнал животът в жилищната палата.

Верижните постройки във Външния град на Плиска по план и строеж са съвсем подобни на постройките във Вътрешния град. Като примери ще посочим една тристайна сграда (№ 33), чиито стени също са направени от ломен камък и кал. Нейната средна стая, която е най-малка, е постлана с каменни плочи. Други данни за предназначението на постройката липсват.¹ Друга подобна

постройка (№ 31) е имала повече от три (вероятно четири) помещения, едно от които също е било с каменна настилка. Нейните помещения са по 5 м дълги и 3,5 м широки.²

Постройки с верижен план в Преслав са открити повече в близките околности на града. По аналогия на Плиска можем обаче да очакваме, че такива ще се намерят и в жилищните квартали. Преславските постройки от този вид не се отличат много от плисковските нито по характера на плана, нито по начина на строежа си (обр. 8). И тук основната единица на плана е правоъгълното помещение, което се редува в праволинейни редове. Има отделни постройки с две или три такива помещения, които са служели по всяка вероятност за живеене или за промишлено-търговски цели. Така напр. една двустайна постройка в Патлейна, построена от местен ломен камък и бял хоросан, се тълкува според находките в нея като работилница за рисуване керамика.³ Керамичната работилница под Кръглата църква също се е състояла от 3—4 правоъгълни помещения, разположени едно до друго в една линия.⁴ На височината, наричана Гайдарова могила, в местността Бял бряг, източно от стария град Преслав, е разкопана една тристайна верижна постройка, която се отнася към първата половина на X в. (обр. 8). Тя също е била построена с ломени камъни и здрав бял хоросан, а дебелината на стените ѝ (1,20 м) и намерените в насипа керемиди показват, че това е била една масивна сграда с доста големи помещения (6,20×4,70 м; 3,90×4,70 м; 6×4,70 м). При разкопаването на сградата са били открити в насипа мраморни късове от подова настилка и стенна облицовка, един фрагмент от мраморен капител, късове от варовикови корнизи и много късчета от разноцветно стъкло. Наред с това са били намерени и множество битови предмети (железни ножчета, гвоздеи, бронзово кръстче и множество фрагменти от глазирани и неглазирани глинени съдове). Всички

¹ Ст. Михайлов. Цит. съч., стр. 55 и сл.

² Пак там, стр. 118 и сл.

³ Ю. Господинов. Разкопки в Патлейна. ИАД, IV, 1915, стр. 119 и сл., табл. XXIV.

⁴ Ю. Господинов. Нови находки в Преслав. ИАИ, XV, 1946, стр. 82 и сл., обр. 34.

тези находки свидетелствуват, че въпросната тристайна сграда е била добре украсено в архитектурно отношение жилище на богат преславски жител.¹

Културният и стопанският разцвет на Преслав през X в. е създал добри условия за широко развитие на верижния план, който, както изглежда, е бил през целия този век масово прилаган за жилища, занаятчийски работилници и търговски магазини. Особени нужди са налагали понякога да се образуват дълги редици от многобройни помещения. Такъв е случаят

Обр. 9. Изглед на търговските магазини до южната порта в Преслав

Abb. 9. Ansicht der Kaufläden am Südtor von Preslav

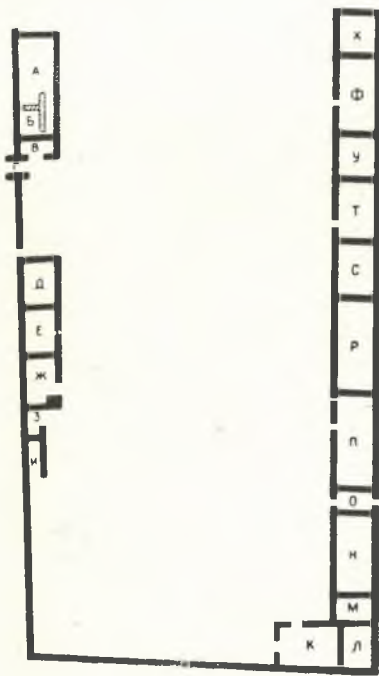
с търговските магазини, които са били разположени по продължение на южната крепостна стена на Вътрешния град. Тук между градската порта и югозападния ъгъл на крепостта са били построени в непрекъсната редица 18 еднакво големи помещения ($5 \times 4,60$ м), разделени едно от друго със стена (обр. 9). Помещенията са били долепени до самата крепостна стена, която им е служела като гръб. Те са били обърнати към юг и всяко е имало точно по средата на южната си стена един вход. Отделните магазини не са се съобщавали помежду си. От тази постройка са останали само долните части на стените на височина до 1 м, изградени с ломен местен камък и кал. Широчината на зидовете е 65—70 см и 85—90 см. По запазените части на сградата не може да се установи дали стените и нагоре са били каменни или пък са били изградени от по-лек материал. Сигурно е само това, че сградата е била едноетажна и че е била замислена и построена наведнаж като едно цяло. Използувана е била за търговски цели. Това нейно предназначение се установява от находките в сградата и най-вече от местоположението ѝ пред градската стена в най-близко съседство с градската порта.²

Особено широко развитие е добил верижният план в преславските манастири. Там увеличението на помещенията се е налагало от разнообразните манастирски нужди: килии за

¹ Ю. Господинов. Разкопки из долината на Бял бряг в Преслав. РП, III, 1949, стр. 73 и сл., обр. 1.

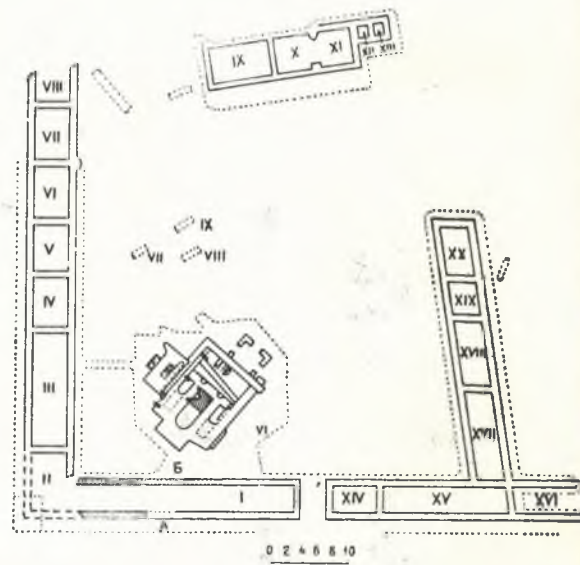
² Й. Чангова. Търговски помещения край южната крепостна стена в Преслав. ИАИ, XXI, 1957, стр. 233 и сл.

монасите, работилници, складове за храни, готварници, помещения за слугите и добитъка и т. н. Големият брой на помещенията от своя страна е налагал дългите верижни редици да се разкъсат или пречупят и да се групират около манастирската църква или настрана от нея, затваряйки по такъв начин един повече или по-малко обширен двор. Така развити и оформени верижни планове имаме при преславските манастири в местността Черешето, на

Обр. 10. План на жилищните помещения на манастира в местността Аврадака при Преслав (по В. Мавродинова)

Abb. 10. Grundriß des Klosterwohnräume in der Ortschaft Avradaka bei Preslav (nach V. Mavrodinova)

Обр. 11. План на манастира „Под Вълкашина“ в Преслав (по Л. Огненова и С. Георгиева)

Abb. 11. Grundriß des Klosters Pod Vâlkašina bei Preslav (nach L. Ognenova und S. Georgieva)

Аврадака (обр. 10) и Под Вълкашина (обр. 11).¹ Техните жилищни и стопански сгради са много разрушени. Останали са само най-долните части на стените, които са изградени с ломен камък и кал. Но и при това състояние на паметника все пак може с голяма вероятност да предполагаме, че и тези постройки са били едноетажни, че са били обърнати с лицето и с входовете си към двора и че външните им стени са образували плътна външна ограда на манастирския комплекс.

Приблизително такъв вид са имали и верижните постройки на големия манастир под Мадарските скали.

Жилищни постройки със сложен план

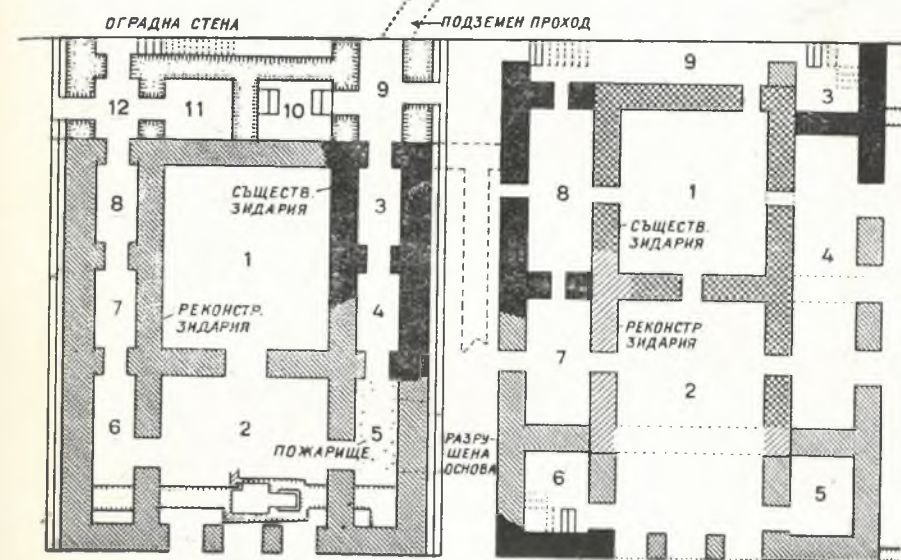
(Помещения, включени в правоъгълник)

След тронните палати, които са били самостоятелни постройки, важно място в архитектурния комплекс на владетелските дворове в Плиска и Преслав са заемали сградите, обитавани от царското семейство. Тези сгради и в двете столици са били по-малки от тронните

¹ В. Иванова. Разкопки на Аврадака в Преслав. РП, III, 1949, стр. 39 и сл., обр. 28 и 59; Л. Огненова и С. Георгиева. Разкопките на манастира под Вълкашина в Преслав. ИАИ, XX, 1955, стр. 373 и сл., обр. 1; К. Шкорпил. Паметници от столица Преслав. Сб. България 1000 години, София, 1927, стр. 209, табл. XXVIII.

палати. Но техните останки, макар и доста незначителни, ни дават възможност да предполагаме, че и те подобно на тронните палати са били високи и представителни постройки, които със своя каменен строеж и строги затворени форми са действували внушително и са осигурявали напълно безопасността на обитателите.

Жилищният дворец в Плиска (обр. 13) се е намирал в обширен правоъгълен двор (128×84 м), в който са били включени и няколко други постройки: езически храм, по-късна християнска църква, водохранилища, баня, кухня и др. Дворът е бил ограден с яка тухлена

Обр. 12. План на ханските жилищни сгради в Малкия дворец в Плиска (по П. Карасимеонов)

Abb. 12. Grundriß der königlichen Wohnungen im Kleinen Palast in Pliska (nach P. Karasimeonov)

стена, дебела 1,60 м. Жилищните и стопанските постройки са били разположени покрай оградната стена и само езическият храм се е издигал изолирано в средата на двора. Пространството между сградите е било постлано с каменни плочи. Многобройни водопроводи от глинени тръби и разклонителни шахти показват, че жилищният дворец в Плиска е бил обилно снабден с вода. Целият комплекс не е досега окончателно разкопан и основно проучен и затова хронологията на отделните постройки не е още достатъчно изяснена. Установено е само, че и след IX в. части от двореца са били все още обитавани. Тогава навярно са били построени посред двора и леките постройки с верижен план, които бяха описани по-горе (обр. 13 D).

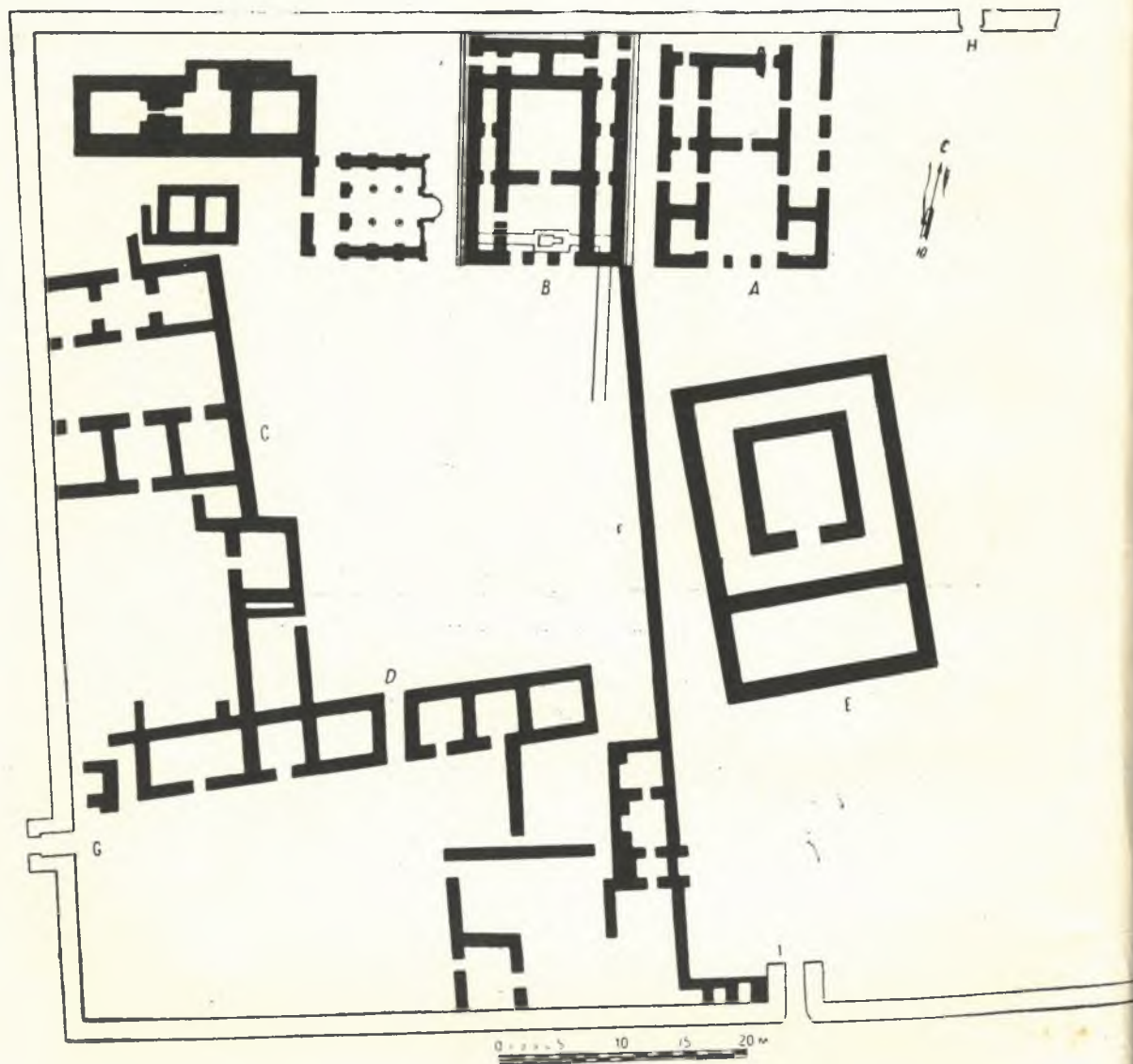
Самият хански жилищен дворец (обр. 12) е бил построен по всяка вероятност още преди IX в. В неговите останки личат следи от пожар и допълнителни поправки и прибавки. Планът, възстановен по основите, показва, че този дворец се е състоял от два отделни блока с правоъгълен план, разположени до северната оградна стена един до друг с разстояние помежду им около 2,5 м.¹ И двете постройки са ориентирани от север към юг и южните им фасади (обърнати към вътрешността на двора) стоят на една линия. Тъй като и по план, и по строителна техника тези постройки са почти еднакви, те се явяват без съмнение две половини на едно цяло, едновременно построени, но все пак разделени с тесен коридор.

Източната сграда (А), дълга около 19 м и широка около 14 м, се състои от едно почти квадратно помещение, пред което се е намирал един още по-просторен притвор, отворен към юг с тройна врата или три арки. От изток и запад тези две помещения се фланкират по цялата си дължина от по един „коридор“, разделен с напречни стени по на три по-малки по-

¹ P. Karasimeonoff. Neue Ausgrabungen in der Residenz von Pliska. ИАИ, XIV, 1940/42, стр. 137 и сл., обр. 193.

деления, съобщаващи се с входи едно с друго, а така също и с квадратното помещение и притвора пред него. В едно от малките странични поделения се виждат следи от стълба за горен етаж (обр. 12, в десно, 6).

Западната сграда (В), толкова голяма, колкото и източната, е имала почти същия план и етаж над партера. Но тук се забелязват и някои различия. Притворът пред квадратното

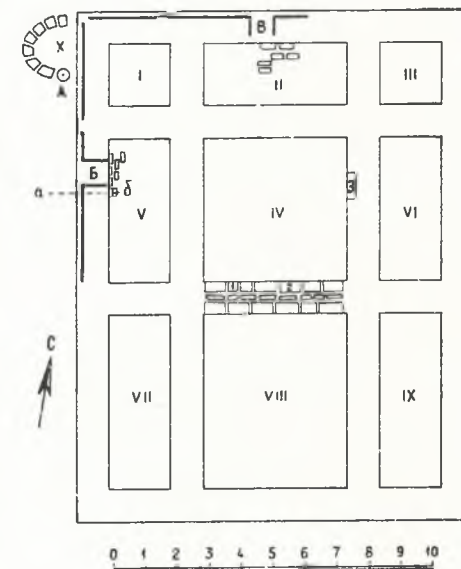
Обр. 13. План-скица на Малкия дворец в Плиска
Abb. 13. Grundriß des Kleinen Palastes in Pliska

помещение на приземния етаж е по-малък, между главната част на постройката и оградната стена на двора са вмъкнати малки помещения със стопанско предназначение. Освен това главното квадратно помещение има следи от отоплителна инсталация (хипокауст). Въобщията тази сграда ще да е била по-затворена: в нея се е влизало само от юг през притвора. Затвореността ѝ, отоплителната инсталация и домакинските помещения показват, че тази постройка ще да е била предназначена за по-интимни нужди на владетелското семейство. Поради това тя, макар и да е съставлявала едната половина на целия жилищен дворец, е била нарочно отделена като самостоятелна постройка и все пак тясно свързана с източната половина чрез тесен коридор. Нещо повече: не само двете половини на жилищния дворец са били разделени, но и самият двор, в който се намират те, е бил разделен на две половини

с една тънка стена (обр. 13), която започва от разделящия постройките коридор и свършва близо до входа на южната оградна стена. По този начин източната половина (А) на жилищния дворец заедно с езическия храм попада в източната половина на двора, докато западната половина (В) остава в другата част на двора, гдето се намират и останалите стопански сгради. Достъпът в тази част е бил не през главния вход, който води към тронната палата, а през една по-малка врата, която се е намирала на западната оградна стена. Всички тези обстоятелства ни дават основание да предполагаваме, че източната половина на жилищния дворец е била „мъжко“ отделение за полуофициални случаи, докато западната е изпълнявала ролята на „женско“ отделение, предназначено за интимните нужди на владетелското семейство. До приемането на християнството през 865 г. в някои среди на българския народ е съществувало двуженство,¹ което предполага и съществуването на отделни женски помещения в дома на мъжа двуженец или многоженец.

Нашите сведения за жилищния дворец в Преслав са още съвсем недостатъчни, за да може да се каже нещо по-определено и за неговия план. Чрез започнати и недовършени разкопки е установено само това, че до тронната палата се намират останки от голяма каменна сграда, а още по-нататък са открити зидове, запазени на височина до 1,5 м. К. Шкорпил нарича тази сграда жилищен дворец, като дава следните сведения за нея: сградата, разположена от север към юг, е имала продълговата форма с ширина около 16 м. В разкритата част се виждат няколко помещения, някои от които са тесни като коридори. Сградата е била построена с квадрати, по-малки от блоковете на тронната палата.

Възможно е въпросната сграда да е била действително жилищният дворец, както предполага К. Шкорпил. Дали обаче и този дворец както дворецът в Плиска е бил разположен в отделен двор заедно с други култови и стопански постройки, това остава да се изясни от бъдещите изследвания.

Обр. 14. План на болярско жилище в Плиска
Abb. 14. Grundriß eines Bojarenhauses in Pliska

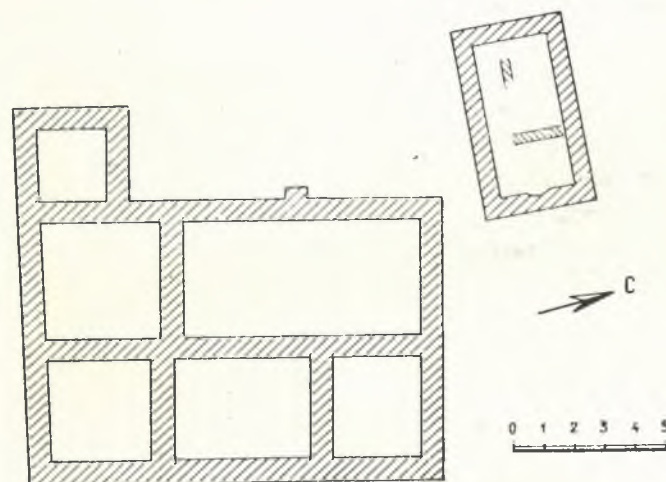
В споменатото по-горе житие на Климент Охридски от архиепископ Теофилакт се съобщава за жилища в Плиска и Девол, които са били обитавани от приближени на владетеля боляри и които по своята архитектура са се отличавали от жилищата на простия народ. Известна представа за тези болярски жилища от IX в. ни дават две постройки в Плиска, по чиито основи можем да възстановим плана на техния приземен етаж. Едната от тях (обр. 14) се намира на около 35 м от северната оградна стена на жилищния дворец и на 2,70 м западно от улицата, която е свързвала северната порта на крепостта с центъра на ханския двор.² Тази сграда е била в известна връзка с разгледаните по-горе постройки с верижен план на същото място. Нейните основи, изградени от нееднакво големи варовикови блокове и червен хоросан, показват, че постройката е била доста масивна. Външните ѝ стени са били дебели 0,75—0,80 м и са били оживени с лизени, широки 0,33 м и дебели 0,15 м. Постройката се състои от девет помещения, които са включени в един правоъгълник, 16 м дълъг и 12,20 м широк, и са разположени по три в три реда. Помещенията в средния ред са по-широки и

¹ Responsa Nicolai Papae I ad consulta bulgarorum anno 866. Изд. Д. Дечев, отговор LI, София, 1922, стр. 61.

² Миятев. Цит. съч., стр. 88 и сл.

³ Известия на Археологически институт, т. XXIII.

по-големи ($2,15 \times 4,50$ м; $4,50 \times 4,50$ м; $5,35 \times 4,55$ м), докато страничните са тесни (2 м) и продълговати като коридори. В сградата се е влизало през два входа: един откъм север, който е водел в първото средно помещение (притвор), и един откъм запад — за един от страничните коридори. В някои от помещенията е запазена и подовата настилка от правоъгълни варовикови плочи или от тухли. Планът на тази постройка има много голяма прилика с дворецките жилищни сгради и затова тя също може да се смята за жилище, и то по всяка вероятност на високопоставена личност от дворецкото общество. Дебелината на основите и яките зидове на приземието подпалатите и тук както при жилищните палати най-малко за един горен етаж. Сградата произхожда навярно от същото време, откогато са и жилищните палати.

Обр. 15. План на жилище в местността Бял бряг при Преслав (по Н. Ангелов и Ст. Станчев)

Abb. 15. Grundriß eines Wohnhauses in der Ortschaft Bjel brjag bei Preslav (nach N. Angelov und St. Stančev)

дълги от 35 до 50 см и широки до 20 см. За спойка е бил употребен бял хоросан. В средата на постройката се намира една обширна правоъгълна зала (14×6 м), която заема цялата ширина. Откъм север и юг тя се фланкира от по едно отделение, широко 4,45, респ. 4,10 м. Две напречни стени разделят всяко едно от тях по на три почти квадратни стаи, които са се съобщавали с врати една с друга и всяка една поотделно — със средната зала. Всички жилищните палати ни дава основание да предполагаем, че и тя ще да е била жилище на някоя от приближените на хана боляри.

За къщите на преславските боляри и обикновените граждани, които са се намирали външния и вътрешния град, не знаем нищо друго освен това, че са били украсени с камъни и боядисани. Трябва да предполагаем, че думите на Йоан Екзарх относно външната украса на постройките и че последните са били направени не само от камък, но и от дърво, при което както камъкът, така и дървото са били използвани и за декоративни цели. При разкопките в Плиска и Преслав са намерени множество варовикови мраморни корнизи с различни профили (обр. 16), които освен църквите може би са украсявали и граждански постройките, включително и по главната улица на града, за които пише българският писател. Вътрешното разпределение и устройството на тези постройките остава засега неизвестно.

Основите на едно жилище, открити през 1948 г. в местността Бял бряг при Преслав, могат да хвърлят само слаба светлина върху вътрешното разпределение на по-богатите

¹ Р. Karasimeonoff. Цит. съч., стр. 158 и сл., обр. 235.

² Н. Ангелов, Ст. Станчев. Гражданска постройка в долината на Бял бряг при Преслав. ИАИ, 1955, стр. 429—441.

Преславски жилища (обр. 15). И тук както в Плиска помещенията са включени в един правоъгълник с дължина 14,20 м и ширина 9,80 м. И тук концепцията на плана е да се образуват две главни зали, фланкирани от двете страни от по-малки помещения. Разликата е само в това, че тук едното крило е останало ненапълно развито. То има само едно помещение, докато другото крило притежава обичайните три поделения. Една от двете главни зали прави впечатление със относително големите си размери. Тя е дълга 8,20 м и широка 4,60 м. Втората зала е дълга 4 м и широка 4,60 м. Останалите стаи са много по-малки ($3,40 \times 3,35$ м; $4,60 \times 3,35$ м; $3,60 \times 3,35$ м и $2,40 \times 2,40$ м).

Обр. 16. Корнизи от Плиска

Abb. 16. Karniese aus Pliska

Преславското жилище е било сравнително по-лека постройка. Неговите основи са 0,60 до 0,70 м дебели и са изградени с плочести и речни камъни и кал. Надстройката е била навярно в по-голямата си част дървена. Покрита е била с керемиди с размери 56×33 см.

И така въз основа на разгледаните по-горе езикови, писмени и археологически данни за жилищните постройките в североизточната част на първата българска държава ние можем да правим със следните заключителни думи:

Архитектурната традиция на старите славяни е запазила и на Балкана своята многовековна устойчивост. От сведенията, които намираме у Йоан Екзарх, и от археологическите открития ние знаем, че българите в тази част на страната в голямото си мнозинство все още са живеели в землянки и сламени хижи.

Но когато става дума за „бедни хижи“ през IX и X в., ние не трябва да мислим, че три века след заселването си на Балкана всички славянски племена и всички обществени слоеве в тях не са могли да повишат своята жилищна култура и своето строително умение, а да са продължавали да живеят все в същите онези първобитни постройките, в каквито са живеели откъм Дунав. В новата си родина по-голямата част от славяните се е настанила в плодородните полета близо до по-стари тракийски села и римски градове, които са имали много по-богати стопански и строителни традиции. В обстановката на новите условия техните производителни сили бързо нараснали количествено и качествено, земеделието, скотовъдството и занаятите се издигнали на сравнително по-голяма висота, а всичко това довело и до повишаването на тяхната обща и по-специално жилищна култура. При новите условия на живот по-заможните семейства се нуждаели от по-просторни жилища, от отделни обори за добитъка и от специални складове за храни.

Не ще съмнение, че в историческия развой на българското жилище е упражнило своето влияние и старото местно строителство за жилищни и обществени нужди, което, особено в градовете, се е намирало на голяма висота. Това влияние се е отразило както по отношение

състава на жилището, така и по отношение на неговите форми, на строителния материал и строителната техника.

Най-решителна роля обаче в по-нататъшния развой на българското жилище е изиграла класовото разединение на народа. Този процес е бил завършен на Балкана още дълго време преди идването на славяните. Но предпоставките за него са били отдавна налице и у славяните, и у прабългарите и затова тези два народа, особено след като образували заедно своя държава, е трябвало само да се приспособят към заварените от тях в новите земи обществени условия.

Не ще съмнение, че класовото разслоение в българската държава е намерило ярко отразяване и в жилищното строителство. Князете и болярите, които са разполагали с властта и с изобилни материални средства, са живеели в солидни и представителни дворци, докато широките народни маси, тънещи в бедност и оскъдица, са могли да задоволяват своите скромни битови нужди само в бедни колиби и сламени хижи.

DIE WOHNHAUSARCHITEKTUR IN BULGARIEN VOM 9. UND 10. JAHRHUNDERT

K. MIJATEV

(Zusammenfassung)

Mit dem einfachen Häuserbau der Bulgaren für Wohn- und Wirtschaftszwecke aus der Zeit des Feudalismus haben sich zahlreiche bulgarische und fremde Forscher beschäftigt. Ihre Forschungen beruhen aber nur auf historischen, sprachlichen und ethnographischen Angaben.

Die schriftlichen Nachrichten der alten Autoren über das slawisch-bulgarische Wohnhaus sind meist sehr kurz und unklar. Die ethnographischen Materialien stammen durchweg aus neuerer Zeit und spiegeln das Wohnhaus in seinem späteren Entwicklungsstadium wider. Die sprachlichen Angaben zeugen zwar von einer gewissen Verschiedenartigkeit der Gebäude, vermögen aber nicht ihren Charakter sowie ihre Konstruktion und Zweckbestimmung zu klären.

In der letzten Zeit werden von bulgarischen und rumänischen Archäologen Ausgrabungen in slawisch-bulgarischen Siedlungen aus dem 9.—10. Jahrhundert in Nordostbulgarien und Rumänien durchgeführt. In diesen Siedlungen wurden u. a. Überreste von Wohngebäuden aufgedeckt. Der Verfasser versucht nunmehr, auf Grund dieses neuen archäologischen Materials die Architektur des alten bulgarischen Wohnhauses im Nordostteil des ersten Bulgarischen Staates weiter aufzuklären.

Die entsprechenden Gebäude sind nur nach schwachen Spuren festgestellt; günstigstenfalls fanden sich noch Grundmauern oder unterste Teile der Wände, die die Wiederherstellung nur des Grundrisses, nicht aber des Aufbaus und der Gebäudedetails ermöglichen. Aus diesem Grund kann der Verfasser eine Einteilung der in Nordostbulgarien und Rumänien aufgedeckten Gebäude nur nach der Form ihres Grundrisses vornehmen. Er faßt sie in drei Gruppen zusammen:

1. Einzimmerwohnbauten; 2. Gebäude mit Kettenanordnung der Räume; 3. Gebäude mit im Rechteck eingeschlossenen Räumen.

Einzimmerwohnbauten. Sie kommen in zwei Arten vor: unterirdische („zemljanki“) und oberirdische. Unterirdische Bauten wurden in den Siedlungen bei Dorf Garvan (Dobrudža), Dorf Popina, Dorf Car Asen sowie in der ersten bulgarischen Hauptstadt Pliska aufgedeckt. Sie haben durchweg einen rechteckigen Grundriß. Die Mauern sind 2,60 bis 4,30 m lang. Ein permanentes Zubehör dieser Bauten ist der Herd (Feuerstätte) oder der steingemauerte Backofen. Nach den dort gefundenen byzantinischen Münzen und Keramikbruchstücken lassen sich diese Objekte

ins 9.—11. Jahrhundert datieren. Die Untersuchungen bei Garvan, Popina, Car Asen u. a. Orten zeigen, daß der unterirdische Bau zu jener Zeit immer noch die Massenwohnung der Landbevölkerung darstellte.

Neben diesen Bauten fanden sich in den bulgarischen Siedlungen auch oberirdische Einzimmerwohnhäuser. Sie waren bedeutend größer und bequemer. Trümmer derartiger Gebäude wurden bei Garvan, Popina, in Pliska, Preslav und Madara entdeckt. Die Einzimmerwohnhäuser in Pliska stehen einzeln und sind ziemlich weit voneinander entfernt. Sie haben einen rechteckigen Grundriß von 7 bis 22 m Länge. Die Mauern sind etwa 1 m stark, meist aus Stein und Lehm.

Gebäude mit Kettenanordnung der Räume. Sie sind aus dem Einzimmerwohnhaus entwickelt durch Verdoppelung oder Verdreifachung der Räume in einer Flucht. Mit dem gesteigerten Wohn- und Produktionsraumbedarf nahm auch die Anzahl der Räume zu. Der Grundriß selbst erhielt oft die Form eines П oder Т. Alle Angaben, die über die bisher entdeckten Gebäude dieser Art vorliegen, sprechen zu Gunsten der Vermutung, daß sie einstöckig gewesen sind.

Eine große Anzahl derartiger Gebäude wurde in Pliska und Preslav entdeckt. Die Häuser in Pliska haben drei und mehr Räume, alle in gerader Flucht. Die Häuser mit Kettenanordnung der Räume in Preslav standen meist in der Umgebung der Stadt. Es wurden Zwei- und Dreizimmerwohnhäuser aufgedeckt. Am Südtor der Stadt waren in fortlaufender Reihe 18 gleichgroße Räume unmittelbar an der Stadtmauer angebaut. Es dürften Kaufläden gewesen sein.

Gebäude mit im Rechteck eingeschlossenen Räumen. Die schriftlichen Berichte von geräumigen Bojarenwohnhäusern, deren Außenmauern mit Stein und Holz geschmückt seien, finden in den archäologischen Funden in Pliska und Preslav ihre Bestätigung. In Pliska wurden massive steinerne Grundmauern vom königlichen Wohnpalast und zwei Bojarenhäusern freigelegt. Ihre Räume sind zu einem geschlossenen Rechteck gruppiert und bilden drei parallele Reihen in Längsrichtung des Gebäudes. Die Räume in der mittleren Reihe sind größer als die sie flankierenden. Ihrem Grundriß nach unterscheiden sich die Bojarenhäuser wenig von den Wohnpalästen. Ein ähnliches Wohnhaus wurde auch in der Umgebung von Preslav aufgedeckt. Mit Ausnahme der Wohnpaläste und der beiden Bojarenhäuser in Pliska, hatten alle übrigen Gebäude Grundmauern aus Bruchstein mit Lehmverbindung. Die Mauerbreite variiert von 0,60 bis 1,20 m. Manche Gebäude hatten ein Ziegeldach, andere verraten verhältnismäßig reichen architektonischen Schmuck.

Schon mit der Ansiedlung der Slawen und Protobulgaren auf der Balkanhalbinsel begannen die Produktivkräfte qualitativ und quantitativ rasch anzuwachsen. Ackerbau, Viehzucht und Handwerk sind im Aufschwung. Diese höhere Kulturstufe verlangte auch eine höhere Wohnkultur. Auf die historische Entwicklung des bulgarischen Wohnhauses war die Baukunst der alten Thraker und Römer von Einfluß, die besonders in den Städten auf einem hohen Niveau stand. Dieser Einfluß wirkte sich nicht nur auf die Raumkomposition der Wohnung, sondern auch auf die Bauformen, Baustoffe und Bautechnik aus. Der entscheidendste Faktor in der Entwicklung des bulgarischen Wohnhauses war aber die Klassenschichtung im damaligen bulgarischen Staat, die auch im Wohnungsbau ihre scharfe Widerspiegelung findet.

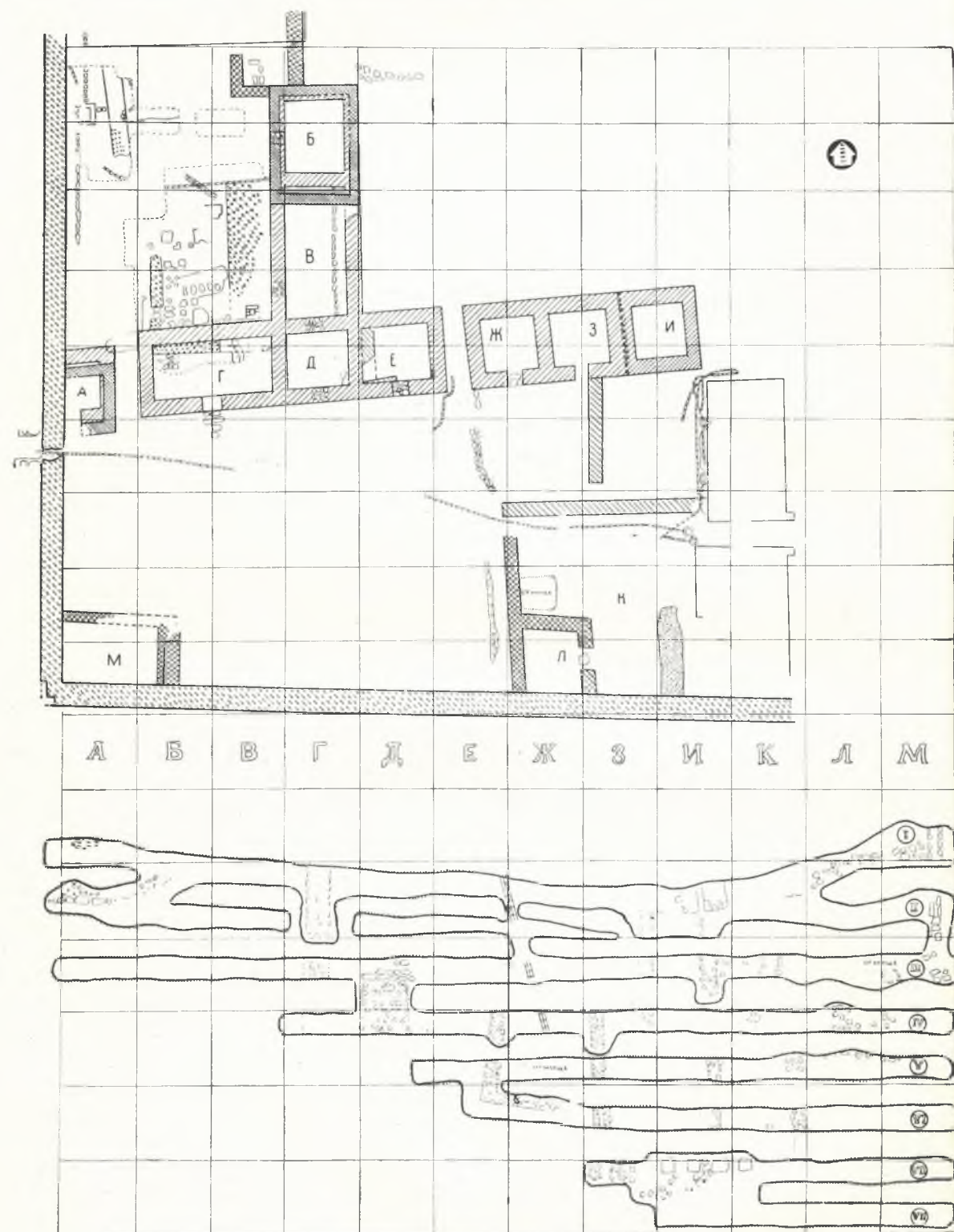
МАТЕРИАЛИ ОТ ДВОРЦОВИЯ ЦЕНТЪР В ПЛИСКА

Станчо Станчев

Разкопките в Плиска, които започнаха през 1945 г. във Външния град, бяха скоро насочени към дворцовия център. Главното внимание през 1948 и 1949 г. бе съсредоточено върху пространството, включено в оградната стена на т. нар. Малък дворец. Едновременно с това бе изследвана чрез сондажи широка площ североизточно и южно от оградата на дворците. Разчистена и проучена бе значителна част от вътрешното лице на оградата по северната и източната ѝ страна. По-голямата част от резултатите от тези проучвания са вече обнародвани.¹ Останаха досега обаче неизвестни за науката и необнародвани многобройни находки, главно битови материали от разкопките през 1949 г., които са предмет на настоящата публикация. Те произхождат предимно от два ясно разграничени терена: 1) от пространството, заключено в югозападния ъгъл на дворцовата ограда, което представлява приблизително 1/6 от дворната площ на двореца; 2) от пространството, разположено между южната оградна стена на Малкия дворец, дворцовата базилика и т. нар. Голям дворец или тронна палата, което е проучвано чрез сондажи (обр. 1).

Както е вече известно, в югозападния ъгъл на двора на т. нар. Малък дворец бе снет през лятото на 1949 г. културен пласт, чиято дебелина не надминаваше 1,20 м над дворната настилка. Този пласт покриваше няколко сгради, разположени под ъгъл по такъв начин, че образуват помежду си и с дворната ограда два по-малки двора — западен и южен. Вън от двора, южно от оградата на двореца, бяха прокарани 8 сондажни изкопа за установяване характера на културния насип. Освен това на три места в новооткритата част от дворцовия квартал бяха направени под нивото на дворната настилка сондажи, два от които достигнаха до здрав терен. Многобройните находки, които излязоха при тези изкопи, характеризират културния пласт във и вън от оградата на двореца, под и над настилката на двора. Тези находки имат първостепенно значение за правилното интерпретиране на археологическите паметници в тая част на Плиска и изясняват до голяма степен хронологията им. Точното и внимателно отчитане на данните от този комплекс битови материали може да даде относително вярна картина на живота, протекъл в тая част от дворцовия център. Важността на този материал изпъква най-вече в неговата цялост, в съвкупността и взаимната връзка между отделните предмети и фрагменти, колкото и незначителни да са те. Заради това тук се обнародват почти всички находки. Изключени са само част от късовете плоско стъкло и керамичният материал. От голямото количество битова керамика, която бе намерена, бяха отбрани само по-характерните късове, които в едно или друго отношение дават представа за фрагментите, оставени на място, и за съдовете, от които са отломени. В каталога са включени и няколко предмета, намерени в североизточната част на двора покрай оградата. Материалите се обнародват в образ и кратко описание. Подредени са по мястото на намирането им в двора на двореца. Намерените в изкопите южно от оградата са дадени общо.

¹ Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска. ИАИ, XX, 1955, стр. 49 и сл.; Ст. Станчев. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г. Пак там, стр. 183 и сл.

Обр. 1. План на разкопаната площ през 1949 г. в центъра на Плиска
Abb. 1. Plan des 1949 ausgegrabene Teiles im Zentrum von Pliska

Без означение на мястото се дават предметите, които са намерени на повърхността на проучваните терени. Мястото на намирането е означено с квадрат или група от квадрати. Но тъй като този принцип не може да бъде спазен винаги при заснемането на предметите и в таблиците попадат заедно предмети, намерени не в един и същ или в съседни, а в по-отдалечени квадрати, след каталога е приложен индекс на предметите, който свързва всички находки на мястото на намирането им. Топографският индекс и общият план на проучвания терен ще улесняват по-нататъшната работа с материалите.

КАТАЛОГ

Монети

Квадрат 5в, дълбочина 0,60 м . . . Йоан Цимисхий (969—976)

6б			
6в, дълбочина 0,60 м . . .			
7б			3 броя
7д, дълбочина 0,40 м . . .	Василий II и Константин (976—1025)		
7д		Йоан Цимисхий	
8д, дълбочина 0,80 м, в помещението . . .	Йоан Цимисхий		
8д		извън помещението . . .	
9а, б, върху дворната настилка . . .			
10б, над хорсановия пласт . . .			
11б, над дворната настилка . . .			
11ж		0,50 м, над стената . . .	
12з, над дворната настилка . . .			
Източната сграда ¹ . . .	0,40 м . . .		
Помещение Б, до източната стена . . .			
Край северната стена на оградата . . .			

Изкоп I м, дълбочина 0,70 м . . .	Теодора (1053—1057)		
I ж		1,60 м . . .	Йоан Цимисхий
I		0,70 м . . .	
I		0,70 м . . .	
II л		0,80 м, огнище . . .	Анастасий (491—518)
II м		0,30 м . . .	Йоан Цимисхий
III к		0,35 м . . .	
III л			
IV з		0,40 м . . .	
V е		0,35 м и 0,90 м . . .	
Изкоп VI з, дълбочина 0,50 м . . .	Константин Велики (306—337)		2 броя
VI л		0,40 м . . .	Константин Дука (1059—1067)
VI м		0,60 м и 0,68 м . . .	Йоан Цимисхий
VII л		0,20 м . . .	Михаил IV (1034—1041)
Изкопите . . .	Теодора		
Южно от изкопите, на повърхността . . .	Михаил IV.		

Общо: Йоан Цимисхий — 31 броя

Василий II и Константин — 1 брой
Михаил IV Пафлагонец — 2 броя
Константин X Дука — 1 брой
Теодора — 2 броя
Константин Велики — 1 брой
Анастасий — 1 брой

Предмети от метал, стъкло, кост и др.

1. Гравирен къс от съд. Деб. 2 мм в долния край. Бледосинкаво стъкло с виолетови повлечи. Дълбоко иризирано. Кв. 10 а. Обр. 2А₁.

¹ С „източната сграда“ означаваме постройката с помещенията Ж, З, И.

⁴ Известия на Археологическия институт, кн. XXIII

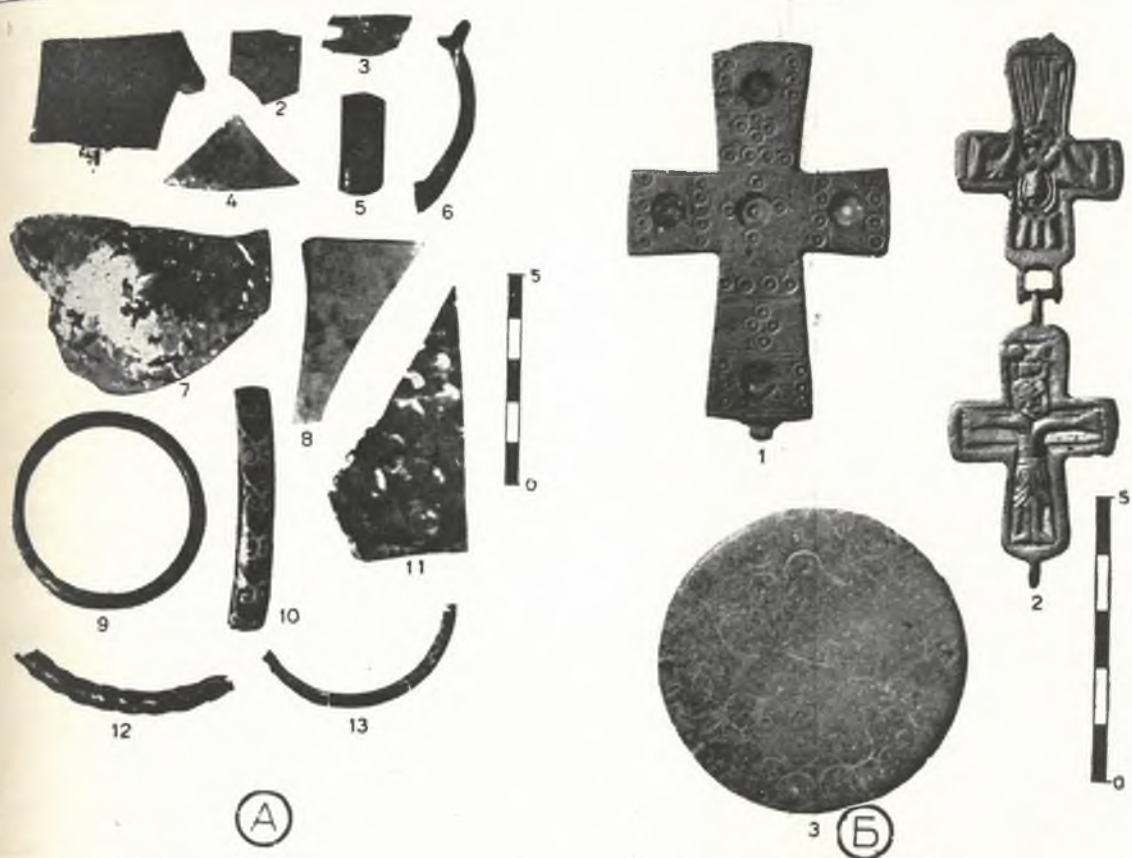
2. Плосък къс. Деб. 3 мм. Воднозелено стъкло със слаби виолетови примеси. Долният край леко подвит. Пак там. Обр. 2A₂.
3. Гривна (два къса). Тъмносино непрозрачно стъкло. Плоска лента с овално сечение обр. 9₁. Върху нея залепени две тънки светли, с неопределен цвят жички. Деформирана. Пак там. Обр. 2A_{3,4}.
4. Гривна (част). Тъмносино прозрачно стъкло под дебела кора. Върху лицето две тънки светли ивици. Сечение обр. 9₂. Кв. 9—11_a, 6 до настилката. Обр. 2A₅.
5. Гривна (част). Воднозелено прозрачно стъкло. Обръч с квадратно сечение обр. 9₃. От трите външни страни орнамент от бяла паста. В дебелината на обръча минава тънка капиларна гръбичка. Кв. 9_a, 0,80 м. Обр. 2A₆.
6. Фрагмент от съд. Диамет. 26 см, деб. 1 мм. Стени от безцветно стъкло. Отвън орнамент от полепени тънки обли тъмносино стъквени жички. Запазен къс с хоризонтална жичка и върху нея друга, образуваша отвесен ажурен фестон. Последната положена отначало върху стената на съда, след това извита и в същата посока обратна нагъната няколко пъти. Кв. 11_a. Обр. 2A₇.
7. Дъно от съд. Диамет. около 6 см. Дебело безцветно стъкло. Отвътре сферично извито, отвън шестоъгълна призма, леко разширяваща се нагоре. Отвън върху стените на призмата релефни отвесни листа с върха надолу с гладки стени и врязан жлеб по дължина. Кв. 11_b, сондаж 1,90 м. Обр. 2B₁.
8. Горна част от съд с ръба на устието. Деб. 1,5 мм. Под ръба една хоризонтална гънка. Безцветно стъкло с лилави примеси. Вероятно от конусовидна чаша. Източната сграда. Обр. 2B₂.
9. Два къса плоско стъкло. Деб. 2 мм. Безцветно. Пак там. Обр. 2B_{3,4}.
10. Къс плоско стъкло. Водносинкаво. От едната страна вдълбани шестоъгълни плоски клетки, получени чрез притискане на шаблон. Другата страна неравна. Пак там. Обр. 2B₅.
11. Стъклен къс. Водносинкав, шуплест. Деб. 4 мм. Пак там. Обр. 2B₆.
12. Гривна (част). Объл обръч, деб. 6 мм. Тъмносино непрозрачно стъкло. Двата края слепени чрез притискане. Пак там. Обр. 2B₇.
13. Четири къса от стъквени гривни като № 12. Обр. 2B_{8—11}.
14. Чаша (три къса). Воднозеленикаво шуплесто бледо стъкло. Ръбът на устието заоблен и завит навътре. Дъното притиснато на мястото, гдето е било залепено столчето. Деб. при устието 2 мм, при дъното 3 мм. Кв. 11_г. Обр. 2B_{12—14}.
15. Две части от устие. Лилаво стъкло. Деб. 1 мм. Съдът е бил с цилиндрична шия и вероятно сферичен търбух. Кв. 11_г. Обр. 2B_{15,16}.
16. Столче от чаша като № 14. Воднозеленикаво светло стъкло с виолетови повлечи. Диамет. до 1 см. Част от дъното останало залепено. Пак там. Обр. 2B₁₇.
17. Столче от стъклена чаша като № 16. Пак там. Обр. 2B₁₈.
18. Стена на съд (част). Диамет. 10 см. Деб. до 1 мм. Половината от фрагмента виолетово стъкло, другата половина — почти безцветно, с виолетови повлечи. Двете половини слепени с хоризонтална изпъкнала навътрешна гънка. Кв. 11_г. Обр. 2B₁₉.
19. Конусовиден съд (част). Тънко безцветно стъкло. Отвесни плоски жлебчета, получени чрез притискане на тънък инструмент. Пак там. Обр. 2B₂₀.
20. Чаша (горна част). Като № 14. Деб. до 2 мм. Воднозеленикаво шуплесто стъкло. По повърхността иризиран повлечи. Пак там. Обр. 2B₂₁.
21. Гривна (част). Синьо ултрамарин стъкло. Сечение обр. 9₄. Върху външната повърхност са нарисувани с бяла багра две фигури — ромб и елипса. Ромбът има рамка от синия цвят на гривната с бели точки по нея, средата е оставено синьо поле с форма на кръст. В елипсата фигурка на птица вдясно. Крилото ѝ стърчи назад. Под ръба му синя ивица с бели точки. Фрагментът счупен на две. На дворната настилка, южно от Малкия дворец. Обр. 2B₁ и 9₃₅.
22. Гривна (част). Объл обръч, Сечение обр. 9₅. Тъмносино непрозрачна паста. На едно място отвън притисната в твърд предмет по време на източването. Пак там. Обр. 2B₂.
23. Гривна (част). Объл обръч. Сечение обр. 9₆. Тъмносино ултрамарин стъкло. Пак там. Обр. 2B₃.
24. Гривна (част). Синьо стъкло с виолетови отблясъци. Сечение обр. 9₇. От вътрешната страна жлеб, получен чрез подгъване на ръбовете на плоския обръч. По повърхността украса от белезникава паста — надлъжни елипси и напречни отсечки, обр. 9₃₆. Пак там. Обр. 2B₄.
25. Гривна (част). Небесносино прозрачно стъкло. Сечение обр. 9₈. Върху лицето украса от зигзаговидна линия от бяла багра, обр. 9₃₇. Сондажи южно от оградата на Малкия дворец. Обр. 2B₅.
26. Гривна (част). Като № 25. Сечение обр. 9. Украса обр. 9₃₈. Пак там. Обр. 2B₆.
27. Гривна (част). Светлосино прозрачно стъкло. Сечение обр. 9₁₀. Върху лицето украса от спирали и напречни отсечки от бяла багра. Обр. 9₃₉. Пак там. Обр. 2B₇.
28. Гривна (част). Морскосино стъкло. Сечение обр. 9₁₁. В горния край кръглото сечение минава в квадратно поради притискане. Пак там. Обр. 2B₈.
29. Гривна (част). Морскосино стъкло. Сечение обр. 9₁₂. Пак там. Обр. 2B₉.
30. Гривна (част). Като № 29. Пак там. Обр. 2B₁₀.
31. Гривна (част). Тъмносино непрозрачно стъкло. Пак там. Обр. 2B₁₁.

Обр. 2. Материали от разкопките
Abb. 2. Materialien aus den Ausgrabungen

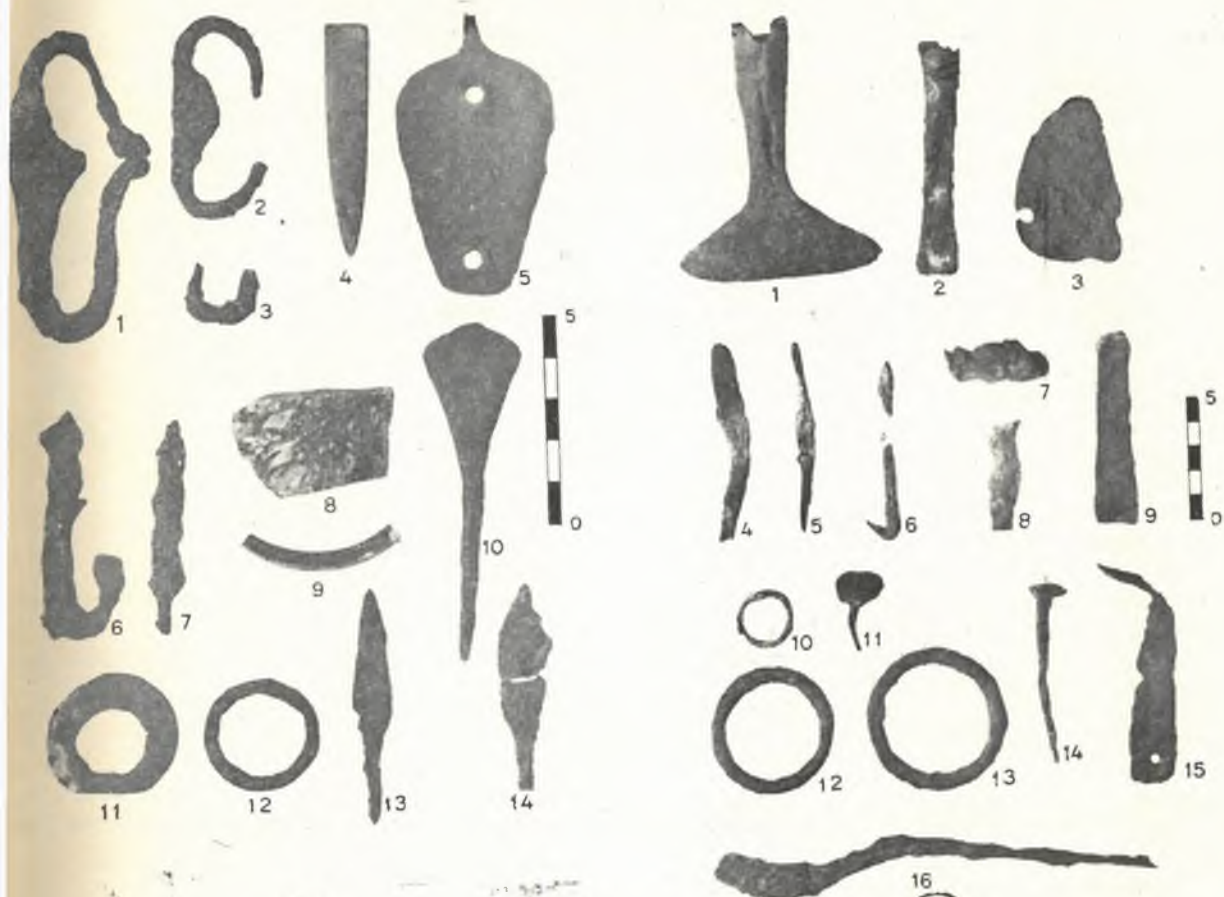
32. Гривна (част). Светлосиньо стъкло, сечение обр. 9₁₃. От двете страни на плоския стъклен обръч залепена по една червена стъклена жичка. Пак там. Обр. 2B₁₂.
33. Мъниста (3 броя). Непрозрачно стъкло. Образувани чрез притискане на стъклена тръбичка и свързани помежду си. Пак там. Обр. 2B₁₃.
34. Гривна (две части). Морскосиньо стъкло. Четириръб осукан обръч. Кв. 10б. Обр. 2Г₁₂.
35. Гривна (част). Тъмносиньо непрозрачно стъкло. Сечение обр. 9₁₄. До източната сграда. Обр. 2Г₃.
36. Гривна (част). Светлосиньо прозрачно стъкло. Осукан обръч. Сечение обр. 9₁₅. Пак там. Обр. 2Г₄.
- № 35 и 36 са намерени заедно с два къса прозрачно воднозелено плоско стъкло.
37. Стъклен къс. Плоско воднозеленикаво шуплесто стъкло. В горния край надебелен и заоблен ръб с кръгово очертание. СИ.¹ Обр. 2Г₅.
38. Гривна (част). Синьо ултрамарин стъкло. Сечение обр. 9₁₆. В долния край — мястото на слепването на стъкления обръч. Пак там. Обр. 2Г₆.
39. Гривна (част). Тъмно непрозрачно стъкло с виолетови отблясъци. Сечение обр. 9₁₇. По четирите страни на обръча украса от светла багра — концентрични елипси, разделени от напречни отсечки, обр. 9₄₀. Кв. 4д. Обр. 2Г₇.
40. Гривна (част). Светлосиньо стъкло. Сечение обр. 9₁₈. Отвътре на обръча тесен жлеб като на № 24. Пак там. Обр. 2Г₈.
41. Гривна (част). Светлосиньо-воднозеленикаво стъкло. Сечение обр. 9₁₉. По трите външни страни на обръча украса от светла багра — напречни елипси и отсечки. Обр. 9₄₁. Пак там. Обр. 2Г₉.
42. Гривна (част). Тъмно, непрозрачно стъкло. Сечение обр. 9₂₀. Украса като при № 41. Обр. 2Г₁₀.
43. Гривна (част). Синьо ултрамарин стъкло. Сечение обр. 9₂₁. Долу следа от притискането на насрещния край на обръча. Обр. 2Г₁₁.
44. Гривна (част). Морскосиньо прозрачно стъкло. Сечение обр. 9₂₂. Обр. 2Г₁₂.
45. Гривна (част). Светлосиньо стъкло. Сечение обр. 9₂₃. По външната страна надлъжен жлеб. В горния край сплескана при притискане. Обр. 2Г₁₃.
46. Гривна (част). Тъмно непрозрачно стъкло. Сечение обр. 9₂₄. Обр. 2Г₁₄.
47. Гривна (част). Морскосиньо стъкло. Силно осукан обръч. Сечение обр. 9₂₅. Обр. 2Г₁₅.
48. Съд (част). Воднозелено прозрачно шуплесто стъкло. Обр. 2Г₁₆.
49. Съд (фрагмент). Шуплесто яснозелено стъкло. Кв. 5д. Обр. 3А₁.
50. Също. Пак там. Обр. 3А₂.
51. Също. Част от надебелен и подгънат ръб. Тънкостенно прозрачно стъкло. Пак там. Обр. 3А₃.
52. Съд (фрагмент). Воднозеленикаво шуплесто стъкло. Пак там. Обр. 3А₄.
53. Гривна (част). Тъмновиолетово-кафяво полупрозрачно стъкло. Пак там. Обр. 3А₅.
54. Дръжка. Светлозелено прозрачно стъкло. В горния край подгъната, образува висока издатина; долу надебелена. Горѣ отчупена, долу отлепена заедно със стена от съда. Пак там. Обр. 3А₆.
55. Дъно от съд (част). Нечисто прозрачно стъкло. Дебело иризирана повърхност. Обр. 3А₇.
56. Къс от плоско стъкло. Светловоднозелено, почти безцветно. Обр. 3А₈.
57. Гривна. Диамет. макс. 4,9 см. Тъмносиньо стъкло, обло сечение. Запазена изцяло. Обр. 3А₉.
58. Гривна (част). Тъмносиньо стъкло. По лицето орнамент от бяла багра обр. 9₅₁. Обр. 3А₁₀.
59. Къс плоско стъкло с неравна повърхност. Синьо ултрамарин. Откъм едната му страна мрежа от шестъгълни клетки. Обр. 3А₁₁.
60. Гривна (част). Тъмно непрозрачно стъкло. Осукан обръч. Кв. 10б. Обр. 3А₁₂.
61. Гривна (част). Тъмносиньо непрозрачно стъкло. По повърхността свободно прокаран със светла паста зигзаговиден орнамент като при № 25 и 26. Обр. 3А₁₃.
62. Кръст — енкалпион (половина). Лята мед. Плоски, леко разширяващи се към края рамене. Върху тях украса от врязани прави линии и кръгчета с точка в средата („птиче око“). В средата и на четирите рамене по едно кръгло гнездо, пробито в модела със свредел. Гнездата запълнени (с изключение на централното) с късчета неправилно начупено прозрачно стъкло. Изливан по шаблон. Изк. I. Обр. 3Б₁.
63. Кръст — енкалпион. Сребриста сплав (мед, цинк, сребро). На лицевата страна разпятие. Над главата на Исус схематизирани изображения на слънце и луна. Между тях и главата правоъгълник, от три страни обграден с тесни правоъгълничета, представляващ надписа „Ис Хс цар на юдеите“. Схематично изображение на Исус с право тяло, голо до пояса, с дреха около бедрата. Около главата, леко наклонена към дясното рамо, нимб. На opakото схематизиран образ на оранта в дълга надиплена дреха, с покривало и нимб около главата. Над главата три, от двете страни по един, много схематизирани бюстови образи на светци. Кв. 5е, 0,40 м. Обр. 3Б₂.
64. Жетон — кост. Върху лицевата страна врязани с циркул без определен ред кръгчета с точки. В някои от кръгчетата по няколко точки. Върху opakото липсва украса. Кв. 10в, 0,40 м. Обр. 3Б₃.
65. Пръстен — мед. Тънка пластинка, изрязана в кръг, с два срещуположни тесни издатъка, предназначени за подвиване. Върху кръгчето украса от врязани тънки ивици обр. 9₄₂, постигнати чрез притискане на фин поансон с напречни прави или извити отсечки обр. 9₄₃, 44. Кв. 9в. Обр. 3В₁.

¹ С буквите СИ означаваме североизточния край на двора на Малкия дворец.

Обр. 3. Материали от разкопките
Abb. 3. Materialien aus den Ausgrabungen

66. Пръстен — мед. Елипсовидна плочка, покрита с украса от врязани точки, наредени в линии, образуващи съставени ромбове обр. 9₄₅. Откъм гърба листът чукнат на четири места с острие, на две от тях пробит. Краищата подгънати. Сондаж 11₆, 1,80 м. Заедно с № 67—72. Обр. 3B₂.
67. Пластинка — мед. Заедно с № 66. Обр. 3B₃.
68. Също. Заедно с № 66 и 67. Обр. 3B₅.
69. Шайбичка — олово. Неправилен плосък кръг. При пробиването му оловният кръг се е вгънал като конус. Заедно с № 66—68. Обр. 3B₄.
70. Пластинка — мед. Заедно с № 66—69. Обр. 3B₆.
71. Също. Заедно с № 66—70. Обр. 3B₇.
72. Прозоречно стъкло (два къса). Почти безцветно. Надебелен и подгънат ръб. Заедно с № 66—71. Обр. 3B₈.
73. Тока — бронз. Неправилна правоъгълна плочка, хваната чрез шарнир за рамката на прежката. Езичето изправено и сковано в това положение от корозията. Отстрани правоъгълен илик за ремъка. Върху плочката гравирани лъв вляво с лице насреща, късо тяло, вдигната опашка. Фигурата е очертана само с насечени контури и отчасти с леки успоредни шрихи върху тялото. Кв. 5₆, 0,50 м. Обр. 3B₁₀, 18₄.
74. Тока — бронз. Продълговата плочка с четири нитчета за прикрепване към колана. Обръчът на прежката е неподвижен, от външната страна надебелен и покрит с напречни насечки. Плочката обрамчена горе и долу с по два реда врязани срещуположни тъгълчета обр. 9₄₆. Кв. 9_в, 0,70 м до настилката. Обр. 3B₁₁, 18₆.
75. Коланен край — бронз. Езичеста плочка със заострен долен край, в средата с надлъжен ръб. По периферията тънък врязан контур. Неясен орнамент обр. 9₄₇. В долния край следи от позлата. Откъм гърба горе два, долу един неподвижен нит. Кв. 11_а, 0,70 м над настилката. Обр. 3B₁₂, 18₅.
76. Тока — мед. Лировидна коса дъга. Липсва езичето. СИ, 0,80 м. Обр. 3B₁₃, 18₇.
77. Фибула — бронз. Дъга и тръбен иглодържател. Последният отгоре с двускатно лице, с напречни врязани линии, с топчест край. Липсват иглата и спиралата. За прикрепване на последната — в края на дъгата дупчица. Дъгата счупена. Сондаж 11_в, 1,70 м под настилката. Обр. 3B₁₄, 18₂.
78. Вилица — бронз. Къса дръжка с квадратно сечение, накрая с топчица. Два шипа с квадратно сечение излизат от дръжката с извивка във форма на лира. Обр. 3B₁₅.
79. Обковка — мед. Обръч, горният ръб леко подгънат, за да обхване обкования предмет. Цялата повърхност покрита със зърнест пласт яснозелена патина. Покрай южната оградна стена отвън, на повърхността. Обр. 3Г₁.
80. Обковка — мед. Като № 79. Обр. 3Г₂.
81. Също. Като № 79 и 80. Обр. 3Г₃.
82. Окачалка за колчан — желязо. Плоски рамене, в двата края отчупени. На горното рамо следи от дупка за прикрепване. Сондажни изкопи. Обр. 3Г₄.
83. Железен къс. Вероятно част от острие на нож. Заедно с № 82. Обр. 3Г₅.
84. Обковка (част) — желязо. Лист с две дупки за прикрепване. В долния край на едната от тях подгънат железен нит. Вероятно от дръжка за ведро или от панта за врата. Долу и горе отчупена. Заедно с № 83. Обр. 3Г₆.
85. Обковка (част) — мед. Лист, в единия край подгънат. Като № 79. Заедно с № 84. Обр. 3Г₇.
86. Къс желязо. Плосък лист. Горе и долу ръбовете подвити под прав ъгъл в противоположни посоки. Заедно с № 85. Обр. 3Г₈.
87. Скоба (част). Желязна пръчка с правоъгълно сечение. Заедно с № 86. Обр. 3Г₉.
88. Гвозден (3 броя) — желязо. На единия липсва главата. Заедно с № 87. Обр. 3Г_{10—12}.
89. Гривна (част). Светлосиньо прозрачно стъкло. Сечение обр. 9₂₆. Заедно с № 88. Обр. 3Г₁₃.
90. Железен къс. Плосък лист в десния край надебелен. Заедно с № 86. Обр. 3Г₁₄.
91. Тока — желязо. Правоъгълна рамка. Езичето дебело колкото рамката и хванато за последната чрез подвиване. Дълбоко корозирана. Сондажи южно от оградата, 1,50 м. Обр. 3Г₁₅.
92. Пластинка — бронз. Част от кръгло изрязан лист в средата с дупка. По периферията вдлъбнатинки, получени чрез поансон, който е оставил кръгчета с диам. 1 мм. Сондажен изкоп 1₆, 0,80 м. Обр. 3Г₁₆.
93. Огниво — желязо. Запазено изцяло. Кв. 9_а. Обр. 4A₁.
94. Огниво — желязо. Като № 93. Краищата отчупени. На равнището на двора при Малкия дворец. Обр. 4A₂.
95. Скоба (част) — желязо. Заедно с № 94. Обр. 4A₃.
96. Шип — бронз. Къса дебела четиристенна пръчка, долу заострена. Заедно с № 95. Обр. 4A₄.
97. Обковка — желязо. Трапецовидна плочка, леко конкавна от опаката страна. Горе напречно ухо за окачване. Две дупки за прикрепяне. От ведро (?). Кв. 11_в, 0,30 м. Обр. 4A₅.
98. Скоба (част) — желязо. Кв. 12_а, в шахтата. Обр. 4A₆.
99. Къс желязо, издължена неправилна форма. Пак там. Обр. 4A₇.
100. Стъклен къс. Воднозеленикаво нечисто стъкло. Получен от свличане на стопена стъклена маса, текла и застинала, с неравни повлечи върху извита неравна повърхност. В стъклената маса са попаднали бучици пръст. Пак там. Обр. 4A₈.
101. Гривна (част). Непрозрачно тъмносиньо стъкло. Сечение обр. 9₂₇. Пак там. Обр. 4A₉.
102. Врх на стрела — желязо. Ромбовидна плочка и заострен шип. Пак там. Обр. 4A₁₀.
103. Тока (част) — желязо. Плоска халка, откъм единия край стеснена за окачване на езичето. Последното липсва. Кв. 5₆, 0,50 м. Обр. 4A₁₁.

(А)

(Б)

(Б)

(Г)

Обр. 4. Материали от разкопките
Abb. 4. Materialien aus den Ausgrabungen

104. Халка — желязо. Обло кръжило. Изкоп Па. Обр. 4A₁₂.
105. Връх на стрела — желязо. Четириръбба, масивна, с квадратно сечение и заострен шип. Кв. 5в, 0,50 м. Обр. 4A₁₃.
106. Връх на стрела — желязо. Листовидна плочка и шип. Счупена на три части. Южно от Малкия дворец на дворната настилка. Обр. 4A₁₄.
107. Огрибка — желязо. Широко триъгълно острие и втулка за дървена дръжка. Кв. 4г на настилката. Обр. 4B₁.
108. Длето — желязо. Тясно острие и втулка за дървена дръжка. От двете страни острието подгънато нагоре. Пак там. Обр. 4B₂.
109. Подкова (част) — желязо. Плоча, в единия край дупка за прикрепване. От говедо. Кв. 4д. Обр. 4B₃.
110. Нож — желязо. На снимката лезвието на ляво. Прав гръб. Пак там. Обр. 4B₄.
111. Железен къс, вретеновиден, в средата плосък. Пак там. Обр. 4B₅.
112. Железни късове (2 броя). Неправилни, издължени. Пак там. Обр. 4B₆.
113. Също. Неправилен, счупен на две части. Пак там. Обр. 4B₇, 8.
114. Секач — желязо. Пластинка с правоъгълно сечение. Острието долу. Пак там. Обр. 4B₉.
115. Халка — желязо. Объл тънък обръч. До западния вход на оградата. Обр. 4B₁₀.
116. Гвоздей — желязо. Широка плоска глава. Пак там. Обр. 4B₁₁.
117. Халки (2 броя) — желязо. Масивни обли обръчи. Пак там. Обр. 4B₁₂, 13.
118. Гвоздей — желязо. Дълъг остър шип, плоска глава. Пак там. Обр. 4B₁₄.
119. Обковка — желязо. Тясна пластинка с дупка за прикрепване в единия край. В средата останала закрепена в пластинката глава на гвоздей. Пак там. Обр. 4B₁₅.
120. Сърп (част) — желязо. Дълга дръжка, тясно острие. Голяма част от дъгата на острието отчупена, липсва. Пак там. Обр. 4B₁₆.
121. Чепкало (части) — желязо. Тънки шипове, закрепени на две успоредни, раздалечени пластинки. Кв. 4—5а, б. Обр. 4B_{1а—д}.
122. Нитове (2 броя) — желязо. Образувани от гвоздеи, на чиито върхове е надяната шайба, а след това с приплеснати или закривени. Пак там. Обр. 4B₂, 3.
123. Гвоздеи (6 броя) — желязо. Масивни и с по-тънки шипове. Запазени отчасти или изцяло. Пак там. Обр. 4B_{4—г}.
124. Халка — желязо. Превита пръчка. Двата ѝ края не са еднакво дебели. Пак там. Обр. 4B₁₀.
125. Халки (3 броя) — желязо. Незатворени обръчи от четириръбби или обли пръчки. На една от тях — захваната с подвиване желязна пръчка. Пак там. Обр. 4B_{11—13}.
126. Железен плосък къс. Неправилна пластинка, дълбоко корозирана. Обр. 4B₁₄.
127. Пластинка — желязо. Неправилна, правоъгълна. В единия край дупка за прикрепване. Обр. 4B₁₅.
128. Шило. Еленов рог. В основата рязан и отчупен. Отстрани изрязан откос. До западния вход на оградата. Обр. 4Г₁.
129. Гривна (част). Тъмносино стъкло. Сечение обр. 9₂₈. Пак там. Обр. 4Г₂.
130. Гривна (част). Объл обръч от синьо стъкло. Сечение обр. 9₂₉. Сондажни изкопи. Обр. 4Г₃.
131. Гривна (част). Синьо стъкло. Сечение обр. 9₃₀. От вътрешната страна надлъжен жлеб като при № 2. Пак там. Обр. 4Г₄.
132. Пръстен — бронз. Плоско кръжило. Върху лицевата страна напречни изпъкнали ребра. Полетата между тях украсени с врязани точки обр. 9₄₈, 49. Отгоре изпъкнала квадратна плочка, върху която е гравирана пентаграма. Пак там. Обр. 4Г₅, 18₉.
133. Гривна — бронз. Обло кръжило със сплеснати лопатовидни краища. Върху последните украса с редни от врязани кръгчета обр. 9₅₀. Единият край отчупен. Сондаж I д. Обр. 4Г₆.
134. Халки (2 броя) — сребро. Кръжила от объл тел, незапояени краища. Гроб до южната абсида на дворната църква. Обр. 4Г₇, 8.
135. Ивици (3 броя) — олово. От кандило (?). Пак там. Обр. 4Г₉, 10.
136. Обеча — бронз. Кръжило от две осукани медни жички. Кв. 10а. Обр. 4Г₁₁, 18₈.
137. Мънисто. Стъкло с неопределен цвят. Яйцевидно, с надлъжно отворстие. Заедно с № 136. Обр. 4Г₁₁, 18₈.
138. Апликация — бронз. Правоъгълна плочка, на четири места с ажурни луновидни отвори. От обратната страна две нитчета за прикрепване. Кв. 4в, 0,80 м. Обр. 4Г₁₂, 18₃.
139. Гривна (част). Тъмно, непрозрачно стъкло. Сечение обр. 9₃₁. Кв. 4—5в. Обр. 4Г₁₃.
140. Халка — бронз. Елипсовидно кръжило, откъм издадените страни изтрито от употреба. Кв. 4—5в. Обр. 4Г₁₄.
141. Железни късове (2 броя). Отломъци от по-големи предмети. Дълбоко корозирани. Кв. 4—5б, в. Обр. 5A_{1,2}.
142. Също (4 броя). Като № 141. Един от тях част от широка масивна халка. Пак там. Обр. 5A_{3—6}.
143. Обръч (част) — желязо. Кръжило от желязна лента, шир. 2—2,5 см, чиито два края са занитени един за друг. Пак там. Обр. 5A₇.
144. Халка (част) — желязо. Пак там. Обр. 5A₈.
145. Железен къс. Като № 141. Пак там. Обр. 5A₉.
146. Желязна шлака (?) (фрагмент). Половина от кръгловата буца, деб. 1,5 см, с шуплеста структура вътрешността ѝ. Пак там. Обр. 5A₁₀.

Обр. 5. Материали от разкопките
Abb. 5. Materialien aus den Ausgrabungen

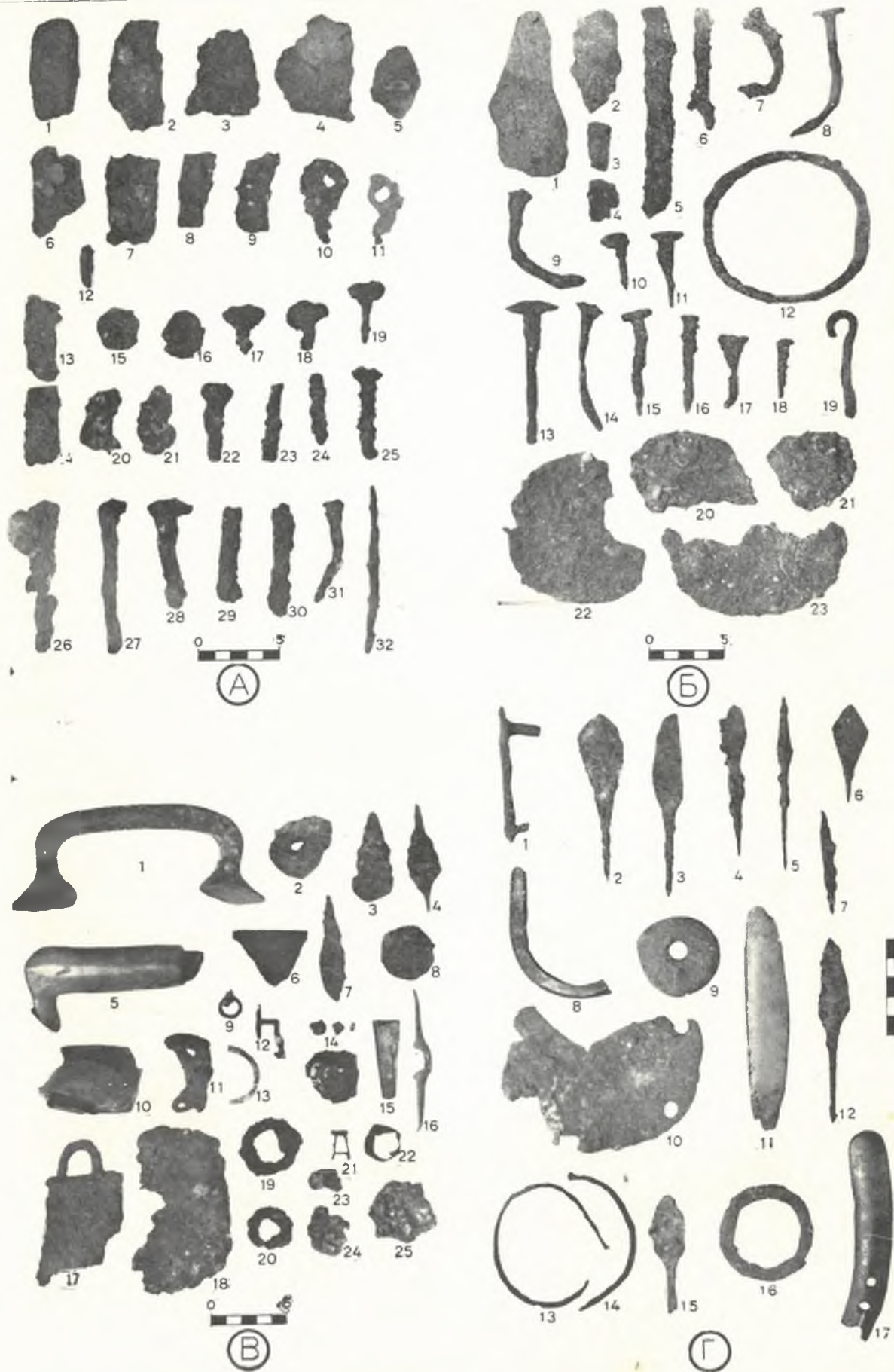
147. Плосък прът (част) — желязо. Извит по плоската си страна. Пак там. Обр. 5A₁₁.
148. Шип — желязо. Долният край плосък и подвит като цилиндричен отвор. Пак там. Обр. 5A₁₂.
149. Гвозден (4 броя) — желязо. При два от тях само части от шиповете. Пак там. Обр. 5A₁₃₋₁₆.
150. Връх на копие — желязо. Листовидно острие с втулка. Върхът и част от едната страна отчупени. Кв. 5в, 0,60 м. Обр. 5B₁.
151. Халка — бронз. Обло, гладко кръжило. Кв. 4—5д. Обр. 5B₂.
152. Гривна (част) — бронз. Обло кръжило. Част от запазения фрагмент с разшуплена повърхност като обгаряне. Сечение обр. 9₃₂. Пак там. Обр. 5B₃.
153. Огъната халка — желязо. Обръчът изтеглен, срещуположните дълги страни успоредно доближени и подгънати, за да се съединят двата хванати края. Пак там. Обр. 5B₄.
154. Плосък къс — желязо. Като № 141. Пак там. Обр. 5B₅.
155. Шипка — желязо. Подгъната пръчка, образуваща в горния край петлик. Под него желязна плоска халка, която държи раменете събрани. Пак там. Обр. 5B₆.
156. Нож — желязо. Работната част извита по плоскостта. Пак там. Обр. 5B₇.
157. Нож — желязо. Масивна пластинка. Прав гръб и извито лезвие. Запазена една отворена дупка за прикрепване на дръжката. Върхът отчупен. Пак там. Обр. 5B₈.
158. Нож — желязо. Тип като № 157. Запазен изцяло. Пак там. Обр. 5B₉.
159. Обръч — желязна лента (част). Запазено мястото, где са занитени двата края на лентата. Пак там. Обр. 5B₁₀.
160. Клопотар — желязо. В дъното отвътре неподвижна халка. Липсват езикът и халката за окачване отвън. Обратната страна отчасти разрушена. Кв. 4—5г, д на настилката. Обр. 5B₁₁.
161. Халка — желязо. Обръч с правоъгълно сечение. Кв. 4—5д. Обр. 5B₁₂.
162. Обковка — желязо. Два железни листа, занитени на мястото на застъпването си по дължина. По рамената единия три дупки за гвоздеи. От външна порта (?). Пак там. Обр. 5B₁₃.
163. Нож — желязо. Като № 158. Добре запазен. Пак там. Обр. 5B₁₄.
164. Чук — желязо. Горне квадратна ударна плоскост, долу плоско острие напреки на посоката на удар. Кръгло ухо за дръжката. Кв. 5д. Обр. 5B₁.
165. Връх на стрела — желязо. Листовидно острие и втулка. На дворната настилка южно от Малкия дворец. Обр. 5B₂.
166. Инструмент — желязо. Тесен резец като № 108 с подвити напред страни. Широка фуниевидна втулка. Единият страничен подгъв и резецът отчупени. Пак там. Обр. 5B₃.
167. Обковка (част) — мед. В средата медна лента. Около нея подгънат и занитен меден лист. От обратната страна в единия край занитен друг меден къс. Кв. 5д, 0,50 м. Обр. 5B₄.
168. Брънка от верига — желязо. Обла пръчка, подгъната във форма на 8. Единият петлик отчупен наполовина. Западната половина на западния двор. Обр. 5B₅.
169. Подкова — желязо. Разцепен железен полукръгъл лист. По периферията от двете страни по две дупки за гвоздеи. За двукопитно. Кв. 5д. Обр. 5B₆.
170. Брънка от верига — желязо. Като № 168. Западната половина на западния дворец. Обр. 5B₃₁.
171. Гвоздеи (25 броя) — желязо. Различни по форма и големина. Цели или части. Пак там. Обр. 5B₇₋₁₀.
172. Гвоздей — желязо. Четириръб масивен клин с призматична глава. Кв. 6—7е, 0,70 м. Обр. 5Г₁.
173. Юзда (?) (част) — желязо. Прост зъбалец от две рамене, хванати с подвити краища. Едното рамо отчупено. Отстрани халки. Едната липсва. Пак там. Обр. 5Г₂.
174. Гвоздей — желязо. Шип с квадратно сечение, плоска глава. Кв. 7б. Обр. 5Г₃.
175. Звънче — бронз. Куха сфера, отвътре желязно топче. По средата на сферата хоризонтален изпъкнал плосък ръб. Горне, под илика за окачване, триъгълна изпъкналост върху сферата с по няколко тънки врезки в всеки ъгъл. Отдолу цепнатина с разширения в двата края. Кв. 6б. Обр. 5Г₄, 18₁₀.
176. Огърбка — желязо. Триъгълен плосък лист, горне надебелен, долу нащърбен. Помещение Б. Обр. 5Г₅.
177. Пръчка — желязо. Кв. 11г. Обр. 5Г₆.
178. Рамо от ключалка (?) — желязо. Извито плоско рамо. В единия разширен край занитен перпендикулярно объл нит, откъм свободния край извит. Кв. 6—7е, 0,70 м. Обр. 5Г₇.
179. Халка — желязо. Кв. 7б. Обр. 5Г₈.
180. Меден лист, елипсовидно изрязан. Откъм предната страна дебело патиниран. Кв. 11г. Обр. 5Г₉.
181. Също, квадратно изрязан. В средата широк кръгъл отвор. Единият ъгъл подгънат. Кв. 6—7е, 0,70 м. Обр. 5Г₁₀.
182. Пръчка — желязо. Опъната и разтворена обла халка. Кв. 11г. Обр. 5Г₁₁.
183. Плоско стъкло. Прозрачно, воднозеленикаво, шуплесто. По повърхността твърда корица. Кв. 11г. Обр. 5Г₁₂.
184. Лост от заключалка — желязо. Обла пръчка, в единия край извита и свързана с цилиндрич на кутия. Кв. 7д, 0,70 м, до западната стена на източната сграда. Обр. 6A₁.
185. Част от № 184 — желязо. Кръгло дъно с отвор в средата. Пак там. Обр. 6A₂.
186. Сърп (част) — желязо. Липсват отчупени части от дръжката и върха на острието. Пак там. Обр. 6A₃.
187. Връх на стрела — желязо. Ромбовидно острие, леко надебелено в основата, с шип. Пак там. Обр. 6A₄.

Обр. 6. Материали от разкопките
Abb. 6. Materialien aus den Ausgrabungen

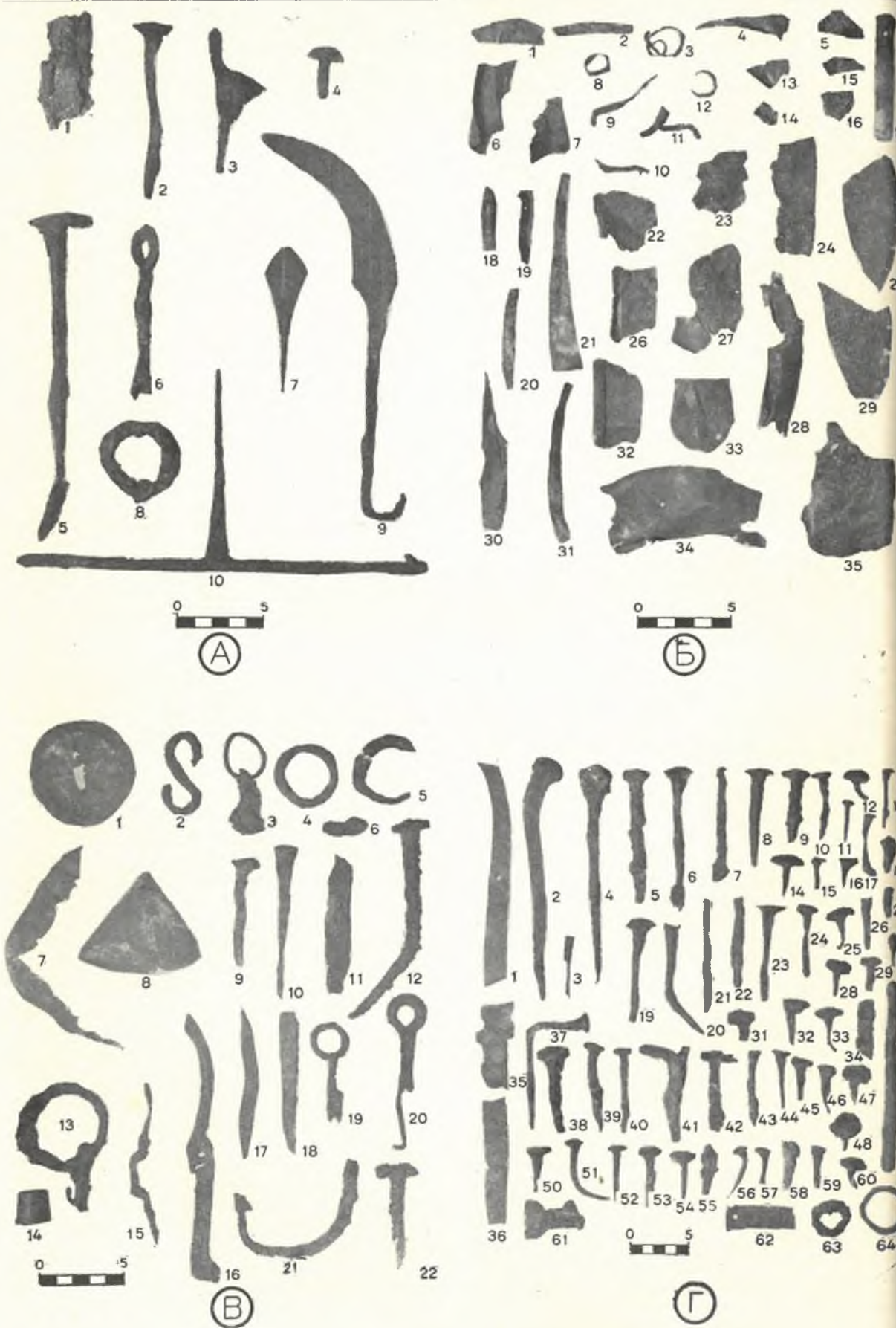
188. Пръчка (част) — желязо. Горѣ и долу отчупѣна. Кв. 7д, 0,50 м. Обр. 6А₄.
189. Гвоздеи (2 броя) — желязо. Пак там. Обр. 6А₅, 6.
190. Обковка на лопата — желязо. Елипсовидна дѣга. Работещото острие издадено навѣн. От вътрешната страна жлеб за хващане на дървената плоскост. Добре запазѣна. Пак там. Обр. 6А₈.
191. Гвоздеи (3 броя) — желязо. Кѣси шипове, плоски глави. Пак там. Обр. 6А₉₋₁₁.
192. Скоба (?) — желязо. Подгѣната на три места желязна пръчка. Пак там. Обр. 6А₁₂.
193. Точило — камѣк. Неправилна призма. Огладѣни стѣни със слѣди от работа, одрасквания и очуквания. Кв. 8д. Обр. 6Б₁.
194. Точило (част) — камѣк. Плосѣк лист, наполовина отчупѣн. В запазѣната част дупка за провесване. Отляво по-тънѣк. Пак там. Обр. 6Б₂.
195. Халка — желязо. Кв. 8д. Обр. 6Б₃.
196. Дръжка — стѣкло. Синя обла пръчка, залѣпѣна за стѣна на стѣклен съд и извита. Отломена заедно с част от стѣната на съда. Пак там. Обр. 6Б₄.
197. Нит с халка — желязо. Чѣтиригѣлна халка, продължение на масивна желязна плоча, свѣрзана с нита. На обратния край на последния плоска глава. Кв. 9а, 0,80 м. Обр. 6Б₅.
198. Пръчка (част) — желязо. Дѣговидно извита, с чѣтиригѣлно сечение, очупѣни краища. Кв. 9б. Обр. 6Б₆.
199. Халка — желязо. Насрещно прищѣпната, едната страна изправѣна. Лировидна форма. Кв. 9—10 а, б. Обр. 6Б₇.
200. Железни кѣсове (3 броя). Неправилна форма. Пак там. Обр. 6Б₈₋₁₀.
201. Лѣжица — мед. Листовиден гребач, в основата му правогѣлна плочка. От едната страна на последната се издава в основата чѣтиригѣлна, към края заоблена дръжка, завѣршаваща с топка. Половината от гребача отчупѣна, липсва. Кв. 8д. Обр. 6Б₁₁.
202. Гвоздеи (3 броя) — желязо. Масивни, чѣтиригѣлно сечение, пирамидални глави. 9д, 0,80 м. Обр. 6Б₁₂, 28, 34.
203. Халка — желязо. Масивно крѣжило. Кв. 8е, 0,80 м. Обр. 6Б₁₃.
204. Кѣсове (5 броя) — желязо. Различни по форма: ленти, клинове, темрен за ключалка. Заедно с № 203. Обр. 6Б₁₄₋₁₈.
205. Обковка (част) — мед. Тѣнка лента с две дупки за прикрепване. Кв. 9б. Обр. 6Б₁₉.
206. Гвоздей — желязо. Клинѣт е отчупѣн. Глава тѣсна и дѣлга, поставѣна напреки на клина. Кв. 9б. Обр. 6Б₂₀.
207. Железни кѣсове (12 броя). Неправилни форми с неопределѣно предназначѣние. Кв. 9б, 10в и 11б. Обр. 6Б₂₁₋₂₇, 29—33.
208. Остриѣ (три части) — желязо. Врѣх от нож или сѣрп. Кв. 11а. Обр. 6Б₁₋₃.
209. Железен кѣс. Неправилна форма. От едната страна плосѣк. Счупѣн на две части. Кв. 9—11 а, б на дворната настилка. Обр. 6Б₄₋₉.
210. Врѣх от копѣе — желязо. Листовидно острие, втулка. Врѣхѣт отчупѣн. Пак там. Обр. 6Б₅.
211. Тѣсла-брадва — желязо. Обло ухо, над него железен лист с острие напреки на посоката на удара, под ухото подвито под ѣгѣл острие, успорѣдно на дръжката. Пак там. Обр. 6Б₆.
212. Брадва — желязо. Крѣгло ухо, плосѣк тѣл. Под ухото дѣлѣг ствол с острие по посоката на удара, леко издадено пред ствола. Пак там. Обр. 6Б₇.
213. Пръчка — желязо. Тѣнка, подгѣната. Пак там. Обр. 6Б₈.
214. Токи (2 броя) — желязо. Квадратна и правогѣлна рамка по средата с прѣчка, заоблѣни ѣгли. Вероятно от конско снаряжение. Кв. 12в. Обр. 6Б₁₀ и 11.
215. Орѣдие — желязо. Втулка за дървена дръжка. Над нея плоско разширение, дѣлбоко разядено от рѣжда. Втулката отчасти повредѣна. Неясно предназначѣние. Кв. 12в. Обр. 6Б₁₂.
216. Обковка на лопата — желязо. Остриѣ с форма на дѣлбока дѣга. Отвѣтре жлеб за закрепване на дървената част. Кв. 10—12а, б. Обр. 6Б₁₃.
217. Железен лист. В горния край подгѣнат. Неясно предназначѣние. Пак там. Обр. 6Б₁₄.
218. Пръчка — желязо. Дѣлга, в средата леко подгѣната, в единия край извита, държи малка халка. Горѣ отчупѣна. От ключ (?). Пак там. Обр. 6Б₁₅.
219. Стѣклен полукрѣг. Светлосиня прозрачна стѣклѣна жичка с тригѣлно сечение. Обр. 9₃₃. От прѣстен (?). Кв. 12в. Обр. 6Б₁₆.
220. Панта от врата — желязо. Тѣсна пластинка с кука в единия край, първоначално затворѣна с халка. Пак там. Обр. 6Б₁₇.
221. Халка — желязо. Опѣната и разкѣсана. От верига (?). Пак там. Обр. 6Б₁₈.
222. Обковка (част) — желязо. Масивен лист, извит в горния край. Горѣ и долу отчупѣн. Обр. 6Г₁.
223. Обковка (част) — желязо. Подобна на № 222. В средата дупка за закрепване. Обр. 6Г₂.
224. Орѣдие (част) — желязо. Масивен ствол, дѣлбоко корозѣран и нацѣпен. Неясно предназначѣние. Обр. 6Г₃.
225. Обковка — желязо. Лента с дупки в двата края. Горѣ нит. Обр. 6Г₄.
226. Пръчка — желязо. Обла, дѣговидно извита, в двата края отчупѣна. Обр. 6Г₅.
227. Лента — желязо. Тѣнѣк лист, извит в средата. Обр. 6Г₆.

228. Подкова — желязо. Овална плоча. По периферията четири дупки за гвоздеи. За двукопитно. СИ. Обр. 6Г₇.
229. Ленти (3 броя) — желязо. Части с неясно предназначение. СИ. Обр. 6Г₈₋₁₀.
230. Подкова (част) — желязо. Като № 228. СИ. Обр. 6Г₁₁.
231. Гвоздей — желязо, Къс шип и плоска глава. СИ. Обр. 6Г₁₂.
232. Халки (3 броя) — желязо. Една кръгла и две елипсовидни. Последните от верига. Начупени.
- Обр. 6Г_{13, 14, 23}.
233. Нитове (5 броя) — желязо. Цели или части, подгънати, дълбоко корозирани. Обр. 6Г_{15-18, 20}.
234. Шип — желязо. Четири шипа, съединени под 60° в основите си. Срещу коне. Обр. 6Г₁₉.
235. Пластинка — желязо. Лента, отчупена в двата края. Дълбоко корозирана. Обр. 6Г₂₁.
236. Гвоздеи (27 броя) — желязо. Различни по форма и големина. Обр. 6Г_{22, 24-26, 28-50}.
237. Нож — желязо. Дълбоко ръждясал и с отломени части. Обр. 6Г₂₇.
238. Халка — желязо. Объл обръч. Обр. 6Г₃₁.
239. Оръдие — желязо. Неправилна призматична форма. В долния край се стеснява вероятно в острие. Последното липсва, отчупено. Масивно желязно ядро. Секач (?). Сондаж 116, в. Обр. 7А₁.
240. Пластинки (8 броя) — желязо. Различни по форма. Отчупени, дълбоко корозирани. Неясно предназначение. Пак там. Обр. 7А₂₋₉.
241. Пръчки (3 броя) — желязо. Две от тях в горния край подвити, образуват халки. Очупени, дълбоко ръждясали. Пак там. Обр. 7А₁₀₋₁₂.
242. Пластинки (4 броя) — желязо. Тесни ленти, очупени и ръждясали. Като №240. Пак там. Обр. 7А_{13, 14, 20, 12}.
243. Гвоздеи (16 броя) — желязо. Различни размери, повече или по-малко очупени. Пак там. Обр. 7А_{15-19, 22-32}.
244. Огрибка — желязо. Триъгълна, плоска, единият ъгъл очупен. Дълбоко ръждясала. Сондаж 10—11 б, в.
- Обр. 7Б₁.
245. Късове (3 броя) — желязо. Части от по-големи предмети. Пак там. Обр. 7Б₂₋₄.
246. Обръч (част) — желязо. Дъговидно извита лента, горе отчупена. Пак там. Обр. 7Б₅.
247. Пръчка (част) — желязо. Отчупена от двете страни. Пак там. Обр. 7Б₆.
248. Гвозден (11 броя) — желязо. Различни по форма и големина. Пак там. Обр. 7Б_{6, 7-11, 13-18}.
249. Халка — желязо. Широк объл обръч. Пак там. Обр. 7Б₁₂.
250. Брънка от верига (?) — желязо. Отчупена в единия край. Пак там. Обр. 7Б₁₉.
251. Пластинки (4 броя) — желязо. Отломки, различни по форма. Дълбоко разядени от ръжда. Пак там.
- Обр. 7Б₂₀₋₂₃.
252. Дръжка — бронз. Масивна, обло сечение. От двете страни елипсовидни разширения навън, плоски на мястото, гдето е прилепвал съдът. Сондаж 116, в. Обр. 7Б_{1, 19}.
253. Бронзов къс. Масивна пръчка, подгъната, за да образува ухо. Запазена само подгъвката. Пак там.
- Обр. 7Б₂.
254. Връх на стрела (?) (част) — желязо. Листовидно острие. Липсва шипът или втулката. Пак там. Обр. 7Б₃.
255. Връх на стрела — желязо. Нащърбено листовидно острие и шип. Пак там. Обр. 7Б₄.
256. Дръжка — косг и желязо. Желязна основа, върху която е надяната костена тръба с чупка под прав ъгъл в единия край. Там желязната основа се е държала на две места за съда или инструмента. Пак там. Обр. 7Б_{5, 19}.
257. Връх на стрела — желязо. Листовидно острие. Мястото за прикрепване отчупено. Пак там. Обр. 7Б_{7, 19}.
258. Железен къс, плосък, кръгъл. Намерен заедно с № 254 и 255. Обр. 7Б₈.
259. Халка — бронз. Обло кръжило, в единия край прилепен железен къс. Пак там. Обр. 7Б₉.
260. Обковка — мед. Лента, цилиндрично извита. Горният ръб с подгъв. Долу подвита, държи кръгло дъно. Вероятно обковка от дъно на цилиндричен съд — колчан (?). Пак там. Обр. 7Б_{10, 19}.
261. Верижка — желязо. Неясни брънки. Нагъната и ръждясала в това положение. Пак там. Обр. 7Б₁₁.
262. Скоба — олово. Правоъгълна рамка, в долния край отчупена, в горния с неправилно разширение. От кърпен глинен съд. Пак там. Обр. 7Б₁₂.
263. Гривна (част) — бронз. Масивно обло кръжило. Половината липсва. Пак там. Обр. 7Б₁₃.
264. Късове (3 броя) — желязо и сребро. Части от голям железен предмет — оръжие (?) — със сребърни инкрустации. Кръгловата пластинка, върху нея две концентрични окръжности, съединени с къси радиални отсечки, в средата на така очертания кръг е имало също сребърна инкрустация, сега покрита с ръжда. Пак там. Обр. 7Б_{14, 18}.
265. Дръжка — бронз. Плоска, откъм широкия край свързана със съда. Там отчупена. Тесният край също отчупен. От двете надлъжни стени по един плитък жлеб. Пак там. Обр. 7Б_{15, 18}.
266. Окачалка за колчан — бронз. Правоъгълна дръжчица с много издължени изтъняващи се краища, плоски за да прилепват към колчана. Откъм плоската им страна по две нитчета за прикрепване. Пак там. Обр. 7Б_{16, 19}.
267. Клопотар — желязо. Съставен от един подгънат железен лист. Горе дъговидно ухо за окачване, отвътре широка халка за езика. Сондаж 116, 1,80 м. Обр. 7Б_{17, 19}.
268. Пластинка — желязо. Неправилно отчупен лист, дълбоко разяден от ръжда. Подкова (?). Пак там.
- Обр. 7Б₁₈.

Обр. 7. Материали от разкопките
Abb. 7. Materialien aus den Ausgrabungen

269. Халки (2 броя) — желязо. Върху по-голямата заловен подвит край на желязна скоба. Сондаж 116, 1,80 м. Обр. 7B₁₉, 20.
270. Обковка — мед. Лента, подгъната под прав ъгъл. Двата ѝ края хванати с нитове. Сондаж 116, 1,80 м. Обр. 7B₂₁, 19.
271. Обковка — мед. Неправилно изрязан лист, шир. 1,8 см, свит в обръч. Пак там. Обр. 7B₂₂.
272. Късове (3 броя) — желязо. Дълбоко разяден от ръжда и оставен без ядро корубест предмет. Неясно предназначение. Пак там. Обр. 7B₂₃₋₂₅.
273. Скоба — желязо. Дебела пластинка, в двата края елипсовидно разширяваща се. Там от нея излизат два нита. Източната сграда. Обр. 7Г₁.
274. Врѣх на стрела — желязо. Ромбовидно острие и шип. Пак там, 0,70 м. Обр. 7Г₂.
275. Нож — желязо. Прав грѣб, извито лезвие. Върхът отчупен. Пак там. Обр. 7Г₃.
276. Врѣх на стрела — желязо. Листовидно острие и шип. Дълбоко ръждясал. Пак там. Обр. 7Г₄.
277. Врѣх на стрела — желязо. Четириръббо тясно вретеновидно острие и тънък шип. Пак там. Обр. 7Г₅.
278. Врѣх на стрела — желязо. Ромбовидно плоско острие и шип. Пак там. Обр. 7Г₆.
279. Врѣх на стрела — желязо. Вретеновидно острие като при № 277. Пак там. Обр. 7Г₇.
280. Обковка — бронз. Тясна лента, подгъната по дължина, образува дълбок жлеб, дъговидно извит. От двете страни отчупена. Пак там. Обр. 7Г₈.
281. Прешлен — глина. Плоска сфера. Отвърстие по оста. Очукал. Пак там, 0,70 м. Заедно с № 274—279. Обр. 7Г₉.
282. Подкова (част) — желязо. Като № 169 и 228. Пак там. Обр. 7Г₁₀.
283. Обложка на лѣк — кост. Дълга овална гладка пластинка, по ръбовете и в двата края изпилена. Пак там. Обр. 7Г₁₁.
284. Врѣх на стрела — желязо. Листовидно острие и шип. Пак там. Обр. 7Г₁₂.
285. Гривна (част) — бронз. Обло кръжило, в краищата плоско и подгънато, за да се захваща чрез шарнир. Половината липсва. Изкоп VI_м, 0,40 м. Обр. 7Г₁₄.
286. Гривна (част) — бронз. Като № 285. Запазена почти изцяло. Изкоп V_м, 0,50 м. Обр. 7Г₁₃.
287. Врѣх на стрела — желязо. Листовидно острие и втулка. Изкоп VI_м, 0,65 м. Обр. 7Г₁₅.
288. Халка — желязо. Плоско ръбесто кръжило, незалепени краища. Изкоп VII_з, 0,60 м. Обр. 7Г₁₆.
289. Апликация — кост. Пластинка, заоблена отгоре по дължина. В единия край три дупки за прикрепване. Там отчупена. Изкоп I. Обр. 7Г₁₇.
290. Къс желязо. Отчупен от по-голям предмет. Нацепен и дълбоко ръждясал. Пред западното лице на тронната палата. Дълб. 1,50 м. Обр. 8A₁.
291. Гвоздеи (3 броя) — желязо. Различни по големина. Един с полусферична глава. Сондажи до дворцовата църква. Обр. 8A₂, 3, 5.
292. Шип — желязо. Съставен от четири шипа, хванати с основите си. Сплескани, един отчупен. Като № 234. Пак там. Обр. 8A₃.
293. Брънка от верига (?) — желязо. Ръбеста прѣчка, подгъната и насукана, в двата края образува петлици. Сондажни изкопи. Обр. 8A₆.
294. Врѣх на стрела — желязо. Ромбовидно острие и шип. Добре запазен. Обр. 8A₇.
295. Халка — желязо. Неправилен кръг. Дълбоко разядена. Заедно с № 293. Обр. 8A₈.
296. Косер — желязо. Леко извито късо острие и дълга дръжка, накрая подгъната, за да държи дървена ръкохватка. Около желязото полепени части от изгнило дърво. Обр. 8A₉.
297. Везни — желязо. Кобилица от обла прѣчка, в края на раменете с халки за окачване на блюдата. Една от халките липсва. В средата на кобилицата перпендикулярно закрепена остра стрелка. Изкоп I_д, 1 м. Обр. 8A₁₀.
298. Обковки (35 къса) — мед. Различни по форма изрезки и ленти. Част от кръгло изрязан лист, по периферията с назъбен шев за подгъване и хващане на други листовѣ. Източната сграда, 0,70 м. Обр. 8B₁₋₃₅.
299. Похлупак — мед. Кръгъл, отгоре радиално нагънат. Периферията с нарязани зѣбци, подгъната, държи цилиндрична околѣжка. В средата пробита. Пак там, 0,70 м. Обр. 8B₁.
300. Брънка — желязо. Извита във форма на 8. От верига. Голямото помещение южно от източната сграда. Обр. 8B₂.
301. Халка — бронз. Тънко обло кръжило. За нея залепен неправилен ръждясал железен къс. Пак там. Обр. 8B₃.
302. Халки (2 броя) — желязо. Обло кръжило. Пак там. Обр. 8B₄₋₆.
303. Обковка — мед. Тънка лента, подгъната, откъм единия край нащърбена. Вероятно от периферия на кръг. Заедно с № 299. Обр. 8B₇.
304. Фуния (?) — мед. Конусовидно подвит лист. Заедно с № 299 и 303. Обр. 8B₈.
305. Гвоздеи (3 броя) — желязо. Различни по големина четириръбѣ шипове с плоски глави. Голямото помещение южно от източната сграда. Обр. 8B₉, 10 и 12.
306. Нож (част) — желязо. Острие с отчупени краища. Пак там. Обр. 8B₁₁.
307. Халка — желязо. Обло кръжило, прихванато за желязна скоба, която го държала прикрепена към друг предмет. Източната сграда, 0,70 м. Обр. 8B₁₃.

Обр. 8. Материали от разкопките
Abb. 8. Materialien aus den Ausgrabungen

308. Напръстник — бронз. Конусовиден обръч. Повърхността му покрита с вдълбани точки. Пак там. Обр. 8B₁₄.
309. Окачалка за колчан — желязо. Правоъгълна дръжчица, от двете страни дълги прави плоски рамене. Като № 266. Пак там. Обр. 8B₁₅.
310. Дръжка на ведро (част) — желязо. Плоска ивица в горния край с плик. В него е подгъната и хваната дълговидно извита дръжка. Плоската ивица се е закрепвала за съда. Пак там. Обр. 8B₁₆.
311. Ножове (2 броя) — желязо. Запазени само остриетата с прави гърбове и извити лезвия. Пак там. Обр. 8B₁₇.
312. Ключ — желязо. Халка, от която излиза прав лост с правоъгълно разширение в долния край. Пак там. Обр. 8B₁₉.
313. Темрен за ключалка — желязо. Четириръбна пръчка, подиита, за да образува халка. Зад халката краищата на пръчката, съединени успоредно, образуват рамо, което да държи халката далеч от рамката на вратата. Пак там. Обр. 8B₂₀.
314. Въдица — желязо. Запазена изцяло. В основата ухо за окачване. Пак там. Обр. 8B₂₁.
315. Нит — желязо. Гвоздей с плоска глава. На острия край на шипа надяната шайба и шипът занитен. Пак там. Обр. 8B₂₂.
316. Пластинки (5 броя) — желязо. Тесни дълги плоски ленти. На две от тях дупки за прикрепване. Източната сграда. Обр. 8Г₁, 34—36, 62.
317. Халки (2 броя) — желязо. Обли кръжила. Пак там. Обр. 8Г₃, 64.
318. Гвоздеи (57) — желязо. Различни по форма и големина, между тях шипове от скоби, нитове. Изцяло или отчасти запазени. Пак там. Обр. 8Г₂—33, 37—61.
319. Връх на копие — желязо. Дълго листовидно острие и втулка. Дълбоко разяден от ръжда. Кв. 11а.
320. Меч (?) (част) — желязо. Плосък лист, в единия край тясна основа на дръжка. Голяма част отчупена, липсва.
321. Секач — желязо. Плосък лист, трапецовиден, към широкия край по-тънък, откъм тесния край надобен. Острието отчупено.
322. Конче (част) — глина. Тяло и част от шията. Върху гърба седло, хванато с ремък (релефна глинена лента) през шията и през задницата. Отляво вместо релефна лента врязана в хълбока на коня линия. Отдясно две врязани линии върху гърбуха на коня представят стреме. Върху седлото е имало човешка фигура, сега отчупена. Липсват отчупени главата, краката и опашката на коня. Покрито отчасти със зелена глеч. Детска играчка.¹
323. Слитък от печати — олово. Шест кръга в една редица, свързани с общ канал. Приготвени за изрязване и запечатване на връв, прокарана през канала. Кв. 4г. Обр. 10 А и Б.
324. Печат — олово. Отделен кръг, приготвен за отпечатване като № 323. Каналът за връвта разцепен по дължина. Обр. 10А и Б.
325. Цев — кост. Четиристенна тръба. Две от стените покрити с мрежа от врязани линии. Кв. 11а, на нивото на настилната. Обр. 18₁₁.
326. Кръстовице на меч или сабя — желязо. В средата плоско, с елипсовиден отвор. Раменете, леко извити надолу, завършват с топчести краища. Дълж. 10 см, шир. в средата 3 см. СИ.
327. Надпис (част) — мрамор. Плосък блок с част от профилирана рамка. Гръцки букви от десния край на три реда и горната част на четвърти. Личи... *ΚΑΑΙ*... *ΔΙΑΕΤ*... *ΒΟΓΙΑΝ*... *ΡΧΟΝΤ*. Изкоп VIж. Вграден в зид от ломени камъни с кал.²
328. Печат — олово. Лице: Богородица Влахернска в нимб. На гърдите образ на Христос. От двете страни надпис *ΜΡ ΘΓ*. По края на гравираният поле надпис: *[+ΘΚΕ ΒΥΟΠΘΕΙ ΤΩΣ'Α'.* Опако: *Α/ΡΚΑΑ(τω)Α/ΣΠΑΘ-(αριω)ΣΕ/ΠΙ Τ(ον)ΧΡ/Ι/ΣΟΤΡΙΚ(λινδν).* Кв. 11 ж.³
329. Печат — олово. Лице: изображение на св. Теодор. От дясната страна личат буквите *ΕΟ*. Опако: надпис в 5 реда: *+ΚΕ ΡΘ/ΤΩΣΩΑ/ΡΑ/ΣΙ/ΛΕΙΩ/ΚΤΗΜΑΤ(τω)Τ(ω)ΚΑΜΑ(τη)ω).* Кв. 12 в, 0,50 м.⁴
330. Печат — олово. Лице: изображение на архангел Михаил в доспехи и оръжие. От дясната страна на изображението надпис *ΜΧ*. Опако: надпис в 5 реда: *ΚΕ ΡΘ/ΚΑΤΑΚ/Α/Α(ων)ΑΝΘΥΠΑ/Τ(φ)Π(ατ)ΡΙ(αλφ)S ΚΑ/Τ/ΕΠΑΝ(φ)Τ(φ)ΚΑΜΕΠ(α?)*. Кв. 7 и, 0,40 м.⁵
331. Амфора — глина. Крушовиден съд с две дръжки, къса шия и тясно гърло. Горната сферична половина набраздена с широки прави вдълбани линии. Помещение Б, 0,40 м. Обр. 10В.

¹ Изображението на този предмет е дадено в моята работа Реалиите върху релефа на Мадарския конник Сб. Мадарският конник. София, 1956, стр. 228, обр. 17.

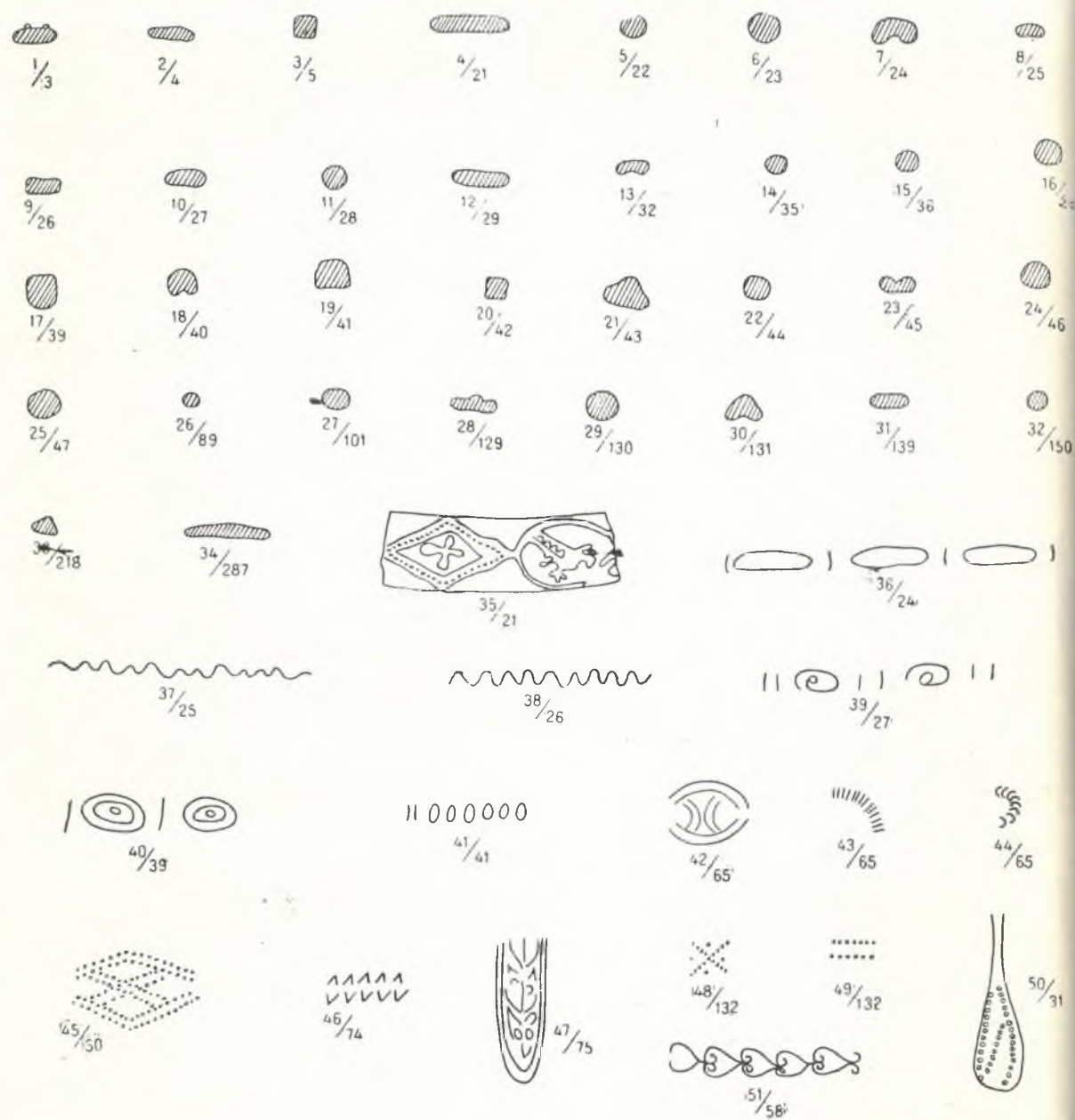
² Снимка на надписа е дадена в работата на В. Белешевлев. Нови откъслечи от първобългарски и други средновековни надписи от Плиска и Силистра. ИАИ, XX, 1955, обр. 28.

³ Снимка и рисунка на печата е дадена в работата на Ст. Маслев. Византийски оловни печати от Плиска и Преслав. ИАИ, XX, 1955, стр. 445, обр. 1, (рец. ВЗ, 49, I, 1956, стр. 540 и сл.).

⁴ Снимка и рисунка вж. пак там, 446, обр. 2.

⁵ Пак там, 447, обр. 3.

⁶ Известия на Археологическия институт, кн. XXIII

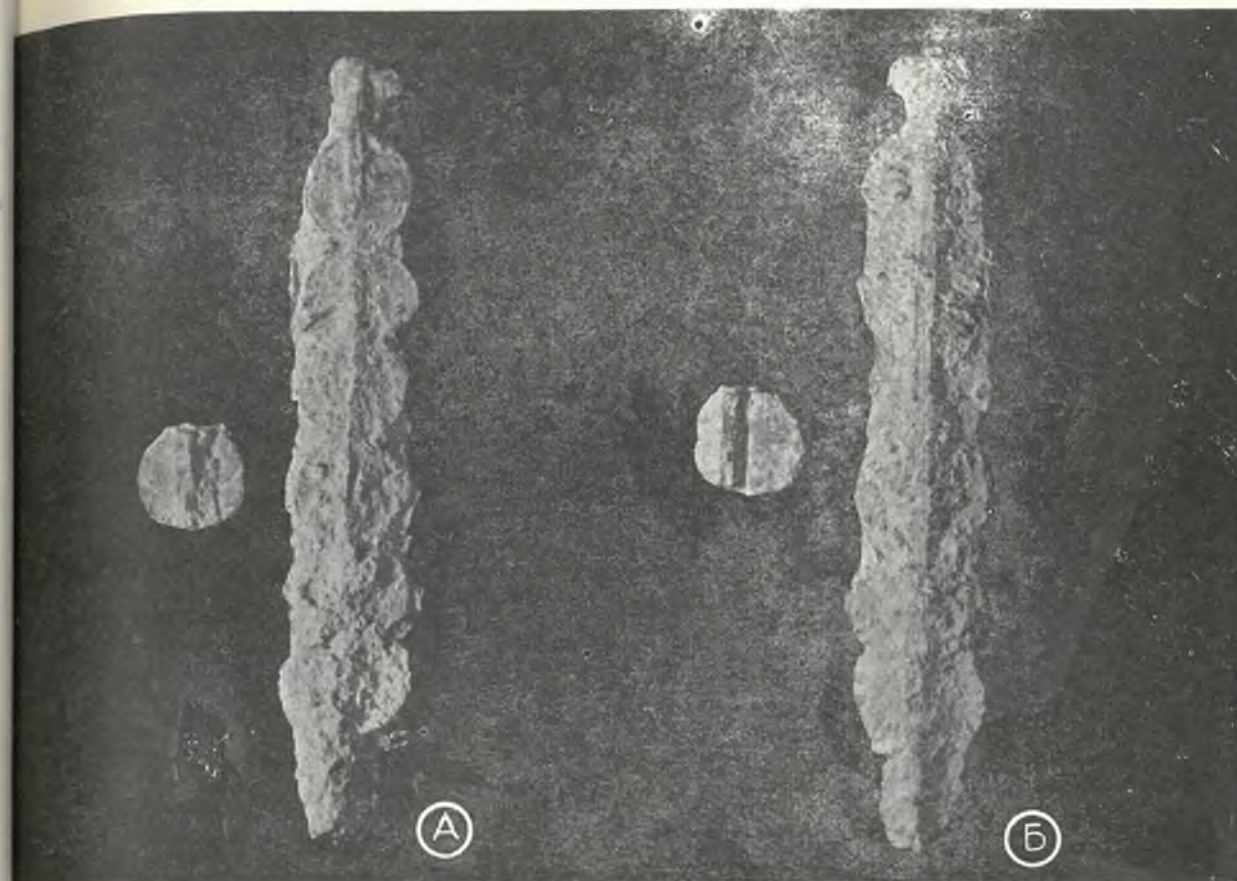
марка 0 5 с

Обр. 9. Сечения и украса на стъклени гривни и метални предмети. Знаменателят означава № в каталога
Abb. 9. Schnitte und Verzierung von Armreifen aus Glas und Metallgegenständen
(die Nennerzahl bedeutet die Katalognummer)

332. Гърне — глина. Съд с яйцевидно тяло, плоско дъно, леко извито навън ръбесто венче на устието. Две трети от тялото покрити с хоризонтални прави врязани линии. По рамото един ред коси врязани точки, а по търбуха върху правите линии четири снопа, вълнообразно нагънати. Долу коси пресичащи се снопове прави линии. Част от съда липсва. Сондаж 11в. Обр. 10Г.

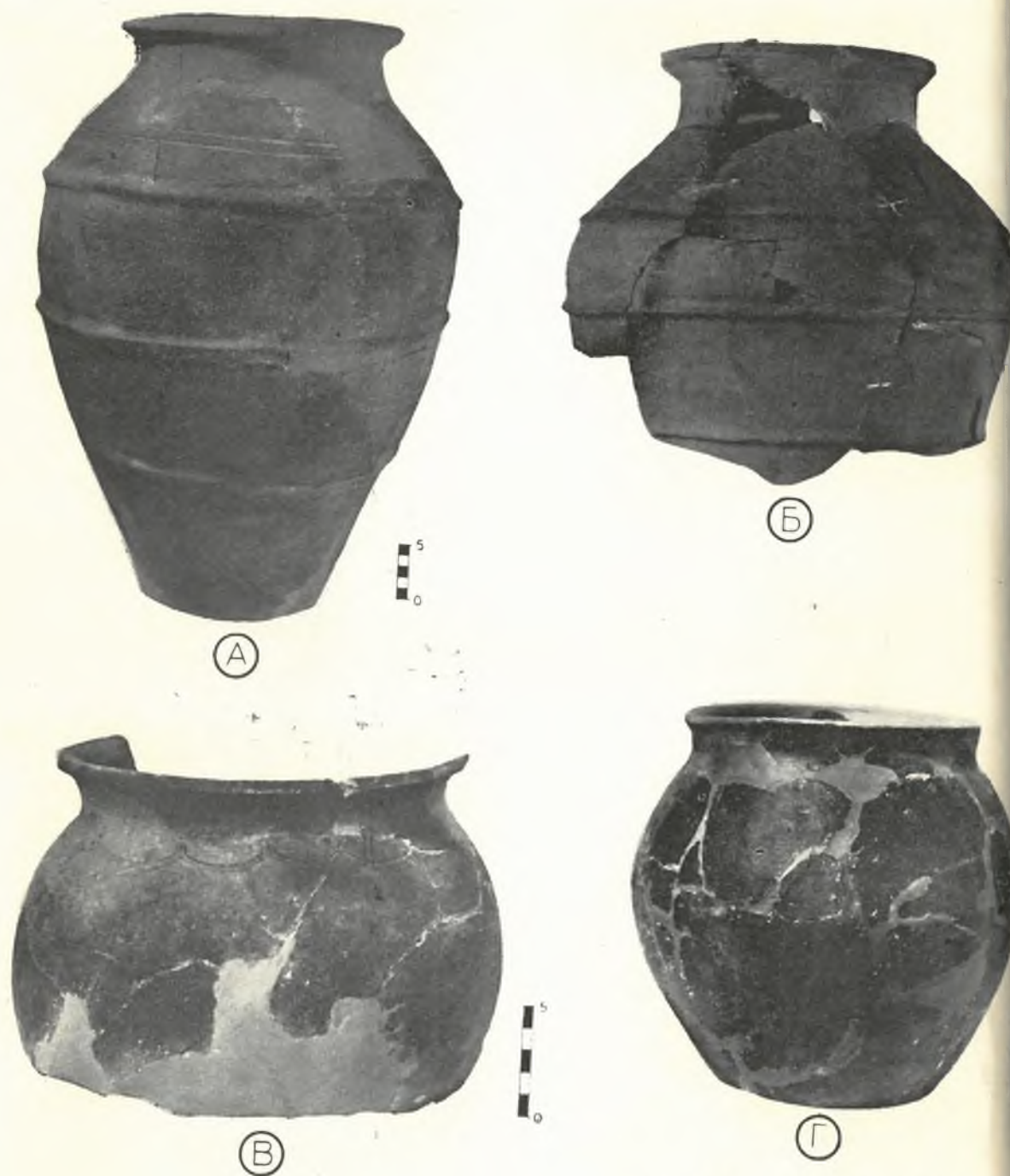
333. Гърне — глина. Сферичен търбух, леко извито навън заоблено венче, плоско дъно. Повърхността сиво-черна, леко излъскана по механичен начин. Съставено от много късове. Кв. 12г. Обр. 11Г.

334. Делва — глина. Висок съд с яйцевиден търбух, плоско дъно, къса цилиндрична шия, надебелен и изпъкнал навън ръб на устието. Върху тялото на съда три хоризонтални изпъкнали гладки обръча. По рамото две хоризонтални прави и три снопа от нагънати врязани линии. Изкоп Вж. — огнище. Обр. 11А.

Обр. 10 А, Б — оловен печат и слитък от оловни печати (№ 323, 324); В — амфора от помещение Б (№ 331);
Г — глинени съд (№ 332)

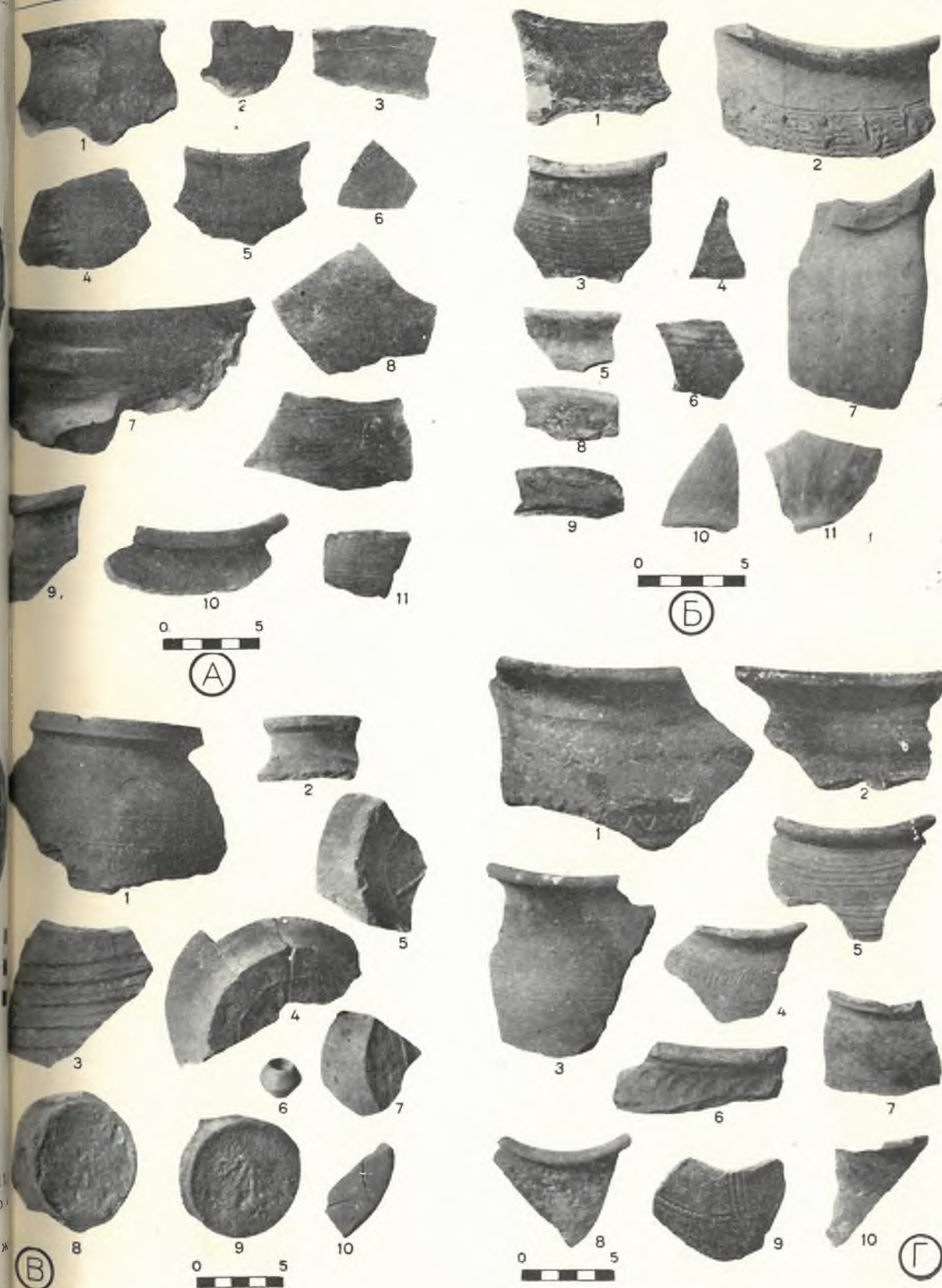
Abb. 10. А, Б — Bleisiegel und zusammenhängende Plombenstücke (Nr. 323, 324); В — Amphora aus Raum Б (Nr. 331); Г — Tongefäß (Nr. 332)

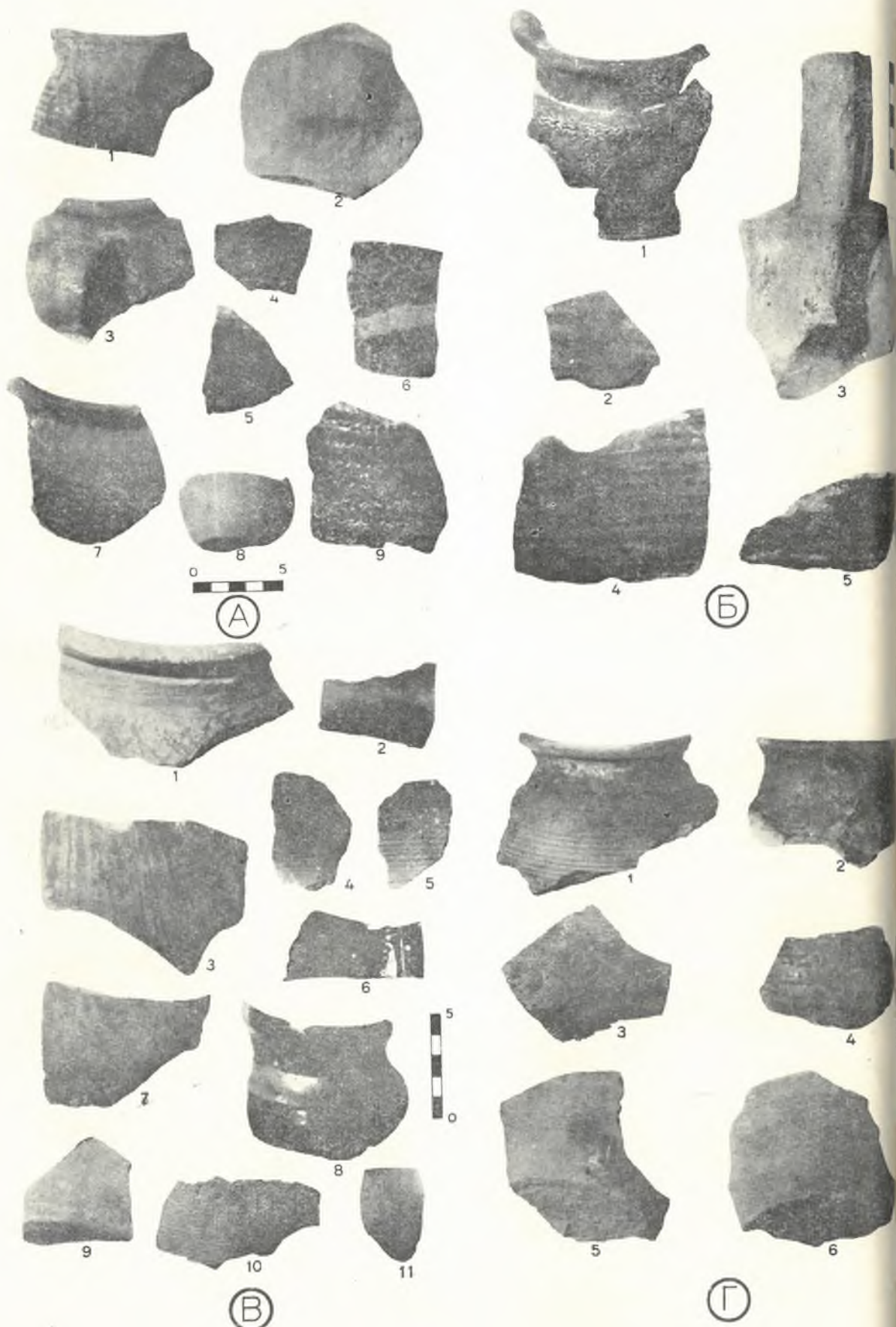
Обр. 11. Глинени съдове от проучваното пространство: А — № 334, Б — № 335, Г — № 333
 Abb. 11. Tongefäße aus dem untersuchten Gelände: А — Nr. 334, Б — Nr. 335, Г — Nr. 333

335. Делва (част) — глина. Горна половина от съд като № 334. Същите форми и украса. Пак там. Обр. 11
 336. Тръбичка — глина. Цилиндър, запълнен с хоросан, с примес от чукана тухла. В хоросана гнездо
 плосък железен клин, който липсва. От инсталация на хипокауст. Кв. 96. Обр. 17А.

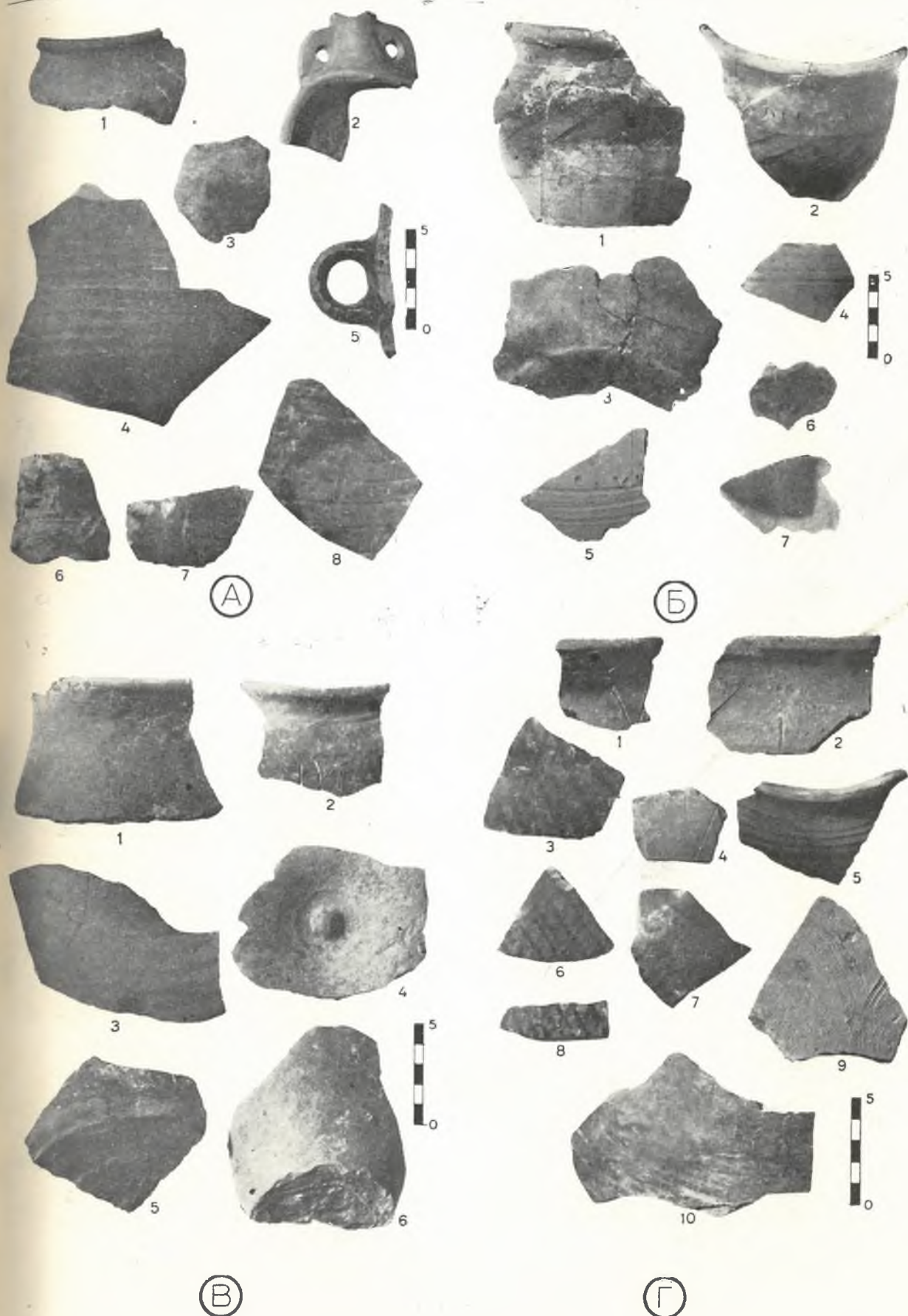
337. Тръбичка — глина. Като № 336. Хоросанът от пълнежа без примес от чукана тухла. В хоросана
 лезен клин. Отчасти начупена. Кв. 96. Обр. 17Б.

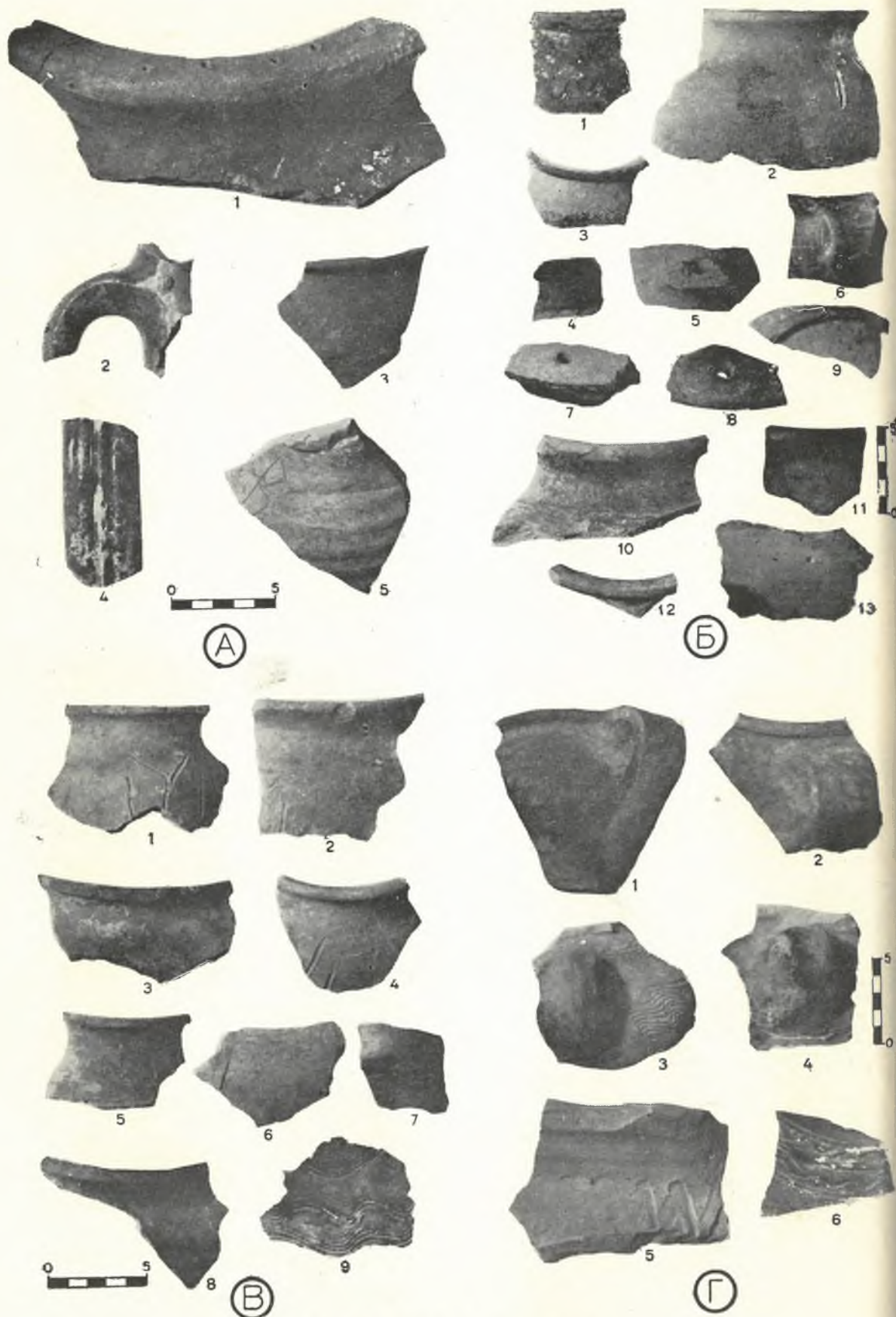
Обр. 12. Късове от глинени съдове
 Abb. 12. Bruchstücke von Tongefäßen

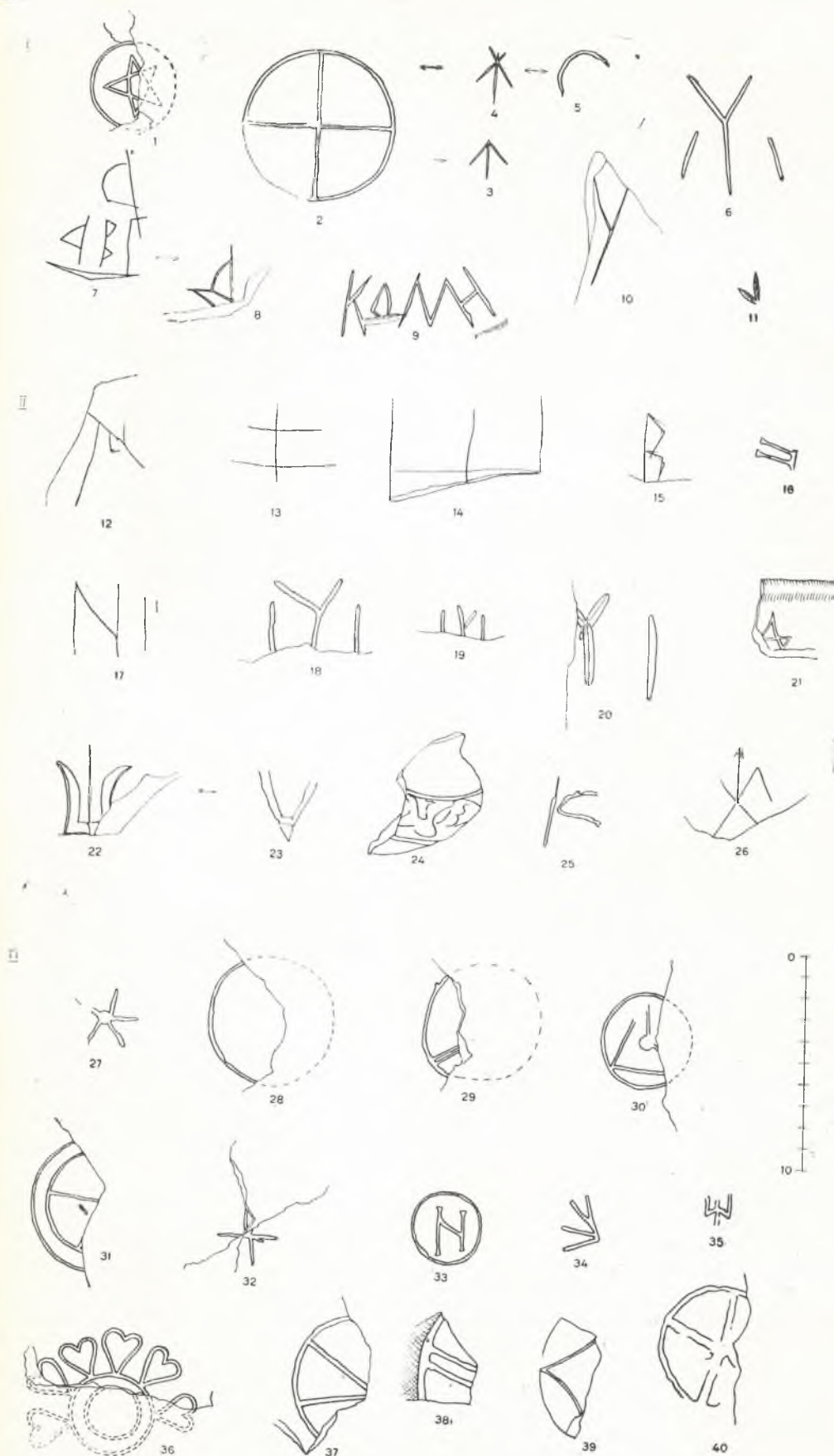
Обр. 13. Късове от глинени съдове
Abb. 13. Bruchstücke von Tongefäßen

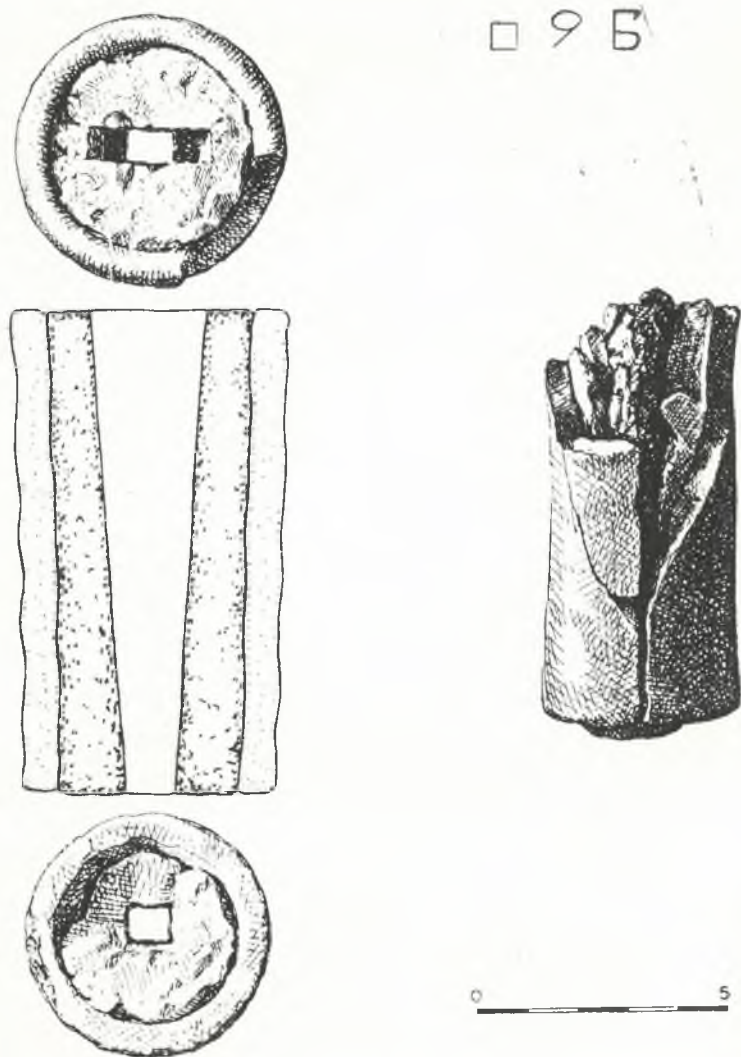
Обр. 14. Късове от глинени съдове
Abb. 14. Bruchstücke von Tongefäßen

Обр. 15. Късове от глинени съдове
Abb. 15. Bruchstücke von Tongefäßen

Обр. 16. Знаци върху глинени съдове
Abb. 16. Bruchstücke von Tongefäßen

Обр. 17. Глинени тръбички от отоплителна инсталация
Abb. 17. Tonrohre einer Heizungsanlage

Находки по вид

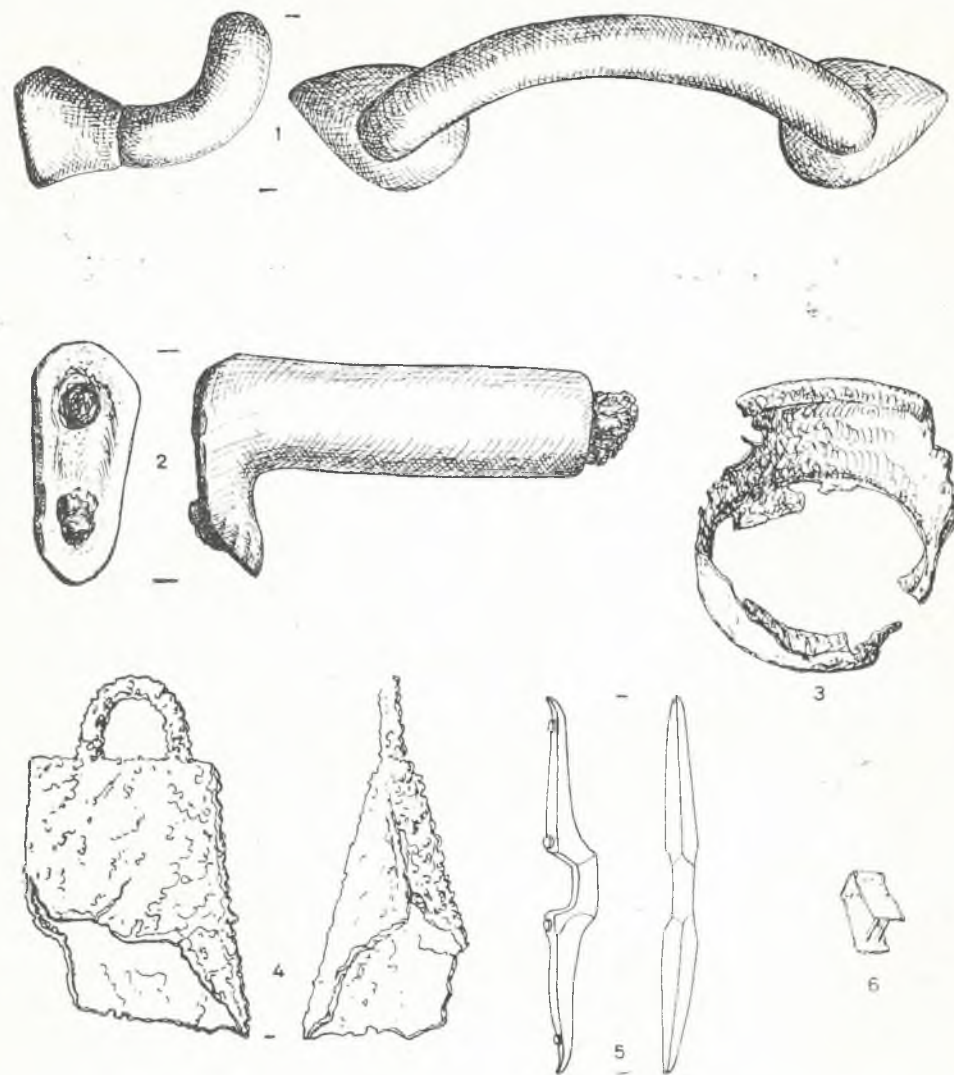
Брънки от верига : 293, 300. Бравда : 212. Везни : 297. Верижка : 261. Вилица : 78. Въдица : 314. Гвоздеи : 88, 116, 118, 123, 149, 171, 172, 174, 189, 191, 202, 206, 231, 236, 243, 248, 291, 305, 318. Гривни — бронз : 133, 152, 263, 285, 286; — стъкло : 3, 4, 5, 12, 13, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 53, 57, 58, 60, 61, 89, 101, 129, 130, 131, 139. Длето : 108. Дръжки : 252, 256, 265, 310. Жетон : 64. Игралка : 322. Инструмент (неопр.) : 166, 208, 215, 224, 239. Клинове, пръчки и части от тях : 147, 177, 182, 188, 198, 199, 204, 213, 218, 226, 241, 247, 253. Ключ : 312. Ключалка : 178, 184, 185, 204, 313. Колани апликации : 75, 138. Копия : 150, 210, 319. Косер : 296. Кръстове : 62, 63. Късове желязо (неопр.) : 86, 90, 99, 111, 112, 113, 126, 141, 142, 145, 146, 154, 200, 207, 209, 245, 258, 264, 272, 290. Ленти : 135, 227, 229, 235. Лопата : 190, 216. Лъжица : 201. Мъниста : 33, 137. Меч : 320, 326. Надпис : 327. Напръстник : 308. Нитове : 122, 197, 233, 315. Ножове : 83, 110, 156, 157, 158, 163, 237, 275, 306, 311. Обковки : 79, 80, 81, 84, 85, 97, 119, 162, 167, 180, 181, 205, 217, 222, 223, 225, 260, 270, 271, 280, 298, 303. Обложка : 289. Обложка от лък : 283. Обещи : 136. Огниво : 93, 94. Огрибки : 107, 176, 244. Окачалка за колчан : 82, 266, 309. Панта : 220. Печати олово : 323, 324, 328, 329, 330. Пластинки : 67, 68, 70, 71, 92, 127, 240, 242, 251, 268, 316. Плоско стъкло : 9, 10, 11, 37, 56, 59, 72, 183. Подкова : 109, 169, 228, 230, 282. Похлупак : 299. Прешлен : 281. Пръстени : 65, 66, 132, 219 (?). Секач : 114, 321. Скоби : 87, 95, 98, 192, 262, 273. Стрели : 102, 105, 106, 165, 187, 254, 255, 257, 274, 276, 277, 278, 279, 284, 287. Стъклена маса : 100. Съдове — глина : 331, 332, 333, 334, 335; — стъкло (части) : 1, 2, 6, 7, 8, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 196. Сърп : 120, 186. Тесла-бравда : 211. Токи : 73, 74, 76, 91, 103, 214. Точило : 193, 194. Фибула : 77. Фуния : 304. Халки и обръчи : 104, 115, 117, 124, 125, 134, 140, 142, 143, 144, 151, 153, 159, 161, 168, 170, 179, 195, 197, 203, 221, 232, 238, 246, 249, 250, 259, 269, 288, 295, 301, 302, 307, 317. Клопотари и звънчета : 160, 175, 267. Цев, костена : 325. Чепкало : 121. Чук : 164. Шайбичка : 69. Шипове и шила : 96, 128, 148, 234, 292. Щипка : 155. Юзда : 173.

Находки по място на намирането им

Сондажи южно от оградата на Малкия дворец : 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 62, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 104, 130, 131, 132, 133, 285, 286, 287, 288, 289, 291, 292, 293, 295, 297, 327, 334, 335. Пред западното лице на Големия дворец : 290. Гробовете край дворецовата църква : 134, 135. Квадрати :

Обр. 18. Материали от разкопките
Abb. 18. Materialien aus den Ausgrabungen

Обр. 19. Материали от разкопките — сондаж 11 в, г
Abb. 19. Materialien aus den Ausgrabungen — Probegrabung 11 в, г

4 в: 138;
4 г: 107, 108, 323;
4 д: 39, 40, 41, 109, 110, 111, 112, 113, 114;
5 б: 73, 103;
5 в: 105, 150;
5 д: 49, 50, 51, 52, 53, 54, 164, 167, 169;
5 е: 63;
4 — 5 а — в: 121, 122, 123, 124, 125;
4 — 5 в: 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149;
4 — 5 д: 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 161, 162, 163;
4 — 5 г, д: 160;
6 б: 175;
7 б: 174, 179;
7 д: 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192;
7 и: 330;
6 — 7 е: 172, 173, 178, 181;
8 д: 193, 194, 195, 196, 201;
8 е: 203, 204;

9 а: 5, 93, 197;
9 б: 198, 205, 206, 207, 336, 337;
9 в: 65, 74;
9 д: 202;
10 а: 1, 2, 3, 136, 137;
10 б: 34, 60;
10 в: 64, 207;
11 а: 6, 75, 208, 319, 325;
11 б: 207;
11 в: 97;
11 г: 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 177, 180, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251;
11 б, в сондаж: 7, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251;
10 — 11 б, в сондажи: 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251;
11 б, в сондаж: 7, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251;
10 — 12 а, б: 216, 217, 218;

12 а в шахтата: 98, 99, 100, 101, 102;
12 в: 214, 215, 219, 220, 221, 329;
12 г: 333.
До западния вход в оградата на Малкия дворец: 115, 116, 117, 118, 119, 120, 128, 129.
Западната половина на западния двор: 168, 170, 171.
Северната сграда, помещение Б: 176, 331.
Източната сграда: 8, 9, 10, 11, 12, 35, 36, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 298, 299, 303, 304, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318.

Голямото помещение южно от източната сграда: 300, 301, 302, 305, 306.

Дворът южно от сградите на Малкия дворец: 21, 22, 23, 24, 94, 95, 96, 106, 165, 166.

Североизточния край на двора, покрай оградната стена: 37, 38, 76, 228, 229, 230, 231, 326.

Неопределено находище, по повърхността: 126, 127, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 294, 296, 320, 321, 322, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 78.

Както се вижда от каталога на намерените материали, голяма част от находките в проучваните пространства са дошли до нас в напълно фрагментарно състояние. Ще се спрем само на тези предмети, за които може да се каже нещо по-определено. Някои находки и групи от предмети ще разгледаме според предназначението им.

Малобройни са предметите, които могат да се свържат със земеделски бит на населението, обитавало проучваните райони на дворцовия център. Това са части от сърпове, две брадви, две обковки от дървени лопати и няколко други по-дребни предмети. Всички те са намерени в дворовете — западния и южния. Със скотовъдството могат да се свържат също малко предмети (оставяме настрана костите от животни). Две големи подкови и части от такива трябва да се отнесат към едри двукопитни животни. Една от тях е намерена в североизточния край на дворцовия квартал край стената. Всички останали предмети, свързани с добитък и домашни животни — клопотар, звънче от конска сбруя, юзда (?) за кон, — са намерени в средата на южния двор край оградната стена. Един клопотар от съвсем същия тип е намерен на дълб. 1,80 м в сондаж 11 б, в. На това, както и на общата характеристика на материалите от този сондаж, ще се спрем отделно.

И така масовият материал, намерен в проучваното пространство, не принадлежи на земеделски или скотовъден бит на населението. Сравнително по-многобройна е групата предмети, свързани със занаятчийство и военен бит. Чукче, два секача, две огрибки, две длетата — това са занаятчийските оръдия. Длетата имат втулки — вероятно са били с дървени дръжки. Остриетата им (режещата част) са били извити. Предназначението им ще да е било на копачи — дърводелски инструменти. С изключение на двете огрибки, тези инструменти са намерени наблизо едно до друго — все в средата на южния двор. Едната от огрибките е намерена в помещение Б на северната сграда, а другата в — дълбокия сондаж 11 б, в. По-тип двете огрибки са еднакви — триъгълни плоски инструменти.

Твърде вероятно е малката везничка от изкоп I д да е свързана с някакво производство. Малките ѝ размери не ни позволяват да я сметнем за търговска или домашна принадлежност. Дългият ѝ показалец говори за относително голямата ѝ точност. В разкопките нямаме данни за предназначението ѝ. Една везна от същия тип, но по-малка, е намерена в работилницата за рисувана керамика южно от Кръглата църква в Преслав.¹ Там тя се свързва с производството на рисувана керамика. За плисковската везничка обаче не може да се каже нищо определено.

Въдицата е интересна поради факта, че е намерена в Плиска. Размерите ѝ са значителни и е ясно, че тя е била предназначена за големи риби, каквито не е възможно да са се въдели когато и да било около плисковския укрепен стан. Тази въдица следователно не е била използвана на място. Най-правдоподобно ни се струва обяснението, че Плиска е имала връзка със селищата по Дунав. Той е най-близката река, гдето е могла да се употребява въдица с тези размери.

Оръжията са представени с няколко върха на стрели, на копия, с част от тежък меч, костена апликация от лък и три окачалки за колчан, а също така с един (може би и два)

¹ Ив. Акрабова-Жандова. Работилница за рисувана керамика на юг от Кръглата църква в Преслав. ИАН, XX, 1955, стр. 502.

шипа срещу конница. Повечето от тях са намерени пръснати в проучваните терени. В т. на източна сграда някои от тях са намерени заедно — при това предмети, които могат да свържат по предназначение: ръкохватка от лък, желязна окачалка за колчан, шест върха стрели. Няколко други метални части от същата сграда, напр. медни листове, биха могли да се тълкуват и като обковки на колчан. Сигурни данни за това обаче няма. При оръжие попадаме още веднаж на връзка между материалите, намерени в сградите, и материалите от сондаж 11 б, в. Това е окачалката за колчан.

По-голямата част от находките се отнасят към съоръжението на самите сгради. На всякъде бяха намерени голямо количество гвоздеи, всевъзможни нитове, обковки, скоби, халки, куки, съоръжения от различен вид и характер, свързани с конструкцията и мобилността на сградите. Предназначението на повечето от тях остава неясно. Някои обаче могат да се тълкуват относително точно. Така напр. желязната обковка № 162 е по всяка вероятност част от защитна броня на дървена врата. Намерена е в южния двор и би могло да се допусне, че е обковка на една от входните тежки врати на дворцовата ограда.

Очевидно е от голямото количество гвоздеи и скоби, че части от сградите са били дървени. Тук не е мястото да се спираме на устройството им, но още сега може да се изкаже предположението, че някои от тях освен дървените си покриви и подове са имали дървени чардаци и стълби.

Заедно с частите от съоръженията на сградите до нас са дошли немногочислени предмети на домашния бит. Това са части от съдове (керамични и метални), ножове, стъргало, лъжица, верижки, части от чепкало — домашен дарак, — няколко части и един цял прешлен за вретено, различни куки и халки, желязни обковки и обръчи от дървени малки и големи съдове (ведра, качета), напръстник, играчки, части от мобили и съоръжения, чийто цялостен вид не може да се възстанови. Намериха се и няколко хромелни камъка и две плоски точилки.

Повече са предметите, свързани с облеклото и украсата на блисковските обитатели. Намерени бяха на разни места много късове и една цяла стъклена гривна. Стъклени гривни са твърде разнообразни по вид и по украса. Интересен със своята геометрична украса е единият от кръстовете-енколпиони (62). Пръстен № 132 носи на плочката си знаменка, който се среща твърде често по глинени съдове. Изглежда, че тънките пръстенчета от медна ламарина (№ 65 и 66) не са били предназначени за постоянно носене, тъй като са твърде слаби. Бихме могли да ги поставим в категорията на детските играчки. Намерени метални гривни са твърде прости по устройство и по украса. Като част от облека може да се тълкува кръжилото от осукан меден тел № 136. Не е ясно как са били свързани помежду си това кръжило и намереното заедно с него стъклено мънисто.

Намерените токи са различни по форма и украса. Освен трите бронзови токи, на които ще се върнем отново, намерени са и няколко груби желязни токи от широки ремъци, които подсещат по-скоро за конско снаряжение, отколкото за облекло. Една типична коланна част е островърхата езичеста апликация от коланен край. Във връзка с тези предмети ще поставим и две желязни огнива като неразделна съставна част от облеклото.

Особен характер на целия комплекс материали от югозападния ъгъл на дворцовия център придава твърде забележимото обилие на стъклени предмети. Това особено се отнася до помещението В, где по край фрагментите от плоско и кухо стъкло се намери и известно количество стопена стъклена маса. С обилието на останки от стъклария това помещение заема особено място в югозападната част на дворцовия квартал.

От кухото стъкло преобладават фрагменти от стъклени чаши. Това са преди всичко чаши с вретеновидно столче и плоска подставка, тип известен и в други ранносредновековни български находища. Новото и рядкото в блисковския комплекс от материали е наличието на късове, свидетелстващи за употребата на изключително фини и тънкостенни съдове, луксозни екземпляри, изработени с извънредно голяма вещина и вкус: нагънати релефни стени, ажурни фестони от стъклени жици, сложни шевове и съчетания на различни цветни стъклени листове. Тази констатация се потвърждава и от гравирания стъклен съд

№ 7, намерен в дълбокия сондаж 11 б, в, т. е. в непосредствена близост с мястото на най-голямото обилие на находки от стъкло. Както ще видим по-нататък, това обстоятелство играе роля при определяне характера на насипа в този сондаж.

Както навсякъде в Плиска, така и тук една от най-многочислените групи находки е керамиката. Преобладаващата част от материала е много фрагментирана. Намериха се обаче и няколко цели съда и по-големи части от съдове. Както бе казано, насипът в тая част на дворцовия комплекс е обръщан многократно. Поради това стратиграфските данни не могат да се смятат за сигурни и заслужаващи доверие. Много по-важни и интересни са топографските данни и на тях ще се спрем по-подробно. Тези бележки върху керамиката от блисковския дворец имат за цел да дадат само обща характеристика на намерения материал, тъй като повечето типове са известни както от Плиска, така и от други центрове.

В проучваните пространства на дворцовия квартал и непосредствената му околност се намериха следните видове съдове: високи глечосани кани с една или две дръжки, малки канчета, една бъркличка, делви, амфори, паници, обикновено широкоотворени и глечосани, със или без столчета, казани с вътрешни уши.

Гърнетата без дръжки от следните типове: а. С украса от врязани линии.¹ б. Без каквато и да е украса. в. Сивочерни, изцяло лъскави или с лъскави ивици, успоредни или пресичащи се. г. Сивочерни, без излъскване, които по състава на глината си стоят близко до гърнетата с врязани линии и се отличават от гърнетата с изцяло лъскави стени или с лъскави ивици. Последните са от много чиста глина. Гърнетата от изброените дотук видове имат заоблени ръбове на устията си. д. Има обаче един тип гърнета, венчетата на чиито устия са ръбести и с плоско лице отвън. Те са от чиста глина, с тънки стени и сух чиреп. По състава на глината и по техниката се свързват с гърнетата, които имат широки плоски дръжки.

Гърнетата с дръжки можем да разделим на три групи според техниката на изработката им: а. Гърнета с врязана линейна украса. Дръжките им са груби, масивни и служат преди всичко за окачване. Тези съдове се свързват с първата група гърнета — без дръжки. б. Гърнета с подобни груби дръжки, но без такива врязани линии (понякога само отделни широки бразди), от по-фина глина, тъмни, сивочерни на цвят, с лъскави стени или отделни ивици. в. Гърнета от чиста глина и с по-големи, обикновено плоски дръжки от устието до търбуха на съда. Те се свързват с гърнетата без дръжки, с ръбести венчета на устията (т. д.)

Като складови съдове могат да се определят няколко големи делви с широки гърла и дебели ръбове на устията. Тесните дълбоки дупчици на един къс от такова устие са служели може би да се задържа опънато над устието платно или мрежа за прецеждане на наливана течност. Врязаният знак върху този съд може би представя цифрено означение на неговата вместимост ($k=20$). Каква е единицата мярка обаче, не знаем. Рядко явление в нашата средновековна керамика са изпъкналите хоризонтални гладки ръбове, които опасват търбуха на делвите от този вид.

Другият вид складови и амбалажни съдове са амфорите. Всички примери (една цяла и много фрагменти) са от фина, добре опалена глина с леко нагъната повърхност. Това са все крушовидни по форма съдове със заоблени дъна от типа на № 321. Масивните им широки дръжки често са остро извити в горната си половина и се издават над устието на съда. В изследвания терен не са открити части от остроудънни тесни амфори. На много от фрагментите са запазени врязани знаци, една цяла дума, отделни букви.

Намерените фрагменти от кани показват наличието на два типа: а. Еднодръжни или двудръжни, глечосани, със зелена или кафеникава глазура, често с широки хоризонтални жълти

¹ Голямата част от намерения в дворцовия център керамичен материал принадлежи към типа на гърнетата с врязана линейна украса. В отчета за разкопките в Плиска през 1949—1951 г. обаче се казва: "... керамиката с линейна украса, която се намира навсякъде из Външния град...", е типична именно за това пространство. Това твърдение е лишено от всякакво основание. Материалът от центъра и Външния град въобще го опровергава напълно.

ивици (оградени с врязана вълнообразна линия), които показват употреба на ангоба. Устията им са фуниевидни, често много широко отворени. б. Неглечосани, от чиста глина, с много издължено тяло, понякога с бутилковидно хлътнало дъно. По своята фактура вторият тип кани могат да се свържат с гърнетата, които имат ръбесто венче на устието.

Знаците върху глинени съдове са два вида: а. Врязани върху раменете (и дръжките) на съдовете. б. Изпъкнали върху дъната. В таблицата на знаците врязани са № 3 — 26 и 39, а изпъкнали — 1, 2, 27—38 и 40. Освен знаците, открити през 1949 г., в таблицата са прибавени няколко знака върху съдове, намерени по-рано в Плиска, или от разкопките след 1945 г., но останали необнародвани досега (№ 1—6, 16 и 21).

Върху рамене на амфори от типа на № 331 са врязани знаците и буквите № 7, 9, 10, 12, 15, 22, 23, а върху широки масивни дръжки — № 8, 13, 14, 17, 26. Някои от знаците нямат определена форма (напр. № 12). Други могат да бъдат оприличени на кръстове (№ 13, 14) или букви (№ 10, 15, 17). Знак № 8 е запазен само частично и точният му вид не може да се възстанови. № 7 представя съчетание от първите три букви в гръцката азбука. Цяла дума представя № 9: *КОМН* „село“. Особен интерес представят двата знака № 22 и 23, врязани от двете страни между дръжките на един голям къс от крушовидна амфора, които се срещат тук за пръв път в Плиска. Не по-малко интересен е и знак № 26. Върху тълкуването на тези знаци ще се върнем наново.

Тези са знаците върху амфори. Разнообразни са и останалите знаци. Знаците № 11, 18—20 са върху рамене на гърнета. Знакът № 21 (от обект № 33 във Външния град) е, явно, означение на буква д. Може би също буквено значение има и знак № 33. Изпъкналият знак № 34 е вероятно вариант на често срещания в съчетание с две отвесни хасти врязан знак У, както е напр. при № 6, 18, 19. За пръв път тук се срещат и знаците № 30 и 36. Единственият врязан знак върху дъно на съд (гдето обикновено се срещат само изпъкнали) е № 39. Той говори за известни промени, настъпили в техниката на производството на глинени съдове. В случая се отнася вероятно до кана — стомна с издължен търбух и страничен ръб, издаден около дъното.

№ 24 представя фрагмент от съд, който напомня твърде много очертанието на сфероконус. Той има твърде звънлив и дебел чиреп. В най-издутата му част минава ивица, ограничена отгоре и отдолу с по две успоредни врязани линии, запълнена с кривуличещи линии. Първоначално ние смятахме, че това е арабско писмо. Оказа се,¹ че това може да бъде своеобразен орнамент, който твърде много прилича на писмо. По всяка вероятност този орнамент е все пак повлиян от арабското писмо и е създаден в „стила“ на това писмо. Съществуват, както е известно, много подобни случаи на подражания на арабското писмо в орнамента. За това говори и самият съд — сфероконус, чиято родина е, както е известно, Арабският Изток.

В проучваното пространство, оградено от дворцовата стена, бяха направени проверочни изкопи на четири места под нивото на дворната настилка. Това са сондажите в квадратите 5_в, г, 8_з, 9—10_б, в, 11—12_{а-в}. Сондаж 9—10_б, в откри на широка площ останките от едно помещение с хипокауст, части от канализационната мрежа. Сондажите в кв. 5_в, г достигнаха на дълбочина до 1,80 м като на дълб. 1,50 м навлязоха в здрава пръст. Насипът до тая дълбочина съдържаше само известно количество строителни материали, примесени с пепел и следи от пожари. Същата е картината и в сондаж 8_з. Насипът достига до дълбочина 1,50 м и там се явява здрава пръст. В насипа са намерени само късове от строителни материали — тухли, керемиди и водопроводни тръби, — примесени с останки от пожари. Значително по-дълбок бе сондаж 11—12_{а-в}. Там насипът под нивото на дворната настилка бе значително по-богат и ние ще се спрем на някои резултати от проучването на този сектор във връзка с темата на настоящата работа.²

За разлика от останалите дворове в оградата на двореца голяма част от западния двор не бе покрита с настилка от каменни плочи. В настилната край западното лице на помеще-

¹ Според мнението на П. Миятев, за което тук му изказвам благодарност.

² Необходимо е да отделим внимание на този сондаж, тъй като на резултатите от проучването му се основават явно неверни изводи, отнасящи се до историята на плисковския център: Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска, стр. 98, 99. Тук са свързани в едно данните от няколко изкопа в този сектор, впоследствие съединени.

ние Б бе използван и един къс от мраморна преградна плоча с релефен растителен орнамент, който произхожда по всяка вероятност от някоя по-стара сграда. Под нивото на настилната на дълбочина 2,05 м в сектор 11_а, б се откри горното ниво на една хоросанова подложка, която слиза на дълбочина с още 0,70 м и се свързва със сградата Н.¹ Откритата в сектор 11—12_а тухлена шахта достига на дълбочина до 2,80 м. Сондажът бе доведен до дълбочина 2,90 м, като здрава пръст се яви на дълбочина 2,80 м. При това от нивото на дворната настилка до дълбочина 1,90 м в насипа се намираха битови материали, след което до здравата пръст продължаваха само строителни материали.

В каталога находките от този сондаж са описани подробно. Накратко те се свеждат до следните видове: железни скоби, гвоздеи, части от неясни железни съоръжения и халки, масивен железен клин, част от остро желязно оръдие (огрибка), няколко медни пластинки, между които една с форма на тънко пръстенче, железен клопотар, три върха на стрели, желязна верижка, оловна скобичка за закрепване на начупен глинен съд, една масивна дебела бронзова дръжка от съд, една малка и плоска бронзова окачалка за колчан, плосък къс от някакво желязно оръдие или оръжие със сребърна инкрустация по него,² късове от плоско стъкло и част от масивен стъклен съд с украса от релефни листа, част от бронзова фибула, масивна желязна дръжка с костена обвивка и накрая — известно количество керамични фрагменти. Керамиката от сондажа под дворната настилка е от следните типове: гърнета с врязана линейна украса, глечосани кани с две дръжки, фрагменти от сивочерни съдове с лъскави ивици, дъна с изпъкнали и едно с врязан знак, части от амфори, между които един къс (непосредствено под нивото на дворната настилка) с думата *КОМН*, друг на 0,60 м под нея с буквите *АВГ*.

Както се вижда, материалите, намерени на това място под дворната настилка, не се различават по нищо от тези, които са над настилната. Вече няколко пъти при разглеждане на отделни групи материали бяха посочвани точните им съответствия всред материалите от сондаж 11—12_{а-в}. Такива са напр. окачалката за колчан, пръстенчето от меден лист, огрибката, стрелите, стъклените късове (оставяме настрана гвоздеите, скобите и др.), както и особено керамиката. Вzeti като цяло, материалите в този сондаж стоят в пълно съгласие с характера на находките в цялото останало проучвано пространство в дворцовата ограда. Предметите, които се срещат тук за пръв път, не са в разрез с останалите материали и само допълват списъка на находките от дворцовия квартал на първата българска столица. Единственият предмет, който се отделя от археологическия комплекс, е дъгата от бронзова фибула.

Трябва да се изтъкне ясно, че стратиграфските данни от сондажа (в отчета за разкопките тези данни са отбелязани най-точно) не допринасят с нищо за установяване на хронологията на отделните находки. Това става очевидно от примери като следния: заедно с дъгата от фибула на същата дълбочина са намерени споменатите късове от зелени с жълти ивици глечосани плоскодънни стомни, които нямат културен или хронологически допир с фибулата на нито един от досега проучените ранносредновековни български находища. Така стойността на фибулата като датиращ елемент се анулира.³

Всred керамиката от сондажа видимо преобладават фрагментите от глечосани съдове и гърнетата с врязани линии. Съотношението на последния тип с фрагментите от сивочерни съдове с лъскави ивици тук не се отличава от съотношението им в насипа над дворната

¹ По Р. Karasimeonoff. Neue Ausgrabungen in der Residenz von Pliska. ИАИ, XIV, 1943, стр. 158

² Една кръгла като нашата, но бронзова позлатена пластинка с абсолют но същия орнамент е намерена в аварски некропол при Kecel-Határdűlő (A. Cs. S. o. s. A Keceli avarkori temető. Régészeti füzetek, II 3, 1958, стр. 5). Това дава указание и за тълкуването на нашия зле запазен къс, намерен тук за пръв път в България.

³ В противен случай целият останал материал от сондаж 11—12_{а-в} трябва да бъде приведен към датата на фибулата и свързан с културата, чийто единствен представител е тази фибула. Достига се до логически и до исторически абсурд. Към такъв абсурд обаче навежда публикацията на материала от разкопките, стр. 98, 99. Не е получаван опитът на Ст. Михайлов да подкрепи тезата за римския произход на Плиска и в статията „За произхода на античните материали от Плиска“, Археология II, 1960, I, стр. 18. Освен някои пръснати и безпаспортни материали намерени в и около Плиска, авторът използва за тази цел отново находки от сондаж 11_{а-в}, които се обнародват тук под № 77, 252, както и вилицата — медицински инструмент, № 78.

Известия на Археологическия институт, кн. XXIII

настилка и изобщо в Плиска. Навсякъде тези два типа се срещат заедно с преобладание на количество на съдовете с врязани линии.¹

Находките в сондажа и тяхното съчетание не дават основание да се смята, че в нея са установени културни пластове в истинския смисъл на думата. Картината на разрушенията и наслояванията тук може да се възстанови в следните приблизителни черти:

При едно голямо преустройство на плисковския център е била реконструирана сграда Южната част на тая сграда е била съборена, при което теренът около нейните основи бил снижен и целият строителен материал от тях взет. Ямата, която е останала след тези работи, е била първоначално засипана със строителни материали, а после постепенно се запълвала със смет и битови отпадъци. Последното е ставало постепенно заедно с натрупването на културния пласт над нивото на дворната настилка. Изглежда, тук не са били изобщи слагани плочи за настилка.

И така данните от сондажите под нивото на дворната настилка говорят, че пространството, което е било обхванато от оградната стена, в момент на големи преустройства е било на много места заравнено, преди да се сложи настилка и да се издигнат жилищните и стопанските сгради в югозападния ъгъл на дворцовия квартал.

Прави впечатление, че по-голямата част от материалите, намерени в оградата на двореца, се явяват не в сградите, а вън от тях. Изключение правят само помещения Б и В и т. н. на източна сграда. И при тези помещения оскъдните материали и обстановката на разрушенията и опожаряване, която бе особено ясна в помещения Б и В, говорят, че сградите са били до голяма степен изоставени или ограбени преди тяхното разрушаване. Но овъгленото жито в помещение Б, многото кости от домашни животни, повалената амфора там и пръснатите предмети от източната сграда са указание, че до последния момент преди разрушаването им в тези помещения са били използвани. Всичко това хвърля известна светлина върху обстоятелствата на загиването на плисковския дворец. Това става още по-ясно като се съпоставят тези данни с картината вън от оградната стена на двореца. Леки, напълно разрушени сгради, в които са използвани паметници от ранния период на Плиска, пръснати незначителни находки — ето съвсем схематично обстановката вън от оградната стена.

За предназначението на сградите според намерените материали може да се каже твърде малко. Данните от разкопките могат да се тълкуват в смисъл, че в момента на разрушаването част от помещенията са били почти пусати (с изключение на помещения Б, В и Ж, З, И). От съвкупността на данните, с които разполагаме, може да се допусне с известна вероятност, че източната сграда е била жилищна, а северната е била по-скоро стопанска. Изобилието от останки от стъкло — плоско и кухо — отделят тази сграда и преди всичко помещение В на особено място сред останалите помещения. Ние сме наклонни да приемем предположението, че тази сграда е изпълнявала службата на стопанско и складово помещение за дворцови нужди. Като се има пред вид, че в живота на сградите в югозападното пространство на дворцовия квартал се набелязват два основни периода,² следва да се заключи, че посоченото по-горе предназначение на тази сграда се отнася до втория етап от съществуването на Плиска — непосредствено преди нейното разрушаване.

Датировката на намерените материали се основава преди всичко на находките от монети, а след това на типологични паралели с датирани предмети. Както бе вече казано, настилният над дворната настилка е ровен многократно. Поради това културният насип като цяло се датира от сборните данни от монетите.

¹ Съвсем необосновано е твърдението, че късове от сивочерни съдове с лъскави ивици или с изцяло изпалени стени се отнасят към „културното наследство на местните предибългарски племена“, понеже били намерени „в най-долния културен пласт“ на тоя сондаж. Първо, те са намерени на различни дълбочини и в сондажа, а вън от него заедно с късове от другите два типа — глечосани и с врязани линии. Второ, засега в България няма обект с такава керамика, който да се отнася към някое „местно предибългарско племе“ и позоваването на некропола до Нови Пазар внася едно с нищо неоправдано заблуждение.

² Ст. Михайлов, Археологически материали от Плиска. Цит. съч., стр. 92—95.

От списъка на намерените монети се вижда, че облик на находките в проучваното пространство дават монетите на Йоан Цимисхий (959—976). От всичко 39 монети, намерени в центъра на Плиска през 1949 г., 31 броя се падат на този владетел.¹ При това монетите на Йоан Цимисхий се намират както в пространството на дворната ограда (19 броя), така и в пространството вън и южно от нея (12 броя). От останалите византийски владетели една единствена монета на Василий II и Константин, т. е. от епохата непосредствено след Йоан Цимисхий, е намерена в южния двор. Всички останали монети на византийски императори между 1034 и 1067 г. (6 броя) са намерени вън, южно от дворцовата ограда. В същото това пространство са попаднали и две монети на ранновизантийски императори между материали, които нямат и не могат да имат нищо общо с тях.

От това съотношение на монетите в проучваните терени най-естествен е изводът, че интензивният живот на плисковския център се пада по времето до 976 г.

При определяне на датата на материалите, а с това и на хронологията на тая част от дворцовия център трябва да се вземат под внимание и данните от оловните печати, намерени там. Четирите печати, намерени през 1949 г., принадлежат на византийски сановници от времето след завладяването на Източна България и превръщането ѝ във византийска тема под името *Паристон*. Всички печати се датират в първите десетилетия на византийското робство, т. е. в края на X и началото на XI в. Следователно данните от тези печати съвпадат напълно с данните от монетите. За интензивната преписка, която византийските чиновници в Плиска са водили с лица от вътрешността на страната, свидетелствува и слитъкът от оловни кръгове, подготвени за отпечатване, но останали неизползувани.

От всичко изложено дотук следва, че голяма част от материалите, намерени в югозападния ъгъл на дворцовия квартал, се отнасят към периода до 976 г. и непосредствено след него. Такива изводи могат да се направят и от типологичния анализ на някои материали които са били в употреба по времето на разрушаването и опожаряването на сградите. Няма съмнение, че към този период трябва да бъдат отнесени преди всичко материалите от помещения Б и В. Някои от тях, като напр. амфората, по своя тип също датира комплекса около тази сграда в X век. Крушовидни амфори като нашия екземпляр са добре известни в цялата черноморска област както в Крим, така и по западното Черноморие, а амфори от този тип са характерни за Волго-Донските българо-хазарски селища от ранния период и специално Саркел.² Северната сграда с помещения Б и В е загинала в пожар, засвидетелствуван по много останки и белези. Такъв пожар ние бихме поставили в 972 г. — времето, когато Плиска бива завладяна от византийската войска при войната с русите — или в 1001 г. при повторното нахлуване на византийците. Наклонни сме да се спрем на първата дата поради някои съображения, които ще изложим по-нататък.

Не само изцяло запазената амфора, но и много фрагменти от амфори принадлежат към същия тип на крушовиден широкоиздут съд. Не бяха открити части от по-стройни, конусовидни амфори, каквито познаваме напр. от Преслав.³ Типът на амфорите от този сектор в Плиска е в съгласие и с врязаните знаци, които намираме по дръжките и раменете им. Всички те издават все същите ранносредновековни черноморски връзки и в някои от тях могат да се установят твърде стари черноморски традиции. Освен гръцките букви и гръцките надписи (*χοιη*) знаци като № 22 и 23 могат без съмнение да се свържат с типа на т. нар. знак на Рюриковци, който, както е известно, има също северночерноморски произход. Нашият пример е относително ранен в сравнение с образците от Киевска Русия.⁴ Наличността.

¹ Неверни данни за монетните находки се привеждат в посочената работа на Ст. Михайлов, стр. 97 и сл.

² А. Л. Яковсон. Средневековые амфоры Северного Причерноморья. СА, XV, 1951, стр. 334 и сл. За амфорите в салтовската култура вж. И. И. Ляпушкин. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. МИАСССР 62, М. — Л., 1958, стр. 114; М. И. Артамонов. Саркел — Белая Вежа. Цит. съч., стр. 32 и сл.

³ И. Чангова. Търговски помещения край южната крепостна стена в Преслав. ИАИ, XXI, 1957, 253 и сл.

⁴ Б. А. Рыбаков. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X — XII вв. СА, VI, 1940, стр. 233 и сл.

на още един вариант от тоя знак (№ 35) в нашия комплекс показва, че появата му върху амфора не е случайно явление, щом се явява и като изпъкнала грънчарска марка на съвсем явно произведен у нас и още по-точно в Плиска. При наличността на безсъмнени белези — преки или косвени връзки на плисковския материал с Черноморието и като не забравяме сложната етническа и културна обстановка на огромната територия между Кавказ и Хемус — можем да потърсим отражение и на други — невизантийски традиции в знаците от плисковския комплекс: знак № 26 може да бъде тълкуван като схематично изображение на птица при което отделните елементи са напълно схематизирани и сковани.

Разбира се, излишно е да се спираме на знаци като № 18—20, 34 или 31, 37, 40, които са отдавна известни в Плиска и навсякъде по нашите ранносредновековни находища. Керамиката, чиито типове разгледахме по-горе, изцяло попада в хронологическата рамка, установена с помощта на монетите.

Основната част от керамичния материал се разпределя между двата типа — съдове с врязани линии и гърнета с лъскави ивици и стени. Но докато малобройните съдове от втория тип могат определено да се причислят към керамичното производство на прабългарите, в съдовете от първия тип трудно могат да се различат собствено славянските черти. Притях същинско славянската и прабългарската традиция са се слели по начин, който не позволява да открием различните керамични традиции. Племенните черти са се прелели една в друга и се е получил тип, който е придобил белезите и характера на една общонародна българска керамика, която не е нито славянска, нито прабългарска. Това е именно типът на градската керамика в българските центрове от X в. Важно за хронологията на керамиката от дворцовия квартал е това, че се намериха примери (№ 331), които показват известна архаизъм и поради това биха могли да се смятат за по-ранни — ориентировъчно откъм втората половина на IX в. Посоченият цял съд, който даваме като пример за тая категория, се е запазил в един глух ъгъл на западния двор в насипа над настилната.

Както в Преслав, така и тук в керамичния материал, датиран в преобладаващата си част в X в., се намира и известно, не малко количество фрагменти от глечосани съдове от типове, познати вече по многобройни примери. Но покрай познатите форми на глечосани или неглечосани съдове, общи за много находища, тук намираме съдове или детайли, които се срещат засега само в Плиска (и в Нови пазар). Това са напр. дръжки на кани с провлечен върху търбуха долен край или сферокусни, които заедно с целия комплекс се датират до последната четвърт на X в.

Два незначителни фрагмента от паници са изработени от чиста бяла глина, която малко се отличава от белоглинената преславска керамика. Един от фрагментите е покрит с почти безцветна светлосинкава глеч. Най-естествено е да допуснем, че тези късове бележат връзка с Преслав през същия този период, когато българската столица представя деен художествен и производствен център.

Но наред с масовия материал, който може да се постави в X в., намериха се и значителен брой примери от една керамика, която представя по-нататъшно развитие на горната и може да се датира в XI в. Това е преди всичко материалът върху от оградната стена на двора. Самото място на намирането улеснява датировката. Върху някои съдове личат същите следи от работа на по-съвършено, по-бързо грънчарско колело. Намериха се няколко фрагмента от тънкостенни съдове от чиста розово-червена глина. С такава техника е изработена и една малка бъкличка — тип, който се среща за пръв път в Плиска. Между по-късните съдове — в периода докъм средата на XI в. — трябва да поставим късовете от няколко тънкостенни гърнета със или без дръжки или с ръбести устия и врязани линии по ръба. Към този период трябва да бъдат отнесени фрагментите от глинени казани с вътрешни устия. Двете делви № 332 и 333 (един цял съд и една горна половина) отнасяме към този период.

¹ P. Deaconu. Cu privire la problema căldărilor de lut în epoca feudală timpurie (Sec. X—XIII). SCIV, VII, 3—4, 1956, стр. 421.

поради следните основания: намерени са в едно огнище на мястото на рушевини в район върху от дворцовата ограда, гдето покрай монети от Цимисхий се намериха и почти всички останали монети на владетели от XI в. При същите обстоятелства в едно късно огнище южно от т. нар. източна сграда бяха намерени и късовете от устия с уши от казани.

Към XI в. можем да отнесем и грънчарския знак № 39, вдълбан върху дъно. Той говори за промяна в техниката на грънчарската работа. Към същото време се отнасят и няколко къса от розово-червени съдове от чиста глина с гладки лъскави ивици, които в Преслав, Търново и другаде се поставят сравнително по късно.

Предметите, които имат връзка с военния бит, са с подчертан български произход. Ако и да са различни един от друг и тъкмо защото са различни, те илюстрират различни страни от един и същ военен бит — бита на населението от плисковския център към втората половина и края на X в. За повечето от тях съществуват ясни аналогии, които улесняват тълкуването им. Така костената апликация от лък има точен паралел в инвентара на гроб № 33 от некропола до Нови пазар. Пак там (гроб 27) е един от най-ясните в етническо и културно отношение паралели за брадва № 212. Някои от предметите на тая група се явяват тук за пръв път в археологическа обстановка, която им отговаря напълно. Такава е езическата апликация от ремъчен край № 75 или бронзовата и железните окачалки за колчан. Всички тези предмети имат безспорна връзка помежду си и следователно за тяхното вярно етническо, културно и хронологическо определяне не е нужно да намерим още сега точен паралел в нашите все още малко проучени ранносредновековни находища.

Обикновени находки в старобългарските центрове от раннофеодалния период са стъклените гривни. Те се приемат с основание като белег за градския характер на едно селище. Близките аналогии в Преслав, в Цар Асеново, Попина и др. говорят, че нашите примери трябва да се отнесат към същото време и към същата култура. В това отношение забележителен екземпляр е фрагмент № 21. Характерният начин, по който е предадена птицата, издава сигурната ръка на майстора-стилизатор. Наличността на кръст върху гривната е също показателна за хронологията. Особено значение има и фактът, че той е намерен наравно с дворцовата настилка. Всичко това ни дава основание да датираме този екземпляр не по-късно от началото на X в.

Съществуват указания, които позволяват да се предполага местно производство на много предмети и специално на предмети за украса. За местно производство трябва да приемем и стъклените гривни, които имат украса в твърде бедна цветна гама. В случая под местно производство трябва да се разбира и производството на Преслав, гдето са открити безспорни следи от развито стъкларско производство.

За местно производство говори и тока № 73. Нашият екземпляр прилича извънредно много на един друг, намерен през 1935 г. също във Вътрешния град на Плиска. Видът на тока, техниката на изработка и стилът на изобразеното животно са напълно едни и същи. Екземплярът от 1935 г. е малко по-голям и при гравиранието фигурата на лъва е останала по-изпъкнала от фона. Явно е, че тези две токи са излезли от ръката на един и същ майстор. Още по-любопитно е обстоятелството, че тока от абсолютно същия вид е намерена в гроба на Мостич от некропола около църквата в Преслав. Няма никакво съмнение, че производството на майсторите-златари от Плиска или от Преслав е могло да се разпространи бързо в тези центрове. Намереното през 1948 г. калъпче за метални изливани украси, между които токи и коланни краища, възникната № 297, както и техническите подробности в някои метални предмети показват умението на плисковските майстори да обработват метала и с прости изразни средства да постигат желания ефект. Като местно производство може да се приеме и медната токичка № 76 от тип, разпространен докъм XI в. Тока № 74 ще да е относително по-ранна и особено като се има пред вид, че е намерена наравно с дворцовата настилка. Същите съображения по-скоро, отколкото орнаментът, който е твърде по-

вреден, дават основания да се смята езичестата коланна апликация № 75 за относително по-ранна в комплекса материали.

Някои предмети, чужди по характер или само по отделни белези на комплекса, могат да се тълкуват като признак на търговски връзки. За периода от IX, X и началото на XI в. това е естествено за център като Плиска. Вече споменахме, че амфорите — поне една част от тях, и то по-скоро тези, които носят гръцки букви или думи — могат да се смятат като белег за връзки с черноморски византийски центрове. За връзки с по-големи търговски центрове на Средния Изток и на първо място с Цариград говорят и късове от фини тънко-стенни стъклени съдове с изящни форми и орнаменти. В този случай не трябва да изключваме възможността за връзки и с арабския свят и специално със Сирия или Египет. Пак към този район ни води типът на един от енколпионите (№ 63), т. нар. палестински кръст. Той се отличава от другия кръст както по метала, от който е излят, така и по украсата си. Иконографски принадлежи на XI в.¹ и по всяка вероятност е донесен отвън, ако и не непременно по търговски път. Много по-прост по украса и по състав е другият енколпион (№ 62). Орнаментът „птиче око“ и стъклените късчета, поставени в провъртени с бургия гнезда, из-дават проста занаятчийска работа.

От всичко гореизложено се вижда, че сградите в югозападния ъгъл на плисковския дворец и дворовете около тях са били използвани най-късно докъм средата на XI в. приблизително. Интензивният им живот обаче се пада в периода до 972 г., след която дата някои от помещенията са преустройвани с нови долепени зидове (А, Б, Е) с премахане на разделителни стени (В), със затваряне на отвори за входове (В, Д, Е), и пр. Окончателното запустяване на сградите ще да е станало след 1001 г., която дата може да бъде един terminus ante quem за материалите, намерени в помещенията и по-специално за тези в помещения Б и В. Дворовете обаче покрай запустелите сгради все още са били използвани от различни по брой и по култура завоеватели на България — било от малобройните византийски чиновници и от техните слуги, настанени в дворецовия център, било от печенежки групи, — които са доунищожавали и оплячкосвали останеното от византийците. От последните ще да са били използвани като прибежища само останките на оголените помещения и дворове, особено дворовете южно от сгради Ж, З, И. При това от общата картина на материалите личи, че много по-рано са били изоставени помещения Б и В и западния двор, отколкото т. нар. източна сграда и южния двор с допълнителните преграждания в източната му част. Във и край помещения Б и В са намерени най-старите по тип материали (особено керамика), докато в южния двор и в огнището в квадрат 5_ж са намерени материали, приписвани на късните номади.² Затова ние сме наклонни да приемем като работна теза установката, че северната сграда е опожарена през 972 г., а останалите части на комплекса са запустели постепенно след 1001 г. Дворовете са престанали да бъдат използвани вече през втората половина на XI в.

Сградите, чиито части бяха открити южно от дворецовата ограда, датират от XI в. в съгласие с целия археологически материал, намерен около тях. Поне част от тях са строени навярно от чужденци завоеватели, щом като в градежа им са използвани богати части от представителни сгради (нацепени мраморни колони) или начупени първобългарски надписи.

Тези изводи са, разбира се, само приблизителни, тъй като се основават на оскъден и малозначителен материал, станал непълноценен и поради нарушената до голяма степен стратиграфия. Топографията на материалите обаче заслужава повече доверие и на нея пред-всичко се основават нашите изводи.

Разкопките през 1949 г. показаха още веднаж,³ че в края на X и особено в първата половина на XI в. плисковският център преживява дълбок упадък, който не е могла да пред-

¹ Кр. Миятев. Палестински кръстове в България. ГНМ, София, 1921, стр. 67 и сл.

² Р. Деасопи. Цит. съч.; М. И. Артамонов. Цит. съч., стр. 33 и сл.

³ Същите резултати дадоха разкопките и сондажите във Вътрешния град на Плиска през 1948 г. (Ст. Станчев. Разкопки и новооткрити материали, стр. 220).

отвърти византийската власт, а, напротив, който се дължи тъкмо на византийската власт. Печенежките набези обезличават във втората половина на XI в. още повече цветущия някога градски център.

MATERIALIEN AUS DEM SCHLOSSZENTRUM IN PLISKA

ST. STANCEV

(Zusammenfassung)

Der Artikel enthält eine Beschreibung der bei den Ausgrabungen in Pliska 1949 gefundenen Materialien. Sie stammen hauptsächlich aus dem Südwestteil des Schloßhofes, welcher etwa 1/6 der Hoffläche einnimmt, und dem von der Südmauer des Kleinen Palastes, der Schloßbasilika und dem sogenannten Großen Palast, oder auch Thronpalast genannt, begrenzten Raum, in dem die Probegrabungen ausgeführt wurden.

Mit Ausnahme einiger Tafelglas- und Keramikbruchstücke, sind alle übrigen Funde in der Arbeit abgebildet und kurz beschrieben. Die Fundstelle der auf der Oberfläche des untersuchten Geländes gefundenen Gegenstände wird nicht genannt, sondern nur die Nummer des betreffenden Quadrates oder der Quadratgruppe angegeben. In einem Sachverzeichnis sind die Gegenstände nach Fundorten und in einem andern nach Arten geordnet.

Im zweiten Teil der Arbeit werden die Funde nach ihrer Zweckbestimmung gedeutet. Die Hauptmasse der Funde spricht nicht für eine Ackerbau und Viehzucht treibende Bevölkerung. Die meisten Gegenstände dienen dem Handwerk und der Kriegführung. Die kleine Waage aus der Grabung 1A hängt mit einem feineren Handwerk (Juwelierhandwerk) zusammen. Unter den Waffen verdienen Erwähnung die Lanzen gegen Reitertruppen, eine Knochenapplikation vom Handgriff eines Bogens, Köcheranhänger, Pfeilspitzen.

Die meisten Funde gehören zur Ausrüstung der Bauten: Nägel, Nieten, Baubeschläge, Bauklammern, Haken usw. Daraus geht hervor, daß ein erheblicher Teil der Bauten in Holz ausgeführt wurde.

Die Haushaltsgegenstände sind wenig an der Zahl: Tongefäße und Bruchstücke, Messer, Reiben, ein Löffel, Kettchen, Teile einer Krempel, Spindelwirtel, Fingerhut, Spielsachen, Teile von Möbeln und Geräten, Mühlsteine, flache Schleifsteine.

Mehr an der Zahl sind in diesem Teil des Schloßkomplexes die Bekleidung und Schmuckstücke. Sehr verschieden nach Art und Verzierung sind die Armreife aus Glas. Interessant ist eines der gefundenen Enkolpione (Nr. 62) sowie Ring Nr. 132 und die kleinen Ringe Nr. 65 und 66. Nr. 136 wird als Ohrring gedeutet. Die meisten Schnallen stammen von Pferdegeschirren; manche sind typische Gürtelschnallen.

Nach der Vielzahl der Glasgegenstände nimmt Raum B einen besonderen Platz in dem Gebäudekomplex ein. Die gefundenen Bruchstücke von ausschließlich feinen dünnwandigen Gefäßen stellen Luxusexemplare dar, die vor allem aus Konstantinopel und dem Nahen Osten eingeführt sein dürften.

Die Keramik ist nach Arten eingeteilt: Kannen, Kännchen, ein plattes Weingefäß, Dolien, Amphoren, Näpfe und Kessel. Zu jeder Art wird eine Charakteristik angegeben und die Zeichen auf den Amphoren und Töpfen beschrieben. Von den in der Tabelle angeführten Zeichen sind Nr. 3—26 und 39 eingraviert, Nr. 1, 2, 27—28 und 40 erhaben. Manche der hier angegebenen Zeichen (Nr. 1—6, 16, 21) stammen zwar aus älteren Funden in Pliska, waren bisher aber unbekannt. In den oberen Teil der Amphorenausbauchungen (Typ Nr. 331) sind die unter Nr. 7, 9, 10, 12, 15, 22, 23 und in die breiten massiven Amphorenhenkel die unter Nr. 8, 13, 14, 17, 26 angegebenen Zeichen und Buchstaben graviert. Nr. 9 stellt ein ganzes Wort dar: *комъ*. Interes-

sant sind die Zeichen unter Nr. 22 und 23, die zum ersten Male 1949 in Pliska entdeckt wurden.

Der Verfasser bespricht die Ergebnisse von vier Probegrabungen, die unter der Hofdecke (Steinplatten) in den Quadraten 5 в, г, 8 з, 9—10 б, в, 11—12 а—в durchgeführt wurden. In 5 в, г und 8 з reichten die Probegrabungen bis zu einer Tiefe von 1,80 und 1,50 m, wo auf festem Boden gestoßen wurde. In dem Unterbau des Hofes fanden sich nur Bruchstücke von Baumaterialien sowie Brandspuren. In 9—10 б, в wurden die Trümmer eines Hypokaustum aufgedeckt.

Der Verfasser beschäftigt sich eingehend mit den Ergebnissen der Probegrabungen in 11—12 а—в, die von St. Michajlov, Archäologische Materialien aus Pliska, Bulletin des Archäologischen Instituts, XX, 98, 99, entgegengesetzt gedeutet wurden, um zu beweisen, daß sich unter der Hofdecke eine ältere Kulturschicht befunden habe. Die Analyse der bei den Probegrabungen aufgedeckten Materialien zeigt in unzweifelhafter Weise an, daß zwischen den Funden unterhalb und oberhalb der Hofdecke überhaupt kein Unterschied besteht. Dies beweisen sowohl die Keramik als auch die einzelnen Gegenstände: Köcherverschluß, Pfeile, Glasgefäße (Bruchstücke) u. a. Der unter diesem Material gefundene Teil einer spätrömischen Fibel vermag in keiner Weise den Charakter dieser Befunde in ihrer Gesamtheit zu verändern. Das ungefähre Bild der Zerstörungen und Stratigraphie läßt sich in folgender Weise beschreiben: Bei einem großen Umbau des Zentrums von Pliska wurde das Gebäude H (nach Karasimeonov) rekonstruiert. Der Südteil des Gebäudes wurde demoliert, das Terrain tiefergelegt und das ganze Material der Grundmauern fortgeschafft. Die nach diesen Arbeiten verbliebene Grube wurde zunächst mit Baustoffen, sodann mit Müll und sonstigem Unrat zugeschüttet, wobei die Kulturschicht bis über das Niveau der Hofdecke anwuchs.

Schon geraume Zeit vor der letzten Zerstörung des Zentrums waren manche Räume bereits aufgegeben, während andere, wie z. B. die Räume Б und В sowie Ж, З, И, bis unmittelbar vor ihrer Zerstörung genutzt wurden. Die Gebäude außerhalb der Südmauer waren leichter gebaut mit zahlreichen Spolien aus älteren Bauwerken.

Es kann mit einer gewissen Wahrscheinlichkeit angenommen werden, daß das Objekt Ж-З ein Wohnhaus, der Nordbau (Б-В) aber eher ein Wirtschaftsgebäude gewesen ist. Die zahlreiche Glasreste, die in diesem Objekt und vor allem in dem Raum В gefunden wurden, räumen diesem Gebäude einen besonderen Platz ein. Es kann vermutet werden, daß es sich bei diesem Objekt um einen Wirtschafts- und Speicherraum für den Bedarf des königlichen Hofes gehandelt hat. Diesem Zweck diente jedenfalls das Gebäude in den letzten Tagen vor seiner Zerstörung.

Eine Chronologie dieser Befunde in dem untersuchten Teil des Hofes vermitteln die Münzen von Johannes Tzimiskes (969—976). Von insgesamt 39 Münzen, die im Jahre 1949 im Zentrum gefunden wurden, stammen 31 aus der Zeit dieses Herrschers; sie fanden sich sowohl innerhalb (19 Stück) als auch außerhalb, südlich (12 Stück) der Hofmauer. Von den übrigen byzantinischen Herrschern wurde nur eine einzige Münze von Basileios II. und Konstantinos, d. h. aus der Zeit unmittelbar nach Johannes Tzimiskes gefunden. Aus derselben Kulturschicht stammen auch zwei Münzen frühbyzantinischer Kaiser, die mit den anderen aber nichts gemein haben. Alle übrigen Münzen von byzantinischen Herrschern aus der Zeit 1034 bis 1067 (6 Stück) wurden südlich außerhalb der Hofmauer gefunden.

Folglich fällt ein großer Teil der Funde aus dem Südostwinkel des Schloßviertels in die Zeit vor und unmittelbar nach 976. Dies betrifft vor allem die Materialien aus den Räumen Б und В. Der Nordbau (Б—В) ist bei einem Brand zerstört worden; dieses Geschehnis kann in 972 oder 1000 angenommen werden — zwei Daten, die mit der Eroberung von Pliska durch die Byzantiner verbunden sind.

Zahlreiche Materialien und insbesondere die Amphoren mit ihren Siegeln und Zeichen verraten frühmittelalterliche Beziehungen mit dem Schwarzmeergebiet und recht alte Traditionen. Zeichen, wie die unter Nr. 22 und 23 angegebenen, lassen sich mit dem Typ des sogenannten Zeichens der Rjuriker verbinden, das bekanntlich ebenfalls aus dem Schwarzmeergebiet herkommt. Unser Exemplar ist verhältnismäßig älter als jene aus Kiewrußland. Die Haushaltskeramik

trägt schon alle Merkmale einer allgemeinbulgarischen Keramik, die nicht mehr nur slawisch oder nur protobulgarisch ist. Sie ist eben der städtische Typ der Keramik in den bulgarischen Zentren des 10. Jahrhunderts. Eine erhebliche Anzahl von Keramikfunden, hauptsächlich außerhalb der Hofmauer, stellt eine Weiterentwicklung der bulgarischen Keramik dar. Sie kann ins 2. Jahrhundert datiert werden. In diese Periode werden auch die Dolien Nr. 332 und 333 sowie die Kessel mit Innenhenkeln einbezogen.

Die vergleichende Analyse dieser Materialien bestätigt die obigen Datierungen. Manche Gegenstände werden als Importware gedeutet: ein Teil der Amphoren, die feinen Glasgefäße u. a.

Die Bauten im Südwestwinkel des Schloßzentrums von Pliska sind längstens bis zur Mitte des 11. Jahrhunderts genutzt worden. Das intensivste Leben in ihnen währt bis 972. Nach diesem Datum werden manche Räume umgebaut: Anbau neuer Mauerwerke (А, Б, Е), Abriß von Trennwänden (В), Vermauerung von Eingangsöffnungen (В, Д, Е) usw. Die endgültige Verödung der Gebäude dürfte nach 1001 geschehen sein. Dieses Datum kann als Terminus ante quem für die Materialien aus diesen Räumen, insbesondere Б und В, gelten. Die Höfe um die verödeten Gebäude dürften aber immer noch von nach Zahl und Kultur verschiedenen Eroberern Bulgariens genutzt worden sein.

Die Gebäude, deren Teile südlich von der Hofmauer aufgedeckt wurden, datieren, in Übereinstimmung mit dem gesamten um sie gefundenen archäologischen Material, aus dem 11. Jahrhundert.

Diese Schlüsse dürfen infolge des spärlichen und wenig besagenden, unvollwertigen Materials und der gestörten Stratigraphie eines erheblichen Teiles der Kulturschicht wegen nur als annähernd betrachtet werden. Der Topographie der Materialien ist jedoch größeres Vertrauen entgegenzubringen, und auf ihr beruhen die grundlegenden Schlußfolgerungen in dieser Arbeit.

НОВООТКРИТ ОЛОВЕН ПЕЧАТ НА ЦАР СИМЕОН

Тодор Герасимов

Преди повече от двадесетина години ние открихме за пръв път няколко оловени печата на българските царе Симеон и Петър.¹ По този начин се попълни един незастъпен дотогава дял от българската сигилография, която все още е в началния стадий на събиране материали.

Ново допълнение към печатите от Първото българско царство представя оловеният печат на Симеон, чието описание даваме в следващите редове. Печатът е намерен на дълбочина

Обр. 1. Оловен печат на цар Симеон (увеличен)
Fig. 1. Sceau en plomb du roi Siméon (agrandissement)

Обр. 2. Оловен печат на цар Симеон (увеличен)
Fig. 2. Sceau en plomb du roi Siméon (agrandissement)

60—70 см в насипа от развалините на една стара сграда, разкопана през 1955 г. в съседство с разкритите по-рано основи на църквата с гробница на чъргубиля Мостич във Вътрешния град на стария Преслав.²

¹ Т. Герасимов. Три старобългарски моливдовула. ИБАИ, VIII, 1934, стр. 350—360; Оловени печати на българските царе Симеон и Петър. ИБАИ, XII, 1938, стр. 354—364.

² Сб. Надписът на чъргубиля Мостич. София, 1955, стр. 3—42.

Този оловен печат е с добре запазена повърхност, покрита с лъскавотъмнозелена патина. Диаметърът на ядрото му е 25 мм и дебелината — 4 мм (обр. 1).

Лице: $\div$ $\Sigma\text{MEO}\text{N}\ \text{BACIAEY}\text{C}\ \text{ΠOΛA}\text{VCIT}$. Бюст на Симеон с корона с кръст на върха и дреха, украсена с бисери, насреща. В дясната ръка държи кълбо с кръст, а в лявата — жезъл с правоъгълна плочка (лабарум). Наоколо зрънчест кръг. Опако: $\div$ $\text{EPINO}\text{PYOC}\ \text{BACIAEOC}\ \text{ΠOΛAT}$. Бюст на Богородица с нимб и мафорий, насреща. С двете ръце държи пред гърдите си медальон с бюст на Христос.

Над рамената ѝ надпис: $\overline{\text{MP}}$ и $\overline{\Theta}\text{V}$. Наоколо зрънчест кръг.

Буквите в надписите от двете страни на печата са с много дребни размери; те са високи 2 мм.

Поради разместване на матрицата (булотириона) някои от тях са с двойни образи. Така кръстът, с който започва надписът върху лицето на моливдовула, представя един овален силует. Буквата Υ наподобява по-скоро I , придружено от слабо очертание на дясното разклонение на тая буква. Четвъртата буква E прилича на O . Също така и предпоследната буква от титлата на царя Υ е с очертание, наподобяващо на пръв поглед O . Под нея има наклонена надясно чертичка — знак за съкращение. Изпусната е крайната буква C . Останалите няколко букви от надписа са отпечатани ясно, но от тях засега не може да се прочете никаква дума, която да стои във връзка с името и титлата в началото на надписа. Първите четири букви ΠOΛA напомнят думата πολλὰ , но следващите VCIT не дават началото на познатата дума на гръцки език.

Началото на надписа от опакото на печата се чете по-добре. Тук кръстът е с ясно очертание. Първата буква е E . Вижда се ясно изпъкналият край на хоризонталното ѝ езиче. Следващата буква е P , а не I , тъй като горният край на отвесното рамо е наклонен надясно и образува едно кръгче. Буквите O , Π , Υ , O и Σ са с отчетливи очертания. От първите девет букви не може да се получи дума, която да стои във връзка със следващата $\text{BACIAEY}\text{C}$ в родителен падеж. И в този надпис накрая стои думата ΠOΛA както върху лицето. Само че тук веднага след нея е поставена само буквата T . Странно е обстоятелството, че и в този Симеонов печат подобно на обнародвания от нас печат с образ на Симеон в цял ръст има съчетание от ясно видими букви, но от които също не може да се получи никаква позната дума на гръцки език.¹

Необяснимо е защо в новооткрития оловен печат на Симеон не е дадено подир титлата $\text{BACIAEY}\text{C}$ допълнението $\text{BOY}\text{ΛΓAPON}$ или POMAION , както е в споменатия вече негов печат² и в печатите на съвременните византийски императори.³

Отклонение от установените правила за съставяне типовете от двете страни на моливдовулите във Византия, които са били следвани дословно, тъй като печатите са играли роля на важен официален елемент в царската кореспонденция, представя и надписът върху опакото на Симеоновия печат. Там се поставя само името на Христос или Богородица при съответния образ. В нашия печат, както и в печата от другия тип имаме цяло едно изречение, което както видяхме, с изключение на думата $\text{BACIAEY}\text{C}$ не може да се разбере.

Образите и от двете страни на нашия печат са много схематични. Освен това някои от подробностите в тях не личат добре, което несъмнено се дължи на изхабяване на матрицата от дълго употребуване.

Цар Симеон е представен до пояс, насреща, в пълно церемониално одеяние. На главата му има корона със същата форма и украса както короните, с които се представят византийските императори, негови съвременници. Съставена е от широк обръч с едри бисери, опасващ полусферична шапка, върху която има дълговиден тесен обръч от злато с прикрепен на върха кръст

¹ Т. Герасимов. Три старобългарски моливдовула. ИБАИ, VIII, 1934, стр. 351 и сл.

² Пак там.

³ G. Schlumberger. Sigillographie de l'empire byzantin. Paris, 1884, стр. 418, стр. 412, 423.

Шапката, която е била направена от златотъкана материя, е била украсена също с бисери. Отстрани са се спущали висулки от едри бисери и камъни или медальони. С такава корона е представен Лъв VI в едно релефно изображение от слонова кост.¹ Същата корона носи Роман I върху една емисия бронзови монети² и Лъв VI върху негови златни монети.³ От същия тип е и короната на унгарските крале, запазена и досега. В нея широкият обръч е съставен от плочки с емайлови образи на светци, редуващи се с плочки, украсени с по един много едър камък. Само ръбът отгоре и отдолу е обточен с едри бисери.⁴ Пропендулите (висулките) в короната на цар Симеон са подобни на тия в короната, с която са представени Лъв VI и Роман I.

Дрехата му е украсена с редици от бисери, образуващи квадрати, в средата на всеки от които има по един бисер. Кълбото с кръст и лабарумът имат установената във византийския церемониал форма.

И в този печат царят е представен според тогавашната мода с мустаци и късо подстригана брада. Очите са предадени посредством едри зърна.

Образът на Богородица е също тъй много схематично гравирани. Това особено е подчертано в тялото. Рамената, покрити от краищата на мафория, са предадени като отделни части без връзка с шията. Ръцете са едва означени. Медальонът, който тя държи пред гърдите си, е още по-неузнаваем. Типът на Богородица е инспириран от много популярния във Византия образ на Богородица, наречена Никопейска ($\tau\eta\varsigma\ \text{Νικολοϋ}\text{ῆς}$).⁵

Както надписът, тъй и образът на Богородица върху опакото на печата са необичайни. В другите печати на Симеон, както и на сина му Петър на опакото винаги е представен допоясен образ на Христос.⁶ Същият намираме и върху оловните печати на византийските императори от X, XI и следващите векове.⁷

Изглежда, че след иконоборческата епоха е било установено като правило в печатите на византийските императори да се поставя образът на самия владетел, а от другата им страна — на Христос, върховния владетел, или както се титулува в надписите по монетите REX REGNANTIIUM ⁸ или $\text{BACIAEY}\text{C}\ \text{BACIAEON}$. Поставянето на образа на популярната Никопейска Богородица като тип за описвания тук оловен печат може би е било във връзка с някакво събитие, което Симеон е отдавал на намесата или помощта на Богородица, така както по-късно Ив. Цимисхий е постъпил след победата си над Светослав, която отдавал на помощта на Богородица и затова накарал да поставят образа ѝ върху една емисия сребърни монети с благодарствен надпис.⁹

Накрая трябва да изтъкнем, че нашият печат е произлязъл от същия булотирион, с който е направен печатът, обнародван от нас преди двадесетина години. Намерен е бил случайно в развалините на Преслав.¹⁰ Ядрото на последния е с по-тясна периферия и затова в него надписите с изключение на името на царя не са отпечатани.

¹ A. Grabar. L'empereur dans l'art byzantin. Paris, 1936, табл. XXIV₁.

² W. Wroth. Imperial Byzantine Coins etc. London, II, 1908, табл. LII₈₋₁₂.

³ Пак там, табл. LI₈.

⁴ Grabar. Цит. съч., табл. XVII₁.

⁵ Н. П. Кондаков. Иконография Богородицы, II, 1915, стр. 124 и сл.

⁶ Т. Герасимов. ИБАИ, VIII, стр. 351, XII, стр. 354 и сл.

⁷ Schlumberger. Цит. съч., стр. 418, 421, 423.

⁸ Wroth. Цит. съч., II, табл. LIII₁, 7, 12; LV₁₋₈.

⁹ Пак там, стр. 476, 7.

¹⁰ Т. Герасимов. Оловени печати и пр. ИБАИ, XII, 1938, стр. 354.

UN MOLIBDOBULLE NOUVELLEMENT DÉCOUVERT DU ROI SIMÉON

TODOR GERASSIMOV

Résumé

On a découvert en 1955 dans l'enceinte intérieure de l'ancienne capitale bulgare — Preslav — un sceau en plomb du roi Siméon. Ce sceau a un diamètre de 25 mm et une épaisseur de 4 mm (fig. 1).

Avers: +*CYMEΩN BACIAEY ΠΟΛΑΥCIT* le buste de Siméon avec une couronne et une mante ornée de perles. De la main droite il tient un globe surmonté d'une croix et de la main gauche un labarum.

Revers: Buste de la Vierge nimbée et maphorie — de face. Dans ses deux mains elle tient un médaillon avec le buste du Christ. Au-dessus des épaules se trouve l'inscription *MP ΘΥ*. Les lettres qui suivent le titre *Υ* de l'avvers du sceau que l'on distingue facilement appartiennent sans nul doute à la première moitié de l'inscription, mais ne forment aucun mot connu.

On pourrait très bien admettre que ce soit là des abréviations. L'inscription du revers exclut le mot *BACIAEYC* qui est au génitif est également indéchiffrable. Cette inscription comprend à la fin la combinaison des lettres *ΠΟΛΑ*. Il est curieux qu'aussi un autre sceau de Siméon porte sur le revers une inscription nette, mais on ne peut rien en déduire. (T. Gerassimov, Bulletin de l'Institut Archéologique VIII, 1934, 350 sq.)

СРЕДНОВЕКОВЕН БЪЛГАРСКИ НЕКРОПОЛ ДО ЛУКОВИТ

Станчо Станчев и Иванка Начева

През пролетта на 1954 г. бе предприета корекция на шосето Луковит—Ябланица, Ловешко. На излизане от Луковит то се спуска на юг към р. Златна Панега. В местността Мушат, в околностите на града, над мелницата при реката шосето минава между две могили, от които дясната — западната (№ 1) — е имала диаметър до 15 м и е била висока около 2,5 м. Лявата — източната (№ 2) — е значително по-разлата и по-ниска. За насипи по шосето е била взета изцяло пръстта от могила № 1 и на голяма част от могила № 2. Били са открити и разрушени много гробове. С намесата на Окръжния музей в Плевен през м. март 1954 г. бе спряно унищожаването на могила № 2 и бе организирано научното ѝ разкопаване. Разкопките бяха ръководени от авторите на тази статия със средства на Окръжния музей в Плевен и със съдействието на Околийското управление „Пътни строежи“ в Луковит.

Местността Мушат е гола и равна поляна. Откъм запад тя е ограничена от скалистия бряг на Златна Панега. На брега на реката, около 1 км от могилите, се намират следите от обширна крепост, върху територията на която сега се простира ловен парк. Към изток равнината е гола поляна и преминава в хълмове, покрити с лозя.

Почвеният пласт върху поляната е незначителен. Варовитата скала е напълно оголена на много места. Единствено двете могили са имали по-дебел слой пръст, като втората могила трудно се е различавала в равния наклонен към юг терен. Височината ѝ не надминаваше никъде 2 м, а диаметърът с посока С—Ю е бил преди изкопните работи около 50 м.

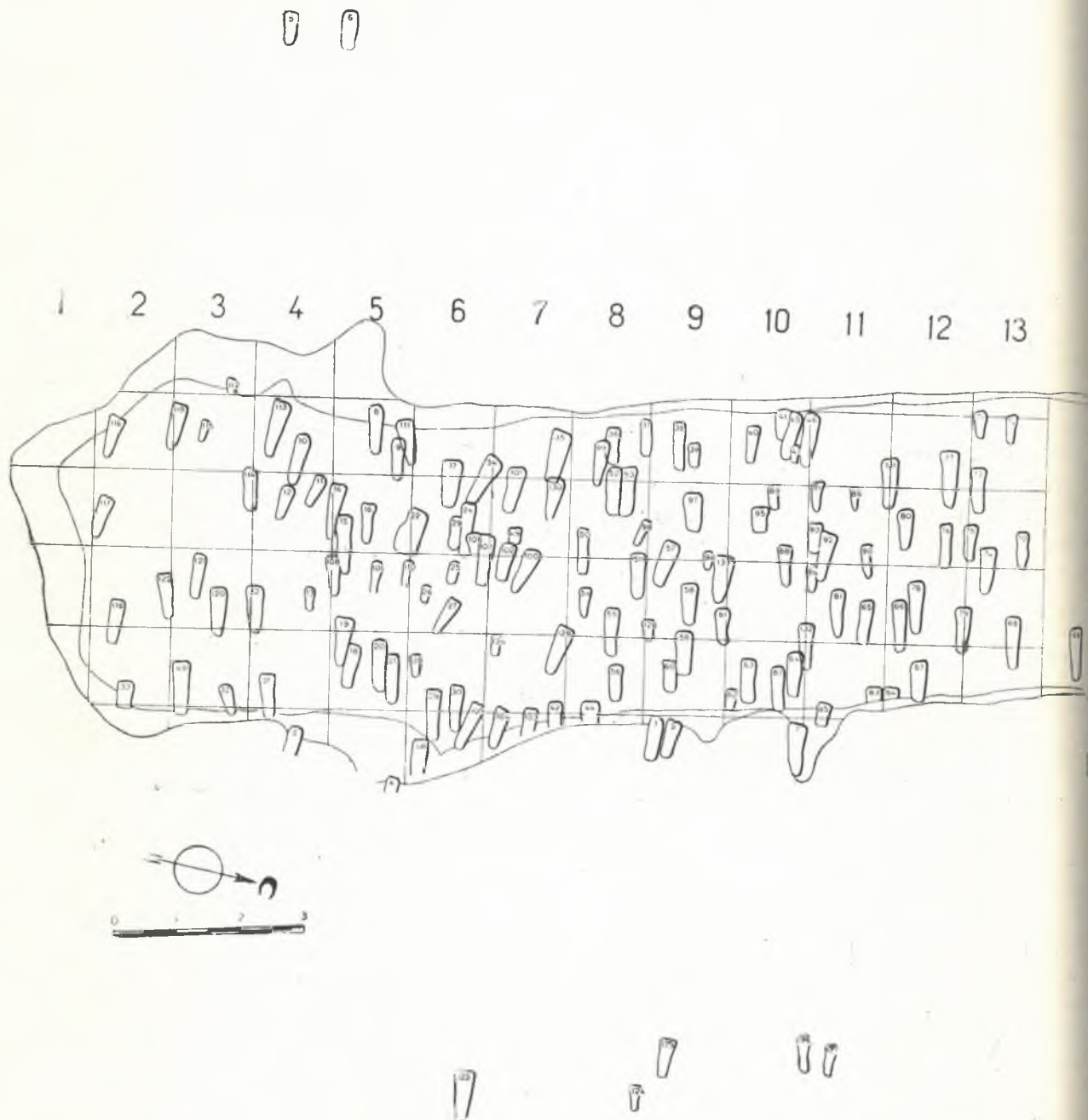
При няколко огледа на повърхността на градището се установи, че културният пласт в него е нееднакво дълбок, на много места и съвсем липсва, измит е до скалата. В източния край на градището преди години е била намерена и голяма колективна находка от монети на византийските императори Мануил I (1143—1180), Исак II Ангел (1185—1195), Алексий III Комнин (1195—1203).¹ Недалеч оттам, в южния край на града, е била разкопана могила с вторични погребения, в които са намерени бронзови гривни и пръстени.² Всичко това е достатъчно указание, че освен следите от живот през епохата на римското владичество в този район съществуват значителни останки от времето на зрелия феодализъм. Некрополът в могила № 2, предмет на настоящата работа, е още едно доказателство за това.

От огледа на самото място през м. март 1954 г. и от обясненията на работниците по шосето се установи, че насипът на могила № 1 се е състоял предимно от почвена пръст към основата на могилата примесена с дребни ломени камъни, произхождащи от близката околност. В западната периферия на могилата са били открити 8 погребения с глави към запад, опънати крайници или опънати ръце. Намерени са били гривни от тъмносиноьо плътно непрозрачно стъкло, бронзов пръстен, една много повредена монета. В центъра на могилата е имало следи от ограбване. При изкопните работи в могила № 2 са били унищожени цялата западна, южната и източната периферия. Останала бе незасегнатата централната част и север-

¹ ИАИ, VIII, стр. 468.

² Пак там, III, стр. 248 и сл.

ната и периферия. И все пак по време на редовните разкопки бяха открити няколко гроба в западния и източния край на могилата, като по този начин се установи приблизителната източна и западна граница на некропола. Докъде са се простирали гробовете към юг, не можа да се установи със сигурност.

Обр. 1. План на некропола до Луковит
Fig. 1. Plan de la nécropole près de Lukovit

По време на изкопните работи на могила № 2 са били открити и разрушени голямо количество гробове. Намерени са много предмети — главно накити, — които допълват картината на находките в научно разкопаната и изследвана част от некропола. Всички тези предмети, както и намерените в могила № 1 са включени в каталога на находките.

Насипът на могила № 2 е бил изцяло използван за некропол от населението, което е живяло в близкото градище. Двете могили, и особено втората, са единственото място, гдето

близо до селището е имало достатъчно пръст за заравяне. Поради тази причина и насипът е бил пръснат така нашироко.

В запазената част на могилния насип бяха разкопани и проучени 134 погребения, от които 4 през м. март и 130 по време на редовните разкопки през м. май 1954 г. По гъстотата на погребенията в проучената част може да се съди за приблизителния брой на гробовете в целия некропол — ориентировъчно не по-малко от 300. Запазената част от некропола бе проучена напълно.

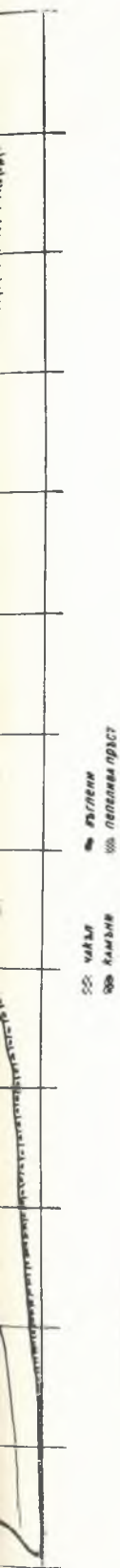
Разкопаните и проучени от нас гробове са вторични в могилата. Тя е издигната над тракийско погребение вероятно чрез изгаряне. Насипът се състоеше от хумусна пръст, размесена на места с едър чакъл, със следи от огнища на няколко места, с много пепел, особено в централната част. В насипа попадаха фрагменти от чернофирнисова керамика, няколко предмета, като напр. фибули, чийто тракийски произход е вън от всяко съмнение. След като бе вдигнат изцяло насипът от пръст и по този начин бе изчерпано изследването на средновековния некропол, бе достигнато до насип от едри ломени камъни и валутъци. Пепеливата пръст и находките от античен произход бяха особено нагъсто, непосредствено до каменния насип. Разкопаването на централното погребение в могилата обаче излизаше вън от нашите задачи и ние предоставихме тази задача на наши те колеги-античници

Насипът на могилата е бил използван за вторични погребения продължително време. Покрай целите гробове се срещаша често части от скелети и отделни кости от пръснати погребения. Намираха се също така и отделни находки, изхвърлени от по-стари гробове и несвързани с определени скелети. Установен ред в гробовете не се забелязва. Могат обаче да се отбележат няколко групи гробове. Имаше няколко двойни погребения, извършени било едновременно, било скоро едно след друго, във всеки случай при внимателно опазване на по-ранните погребения наоколо.

Външният вид на гробовете е почти винаги един и същ. Умрелите са полагани с глава към запад, с опънати крайници, с ръце в повечето случаи събрани над коремната област. В гробовете нямаше следи от дървени сандъци. Само гроб № 7 бе ограден с ред неправилно положени камъни, които се явиха почти на нивото на скелета. Освен части от облекло и накити в гробовете не са били полагани никакви други предмети. Съвременни на некропола са само няколко къса от средновековна домашна керамика, намерени из насипа около гробовете. Следи от обреди при гробовете нямаше никъде.

В каталога гробовете са номерирани по реда на откриването им. Описанието на предметите, намерени в гробовете, се дава в каталога на находките, гдето те са групирани по вид. Двата каталога са свързани помежду си с препратки, които улесняват използването им.

Обр. 2. Разрез на могилата с некропола
Fig. 2. Coupe du tumulus avec la nécropole

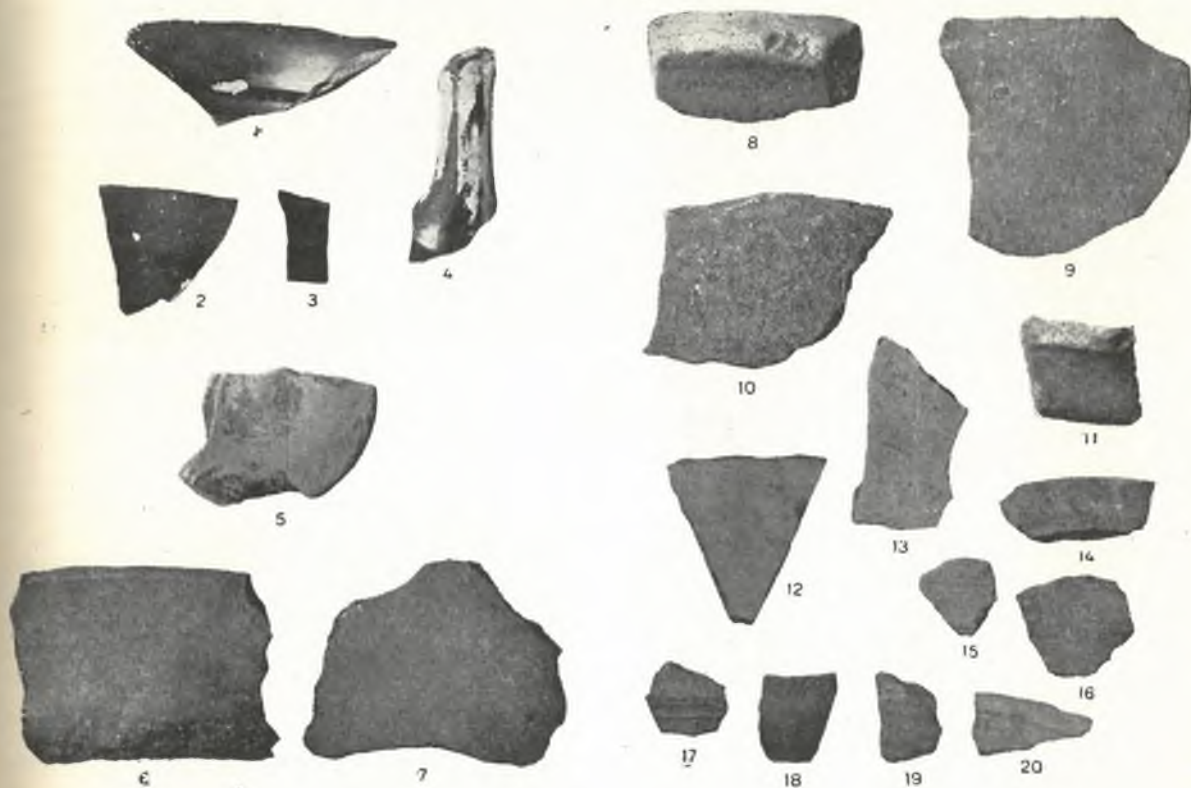

Обр. 3. Общ изглед на могилата по време на разкопките
Fig. 3. Vue générale du tumulus pendant les fouilles

Обр. 4. Група гробове от некропола
Fig. 4. Un groupe de tombes de la nécropole
Обр. 5. Могилата след разкопаването на некропола
Fig. 5. Le tumulus après les fouilles de la nécropole

Обр. 6. Керамика от насипа на могилата
Fig. 6. Céramique provenant du talus du tumulus

КАТАЛОГ НА ПОГРЕБЕНИЯТА

Гроб № 1. Дълбочина 0,72 м от повърхността на могилата. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб. Ръцете скръстени над коремната област. Шията извита към север. Черепът обърнат към лявото рамо. Краката от коленете надолу липсват, унищожени при изкопната работа. Гробен инвентар липсва.

Гроб № 2. Дълбочина общо 0,80 м от повърхността. Главата на 0,60 м. Ориентация 3-И. Скелетът лежи по гръб, опънат. Ръцете прегънати над гърдите. Черепът с темето нагоре. Краката от коленете надолу липсват, отнесени при изкопната работа. Китката на дясната ръка прегъната надолу. Върху четвъртия пръст — бронзов пръстен, инв. № 133.

Гроб № 3. Дълбочина 0,60 м. Ориентация 3-И. Скелетът лежи по гръб. Совалката на дясната ръка, дясната половина на таза и костите на двата крака липсват, отнесени при изкопна работа. Черепът леко наклонен на север с темето нагоре. На дясното рамо — бронзово копче, инв. № 134. Отляво на черепа — обеса с висулки-луници, инв. № 136. При совалката на лявата ръка — малко бронзово копче, инв. № 135. При пояса отдясно на гръбначния стълб и отчасти върху него — желязна пластинка, свързана с квадратна тънка желязна халка, инв. № 137. Вляво от гръбначния стълб в тая част — две малки желязни пластинки и медно късче между тях. След вдигането на черепа се намери втора обеса, подобна на първата, попаднала в черепа при хлътването на шийните прешлени.

Гроб № 4. Дълбочина 0,70 м. Ориентация 3-И. Запазени лявото рамо с лявата ръка и черепът. Последният изместен и обърнат с лице към север. Долната челюст отместена, обърната към север. Върху темето — три къса от оксидирана и позеленяла тъкан. Западно от двете страни на черепа — два подобни къса, инв. № 138.

Гроб № 5. Дълбочина 0,50 м. Ориентация 3-И. Скелетът лежи по гръб с опънати крака и подгънати и поставени върху коремната област ръце. Черепът смазан. Част от прешлените на гръбначния стълб разместени. Инвентар липсва.

Гроб № 6. Дълбочина 0,50 м. Ориентация 3-И. Скелетът лежи по гръб с опънати крака; ръцете леко прегънати и поставени на таза. Костите на совалката на лявата ръка разместени, ребрата струпани към таза. При разкопаването на скелета се установиха на няколко места, особено около таза по дължината на бедрените кости, слаби следи от овъглено дърво. При вдигането на костите бе намерен бронзов пръстен, инв. № 5 а.

Гроб № 7. Дълбочина 0,65 м. Ориентация 3-И. Скелетът лежи по гръб с опънати крака и прегънати над таза ръце. Черепът изместен напред и наляво. Дясната пищялна кост отнесена при изкопните работи. Много от костите на пръстите на ръцете се намират пръснати по главата и около таза. Костите на совалката на дясната ръка

разместени. Над нея и под ребрата — желязна тока, инв. № 6. Върху дясната половина — желязна плочка, инв. № 7а. Над лявата половина на таза и отчасти под совалката на лявата ръка — желязна тока, инв. № 7 б.

Гробът е ограден откъм запад и север с редица ломени камъни, разположени наравно със скелета. От редицата камъни, които ограждат гроба откъм юг, са запазени на място три камъка. Покрай скелета малки късчета въглени.

Гроб № 8. Дълбочина 0,50 м. Ориентация 3-И с леко отклонение Ю-З. Скелетът по гръб, с опънати крака и с ръце, поставени върху таза. Черепът полегнал на лявата страна и много натрошен. Покрай левия крак отвътре по цялата му дължина се намериха три прешлена от гръбначен стълб на възрастен индивид. При вдигането на черепа се намери медна незатворена халка, инв. № 18а.

Гроб № 9. Дълбочина 0,55 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати крака и с ръце, прегънати върху гръдния кош. Черепът разглобен и отчасти начупен. Без инвентар.

Гроб № 10. Дълбочина 0,50 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Ръцете прегънати, дясната ръка върху гръдния кош, лявата върху таза. Черепът разшит и много начупен. Отдясно на таза късове въгленчета. Без инвентар.

Гроб № 11. Дълбочина 0,40 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Ръцете прегънати върху гръдния кош. Черепът разшит и отчасти начупен. Без инвентар.

Гроб № 12. Дълбочина 0,35 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Костите в много лошо състояние. Без инвентар.

Гроб № 13. Дълбочина 0,35 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници и лява ръка. Дясната, прегъната, лежи върху гръбначния стълб. Черепът много натрошен. Без инвентар.

Гроб № 14. Дълбочина 0,45 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати крака. Ръцете, прегънати, лежат на таза. Някои кости от китките на ръцете пръснати на разни места в гроба. Пред долната челюст върху гръбначния стълб — кухо бронзово сферично копче, инв. № 13. Под горната част на гръбначния стълб — малко копче като намереното под челюстта, инв. № 19.

Гроб № 15. Дълбочина 0,50 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Совалките, на двете ръце лежат върху лакътните кости. Десните пищялни кости отместени към левия крак. Дясната бедрена кост на мястото си. Без инвентар.

Гроб № 16. Дълбочина 0,55 м. Ориентация 3-И. Скелетът лежи по гръб, с опънати долни крайници. Лявата совалка лежи върху гръдния кош, дясната отместена към таза. Част от десните ребра и дясната лопатка разместени. Черепът начупен. Инвентар липсва.

Гроб № 17. Дълбочина 0,50 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Совалките на двете ръце лежат върху долната част на гръдния кош. Част от костите на китките лежат разместени върху горната половина на гръдния кош. Без инвентар.

Гроб № 18. Дълбочина 0,50 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати кости на долните крайници. Совалката на лявата ръка лежи на долната част на гръдния кош, а костите на дясната са разместени. Някои от ребрата на гръдния кош разместени. Черепът леко полегнал на лявата си страна. Без инвентар.

Гроб № 19. Дълбочина 0,50 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Совалката на дясната ръка лежи върху дясната половина на гръдния кош, а на лявата — по-долу. Черепът полегнал върху дясната си страна. Липсва отчупена част от лявата половина на таза и долната половина на левия крак. Лявата бедрена кост счупена на две. Без инвентар.

Гроб № 20. Дълбочина 0,50 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Дясната ръка силно прегъната нагоре — китката ѝ лежи при долната челюст. Совалката на лявата ръка лежи върху долната част на гръдния кош. Черепът полегнал на дясната си страна. Без инвентар.

Гроб № 21. Дълбочина 0,45 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Совалките на ръцете лежат покрай долната половина на гръдния кош. Някои ребра на гръдния кош и долната част прешлени на гръбначния стълб разместени. Югозападно от черепа бе намерена в насипа бронзова затворена обла халка, инв. № 15.

Гроб № 22. Дълбочина 0,35 м. Ориентация 3-И. Възрастен индивид с две деца. Скелетът на възрастния индивид лежи по гръб с опънати долни крайници и свита дясна ръка — совалката върху гръдния кош. Върху лявата половина на скелета лежи скелет на дете. Двата скелета са отделени с пласт пръст, дебел 7 см. Скелетът на детето лежи по гръб с леко подгънати навън долни крайници и прегънати над гърдите ръце. Черепът много повреден. Успоредно със скелета на възрастния индивид отдясно и малко над неговото ниво лежи детски скелет в много лошо състояние. Черепът много повреден, разшит и начупен. Гръдния кош с отчасти разместени ребра. Липсват костите на дясната ръка. Разместени са костите на лявата ръка и долните крайници. Без инвентар.

Гроб № 23. Дълбочина 0,48 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Костите на ръцете, леко прегънати, лежат покрай гръдния кош. Черепът много повреден — разшит и начупен. Совалката на лявата ръка и лявата бедрена кост разместени. Част от лявата половина на таза отчупена. Без инвентар.

Гроб № 24. Дълбочина 0,48 м. Ориентация 3-И. Скелетът лежи по гръб. Черепът много повреден, лежи на дясната си страна. Много от костите на скелета разместени или липсват. Липсват костите на дясната ръка, на голяма част от гръдния кош и някои от костите на краката. Дясната бедрена кост обърната с коляното към таза. Без инвентар.

Гроб № 25. Дълбочина 0,30 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с леко прегънати долни крайници. Костите в много лошо състояние. Някои от тях липсват — совалката на дясната ръка, ребра от гръдния кош и др. Черепът много повреден, разшит и отчасти начупен. Без инвентар.

Гроб № 26. Дълбочина 0,30 м. Ориентация 3-И. Запазена е само малка част от скелета. Силно повредени череп и дясна половина от гръдния кош. Под черепа — бронзова обеса, инв. № 20.

Гроб № 27. Дълбочина 0,47 м. Ориентация 3-И с леко отклонение към север. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Ръцете прегънати под прав ъгъл в лактите. Совалките лежат върху долната половина на гръдния кош. Черепът обърнат към лявата си страна. Зад тила в насипа бяха намерени шест късчета усукан шнур в ленена намотка, оцветена в зелено. Късче от подобен шнур с намотка бе намерено покрай лявата лакътна кост и наблизо до гроба в същия квадрат, инв. № 16.

Гроб № 28. Дълбочина 0,45 м. Ориентация 3-И. Скелетът лежи по гръб. Черепът полегнал на лявата си страна, много начупен. Совалките на ръцете лежат върху долната половина на гръдния кош. Лявата половина на таза отместена нагоре. Изместена е и лявата бедрена кост. Липсват костите на десния крак, долната половина на левия крак и долната половина на дясната лакътна кост. Отдясно на черепа, близо до дясното рамо, бяха намерени две сребърни обеси, инв. № 17. Под лявата половина на черепа — обеса, инв. № 25.

Гроб № 29. Дълбочина 0,55 м. Ориентация 3-И. Скелетът лежи по гръб с опънати долни крайници. Черепът разместен и обърнат към дясно. Долната челюст на място. Совалките на ръцете върху горната половина на таза. Костите на горната половина на скелета са в много лошо състояние. Върху костите на китката на дясната ръка бе намерен бронзов пръстен, инв. № 18. Под пръстена — остатък от тъкан.

Гроб № 30. Дълбочина 0,60 м. Ориентация 3-И. Скелетът лежи по гръб с опънати долни крайници. Совалките на ръцете положени върху долната половина на гръдния кош. Около долната половина на скелета бяха намерени няколко камъка, наредени около скелета. Без инвентар.

Гроб № 31. Дълбочина 0,55 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Ръцете леко прегънати. Черепът обърнат наляво. Без инвентар.

Гроб № 32. Дълбочина 0,45 м. Ориентация 3-И. Скелетът лежи по гръб с опънати долни крайници и леко прегънати ръце. Черепът много повреден. Пищялните кости липсват. Под черепа — ажурна сферична обеса, инв. № 34.

Гроб № 33. Дълбочина 0,40 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб. Костите на долните крайници липсват, отнесени при изкопната работа преди разкопките. Совалките на ръцете лежат върху гръдния кош. Черепът обърнат надясно и повреден. Без инвентар.

Гроб № 34. Дълбочина 0,65 м. Ориентация 3-И. Скелетът лежи по гръб с опънати долни крайници и леко прегънати ръце. Лактите издадени настрани. Черепът, обърнат на дясната си страна, лежи отчасти върху лицето. Долната челюст на място. Лявата половина на гръдния кош с разместени ребра. Бронзов пръстен, инв. № 35.

Гроб № 35. Дълбочина 0,50 м. Ориентация 3-И. Двойно погребение — възрастен индивид с дете. Скелетът на възрастния индивид лежи по гръб, с опънати долни крайници. Дясната ръка със силно прегъната совалка край дясната половина на гръдния кош, а совалката на лявата ръка напреки върху гръдния кош. Черепът изместен така, че лежи с лице нагоре. Край лявата лакътна кост бяха намерени слаби следи от много повреден метален предмет край лявото ходило — малка желязна халка, инв. № 25. Детският скелет лежи отляво край скелета на възрастния индивид с опънати долни крайници. Костите на тялото съвсем зле запазени. Черепът разшит и отчасти начупен.

Гроб № 36. Дълбочина 0,40 м. Ориентация 3-И. Скелетът лежи по гръб. Липсват част от дясната ръка, дясната половина на таза, костите на десния крак и на долната половина на левия крак. Черепът обърнат към ляво. Без инвентар.

Гроб № 37. Дълбочина 0,45 м. Ориентация 3-И. Скелетът лежи по гръб с опънати долни крайници. Совалките на ръцете върху долната половина на гръдния кош. Без инвентар.

Гроб № 38. Дълбочина 0,50 м. Ориентация 3-И. Скелетът лежи по гръб с опънати долни крайници. Костите на гръдния кош зле запазени. Дясната ръка силно прегъната. Совалката на дясната ръка лежи върху лакътната кост. Лявата ръка леко прегъната. Совалката ѝ лежи върху таза. Черепът много повреден. Без инвентар.

Гроб № 39. Дълбочина 0,50 м. Ориентация 3-И. Скелетът лежи по гръб. Много повреден: липсват костите на дясната ръка, на голяма част от лявата ръка, долната половина на краката и лявата половина на гръдния кош. Тазът начупен и разместен. Черепът отчасти повреден. При горния край на таза — малка желязна халка с кръгла, бронзова плочка, инв. № 27.

Гроб № 40. Дълбочина 0,55 м. Ориентация 3-И. Много повреден скелет: липсват черепът, голяма част от гръдния кош, от лявата ръка и таза. Пищялната кост на левия крак леко отместена навън. Без инвентар.

Гроб № 41. Дълбочина 0,75 м. Ориентация 3-И с леко отклонение към север. Много повреден скелет. Лежи по гръб с опънати долни крайници. Костите на дясната половина от горната част на скелета разместени. Черепът изместен при левия лакът. Лявата половина на таза обърната обратно. Без инвентар.

Гроб № 42. Дълбочина 0,50 м. Ориентация 3-И. От скелета са запазени костите на трупа и предните крайници заедно с черепа. Совалките на двете ръце лежат нагоре край гръдния кош. Между левия лакът и гръдния кош се намери малка медна пластинка с четири дупчици в нея, инв. № 29.

Гроб № 43. Дълбочина 0,70 м. Ориентация 3-И. Две погребения. По-старо е погребение А. Пищялната кост от левия крак на скелет А е била вероятно изхвърлена, когато е бил погребан скелет Б. Черепът на скелет Б лежи на равнището на лявата бедрена кост на скелет А.

Скелет А лежи по гръб с опънати долни крайници. Совалките на ръцете върху долната половина на гръдния кош. Под черепа — трета подобна обеча, инв. № 37. Под черепа се намериха две обечи, инв. № 30. Върху дясната ръка — бронзов пръстен, инв. № 36.

Скелет Б лежи по гръб с опънати долни крайници. Совалките върху горната половина на гръдния кош. Очисти се черепа — медна обеча, инв. № 31. Под черепа обеча от същия тип, инв. № 38.

Гроб № 44. Дълбочина 0,40 м. Ориентация 3-И. От скелета е останала само горната половина на гръдния кош с черепа. Лявата половина на гръдния кош с разместени кости. Черепът лежи на дясната си страна. Дясната совалка върху гръдния кош, лявата липсва. Инвентар не бе намерен.

Гроб № 45. Дълбочина 0,75 м. Ориентация 3-И. Погребението е извършено след погребението на гроб № 41. Между дясната ръка и гръдния кош лежи над костите на ръката черепът на погребение № 41. Скелетът е по гръб, с опънати долни крайници. Липсва совалката на лявата ръка. Черепът лежи на дясната си страна. Без инвентар.

Гроб № 46. Дълбочина 0,72 м. Ориентация 3-И. Скелетът в лошо състояние, лежи по гръб с опънати долни крайници. Совалките разместени, лежат край таза. Китката на лявата ръка лежи върху долния край на гръбначния стълб. Черепът изместен надясно и разчупен. Без инвентар.

Гроб № 47. Дълбочина 0,60 м. Ориентация 3-И. Скелетът в много лошо състояние. Липсват костите на дясната ръка, лявата совалка и лявата пищялна кост. Черепът много повреден. Инвентар не бе намерен.

Гроб № 48. Дълбочина 0,55 м. Ориентация 3-И. Костите на краката отрязани до коленете при изкопна работа преди разкопките. Скелетът лежи по гръб. Совалките прегънати над гръдния кош. Костите на дясната ръка отчасти разместени. Черепът полегнал на дясната си страна. Без инвентар.

Гроб № 49. Дълбочина 0,55 м. Ориентация 3-И. От скелета са запазени само горната част на гръдния кош и черепът. Костите в много лошо състояние. Без инвентар.

Гроб № 50. Дълбочина 0,55 м. Ориентация 3-И. Скелетът лежи по гръб, с опънати долни крайници. Совалките лежат на таза. Костите на гръдния кош много разместени. Черепът лежи на дясната си страна. Без инвентар.

Гроб № 51. Дълбочина 0,45 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Дясната ръка лежи край таза, опъната, а совалката на лявата — върху таза. Костите на гръдния кош в много лошо състояние, почти липсват. Черепът сравнително добре запазен. Без инвентар.

Гроб № 52. Дълбочина 0,65 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Совалките лежат върху долната половина на гръдния кош. Черепът в лошо състояние, под него две обечи, инв. № 45 а, б.

Гроб № 53. Дълбочина 0,65 м. Ориентация 3-И. Скелетът лежи непосредствено до гроб № 52 и вероятно е от по-старо погребение. Левият лакът на погребение № 52 лежи върху десния лакът на погребение № 53.

Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Ръцете леко прегънати, совалките лежат край долната половина на гръдния кош на костите на лявата совалка, отчасти разместени. Без инвентар.

Гроб № 54. Дълбочина 0,45 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Костите зле запазени. Липсват совалките. Черепът много повреден. Без инвентар.

Гроб № 55. Дълбочина 0,40 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Совалките лежат върху гръдния кош. Последният с отчасти разместени кости. Черепът отместен към дясно и повреден. Без инвентар.

Гроб № 56. Дълбочина 0,60 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Горната половина повредена, с разместени кости, черепът разшит и начупен. Без инвентар.

Гроб № 57. Дълбочина 0,65 м. Ориентация 3-И с леко отклонение към север. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Лявата совалка върху гръдния кош, дясната върху таза. Черепът лежи на лявата си страна. Без инвентар.

Гроб № 58. Дълбочина 0,75 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Гръдният кош с много повредени кости. Совалките върху горната част на таза. Черепът леко обърнат наляво. Върху таза, напред се намери дълъг железен предмет, под него — желязна халка, инв. № 39.

Гроб № 59. Дълбочина 0,40 м. Ориентация 3-И. Скелетът лежи по гръб. Костите на долните крайници разместени и поставени на мястото на лявия крак. Липсват части от тях. Совалките върху горната половина на гръдния кош. Черепът обърнат, лежи на дясната си страна, много повреден. Върху горната дясна половина на таза — бронзова коланна тока, инв. № 40. Под скелета — кухо бронзово копче, инв. № 46.

Гроб № 60. Дълбочина 0,50 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Совалките лежат върху долната половина на гръдния кош, а на дясната е изместена. Част от гръдния кош лежи на лявата ръка лежи върху долната половина на гръдния кош, а на дясната е изместена край таза. Черепът изместен наляво, към таза, бронзова обеча, инв. № 43. Върху пръстите на лявата ръка — бронзов пръстен, инв. № 42.

Гроб № 61. Дълбочина 0,55 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Совалките лежат върху долната половина на гръдния кош, а дясната е изместена край таза. Черепът изместен наляво, към таза, бронзова обеча, инв. № 43. Върху пръстите на лявата ръка — бронзов пръстен, инв. № 42.

Гроб № 62. Дълбочина 0,35 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници; от последните на място са само бедрените кости. Костите на скелета в лошо състояние. Совалката на дясната ръка лежи върху долната половина на гръдния кош, а на лявата липсва. Черепът леко обърнат към дясно. До черепа — желязна халка, инв. № 48.

Гроб № 63. Дълбочина 0,50 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Лявата совалка върху таза. Дясната върху долната част на гръдния кош. Черепът изместен, лежи на лявата си страна. До тила има част от неопределима монета, инв. № 44.

Гроб № 64. Дълбочина 0,50 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Горната половина на скелета повредена. Лявата совалка над горната половина на таза, дясната липсва. Върху лявата половина на таза и над него кости от китките на ръцете. Дясната половина на гръдния кош с разместени ребра. Долната челюст обърната, лежи на дясното рамо. Черепът на място. Без инвентар.

Гроб № 65. Дълбочина 0,60 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Совалките лежат върху долната половина на гръдния кош. Черепът и гръдният кош с разместени и начупени кости. Долните части на краката липсват. Без инвентар.

Гроб № 66. Дълбочина 0,70 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Совалките лежат върху долната част на гръдния кош. Костите на черепа разшити и разместени. На лявата ръка — бронзов пръстен, инв. № 53.

Гроб № 67. Дълбочина 0,90 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Част от костите им отнесени при изкопна работа. Совалките лежат върху гръдния кош, чиито кости са разместени. Черепът начупен. Между десния лакът и таза — голяма желязна тока, инв. № 61.

Гроб № 68. Дълбочина 0,90 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Совалките лежат върху гръдния кош. Черепът полегнал на дясната си страна и начупен. Върху дясната горна половина на гръдния кош — кухо сферично бронзово копче, инв. № 62. Върху пръстите на дясната ръка бронзов пръстен, инв. № 63. Върху пръстите на лявата ръка една кръгла плочка и ниска незатворена цилиндрична подложка (части от пръстен), инв. № 64 а, б.

Гроб № 69. Дълбочина 1 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Совалките лежат върху таза. Черепът изместен и начупен. Гръдният кош повреден. На лявата ръка — бронзов пръстен, инв. № 65.

Гроб № 70. Дълбочина 0,92 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Липсва долната част на десния крак. Лявата половина на таза отместена надясно. Совалките лежат върху гръдния кош. Без инвентар.

Гроб № 71. Дълбочина 0,80 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с изпънати долни крайници, в много лошо състояние. Черепът много повреден, костите разместени. Вляво от него — сферична ажурна обеча, инв. № 66.

Гроб № 72. Дълбочина 0,85 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Черепът много повреден, с разместени кости. Совалките лежат върху долната част на гръдния кош. Без инвентар.

Гроб № 73. Дълбочина 0,85 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Черепът полегнал наляво. Совалките лежат покрай долната част на гръдния кош. Липсват част от дясната половина на таза и дясната бедрена кост. Без инвентар.

Гроб № 74. Дълбочина 0,90 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Черепът повреден, с разместени кости. Дясната совалка върху долната половина на гръдния кош, а лявата отместена към таза. Без инвентар.

Гроб № 75. Дълбочина 0,95 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници, пищялните кости на които отнесени при изкопна работа. Совалките лежат върху долната част на гръдния кош. Под лакътя на лявата ръка — желязна халка, скачена за желязна пластинка, инв. № 67. Под китката на същата ръка — желязна пластинка, инв. № 68, и под пръстите ѝ — желязна правоъгълна тока, инв. № 69. Отдясно и отляво на черепа — по една желязна обеча, инв. № 70 а, б.

Гроб № 76. Дълбочина 0,80 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Черепът полегнал наляво. Совалките лежат на таза. Под черепа бе намерена сребърна ажурна сферична обеча, инв. № 71.

Гроб № 77. Дълбочина 0,75 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници; липсва долната част на левия крак. Дясната совалка лежи върху долната част на гръдния кош, а лявата по-нагоре. Черепът полегнал наляво и начупен. Без инвентар.

Гроб № 78. Дълбочина 0,75 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Совалките лежат върху таза, лявата с разместени кости. Черепът полегнал наляво, много начупен. На подтилната част на черепа — част от няколко оловени правоъгълни ажурни апликации, две от тях запазени почти изцяло, инв. № 72 а, б. Под долната челюст — оксидирана тъкан, прилепнала върху медна пластинка, инв. № 73. Върху пластинката — части от няколко органична материя, малка костичка, голямо стъкло мънисто, инв. № 74. Под долната челюст бяха намерени две желязни малки халкички, инв. № 75 а, б. Под черепа — три сребърни сферични кухи обечи, инв. № 76 а, б, в.

Гроб № 79. Дълбочина 0,75 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Совалките лежат върху долната половина на гръдния кош, около ключиците, пръснати 52 броя стъклени мъниста, отчасти попаднали между ребрата, и черупка от раковина, инв. № 77. Между два прешлена на гръбначния стълб — кухо сферично копче, инв. № 78. Върху горната част на гръдния кош между костите и прешлените на гръбначния стълб — части от желязна верига, инв. № 79 а, б. Между лявата половина на таза и совалката на лявата ръка — желязна халка, скачена за кръгла желязна пластинка, инв. № 80. Върху лявата половина на таза — правоъгълна желязна тока, инв. № 81.

Гроб № 79. Дълбочина 0,75 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Совалките лежат върху долната половина на гръдния кош. Черепът много повреден. Без инвентар.

Грoб № 80. Дълбочина 0,80 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Дясната пищялна кост липсва; отнесена при изкопна работа преди разкопките. Совалките лежат върху долната част на гръдния кош. Черепът много повреден. От дясната му страна — две бронзови обеци, инв. № 82а, б; от лявата плетена бронзова обеса и бронзова обла незатворена халка, инв. № 83а, б. Върху дясната ръка — бронзова гривна, инв. № 84. Върху таза — желязна тока, скачена с желязна пластинка, инв. № 85.

Грoб № 81. Дълбочина 0,65 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Совалките лежат върху долната част на гръдния кош. Черепът много повреден. Вляво над него — малки късове от златна тъкана материя; на място бяха запазени тънки златни жички. Вдясно от черепа куха двуконусна обеса, инв. № 86, и следи от изгнила органична материя. Върху пръстите на лявата ръка — бронзов пръстен, инв. № 87. Под совалката на дясната ръка — желязна халка, скачена с желязна пластинка, инв. № 88. Под совалката на лявата ръка и под нейните пръсти — желязна тока, инв. № 89.

Грoб № 82. Дълбочина 0,85 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Совалките лежат върху долната част на гръдния кош. Отдясно на черепа — две стъклени мъниста, инв. № 90.

Грoб № 83. Дълбочина 0,85 м. Ориентация 3-И. Липсва цялата долна половина на скелета. Скелетът и гръдния кош много повредени. Без инвентар.

Грoб № 84. Дълбочина 0,85 м. Ориентация 3-И. Липсва цялата долна част на скелета заедно със совалките на лявата ръка. Черепът с разместени кости и много повреден. Без инвентар.

Грoб № 85. Дълбочина 0,70 м. Ориентация 3-И. Скелетът лежи по гръб. От долните крайници на място само дясната бедрена кост. Совалката на дясната ръка покрай таза, а на лявата върху долната половина на гръдния кош. Черепът полегнал наляво, много повреден. Без инвентар.

Грoб № 86. Дълбочина 0,65 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Костите на черепа и на голяма част от скелета разместени и много повредени. Липсват костите на ръцете. Фронталната кост на черепа лежи върху лявата половина на гръдния кош. Без инвентар.

Грoб № 87. Дълбочина 0,80 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Липсва долната част на гръдния кош и тазът. Без инвентар.

Грoб № 88. Дълбочина 0,70 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Дясната совалка лежи върху таза, а лявата върху долната половина на гръдния кош. Черепът полегнал наляво, повреден. От двете му страни — сребърни обеци, инв. № 91а, б. Върху таза — желязна тока, инв. № 92. При лявата ръка — желязна халка с желязна пластинка, инв. № 93.

Грoб № 89. Дълбочина 0,45 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Костите на черепа, гръдния кош и совалките на ръцете разместени и повредени. Без инвентар.

Грoб № 90. Дълбочина 0,85 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Совалките лежат върху долната част на гръдния кош. От двете страни на черепа — бронзови обеци, инв. № 94а, б. Върху дясната лакътна кост — бронзова игла, инв. № 95. Над дясната половина на таза — желязна тока, инв. № 96.

Грoб № 91. Дълбочина 0,70 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, липсва долната пищялна кост на левия крак. Черепът полегнал наляво, повреден. Совалките лежат на таза. Под долната челюст — смачкана полусфера от бронзово кухо копче, инв. № 97. На лявата ръка — бронзов пръстен с незатворена халка, инв. № 98.

Грoб № 92. Дълбочина 0,65 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Цялата горна половина на скелета, особено костите на краката, разместени и натрошени. Без инвентар.

Грoб № 93. Дълбочина 0,55 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Совалките лежат край долната половина на гръдния кош, костите на който са отчасти разместени. Без инвентар.

Грoб № 94. Дълбочина 0,55 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници; липсва долната половина на краката. Целият скелет с разместени и повредени кости. Черепът много начупен. Без инвентар.

Грoб № 95. Дълбочина 0,60 м. Ориентация 3-И. Два скелета. Скелет А по гръб, с опънати долни крайници. Голяма част от костите на тялото разместени и начупени. Черепът много повреден. Без инвентар. Скелет Б редом със скелет А, северно от него. Положението на скелета същото. Липсват голяма част от левия крак и лявата совалка. Черепът много повреден. От дясната му страна — две кухи сферични обеци, инв. № 99а, б.

Грoб № 96. Дълбочина 0,55 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници; долната половина на последните липсва, отнесена при изкопна работа. Костите на тялото много разместени. Совалките лежат прегънати. Черепът повреден. Без инвентар.

Грoб № 97. Дълбочина 0,55 м. Ориентация 3-И. Два скелета. Скелет А по гръб, с опънати долни крайници. Костите на дясната ръка липсват, отнесени при изкопна работа. Черепът много повреден. Без инвентар.

Скелет Б редом със скелет А, северно от него. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Совалките лежат върху долната половина на гръдния кош. Липсва лявата лакътна кост. Черепът повреден. Вдясно от черепа куха сфера с два срещуположни малки отвора — част от обеса. Редом с нея по настрани — раковина, инв. № 100а, б.

Грoб № 98. Дълбочина 0,65 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Липсва долната половина на десния крак и дясната ръка. Совалката на лявата ръка лежи върху гръдния кош и лявата лакътна кост. Черепът много повреден. От двете му страни — по една обеса, инв. № 101а, б. Отляво на черепа — желязна игла, инв. № 102.

Грoб № 99. Дълбочина 0,78 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Совалките лежат върху гръдния кош. Черепът повреден. От двете му страни — по една обеса, инв. № 103а, б.

Гроб № 100. Дълбочина 0,60 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Дясната совадка прегъната, лежи върху гръдния кош, лявата — успоредно с нея, настрана от лявата лакътна кост. Черепът повреден. От двете му страни — по една бронзова обеча, инв. № 104а, б. Върху пръстите на дясната ръка — бронзов пръстен, инв. № 105.

Гроб № 101. Дълбочина 0,75 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Костите на тялото, особено на гръдния кош и ръцете, разместени. Черепът леко полегнал към дясно, повреден. Вдясно от него — куха сферична обеча, инв. № 106.

Гроб № 102. Дълбочина 0,50 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Совадките лежат между гръдния кош и таза. Костите на дясната отчасти разместени. Черепът повреден. На лявата ръка — бронзов пръстен, инв. № 107.

Гроб № 103. Дълбочина 0,90 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници, голяма част от които отнесена при изкопна работа. Совадките лежат върху горната част на гръдния кош. Последният с отчасти разместени кости. Черепът много повреден. Без инвентар.

Гроб № 104. Дълбочина 0,65 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Костите на краката от коленете надолу липсват, отнесени при изкопна работа. Совадките лежат върху таза. Гръдният кош с отчасти разместени кости. Черепът много повреден. Без инвентар.

Гроб № 105. Дълбочина 0,70 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Дясната совадка върху таза, лявата леко отместена към изток. Костите на гръдния кош повредени и разместени. Черепът повреден. Без инвентар.

Гроб № 106. Дълбочина 0,65 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Совадката на дясната ръка липсва. Черепът много повреден. Вляво, покрай черепа, бе намерено телено кръжило от обеча, инв. № 114/1.

Гроб № 107. Дълбочина 0,65 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Совадките върху долната част на гръдния кош и таза. Черепът полегнал наляво и начупен. Костите на гръдния кош отчасти разместени. Върху лявата совадка надлъж между двете кости и покрай тях — шест кухи копчета, инв. № 114а, б, в, г, д, е. Под дясната совадка и долната част на гръдния кош наредени в редица с посока към дясното рамо шест копчета като горните, инв. № 115а, б, в, г, д, е. Върху пръстите на дясната ръка над таза — бронзов пръстен, инв. № 116.

Гроб № 108. Дълбочина 0,70 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници, повреден. Липсват дясната половина на таза и дясната лакътна кост. Черепът полегнал надясно, добре запазен. Вляво, под черепа, сребърна обеча, инв. № 117.

Гроб № 109. Дълбочина 0,55 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници, много повреден. Липсват десните пищялни кости и горните крайници. Черепът много повреден. Гръдният кош с разместени и повредени кости. Без инвентар.

Гроб № 110. Дълбочина 0,50 м. Ориентация 3-И. Много повредени скелет и череп. Запазена само част от гръдния кош с лявата лакътна кост. Северно от запазената част на скелета, непосредствено до нея, куп човешки кости, нахвърлени безразборно при изкопна работа. Под черепа незатворена халка от тънка медна тел, инв. № 118.

Гроб № 111. Дълбочина 0,70 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Липсват черепът и дясната лакътна кост. Гръдният кош с разместени кости. Без инвентар.

Гроб № 112. Дълбочина 0,45 м. Ориентация 3-И. Много повреден скелет. Липсват голяма част от тялото, совадката на лявата ръка и долната половина на левия крак. Черепът много повреден. Без инвентар.

Гроб № 113. Дълбочина 0,55 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Совадките върху долната половина на гръдния кош. Черепът полегнал наляво, повреден. Гръдният кош с отчасти разместени кости. Без инвентар.

Гроб № 114. Дълбочина 0,65 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Совадките лежат върху долната половина на гръдния кош. Зле запазени кости. Черепът изместен към дясно, повреден. Под него сребърна обеча, инв. № 119. Върху лявата горна половина на гръдния кош — желязна игла, инв. № 121. При пръстите на лявата ръка — бронзов пръстен с камък, инв. № 122. При долната дясна половина на гръдния кош — сферично кухо копче, инв. № 121.

Гроб № 115. Дълбочина 0,55 м. Ориентация 3-И. Много повреден скелет с разместени кости на тялото. Двете бедрени кости една върху друга, липсват пищялните кости. Черепът много повреден и пръснат. Без инвентар.

Гроб № 116. Дълбочина 0,65 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Совадките прегънати, лежат върху гръдния кош. Черепът полегнал наляво, повреден. Без инвентар.

Гроб № 117. Дълбочина 0,85 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Совадките върху долната половина на гръдния кош. Последният с разместени кости. Черепът обърнат с тила надолу, лежи на лявата си страна. Без инвентар.

Гроб № 118. Дълбочина 0,75 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Совадката на лявата ръка върху средата на гръдния кош, а на дясната — върху долната му част. Черепът добре запазен. От дясната му страна — куха сферична обеча, инв. № 123.

Гроб № 119. Дълбочина 0,60 м. Ориентация 3-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Липсва долната половина на десния крак. Совадките върху таза. Черепът много повреден. Без инвентар.

Грoб № 120. Дълбочина 0,90 м. Ориентация З-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници, с кости, отчасти разместени. Костите на гръдния кош също разместени. Долната челюст лежи върху долната част на гръдния кош. Без инвентар.

Грoб № 121. Дълбочина 0,75 м. Ориентация З-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Последните много повредени. Совалките върху долната половина на гръдния кош. Черепът полегнал надясно. Без инвентар.

Грoб № 122. Дълбочина 0,65 м. Ориентация З-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Липсва совалката на дясната ръка. Костите на гръдния кош разместени. Черепът полегнал надясно, повреден. Совалката на лявата ръка лежи върху таза. Върху горната част на скелета части от голям накит: върху мечовидната кост — сребърно кухо сферично копче; върху костите на двете плещи — по няколко реда стъклени мъниста; откъм вътрешния им долен край — по едно многогранно стъклено мънисто; върху лявото рамо освен тях — двупирамидално мънисто от карнеол, инв. № 124а, б. Под долната челюст — два реда малки мъниста. Зад тила, под черепа, от двете страни — по една желязна халкичка и пластинка, инв. № 124г. Вляво от черепа — кухо сферично копче, инв. № 124в.

Грoб № 123. Дълбочина 0,30 м. Ориентация З-И. Скелетът лежи по гръб с опънати долни крайници. Совалките върху горната половина на таза. Гръдният кош повреден. Черепът полегнал на лявата си страна, също повреден. Без инвентар.

Грoб № 124. Дълбочина 0,25 м. Ориентация З-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Дясната совалка лежи край гръдния кош. Костите на лявата ръка липсват. Черепът изместен, лежи върху таза. Долната челюст върху гръдния кош. Без инвентар.

Грoб № 125. Дълбочина 0,40 м. Ориентация З-И. Горната половина на скелета много повредена. Прешлените на гръбначния стълб разместени. Липсват черепът и лакътните кости на ръцете. Върху пръстите на лявата ръка — бронзов пръстен, инв. № 125.

Грoб № 126. Дълбочина 0,45 м. Ориентация З-И. Скелетът лежи по гръб с опънати долни крайници. Долната им част с разместени кости. Лявата совалка с отчасти разместени кости. Черепът лежи на лявата си страна, повреден. Без инвентар.

Грoб № 127. Дълбочина 0,45 м. Ориентация З-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Долната половина на гръдния кош и лявата половина на таза с разместени кости. Черепът повреден. Без инвентар.

Грoб № 128. Дълбочина 1,10 м. Ориентация З-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Липсват костите на долната половина на краката и на дясната ръка. Черепът повреден. След вдигане костите на черепа бе намерена куха сферична сребърна обеча, инв. № 126.

Грoб № 129. Дълбочина 0,65 м. Ориентация З-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Совалките лежат върху долната половина на гръдния кош. Черепът много повреден. Без инвентар.

Грoб № 130. Дълбочина 0,70 м. Ориентация З-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Липсват костите от долната половина на десния крак. Горната половина на скелета с разместени и повредени кости. Липсват лявата лакътна кост и част от дясната. Черепът изместен и повреден, лежи на лявата си страна. Под горната част на гръбначния стълб — кухо сферично копче, до таза — черупка от охлюв, под лявата совалка — кръжило от обеча, инв. № 127а, б, в.

При снемането на насипа под гроба, на 40 см под нивото му бе намерено оловно пръстенче, инв. № 128.

Грoб № 131. Дълбочина 0,85 м. Ориентация З-И. Две погребения. Скелет А по гръб с опънати долни крайници, костите от долната половина на които липсват. Совалките върху долната половина на гръдния кош. Черепът повреден. Без инвентар.

Скелет Б по гръб, с опънати долни крайници. Совалките върху долната част на гръдния кош и таза. Черепът полегнал наляво, много повреден. Без инвентар.

Скелет А лежи върху гръдния кош и дясното рамо на скелет Б. Между двете погребения има пласт насип, дебел 10 см. Скелет А е от по-късно погребение.

Грoб № 132. Дълбочина 0,50 м. Ориентация З-И. Скелетът лежи по гръб с опънати долни крайници. Липсват костите от лявата половина на гръдния кош. Черепът повреден. Без инвентар.

Грoб № 133. Дълбочина 0,25 м. Ориентация З-И. Две погребения. От горното погребение са запазени само костите на краката. Те лежат върху гръдния кош на по-ранното погребение. Последното с много повреден скелет. Костите на гръдния кош разместени. Над таза лежи череп, вероятно от същото погребение. Без инвентар.

Грoб № 134. Дълбочина 0,25 м. Ориентация З-И. Скелетът по гръб, с опънати долни крайници. Костите им отчасти разместени. Липсват лявата половина на гръдния кош и таза заедно с лявата ръка. Черепът лежи на дясната си страна, много начупен и повреден. Влясо от скелета, малко над него, са запазени кости от друго, много разрушено погребение. Под черепа — три обечи, инв. № 129а, б, в.

Вляво от гръбначния стълб, в средата на гръдния кош — пластинка (отрез от монета), инв. № 130.

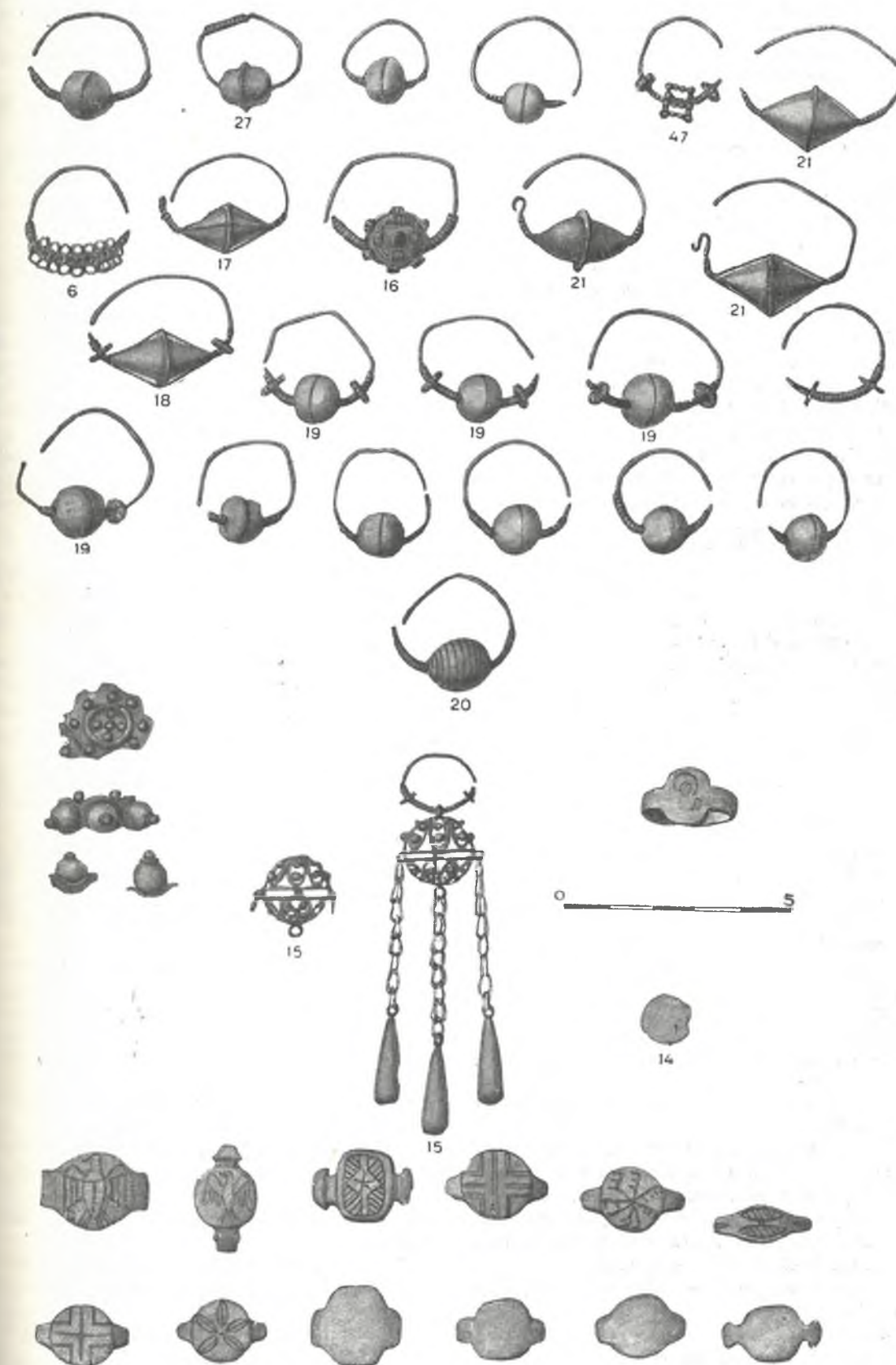
КАТАЛОГ НА ГРОБНИЯ ИНВЕНТАР

Обечи

1. Кв. 5—Е. Обеча — бронз. Дълж. 28 мм, шир. 20 мм. Една лента, широка 8 мм, извита в подковообразно кръжило. В горния край зарита от двете страни навън. Краищата хванати с тънка дълговидна кобиличка. В завитите горни краища на широката лента нитчета, едно от които подвижно, за хващане кобиличката. Повърхността покрита с патина. Инв. № 1.
2. Западен сектор, при гроб № 6, заедно с части от разбит череп. Обеча — бронз. Диаметър макс. 31 мм. Две кухи конуса, прилепени с основите си. Диам. 13 мм. Откъм двата им върха кръжилото на обечата е омотано медна тел, прехвърлена през конусите. Късият край на кръжилото леко приплеснат. Покрита със зелена патина. Инв. № 3а.
3. Западен сектор, при гроб № 6, заедно с части от разбит череп. Обеча — бронз. Диам. макс. 20 мм. Подобна на инв. № 3а. Вместо конуси две кухи полусфери. Инв. № 3б.
4. Западен сектор, при гроб № 6, заедно с части от разбит череп. Обеча — бронз. Диам. макс. на кръжилото 24 мм. Подобна на инв. № 3б. Инв. № 3в.
5. Кв. 6—Г. Обеча — бронз. Диам. макс. на кръжилото 25 мм. Подобна на инв. 3б и инв. 3в. Ръбът на полусферите при основата издаден навън. Липсва телена намотка. Кръжилото изкривено. Покрита със зелена патина. Инв. № 4.
6. Кв. 5—Г. Обеча — бронз. Диам. макс. на кръжилото 22 мм. Долният край на кръжилото, покрит с ажурна пластеница от тънък тел. Краищата на тела са замотани върху кръжилото. Добре запазена, покрита със зелена патина. Инв. № 5.
7. Кв. 9—Г. Обеча — бронз. Диам. макс. на кръжилото 25 мм. Подобна на инв. № 3б и инв. № 3в. Добре запазена, покрита с тънка зелена патина. Инв. № 11.
8. Кв. 4—Д. Обеча — бронз. Дълж. 41 мм, шир. на кръжилото 13 мм. Кръжилото минава в отвесна висулка, върху която е поставена ажурна призма, съставена от налепени бронзови гранули, която обхваща висулката. От двете страни на призмата върху висулката намотан засукаан тел. Инв. № 14.
9. Грoб № 28. Обечи (2 броя) — бронз. Диам. макс. на кръжилото 28 мм и 27 мм. В долния край на кръжилото по две ажурни призми, образувани от метални гранули. Около тях цялата долна половина на обръча с телена намотка. Покрити с патина. Инв. № 17.
10. Грoб № 8. Обеча (част) — мед. Дълж. макс. 13 мм. Инв. № 18а.
11. Грoб № 26. Обеча — бронз. Диам. макс. 22 мм. Подобна на инв. № 5. Инв. № 20.
12. Грoб № 27. Обеча — бронз. Диам. макс. 29 мм. Долната половина на кръжилото с телена намотка, подобна на инв. № 20. Инв. № 21.
13. Грoб № 27. Обеча — бронз. Диам. макс. 24 мм. В долния край на обръча две кухи полусфери с изпъкнал ръб. Срв. с инв. № 4. Инв. № 22.
14. Грoб № 27. Обеча — бронз с позлата. Диам. макс. на кръжилото 23 мм. В долната му половина две кухи полусфери с форма на цветни чашки. По повърхността метални гранули. От двете страни на полусферите върху кръжилото телена намотка. Добре запазена, покрита със зелена патина. Следи от полепена органична материя. Инв. № 23.
15. Грoб № 27. Обеча — желязо. Диам. макс. на кръжилото 28 мм. Върху долната част на желязното кръжило прилепена бронзова полусфера. Инв. № 24.
16. Грoб № 28. Обеча — бронз. Диам. макс. на кръжилото 28 мм. Подобна на инв. № 17. Инв. 25.
17. Кв. 5—Д. Обеча. Също като инв. № 1. Липсва кобиличката в горния край на обечата. Инв. № 28а.
18. Кв. 5—Д. Обеча (части). Две метални цилиндрични гнезда, в които са вметени инкрустации от стъкло. Едно от гнездата начупено. Инв. № 28б.
19. Грoб № 43—А. Обечи — бронз. Дълж. 47 мм, шир. макс. 40 мм. Горната половина на кръжилото представя единичен тел. Долната половина е дъга от 4 тела, в двата края завършващи с кухи елипсоидни топки, образувани от две полусфери, почти изцело запазени. Инв. № 30.
20. Грoб № 43—Б. Обеча — бронз. Диам. макс. 26 мм. Долната част на кръжилото с гъста телена намотка. От двете страни по един венец от гранули, а в средата долу ажурна призма от подобни гранули. Добре запазена, покрита със зелена патина. Инв. № 31.
21. Грoб № 32. Обеча — бронз. Дълж. 46 мм, диам. на кръжилото 14 мм. В долния край кръжилото представлява в отвесна дълга висулка, за която е прикрепена куха сфера, съставена от две ажурни полусфери. Голяма част от правата висулка покрита с телена намотка. Инв. № 34.
22. Грoб № 43—А. Обеча (част) — бронз. Подобна на намерените в същия гроб. Срв. с инв. № 30. Върху повърхността ѝ прилепнала тъкана материя. Инв. № 37.
23. Грoб. № 43—Б. Обеча — бронз. Диам. макс. на кръжилото 27 мм. Подобна на намерената по-рано в гроба. Срв. с инв. № 31. Инв. № 38.
24. Грoб № 61. Обеча — бронз. Дълж. 45 мм, диам. на кръжилото 14 мм. В долния край кръжилото образува отвесна висулка, която държи куха топка от две полусфери. В средата ажурна издължена сфера от налепени гранули. Над нея намотка от медна тел. Добре запазена и покрита със зелена патина. Инв. № 43.

Обр. 7. Накити, намерени преди редовните разкопки и вън от гробовете. Числата означават №№ в каталога.
Fig. 7. Parures trouvées en dehors des tombeaux avant les fouilles régulières. Les chiffres indiquent les numéros du catalogue

Обр. 8. Накити, намерени преди редовните разкопки и вън от гробовете. Числата означават №№ в каталога.
Fig. 8. Parures trouvées en dehors des tombeaux avant les fouilles régulières. Les chiffres indiquent les numéros du catalogue

25. Грoб № 52. Обеща — бронз. Диам. на кръжилото 29 мм. Незатворено кръжило, в долния му край кухи полуконуси, долепени с основите си. Откъм върховете им върху кръжилото намотан тел, който минава на няколко места върху конусите. Долният край на кръжилото подгънат и приплеснат. Добре запазена. Инв. № 45а.
26. Грoб № 52. Обеща — бронз. Диам. макс. на кръжилото 28 мм. Както инв. № 45а. Инв. № 45б.
27. Кв. 7—Б. Обеща — бронз. Диам. макс. на кръжилото 24 мм. Кръжилото от объл тел. В единия му край куха сфера с отвесен изпъкнал ръб в средата. Оксидирана. Инв. № 56.
28. Кв. 8—Б. Обеща — бронз. Диам. макс. на кръжилото 30 мм. Както инв. № 45а. Оксидирана. Инв. № 58а.
29. Кв. 8—Б. Обеща — бронз. Диам. макс. на кръжилото 30 мм. Подобна на инв. № 58а. Инв. № 58б.
30. Грoб № 71. Обеща — бронз. Дълж. 30 мм, диам. на кръжилото 13 мм. Кръжилото от объл тел, подгънато, образува отвесна висулка в края с топче. Върху висулката ажурна сфера, образувана от осукан тел. Над нея намотка от същия тел. Добре запазена, покрита с патина. Инв. № 66.
31. Грoб № 75. Обещи (2 броя) — желязо. Диам. макс. на кръжилото 24 мм. Незатворени халки, в долния край удебелени. Силно оксидирани, счупени на две. Инв. № 70а, б.
32. Грoб № 76. Обеща — бронз. Диам. на кръжилото 15 мм, дълж. 32 мм. Също както инв. № 66. Инв. № 71.
33. Грoб № 78. Обещи (2 броя). Диам. макс. на кръжилото 22 мм и 23 мм. Долната половина на кръжилото с телена намотка. В средата долу куха сфера, образувана от две полусфери. От двете страни на кръжилото с телена намотка във форма на малко венче. Добре запазени, покрити със зелена патина. Инв. № 76а, б.
34. Грoб № 78. Обеща — бронз. Диам. макс. на кръжилото 24,5 мм. Подобна на горните, без усложнената намотка в двата края. Инв. № 76в.
35. Грoб № 80. Обещи (2 броя) — сребро. а. Диам. макс. на кръжилото 22,5 мм. Объл тел, в края сплескан и завит във форма на буква „S“. В долния край куха сфера. Върху кръжилото в единия край телена намотка. б. Диам. на кръжилото макс. 17 мм. Запазено само кръжилото, подобно на горното. Покрити със зелена патина, от части повредени. Инв. № 82а, б.
36. Грoб № 80. Обеща — сребро. Диам. макс. на кръжилото 22 мм. Срв. с инв. № 5. Инв. № 83.
37. Грoб № 81. Обеща — сребро. Липсва кръжилото. Върху запазената му долна част два кухи конуса, долепени с основите си. Покрай основата на конусите и при върховете им украса от тънки релефни халкички и редица от гранули, разположени радиално към върховете. Върху отчупеното кръжило от объл тел прилепена изгнила органична материя. Инв. № 86.
38. Грoб № 88. Обещи (2 броя) — бронз. Диам. макс. на кръжилото 31 мм и 29 мм. Кръжилото образувано от осукан объл тел, в който е вплетен тънък тел, също осукан. В долната половина на кръжилото две сфери с богата украса от налепени тръбички и гроздчета от гранули. Между сферите върху кръжилото двойно венче от гранули и преплетен осукан тънък тел. Някъде между ръбовете на украсата запазени части от пресукана нишка от органични влакна. Добре запазени, покрити със зелена патина. Инв. № 91.
39. Грoб № 90. Обещи (2 броя) — бронз. Диам. макс. на кръжилото 19 мм. Кръжило от объл тел. Долната му половина с насукан объл тел. Върху намотката в двата края по едно венче от бронзови гранули. Покрити със зелена патина. От едното венче на едната от обещите липсват три зърна. Инв. № 94.
40. Грoб № 95—Б. Обещи (2 броя) — сребро. Диам. макс. 24 мм. и 27 мм. Кръжило от объл тел. В долния край обла сфера, от двете страни на която върху кръжилото има телена намотка. Една от обещите със смачкана сфера. Инв. № 99.
41. Грoб № 97—Б. Сфера от обеща — сребро. Диам. 10 мм. Липсва кръжилото. Покрита със зелена патина. Инв. № 100а.
42. Грoб № 98. Обещи (2 броя) — сребро. Диам. макс. на кръжилото 25 мм. и 24 мм. Като инв. № 100а. Инв. № 101.
43. Грoб № 99. Обеща — сребро. Макс. дълж. 36 мм. Кръжилото образува отвесна висулка, върху която налепени металически гранули, образуващи ажурна призма. Инв. № 103а.
44. Грoб № 99. Обеща — бронз. Дълж. 40 мм. Подобна на горната, с по-къса ажурна призма. Кръжилото изкривено. Инв. № 103б.
45. Грoб № 100. Обещи (2 броя) — сребро. Диам. макс. на кръжилото 51 мм и 47 мм. Кръжилото като, по инв. № 91. Върху долната му половина три кухи ажурни тела; средното по-голямо, образувано от три отделни части — два конуса и един къс цилиндър. Повърхността им богато украсена със осукани жички и гранули. На места между тях следи и запазени части от пресукана нишка от органични влакна. Покрити със зелена патина. Средното кухо тяло разглобено на трите си съставни части. Инв. № 104.
46. Грoб № 101. Обеща — сребро. Диам. макс. на кръжилото 22 мм. Срв. с инв. № 4. Едната полусфера на две места продупчена. Липсва част от кръжилото. Инв. № 106.
47. Кв. 4—В. Обеща — сребро. Диам. макс. на кръжилото 22 мм. Долната половина покрита с телена намотка. В средата ажурно кубче, образувано от гранули. От двете му страни по едно венче от подобни зърна. Инв. № 110.
48. Грoб № 106. Обеща (кръжило) — бронз. Диам. макс. 26 мм. Върху кръжилото телена намотка. Липсват другите части от обещата. Инв. № 114—I.
49. Грoб № 108. Обеща — сребро. Диам. макс. на кръжилото 23 мм. Срв. с инв. № 110. Инв. № 117.
50. Грoб № 114. Обеща — сребро с позлата. Диам. 20,5 мм. Долната част куха и извита във форма на

- бичка. Двата края обиколени с осукан тънък тел. Над тела по една тръбичка. Горната част представя обла дъговидна кобиличка, хваната в тръбичките с шарнир. Добре запазена. Инв. 119.
51. Грoб № 118. Обеща — сребро. Диам. макс. на кръжилото 24 мм. Срв. с инв. № 82. Инв. № 123.
52. Грoб № 128. Обеща — сребро. Диам. макс. на кръжилото 24 мм. Срв. с инв. № 36. Инв. № 126.
53. Грoб № 130. Обеща — бронз. Диам. макс. на кръжилото 22 мм. Върху незатворения объл тел на кръжилото в единия край има две венчета от по два реда гранули и телена намотка. Инв. 127а.
54. Грoб № 134. Обещи (3 броя) — сребро. Диам. на кръжилото 25 мм. Върху долния край на незатворения обръч намотка от осукана тел, образуваща вретеновидна изпъкналост. Добре запазени. Инв. № 129а, б, в.

Пръстени

55. Грoб № 6. Пръстен — бронз. Диам. макс. 21 мм. Елипсовидна плочка без украса. Халката отдолу незатворена. Инв. № 5а.
56. Кв. 5—Д, грoб № 21. Халка — бронз. Диам. 23 мм, деб. 3 мм. Покрита със зелена патина. Инв. № 15.
57. Грoб № 29. Пръстен — бронз. Диам. 21 мм. Елипсовидна плочка; в средата ѝ неправилен ромб с въгнати страни. В полето му къси отрязани отсечки. От двете страни на плочката в началото на обръча по два вдълбани ръба. Добре запазен, покрит със зелена патина. Инв. № 18.
58. Грoб № 35. Халка — желязо. Диам. 16 мм, деб. 2,5 мм. Инв. № 26.
59. Грoб № 34. Пръстен — бронз. Диам. 19 мм. Плоска елипсовидна плочка с врязана розета. Покрит със зелена патина. Инв. № 35.
60. Грoб № 43—А. Пръстен — бронз. Диам. 21 мм. Кръгла плочка с врязана пентаграма. Гладък обръч, покрит със зелена патина. Инв. № 36.
61. Грoб № 61. Пръстен — бронз. Диам. 22 мм. Кръгла плочка с врязан орнамент тип розета. Покрит със зелена патина. Инв. № 42.
62. Грoб № 66. Пръстен — бронз. Диам. 21 мм. Върху плочката шестостилна розета от врязани линии. Откъм две страни по дължината плочката срязана в ъгъл. Оксидирана. Инв. № 53.
63. Грoб № 68. Пръстен — бронз. Диам. 23 мм. Дебела затворена халка и плоска елипсовидна плочка. Врязани линии върху плочката и халката край нея. Инв. № 63.
64. Грoб № 68. Кръгла плочка — мед. Диам. 19 мм, деб. 1,5 мм. Върху лицето ѝ врязана четирилистна розета. На гърба оловно-калаен припой. Оксидирана. Инв. № 64а.
65. Грoб № 68—Б. Халка — желязо. Диам. 20 мм, деб. 1 мм. Незатворен обръч. Оксидирана. Инв. № 64б.
66. Грoб № 69. Пръстен — бронз. Диам. 20 мм. Елипсовидна плочка и незатворена халка. Върху плочката и горния край на халката врязани линии. Оксидиран. Инв. № 65.
67. Грoб № 81. Пръстен — бронз. Диам. 21 мм. Кръгла плочка, която преминава в незатворена халка. Върху плочката врязани прави линии. Инв. № 87.
68. Грoб № 91. Пръстен — бронз. Диам. на обръча 17 мм. Елипсовидна плочка, свързана с незатворена, плоска халка. Върху плочката врязани пресичащи се линии. Покрит със зелена патина. Инв. № 98.
69. Грoб № 100. Пръстен — бронз. Диам. 18 мм. Елипсовидна плочка, която преминава в плосък, незатворен обръч. Върху плочката дъговидни и вълнообразни врязани линии. Върху горния край на обръча по две широки врязани линии. Добре запазен. Покрит със зелена патина. Инв. № 105.
70. Грoб № 102. Пръстен — бронз. Диам. 20 мм. Кръгла плочка, преминаваща встрани в плосък незатворен обръч. Върху плочката врязан неясен орнамент. Инв. № 107.
71. Грoб № 107. Пръстен — бронз. Диам. 31,5 мм. Кръгла плочка, преминаваща в плосък обръч. Върху плочката врязан неясен орнамент. Инв. № 116.
72. Грoб № 114. Пръстен — сребро. Диам. на обръча 21 мм. Елипсовидна плочка с фестониран ръб. Металически гранули образуват венец, от вътрешната страна на който има рамка с четири издадени скоби, които държат яйцевидно стъкло. Обръчът тънък и тесен, прилепен върху долната повърхност на плочката. Добре запазен. Покрит със зелена патина. Инв. № 122.
73. Грoб № 125. Пръстен — бронз. Диам. на обръча 19 мм. Елипсовидна плочка, от която излиза незатворен обръч. Върху плочката врязани пресичащи се линии. Инв. № 125.
74. Грoб № 130. Пръстен — калай. Диам. на кръжилото 19 мм. Плочката четириъгълна с неясен релефен орнамент. Единият ъгъл на плочката отчупен. Обръчът счупен. Инв. № 128.

Токи

75. Грoб № 7. Тока — желязо. Дълж. 71 мм, шир. 61 мм. Правоъгълна рамка, деб. 7 мм. Езикът по дължината на рамката. Откъм основата на езика рамката продължава в двойна желязна пластинка — 45×45 мм. Силно оксидирана, с неравна повърхност, начупена. Инв. № 6.
76. Грoб № 7. Пластинка — желязо. Дълж. 75 мм, шир. 45 мм. Върху пластинката напреки по цялата ширина минава тясно езиче (5 мм). Пластинката има продължение със заоблен край, върху който личи прикрепена халка с диам. 13 мм. Силно оксидирана, начупена. Инв. № 7а.

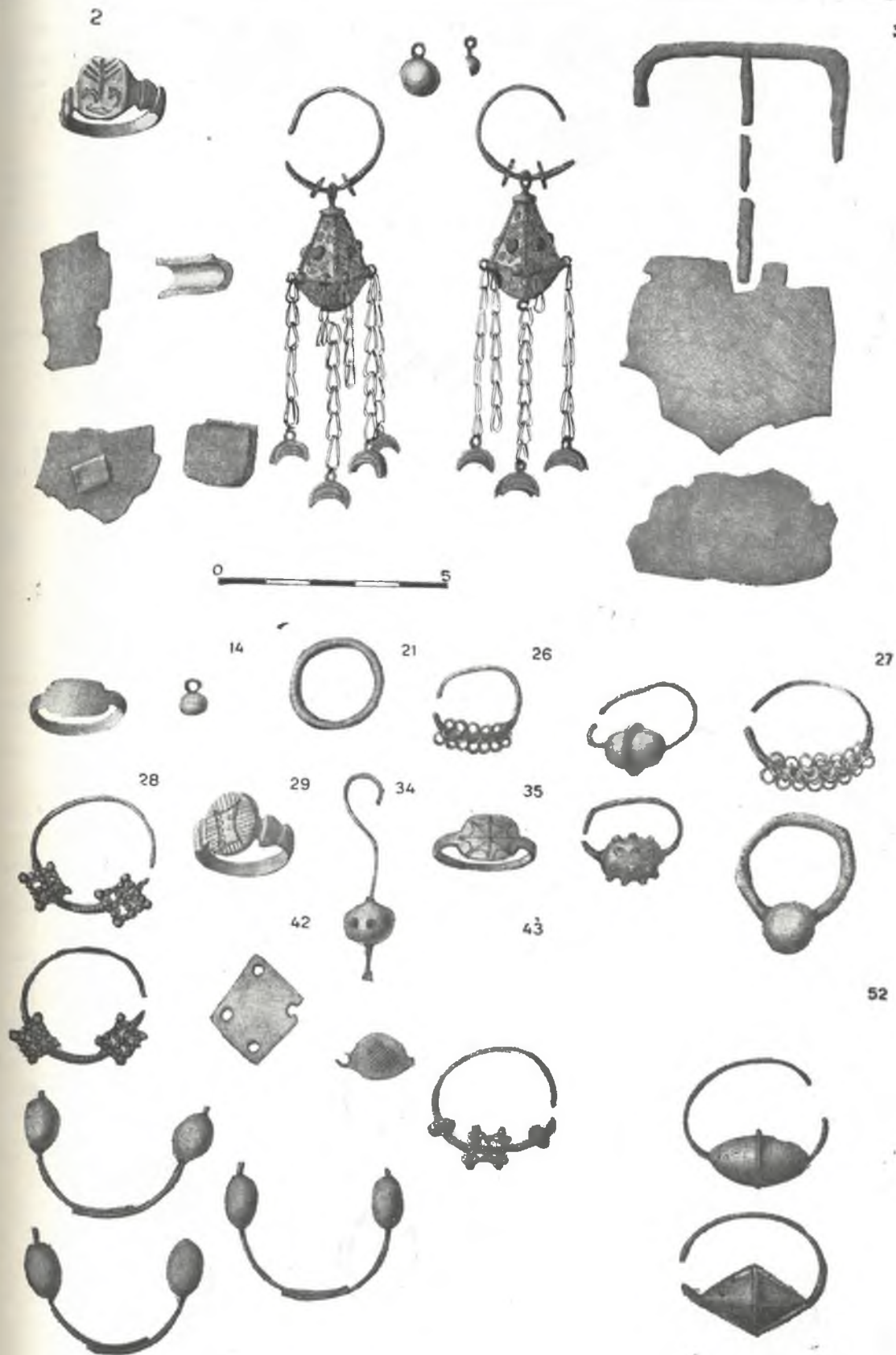
77. Гр об № 7. Халка — желязо. Диамет. 25 мм. Под халката желязна плочка с формата на халката. Над халката тясно езиче. Силно оксидирана, начупена. Инв. № 76.
78. Гр об № 58. а. Тясна пластинка — желязо. Дълж. 42 мм, шир. 16 мм. В единия край обло разширение.
- б. Халка — желязо. Диамет. 22 мм, деб. 4 мм. Оксидирана. Инв. № 39.
79. Гр об № 59. Тока — бронз. Дълж. 28 мм, шир. 26 мм. Трапецовидна рамка, към тясната страна на която е прибавена елипсовидна рамка. Средата на междинната страна изтънена, за да се залови езичето. Последното било желязно. Част от него е прилепнала при оксидирането към рамката на тока. Покрита със зелена патина. Инв. № 40.
80. Гр об № 67. Тока — желязо. Диамет. 76 мм, шир. 20 мм. Кръгла рамка, по диаметъра на която е прикрепен език.
- Силно оксидирана, начупена. Инв. № 61.
81. Гр об № 75. Тока — желязо. Дълж. около 50 мм, шир. 40 мм. Правоъгълна рамка, деб. 3 мм, шир. 6 мм. Оксидирана и начупена. Инв. № 69.
82. Гр об № 75. Халка — желязо. Диамет. 20 мм. Плосък обръч, скачен за желязна пластинка, дълга 23 мм и широка макс. 15 мм. Оксидирана. Инв. № 67.
83. Гр об № 78. Халка с пластинка — желязо. Срв. с инв. № 67. Инв. № 80.
84. Гр об № 78. Тока — желязо. Дълж. 73 мм, шир. 30 мм. Издължена пластинка, за тясната ѝ страна прихваната правоъгълна рамка, по средата желязно езиче. Оксидирана. Инв. № 81.
85. Гр об № 80. Тока — желязо. Форма и размери като при инв. № 81. Инв. № 85.
86. Гр об № 81. Тока — желязо. Форма и размери като при инв. № 81 и 85. Оксидирана. Инв. № 89.
87. Гр об № 88. Тока — желязо. Форма и размери като при инв. № 81, 85 и 89. Оксидирана. Инв. № 92.
88. Гр об № 90. Тока — желязо. Дълж. 43 мм, шир. 19 мм, деб. 3 мм. Правоъгълна плочка с прихваната към една от тесните страни трапецовидна плочка; по дължината ѝ езиче. Оксидирана. Инв. № 96.

Копчета

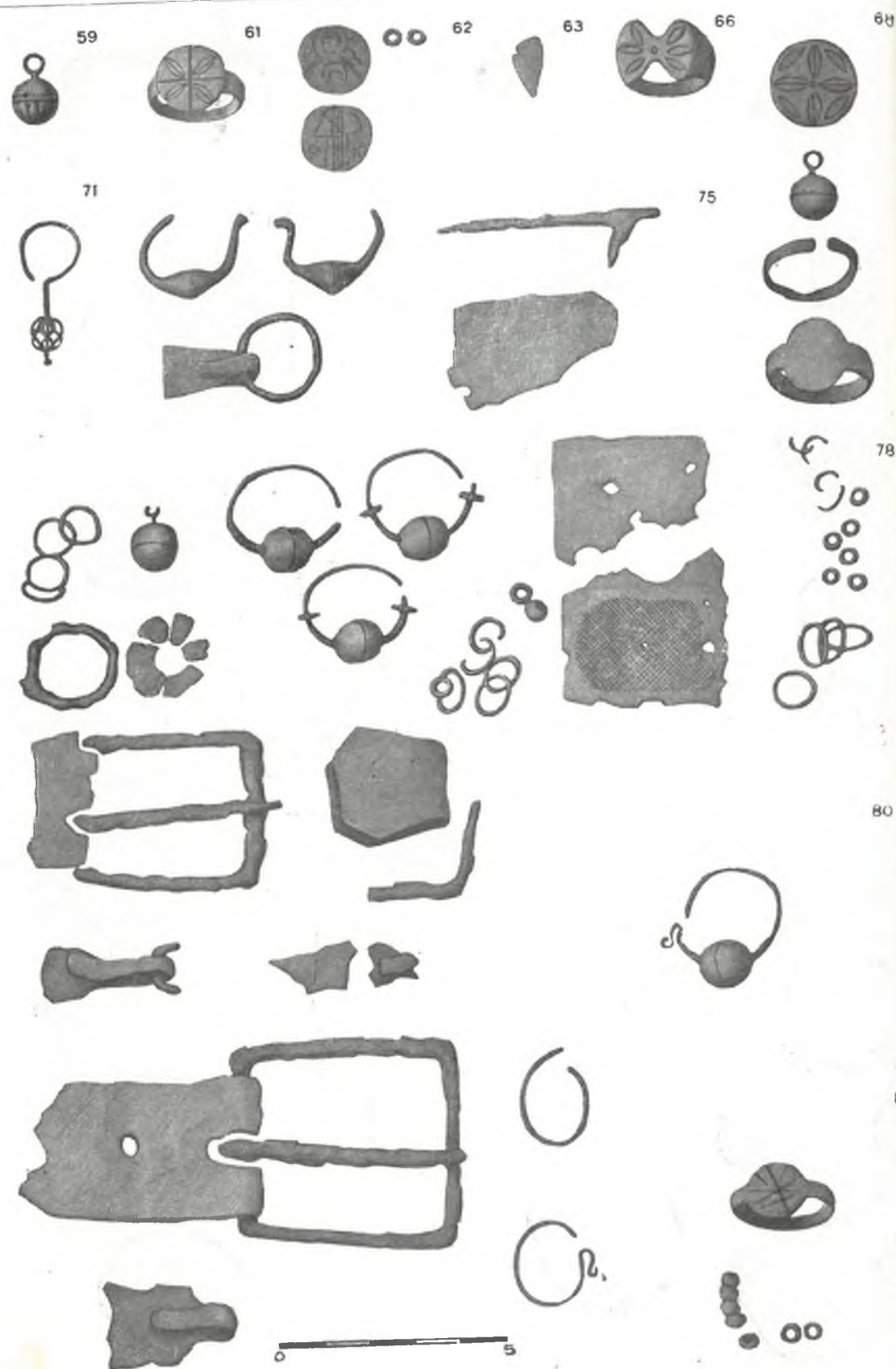
89. Кв. 9—Д. Копче — бронз. Дълж. 15 мм. Две кухи полусфери в единия край с по една малка гайка. Добре запазено и покрито със зелена патина. Инв. № 8.
90. Гр об № 14. Копче — бронз. Диамет. макс. 7 мм. Две кухи полусфери, прихванати напреки с медно телце, образувашо отгън малка гайка. Инв. № 13.
91. Гр об № 14. Копче — бронз. Две кухи полусфери с диамет. 12 мм. Срв. с инв. № 13. Инв. № 19.
92. Гр об № 59. Копче — бронз. Дълж. 15,5 мм, диамет. на сферата 10 мм.
93. Кв. 5—Г. Копче (част) — бронз. Диамет. 7 мм. Куха полусфера, добре запазена, покрита със зелена патина. Инв. № 50.
94. Кв. 7—В. Копче — бронз. Дълж. 14 мм. Както инв. № 13. Добре запазено. Инв. № 57.
95. Кв. 9—Д. Копче — бронз с примес на калай. Дълж. 16 мм. Също като инв. № 46. По повърхността следи от емайл. Инв. № 59.
96. Гр об № 68. Копче — бронз. Дълж. 15 мм, диамет. 10 мм. Също като инв. № 57. Инв. № 62.
97. Гр об № 78. Копче — бронз. Дълж. 15 мм, диамет. на сферата 10 мм. Също като инв. № 62. Инв. № 78.
98. Гр об № 91. Копче (част) — бронз. Дълж. 10,5 мм, шир. 7 мм. Срв. с инв. № 50. Полусферата смачкана и с отчупена гайка. Инв. № 97.
99. Кв. 2—Г. Копче — бронз. Диамет. 9 мм. Срв. с инв. № 50. Смачкано. Инв. № 108.
100. Кв. 8—Г. Копче (част) — бронз. Дълж. 9 мм. Срв. с инв. № 50. По-голямата част липсва. Инв. № 112.
101. Гр об № 107. Копчета (6 броя) — бронз. Диамет. 10 мм, дълж. 15,5 мм. Срв. с инв. № 50.
- Инв. № 114а, б, в, г, д, е.
102. Гр об № 107. Копчета (6 броя) — бронз. Диамет. 10 мм, дълж. 15,5 мм. Срв. с инв. № 50.
- Инв. № 115а, б, в, г, д, е.
103. Гр об № 114. Копче — олово. Дълж. 12 мм, диамет. 7,5 мм. Плътено, сферично с гайка. Инв. № 121.
104. Гр об № 122. Копче — бронз. Едно цяло и части от две други. Дълж. 11 мм, диамет. 8 мм. Срв. с инв. № 50. Инв. № 124в.
105. Гр об № 130. Копче — бронз. Диамет. 7 мм. Запазена куха сфера от две половини. Инв. № 127с.

Мъниста

106. Кв. 9—Б. Мънисто (част) — стъкло. Дълж. 13 мм, деб. 3 мм. Личат две елипсовидни концентрични петна от синьо стъкло с бели ивици помежду. Основата жълта стъклена маса.
- Счупено наполовина по дължина. Инв. № 10.
107. Гр об № 62. Мъниста (2 броя) — стъкло. Диамет. 5 мм, диамет. на дупката 2 мм. Добре запазени. Инв. № 48.
108. Гр об № 78. Мъниста (3 броя) — стъкло. Диамет. 8 мм и 4 мм. Заедно с мънистата части от костичка и от изгнила органична материя. Инв. № 74.

Обр. 9. Предмети, намерени в гробовете. Числата означават №№ на гробовете
Fig. 9. Objets trouvés dans les tombeaux. Les chiffres indiquent les numéros des tombeaux

Обр. 10. Предмети, намерени в гробове. Числата означават № № на гробовете
Fig. 10 Objets trouvés dans les tombeaux. Les chiffres indiquent les numéros des tombeaux

109. Гр об № 78. Мъниста (52 броя) — стъкло. Форма и размери като при инв. № 74. На цвят жълти и бели. Едно от тях светлосиньо, по-голямо, много повредено. Заедно с тях черупка от раковина, дълж. 18 мм, шир. 13 мм. Откъм тесния край пробита дупчица за провесване. Инв. № 77а, б.

110. Гр об № 82. Мъниста (2 броя) — стъкло. Срв. с инв. № 74. Инв. № 90.

111. Гр об № 122. Мъниста (159 броя) — стъкло. Срв. с инв. № 74. Инв. № 124а.

112. Гр об № 122. Мъниста (3 броя) — кристал и карнеол. Дълж. 10 мм, шир. 10 мм, деб. 7 и 8 мм. Четиринадесетстранни мъниста от безцветен кристал. Едното от тях има форма на две долепени с основите си седмогранны пирамиди. Върховете им отчупени и някои от страните повредени. Ръбовете загладени. Дупката за провесване по дължината на мънистото. Дълж. 23 мм, шир. макс. 10,5 мм. Инв. № 124б.

Монети и разни

113. Кв. 9—Д. Монета — сребро. Диам. 12 мм. Върху едната страна личи султанска тугра, другата страна неясна, неопределима. Инв. № 9.

114. Гр об № 60. Монета. Иван-Александър с Михаил-Асен (1331—1355). Сребро. Диам. 17 мм. Инв. № 41.

115. Гр об № 63. Пластинка — бронз. Полукръгла. Дълж. 16 мм, шир. 7 мм. Инв. № 44.

116. Гр об № 61. Монета. Иван-Александър с Михаил-Асен (1331—1355). Сребро. Диам. 15 мм. На мястото монетата е проядена и нащърбена. Инв. № 47.

117. Кв. 10—Б. Монета. Иван-Александър с Михаил-Асен (1331—1355). Сребро. Диам. 15,5 мм. Зле запазена. Инв. № 60.

118. Гр об № 134. Пластинка — бронз. Дълж. 14 мм, шир. 6 мм. Инв. № 130.

119. Кв. 2—Б. Тежест за рибарска мрежа — глина. Дълж. 34 мм, диам. макс. 15 мм, диам. на дупката 6 мм. Дългнесто, бъчвовидно тяло с неравна повърхност. Цвят охровокафяв. Инв. № 2.

120. Кв. 11—Д. Прешлен — глина. Диам. 40 мм, деб. 23 мм. Кръгла плоска топка с дупка, диам. 9 мм. Инв. № 12г.

121. Кв. 11—Д. Прешлен (част) — глина. Диам. 34 мм, деб. 31 мм. Инв. № 12

122. Кв. 8—Б. Прешлен (част) — глина. Диам. 37 мм, диам. на дупката 7 мм. Инв. № 113.

123. Кв. 6—Г. Гр об № 27. Шнур (части от 6 броя). Дълж. около 20 мм, деб. около 4 мм. Основата представя полуизгнिला тъкан, върху която е намотан спираловиден лънен конец, оксидиран зелено от присъствието на медна тънка жичка. Инв. № 16.

124. Гр об № 39. Железен предмет с неясна форма и предназначение. Върху него прилепнала тъква материя. Инв. № 27.

125. Кв. 3—Б. Кука за въдица — бронз. Дълж. 25 мм, деб. 1,5 мм. Инв. № 32.

126. Кв. 12—В. Врх на стрела — желязо. Дълж. 77 мм, шир. на острието макс. 12 мм, диам. на втулката 9 мм. Листовидно острие с отчупен връх. Част от конусовидната втулка също отчупена. Инв. № 33.

127. Кв. 5—Б. Игла от фибула — бронз. Дълж. 48 мм. Заоблена, в основата си четириръба, завита в спирала и отчупена от лъка. Добре запазена и покрита със зелена патина. Инв. № 49.

128. Кв. 5—Д. Гривна (част) — мед. Дълж. 77 мм, шир. 5 мм. Дълга лента, която в края се разширява в елипсовидна плоскост. Краят ѝ отчупен. Силно оксидирана. Инв. № 51.

129. Кв. 6—В. Железен къс. Дълж. 70 мм, шир. 7 мм. Откъм единия край има плосък издатък. Силно оксидиран. Инв. № 52.

130. Кв. 6—Б. Бронзов къс. Дълж. 24 мм, шир. 20 мм, деб. 1 мм. Неравни ръбове. Оксидиран. Инв. № 54.

131. Кв. 6—В. Фибула — бронз. Дълж. 43 мм, шир. 31 мм. Правилна дъга в единия край разширена и подгъната като иглодържател, а в другия преминава в игла чрез спирала. Тракийски тип. Инв. № 55.

132. Кв. 6—В. Пластинка — бронз. Дълж. 9 мм, шир. 10 мм. Подобна на инв. № 54. При пластинката късче тъкана материя. Инв. № 55а.

133. Гр об № 75. Пластинка — желязо. Дълж. 47 мм, шир. 25 мм. Полукръгла, силно оксидирана, счупена на две еднакви части. Инв. № 68.

134. Гр об № 78. Апликация — олозо. Дълж. 16 мм, шир. 11 мм. Трапецовидна рамка с две пресичащи се ивици, опиращи в средата на стените ѝ. Единият ѝ ъгъл отчупен. Инв. № 72а.

135. Гр об № 78. Апликация — олово. Форма и размери както при инв. № 72а. Почти напълно запазена. Инв. № 72б.

136. Гр об № 78. Пластинка — мед, с тъкана материя. Неправилна форма, вероятно част от тока. Инв. № 7.

137. Гр об № 78. Халки (2 броя) — желязо. Диам. 10 мм, деб. 2 мм. Инв. № 75а, б.

138. Гр об № 78. Част от верига — желязо. Покрай оксидираната маса долепени стъклени мъниста диам. на халките като при инв. № 75а, б.). Инв. № 79а.

139. Гр об № 78. Част от верига — желязо. Срв. с инв. № 79а. Инв. № 79б.

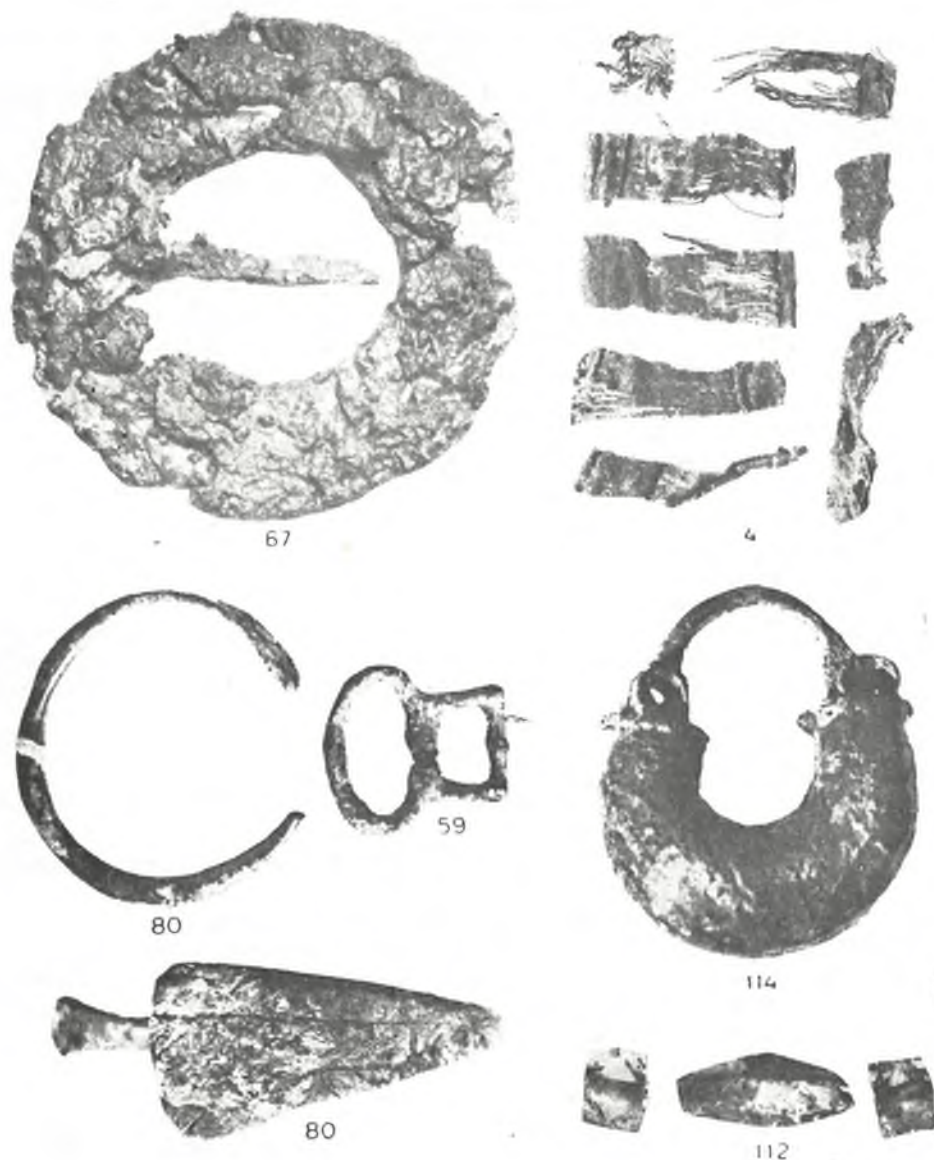
140. Гр об № 80. Халка — бронз. Диам. 21 и 17 мм, деб. 2 мм. Незатворен обръч от объл тел. Инв. № 83б.

141. Гр об № 80. Гривна — бронз. Диам. 47 мм, деб. 5,5 мм. Объл обръч, незатворен, в единия край отчупен. Другият край с плоско разширение, върху което има ивица от врязани линии. Оксидирана. Инв. № 84.

142. Гр об № 81. Халка — желязо, с желязна пластинка. Срв. с инв. № 67. Инв. № 88.

Обр. 11. Предмети, намерени в гробовете. Числата означават №№ на гробовете
 Fig. 12. Objets trouvés dans les tombeaux. Les chiffres indiquent les numéros des tombeaux

Обр. 12. Предмети, намерени в гробовете. Числата означават №№ на гробовете
 Fig. 12. Objets trouvés dans les tombes. Les chiffres indiquent les numéros des tombeaux

143. Гр об № 88. Халка — желязо. Форма и размери като при инв. № 88. Инв. № 93.
 144. Гр об № 90. Игла — бронз. Дълж. 45 мм, деб. 1 мм. Ухото отчупено. Покрита със зелена патина. Инв. № 95.
 145. Гр об № 97—Б. Черупка от раковина. Дълж. 16 мм. Част откъм гърба на черупката отчупена, липсва. Инв. № 100б.
 146. Гр об № 98. Игла (част) — желязо. Дълж. 17 мм, деб. 1 мм. Силно оксидирана. Инв. № 102.
 147. Кв. 3—В. Шип — желязо. Дълж. 77 мм, деб. макс. 4 мм. Четиристранен, двата края заострени. Инв. № 109.
 148. Кв. 4—Д. Игла — бронз. Дълж. 43 мм, деб. макс. 2 мм. Откъм тънкия край извита като кука, върхът отчушен. Откъм дебелия край също отчупена. Инв. № 111.
 149. Гр об № 110. Халка — мед. Диамет. макс. 16,5 мм. Незатворена обля халка от тънък тел. Инв. № 118.
 150. Гр об № 114. Игла — желязо. Дълж. 36 мм, деб. 1,5 мм. Оксидирана и начупена. Инв. № 120.
 151. Гр об № 122. Халки (3 броя) — желязо. Диамет. макс. 12,5 мм и 14 мм. Много повредени. Инв. № 127г.
 152. Гр об № 130. Черупка от охлюв. Диамет. 15 мм. В единия край пробита за провесване. Инв. № 127в.
 153. Гр об № 134. Халка — мед. Диамет. 15 мм. Незатворена елипсовидна халка от тънък тел. Инв. № 129г.

154. Кв. 4—А. Пенсета — бронз. Дълж. 57 мм, шир. на пластинката 5 мм. Тясна пластинка, прегъната във форма на шипци. На мястото на прегъването стеснена до 2 мм. Инв. № 131.
155. Кв. 5—Г. Точило (част) — камък. Дълж. 52 мм, шир. макс. 27 мм, деб 11,5 мм. Запазен е единият край на точилото с дупка за провесване с диам. 4 мм. Инв. № 132.

Материали, намерени преди разкопките, м. март 1954 г.

1. Гроб № 2. Пръстен — бронз. Диам. 20 мм. Елипсовидна плочка с неясен врязан орнамент. Покрит с патина. Инв. № 133.
2. Гроб № 3. Копче — бронз. Диам. на сферата 10 мм. Като инв. № 62. Инв. № 134.
3. Гроб № 3. Копче — бронз. Диам. на сферата като при инв. № 62 и 121. Инв. № 135.
4. Гроб № 3. Обеща (2 броя) — сребро. Диам. на кръжилото макс. 26 мм. Незатворено кръжило от объл тел, в долния край намотка от осукана метална жица и отчупена скоба за хващане висяща част. Три верижки, съставени от отделни прегънати петлици от тънък тел. В единия край на две от тях прикачени гнезда във форма на луници. Едно от гнездата повредено. Инв. № 136а, б.
5. Гроб № 3. Тока (част) — желязо. Неправилни железни плочки и част от желязна рамка. Оксидирана. Инв. № 137.
6. Гроб № 4. Тъкани (4 броя) — ленени. Размери: 1) $6,8 \times 2,5$ см, 2) $6,8 \times 2,4$ см, 3) $7 \times 2,5$ см, и 4) $7,7 \times 1,7$ см. Правоъгълни късове, откъм тесните страни подгънати. Инв. № 138.
7. Тока — желязо. Дълж. 60 мм, шир. 42 мм. Правоъгълна рамка с леко заоблени страни и езиче по дължината на рамката. Оксидирана. Запазена изцяло.
8. Халка — желязо. Тригоноид, диам. макс. 45 мм. Плоска рамка. Оксидирана, запазена изцяло.
9. Обеща (част). Диам. около 25 мм. Кръжило от объл тел, в долния край куха сфера, от двете ѝ страни телени намотки. Над тях върху кръжилото ажурни венчета от намотан тел. Липсва едното венче и част от кръжилото.
10. Обеща (долна част) — бронз. Макс. диам. 24 мм. Върху запазената част куха сфера, от двете ѝ страни телени намотки. Оксидирана.
11. Гривна — бронз. Диам. макс. 65 мм. Незатворено кръжило с обло сечение, двата края изострени. Оксидирана.
12. Гривна — стъкло. Диам. 67 мм, деб. 7 мм. Объл затворен обръч с грубо слепени краища.
13. Прешлен — глина. Диам. макс. 34 мм, шир. на дупката 8 мм. Като инв. № 12а.
14. Монета — бронз. Диам. 11 мм. Римска, от втората половина на IV в. Неясна.
15. Обещи (2 броя) — сребро. Макс. диам. на кръжилото 15 мм, общо дължина 70 мм. Кръжило от объл тънък тел, в долния край телена намотка, от двете страни венчета от ажурни фестони, в средата висяща ажурна сфера. Полусферите са образувани от шестолистни розети, чиито краища са хванати за късо цилиндърче, което затваря сферата. Върху цилиндърчето пет халкички, от които висят верижки. В долния им край окачени конусовидни висулки. Липсва една от висулките. От втория екземпляр запазено кръжилото.
16. Обеща — сребро. Диам. макс. на кръжилото 30 мм. Неправилно кръжило от объл тел, в долния му край куха сфера, от двете ѝ страни и върху нея намотки. Повърхността на сферата покрита с отворени цилиндърчета, наредени по пет симетрично върху три ограничени с тел полета. Добре запазени, покрити с патина.
17. Обеща — сребро. Диам. на кръжилото 27 мм. Като инв. № 45а. Инв. № 45б.
18. Обеща — сребро. Диам. макс. на кръжилото 27 мм. Като инв. № 45а. С две венчета от гранули от двете страни на двуконусното тяло. Добре запазена, с патина. Инв. № 45б.
19. Обещи (4 броя) — сребро. Диам. на кръжилото 30 мм. Върху долната половина куха сфера. От двете ѝ страни намотка от тел. Върху последната ажурно венче от телена намотка. Покрити с патина.
20. Обеща — сребро. Диам. макс. на кръжилото 25 мм. Кръжило от объл тел; в долния край нанизано кухо яйцевидно тяло, образувано от концентрично намотване на тънък тел. Върху кръжилото, от двете му страни, телени намотки. Добре запазена.
21. Обещи (5 броя). Диам. макс. 23 мм. Също като инв. № 3б и 3в.

Както бе вече споменато, в обряда не се забелязват особености. Всички погребения имат един и същ вид. Отделните различия между тях не излизат вън от рамките на установения християнски обред. Не се забелязват сега никакви различия при мъжки, женски и детски погребения, освен в накити и части от облекло. Тъй като антропологичният материал от некропола не е още обработен, данните за пола на погребаните са предварителни и следователно върху тях не могат да се градят никакви изводи. Характеристиката на погребенията по пол, както и някои бележки от демографски характер ще могат да се направят след обработването на антропологичния материал.

Хронологията на некропола се определя преди всичко от намерените в гробовете и вън от тях монети. От шест сигурни монети (намериха се две пластинки, които не могат да се

смятат за монети, ако и да приличат на монети) три са цели монети на Иван-Александър и Михаил-Асен (1331—1355), две са половинки — изрезки от подобни монети — и една е неопределена турска монета. Докато повечето български монети са намерени в гробове, турската е намерена вън от гробовете, в насипа. Във всеки случай ясно е, че некрополът е съществувал най-малко до средата или втората половина на XIV в., а може би някои погребения в него са извършени и по-късно. Но може с увереност да се каже, че през епохата на турското робство могилата вече не е служила за гробище. Може би близкото гробище е било вече разрушено и животът в него е престанал. Средата или втората половина на XIV в. е по всяка вероятност *terminus ante quem* за некропола. Характерът му като цяло, състоянието на гробовете и особено намерените в тях накити, както и явните белези на дълготрайно използване на могилата ни дават основание да смятаме, че некрополът е възникнал значително по-рано.

Времето на възникването на некропола може да се определи само ориентировъчно въз основа на типологичния анализ на находките — преди всичко накитите. Поради това ще се спрем на накитите и на някои други предмети, намерени в гробовете, само дотолкова, доколкото това е нужно за определяне на техните хронологични връзки, без да разглеждаме въпросите на строгата типология и произхода на формите. Последното би ни отвело твърде далеч от задачите на настоящата работа.

Копчетата. Намерените в некропола копчета са по своята конструкция три вида: 1. Две полусфери, всяка от които има на периферията си по една халка, излята заедно с полусферата. Двете половини се съединяват така, че халките прилепват една о друга и образуват един петлик, който служи за пришиване. 2. Две полусфери, прихванати в центровете с телче, перпендикулярно на основата и образуващо петлик за пришиване. Понякога полусферите са запоени без помощта на телче. Последното образува само петлик. 3. Плътна сфера, излята заедно с петлика за пришиване. Последният вид копчета са най-малки по размери.

Копчетата и от трите вида са една от най-разпространените части на облеклото в средновековна България, особено през времето на Втората българска държава. Намират се навсякъде в гробове от XII—XIV в. и по-късно.¹

Коланни части. С изключение на две коланни токи (инв. № 40 и 61), всички останали токи от некропола са правоъгълни тънки железни рамки, прикрепени към също така правоъгълни железни пластинки, които са държали ремъка. Езичетата са поставени по дължината на токите.

Посредством малки пластинки към коланите са били прикрепени халкички, които са служели очевидно за окачване на различни предмети. Какви са обаче окачваните предмети, не може да се каже с положителност. Няма находки, които да покажат това.

Токите от този вид са датирани в Неговановци във втората половина на XIV в. заедно с целия некропол там. Очевидно типологичната връзка се подкрепя и от хронологична връзка между двата некропола.

Кръглата тока инв. № 61 е по-голяма от останалите. От този тип са ни известни токи в Ловечкия некропол, но изобщо те се срещат относително по-рядко. Тока инв. № 40 е също единичен екземпляр в некропола и намира аналогии както в Ловеч, така и другаде.² Тази малка бронзова тока се отделя вероятно и в хронологическо отношение от останалия масов инвентар на некропола.

Апликации и пластинки. Някои от тях, като инв. № 72а, б, са били очевидно наредени така една до друга (може би на някаква материя) около главата, че са образували

¹ В. Миков. Гробни находки. Сб. Мадара I, София, 1934, стр. 149; С. Георгиева и Р. Пешева. Средновековен български некропол край гр. Ловеч и накитите, намерени в него. ИАИ, XX, София, 1955, стр. 548; Митова-Джонова. Археологически данни за селската носия в Северозападна България през XIV век. ИЕИ, III, София, 1958, стр. 48.

² С. Георгиева и Р. Пешева. Цит. съч., стр. 549 и сл.

цяло венче. Други, като № 29 или № 55а, имат неясно предназначение, още повече че са намерени вън от гробове.

Пръстени. Почти всички пръстени са прости халки с кръгли или елипсовидни плочки върху които са врязани розети, пентаграми, ромбоиди и други подобни фигури. Някои от пръстените са с незатворени халки, което може да бъде известно указание за специалното им обредно предназначение при погребението. Само един пръстен (инв. № 122) се отличава от останалите със сложното устройство на плочката си. Пластинката инв. № 64а е плочка на пръстен. Наблизо до нея се намери проста тясна халка. Очевидно тази плочка е била прикрепена към халката с оловно-калаен припой, от който са останали следи върху плочката.

Пръстени от вида на намерените в некропола при Луковит са известни на много места в България било като случайни находки, било в отделни гробове, или в некрополи.¹ Всички те се датират в общи линии от X в. насетне.

Гривните в некропола са само три на брой. Две от тях са от бронз и от мед, една — от железо. Медната (инв. № 51) и желязната (инв. № 52) са съвсем зле запазени. Бронзовата (инв. № 84) — единствената намерена в гроб — е с един отчупен край. Тя е и най-масивна. Точни аналогии за нея не можем да посочим.

Мънистата в некропола са два вида. Най-многобройни са ситните топчести мъниста от стъклена паста. Те се намериха струпани в няколко гроба, очевидно от цели огърлици. Втори тип са полиедри. Две от последните са от безцветен кристал и имат по 14 стени. Трето е двупирамидално със седмостенни пирамиди от тъмен кафяво-червен полублагороден камък (карнеол). Към мънистата причисляваме и две черупки от раковина *cauri*, пробити за нанизване. Една от тях е намерена заедно с огърлица от стъклени мъниста (инв. № 77а). Също към тази група украси отнасяме и една малка охлювна черупка, пробита за пренасяне. Вън от гробовете е намерено твърде различното по вид мънисто инв. № 10. Поради това ние не го причисляваме към инвентара на некропола.

В изброените по-горе стъклени мъниста и раковини няма нищо необичайно. Те са известни по некрополи от епохата на зрелия феодализъм в България.² По рядко срещани са полиедрите.³

Обеци. Най-многоброен инвентар в некропола, който дава облик на целия комплекс са обеците. Те се разпределят на няколко групи и подгрупи според своята форма, техника и украса.

I. Кръжила. А. С едно кухо нанизано тяло. 1. Със сферично тяло в долния край. Сферата се състои от две половини. а. Повърхността на сферата е неукрасена. От двете страни върху кръжилото е намотан тел, който се прехвърля върху кухата сфера, за да мине от едната към другата му страна. Понякога се срещат в двата края на телената намотка напреки на кръжилото венчета от успоредни отвесни телени фестони. В два случая голата сфера има изпъкнал ръб в мястото на съединението между двете полусфери. б. Екземплярът със сложна допълнителна украса върху кухата сфера или с ажурна сфера и сложна гравирани украса върху нея. 2. С двуконусни кухи тела в средата. Системата на закрепване на украса са абсолютно същите както при полусферите. В някои случаи конусите имат деформирани заоблени форми. Във всички случаи между двата конуса на мястото на залепването изпква объл ръб.

Б. С по две и три кухи нанизани тела. 1. Две малки кухи издължени топки от двете страни на кръжилото. Между тях долната половина на кръжилото удебелена с допълнителни успоредни телове. 2. Кръжило от прегънат и осукан тел. В долната му половина кухи тела със сложна допълнителна украса върху тях. Помежду им тънка телена

¹ В. Миков. Цит. съч., стр. 155; С. Георгиева и Р. Пешева. Цит. съч., стр. 544; Кр. Миятев. Български могилини погребения от XIV в. при Радюване (Врачанско). ИАИ, V, София, 1929, стр. 314 и сл.; Б. Филов. Софийската църква „Св. София“, София, 1913, стр. 90 и сл.

² С. Георгиева и Р. Пешева. Цит. съч., стр. 546; Д. Митова-Джонова. Цит. съч., стр. 43, 44.

³ Като луковитските има в Неговановци (Д. Митова-Джонова. Цит. съч.).

мотка и венче от два реда зрънца около кръжилото. 3. Кръжило като при т. Б, 2. На долната му половина три кухи тела, от които средното по-голямо. На повърхността им сложна украса от телени намотки и зрънца.

В. С дебела намотка от двойно осукан тел, образуващ вретеновидно надебеляване в долния край на кръжилото. От двете страни върху кръжилото има същите намотки от тънък тел, прехвърлен както при т. А, 1.

Г. С венчета от разтеглени телени спирали в долната половина на кръжилото.

Д. С едно или две ажурни кубчета, образувани от едри метални зрънца, слепени около кръжилото. 1. Между кубчетата и отстрани върху кръжилото тънка телена намотка. 2. В някои случаи при единични кубчета от двете им страни върху кръжилото са разположени венчета от гранули.

Е. В долния край на кръжилото телена намотка и само две венчета от гранули върху нея.

Ж. Към кръжилото от типа Е в долния край окачена куха ажурна сфера от типа, описан в т. А, 1, б или т. Б, 2. Отстрани за нея прикачени верижки, които завършват или с луновидни гнезда или с кухи гладки конуси.

З. Кръжилото разделено на две части. Горната част представля извита кобиличка, захваната за долната чрез шарнир. Долната половина е плоска лента. 2. Долната част е кухо извито обло тяло.

II. Висулки. А. Със сферични кухи тела. 1. Плътна сфера, нанизана на висящата част. От двете ѝ страни върху висулката тънка телена намотка. 2. На висящата част ажурна сфера от филигран. От двете ѝ страни телена намотка като при т. II, А, 1. 3. С две сферични кухи тела едно над друго. Горно върху плътната сфера едри метални топки. Долу сферата гладка.

Б. С ажурни форми върху висящата част. 1. Куб от едри метални топки, споени върху тела. 2. Грозд от правилно наредени едри гранули.

Освен тези сложни и добре изработени често от сребро, понякога с позлата обеци в некропола се намериха и няколко прости халки от объл тънък или по-дебел сребърен, меден или бронзов тел. Намерени бяха и два желязни еднакви предмета (инв. № 70а, б), които могат да бъдат причислени към обеците. Те напомнят типа в т. I, В.

Голяма част от обеците са от типове, познати и на други места в България.¹ Всички те се датират в XII—XIV в.

И така анализът на гробния инвентар води все до една и съща хронология на гробовете. Очевидно некрополът е съществувал главно през Второто българско царство. В някои отношения той се различава от некропола до Ловеч с богатото разнообразие на обеци и слабо представяне на гривни. По своя инвентар той стои по-близо до некрополите в Мадара, Неговановци и Враца, ако и последните два некропола да не са напълно известни поради частичното издаване на материала. Много аналогии има нашият некропол с гробовете в Радюване, София и др. Напоследък аналогични материали дадоха гробовете от късния период на некропола в Кайлъка при Плевен.² Почти навсякъде аналогичните с тези некрополи се потвърждават и от точни хронологични податки — монети предимно от XIV в.³

Различни интересни въпроси от етнографски, демографски и антропологичен характер възникват при нашия и подобните му некрополи. Но тъй като антропологичният материал е още неизучен, оставяме тези въпроси за времето, когато ще разполагаме с данни и от него.

¹ В. Миков. Цит. съч., стр. 149; Кр. Миятев. Накитно съкровище от с. Горна бела речка (Михайловградско), ИАИ, V, 1929, стр. 345 и сл.; Д. Бучински. Един средновековен некропол до Враца. ИАИ, XVII, 1950, стр. 305 и сл.; Б. Филов. Цит. съч., стр. 94 и сл.; Д. Митова-Джонова. Цит. съч., стр. 40 и сл.; С. Георгиева и Р. Пешева. Цит. съч., стр. 541 и сл.; П. Мутафчиев. Кръстовидната църква в с. Клисекой. ИАД, V, София, 1915, стр. 97 и сл.; Г. И. Кацаров. Разкопки в Св. Кирилово. ИАД, III, София, 1912, стр. 314; Ив. Моллов. Археологически находки в Шуменско. ИАИ, IV, 1927, стр. 301.

² Необнародван материал. Разкопките още не са завършили.

³ В Мадара, Радюване, Неговановци, Кайлъка и др.

UNE NÉCROPOLE BULGARE DU MOYEN ÂGE

ST. STANČEV ET I. NAČEVA

(Résumé)

Au printemps de 1954 des fouilles de sauvetage d'une sépulture thrace sous tumulus ont été entreprises au lieu dit Mušat au sud de la ville de Lukovit. Par suite de la correction du tracé de la route, on a été obligé d'effectuer le relevé des travaux de terrassement d'un tumulus au cours desquels plusieurs sépultures ont été mises au jour. Dès le début du relevé du talus le deuxième tumulus a livré de nombreuses sépultures, ainsi que des parures qui se trouvaient à proximité. Grâce à l'intervention du Musée de la ville de Plevne, les travaux de déblaiement ont été interrompus pour permettre d'étudier ce chantier plus à fond. En mai de la même année toute la partie conservée de la nécropole a été mise au jour; elle occupait toute l'étendue du tumulus qui venait d'être déblayé.

La nécropole appartient à la bourgade située à proximité sur la rive escarpée de la Zlatna Panega. Toute la localité est presque déserte et privée de terre. C'est probablement le motif qui a poussé les habitants de la bourgade d'utiliser la terre déblayée provenant du tumulus pour élever la nécropole.

Une grande partie des trouvailles qui y ont été découvertes proviennent des travaux antérieurs aux fouilles. Dans la partie du tumulus conservée on a mis au jour et étudié 134 sépultures. Il est permis de supposer que leur nombre total n'était pas inférieur à 300.

La terre de ce tumulus consistait en un humus mélangé à beaucoup de pierres. Il y avait par endroits des fragments d'une céramique ancienne — principalement grecque — du type de la céramique noire lustrée, ainsi que certains objets isolés d'origine ancienne. La terre du tumulus a été utilisée pour les ensevelissements pendant de longues années. On a également trouvé souvent des vestiges de sépultures, différents ossements et des parures du Moyen Âge éparpillées provenant de sépultures détruites.

L'aspect extérieur des tombes est presque partout semblable. Les squelettes sont couchés la tête rejetée en arrière, les extrémités tendues, les mains, dans la plupart des cas, reposent sur la région de l'abdomen. Des traces de coffres en bois manquaient. On n'y a pas trouvé d'autres accessoires vestimentaires.

Les tombes sont décrites dans le catalogue par ordre des rentrées. La description des objets découverts dans les sépultures est donnée dans le catalogue des trouvailles où ils sont groupés selon leur nature. Ces deux catalogues sont rattachés par des renvois qui permettent de les utiliser avec facilité.

Les monnaies livrées par ces sépultures et autour d'elles ont permis de déterminer la chronologie de la nécropole. De ces monnaies trois sont entières et appartiennent à l'époque de Jean-Asen et de Michel-Asen (1231—1255); deux sont des moitiés — des fragments de ces mêmes monnaies — l'une est une monnaie turque indéterminée. Alors que la majorité des monnaies bulgares ont été découvertes près des tombes, la monnaie turque se trouvait à l'extérieur. Il est évident que la nécropole a existé jusque vers le milieu de la deuxième moitié du XIVe siècle. On peut affirmer aussi que sous les Turcs la nécropole n'était plus utilisée. La date où elle apparue ne saurait être établie exactement, mais il est certain que cette nécropole remonte à une époque de beaucoup antérieure au XIVe siècle.

Les auteurs ne s'étant pas proposé dans cet article d'étudier spécialement les parures ont donné qu'une brève caractéristique. Leur typologie et l'origine des formes sortent du cadre de cette publication. On donne par ailleurs une caractéristique des différentes pièces de vêtements: boutons, accessoires de ceintures, applications et lamelles, bagues, bracelets, perles, boucles d'oreilles. Ces dernières sont très nombreuses. Les analogies que présentent ces parures avec les objets provenant d'autres nécropoles du Moyen Âge en Bulgarie datées d'une manière certaine permettent de supposer que cette nécropole est apparue vers le XIIe siècle au plus tard. Mais il n'est pas exclu que des sépultures plus anciennes existent aussi.

СТРОЕЖИ НА ГРИГОРИЙ БАКУРИЯНИ В АСЕНОВГРАД И ОКОЛНОСТТА

Димитър Цончев

В етнически разнородната Византия през XI в., главно през време на Комнените и по-специално при Алексей I Комнен (1081—1118) една от аристократическите на времето си грузински фамилии, принадлежаща към привилегированата класа, чиито членове са достигнали до високи държавни чинове, е била тази на Бакурияните. Тя произлизала от югозападната грузинска провинция Тао, днес под турска власт. От нея са известни двамата братя Абазий и Григорий Бакурияни. Абазий е достигнал до военния чин магистър, т. е. главнокомандуващ на една от императорските армии. Григорий е бил първоначално управител на Карст и Теодосиополис (Ерзерум) в Армения, после на Смоленската област в Македония и е завършил кариерата си като севаст и велик доместик на Запада, т. е. главнокомандуващ войските на империята в Европа. Заради големите си заслуги към държавата и по-скоро към Комнените той е бил надарен с грамадни недвижими имоти (феоди, ленни владения) в Гюмюрджина (Мосинопол), в Македония, в Пловдивско и пр. и фактически достигнал до положение на голям византийски феодал и управител на цялата Пловдивска област. През 1083 г. основал в своите пловдивски владения, именно на десния бряг на днешната река Асеница в Източните Родопи, местността „Янова“, манастир.

... τῷ τε ἀρχὴ τῷ λεγόμενῳ Ἰάνωβα, ὅπου νῦν μετονομασμένη εἰς μοναστήριον. . . (местността, наречена Янова, която сега се преустрои в манастир).

Това е манастирът „Св. Богородица Петришка“ в съседство със с. Бачково, или, както още се нарича днес, Бачковският манастир.¹ През 1084 г. Бакурияни създал устава (типика) на манастира и го надарил с грамадни недвижими имоти, част от които били в Пловдивско. Григорий Бакурияни загинал в сражението с узите и печенегите при Белятово (Βελιάτοβα) през 1086 г.

Уставът на манастира, който е бил написан на времето си на три езика — гръцки, грузински и арменски, — чиито оригинали днес са загубени, ни дава текстове, които, сравнени с археологическите паметници, разрешават редица въпроси от феодалното средновековие (епохата на зрелия феодализъм) в Асеновградско.

Тия въпроси са следните.

I. На стр. 6, *Κεφάλαιον καὶ* се казва: „Περὶ τῶν οἰκοδομηθέντων παρ' ἡμῶν τριῶν ξενοδοχείων ἐν τε τῷ Στενιμάχῳ. . .“ (За построените от нас три странноприемници в Асеновград. . .), което почти се повтаря в заглавието на същата глава на стр. 48. По-нататък продължава: „Καθὼς δὲ, τοῦ χωρίου τοῦ ὀνομαζομένου Στενιμάχου ἐπάρωθεν τῶν δύο ὁδῶν ἐκίστη ἐν ξενοδοχείῳ.“ (Долу под селото, наречено Стенимахос, над двата пътя, се построи една странноприемница). След това се казва: „Λεῖ, δὲ οἰκοδομησάι πλησίον τοῦ ξενοδοχείου ἐπὶ τῷ Βουνῷ πύργον τινά, καὶ εἰ μὴν τις ἐκεῖσε φόβος, ἐν τῷ πύργῳ φυλάττειν, ὅπως εἰ ἔλθῃ τις τῶν βιαιῶν, οὐ φθάσῃ ἡ χεὶρ αὐτοῦ.“ (Трябва да се изгради близо до странноприемницата на височината една кула и ако се случи

¹ Le R. P. Louis Petit. Typikon de Grégoire Pacourianos pour le monastère de Pétritzos (Bačkovo) en Bulgarie. Санкт-Петербург, 1904, стр. 101о, 11.

Обр. 1 Странноприемницата в Асеновград на Бачковския манастир „Св. Богородица Петришка“, гледана от североизток

Fig. 1. L'hôtellerie du monastère de Bačkovo — Notre-Dame de Petrič — à Asenovgrad, vue du Nord-Est

където е и днес, т. е. върху североизточните склонове на височината „Св. Димитър“, на около 100 м от левия бряг на р. Асеница. Много вероятно е, че и църквата „Св. Георги Метохски“

Обр. 2. Църквата „Св. Георги“ в двора на странноприемницата, гледана от югоизток

Fig. 2. L'église Saint Georges dans la cour de l'hôtellerie, vue du Sud-Est

там нещо страшно, да пазят в кулата, щото ако дойде някой насилник, отредят му да не ги достигне.)

От текстовете дотук е ясно:

1. След като бил изграден манастирът, Гр. Бакурияни построил в с. Стенимахос днешния Асеновград, и манастирска странноприемница за бедни и пътници, която днес се намира в югозападния край на града. Не може да се установи точно кога е станало това, но щом като в устава се казва „да се построи...“, следва да заключим, че тя е била изградена след построяването на манастира, общо казано, в края на XI в., може би не много след 1084 г. Странноприемницата и днес продължава да съществува в същия вид си от първата половина на XIX в. (обр. 1). От това време (XIX в.) е северозападната ѝ част, която сега служи за жилища. Характерна е с типичните за тогавашните еркери. Във вътрешната, дворната част, има и по-стари постройки. Едва ли можем да допуснем, че тя е била местена от едно място на друго и следователно е била издигната първоначално на същото това място

както я наричат сега (десният параклис е „Св. Екатерина“), която се намира източно и непосредствено до странноприемницата и е обслужвала хората в последната, е била построена по същото време (XI—XIV в.); това показват и нейните архитектурни белези — засводени двустъпни ниши по външните стени на запазената ѝ предна част (обр. 2).¹ Такива двустъпни засводени ниши по външните стени имат и следните съседни църкви: църквата-костница в Бачковския манастир (XI в.),² църквата „Св. Богородица Петришка“ в Асеновата крепост³,

Обр. 3. Параклисът „Св. Йоан Предтеча“ в Асеновград
Fig. 3. La chapelle Saint Jean le Précurseur à Asenovgrad

Обр. 4. Източната част с абсидата на църквата „Св. Богородица Благовещение“ в Асеновград
Fig. 4. Partie orientale de l'église Notre-Dame de Annonciation à Asenovgrad

¹ К. М. 'Апостолиδov. 'Ο Σθενίμαχος, Αθήναι, 1929, стр. 5; А. Грабар. Материалы по средневековому искусству в Болгарии, Архитектура, ГИМ, I, 1921, стр. 155, обр. 55 и 56, според когото новата, западната ѝ преградна част е от XVIII в.

² А. Грабар. Болгарскія церкви-гробницы. ИАИ, I, 1922, стр. 103 и сл.; Н. Мавродинов. Външната украса на старобългарските църкви. ИАИ, VIII, 1935, стр. 287, обр. 174 и там дадената на двете места библиография.

³ Κωνσταντίνου ἱεροῦ φιλιππουπόλεως Περιγραφή τῆς Ἐπαρχίας φιλιππουπόλεως, Βιέννη, 1819, 52; Γ. Τσουκαλάς. Ἱστοριογεωγραφικὴ περιγραφή τῆς ἐπαρχίας φιλιππουπόλεως, Βιέννη, 1851, § 71; Dumont-Hollé. Mélange d'archéologie et d'épigraphie, Paris, 1892, стр. 228—229; К. Иречек. Псп X, 1884, 37—38; Пътувания, II, стр. 420—421; G. Millet. L'art serbe. Les églises. Стр. 45, 50—51; Max Zimmermann. Alte Bauten in Bulgarien. Табл. 33 Д, 33Е, 34А, В, С, Д, Е; В. Кънчов. Станимъка и Бачковския манастир. Български преглед, год. IV, кн. VII, 1897, стр. 69.; Й. Иванов. Асеновата крепост и Бачковския манастир, ИАД, II, 1912, стр. 197—202; А. Грабар. Материалы по средневековому искусству в Болгарии, ГИМС, II, 1921, стр. 138, 141 и табл. 4; А. Грабар. Болгарскія церкви-гробницы. ИАИ, I, 1922, стр. 28; Кр. Миятев. Декоративната система на българските стенописи. Сб. Златарски, 1925, стр. 141; В. Иванова. Стари църкви и манастири в българските земи. ГИМ, 1926, стр. 492 и сл.; Б. Филов. Старобългарско изкуство. София, 1924, стр. 34, обр. 27, табл. IV; Б. Филов. Geschichte der altbulgarischen Kunst. Berlin, 1932, стр. 54, обр. 13, табл. 26а; К. М. 'Апостолиδov. Цит. съч., стр. 25 и сл.; Н. Мавродинов. Еднокорабната и кръстовидна църква по българските земи до края на XIV в. София, 1931, стр. 50—55; Н. Мавродинов. Външната украса на старобългарските църкви. ИАИ, VIII, 1935, стр. 266, обр. 160.

параклисът „Св. Иван Предтеча“¹ в западния край на Асеновград (обр. 3), и църквата „Св. Богородица Благовещение“ (Рибената) — с две двустъпни засводени ниши от двете страни на абсидата ѝ, — намираща се в източната част на града, която до 1875 г. е била също манастирска църква. Изглежда, че в нея има доста преправки, както се вижда от т. нар. турски клетъчен строеж в абсидата — камъни, обградени от четирите страни с тухли (обр. 4). Това е стар манастирски параклис с аязмо, върху който през 1835 г. е била построена сегашната църква и от който в нея са запазени две двустъпни ниши.

2. В края на XI в. с. Стенимахос се е намирало над странноприемницата, т. е. по-високо от нея, върху терасовидната част от североизточните склонове на височината, наричана днес Св. Димитър, където сега се издига параклисът „Св. Богородица Рождество“ (Фанеромени) и се виждат следи от селище и стари гробища. Тези склонове са доста стръмни и от днешно гледище значително неудобни за поселения, но от гледна точка на времето си са били практически за тяхната защита. И все пак би било по-уместно да е разположено под странноприемницата. Явно е от текста, че тогава селото е достигало до долината на реката, където се намира част от днешния град. Едва ли бихме могли, от друга страна, да се съмняваме във верността на намерения от L. Petit препис на устава, текстове от който използваме тук, да предположим грешка в него в сравнение с оригинала, който не ни е известен. Ако въпреки това допуснем неточност, в оригинала би могла да стои вместо думата „*Káθωθεν*“ думата „*ἀνωθεν*“, тъй като по-правилно е да очакваме селото да се е намирало под странноприемницата, където мястото за поселение е много по-пригодно.

По-нататък в устава се казва, че странноприемницата била над два пътя. Съществували днес още тия два пътя и кои са те? Това са двата коларски пътя, които съществуват и днес по левия бряг на р. Асеница. Единият е старият път от Асеновград за манастира (сега вече шосе), минаващ под скалата на странноприемницата непосредствено на запад от Асеновата крепост, днес вече изоставен южно от нея. Вторият е този, който върви между църквата „Св. Георги Метови“ и стопанския двор на странноприемницата и води за с. Лясково. По отношение на тях действително странноприемницата сама, без църквата и стопанския двор, остава отгоре, както е посочено в устава.

В следващия текст се казва, че трябва да се построи на височината близо до странноприемницата една кула (крепост), в която да се скриват, предпазват пребиваващите в странноприемницата хора при опасност, нападение върху последната. От това е ясно, че кулата е била построена, когато Гр. Бакурияни е съставил устава на манастира (1084), а по-късно. Значи кулата (крепостта) е била скривалище, убежище при по-голяма опасност за пребиваващите в странноприемницата хора. Къде е била тази кула, тази крепост-убежище? Има днес следи от нея и какво е представлявала тя? Като имах пред вид цитираните текстове на устава, при щателното ѝ търсене, при проучването и установяването на археологически паметници в околностите на Асеновград, попаднах на нейните следи. Това е малка, неизвестна досега крепост, която се намира на естествено труднодостъпната от изток, запад и юг височина (с около 400 м надм. вис.) „Св. Димитър“, точно на върха ѝ над странноприемницата около 300 м по права линия югозападно от нея (обр. 5). Височината (върх) се нарича „Св. Димитър“ по едноименния параклис, който днес се издига върху него. Значи, този връх е част от северните склонове на най-източния край на Западните Родопи и отстои вляво от р. Асеница, точно над странноприемницата. От изток, отчасти и от юг склоновете му са отвесни варовикови скали, естествено недостъпни и високи от 20 до 50 м, поради което от тези страни не е имало нужда от крепостен зид. Недостъпността на северозапад, запад и югозапад отчасти намалява поради малката височина (от 5 до 10 м) на отвесните склонове. Както изглежда, от югозапад е имало стъпаловиден тесен достъп, вероятно втори вход. Най-достъпна

¹ А. Грабар. Материали по средновековному искусству в Болгарии. Архитектура. ГИМ, I, 1921, стр. обр. 52, 53 и 54, според когото параклисът вероятно е от XIV в.; Н. Мавродинов. Външната украса на българските църкви. ИАИ, VIII, 262 и сл., обр. 175.

върхът от север и североизток по направление на странноприемницата, откъдето сигурно е бил входът за крепостта. От описанието е ясно, че крепостта не е имала цялостен околновръстен зид. Използувана е била естествената недостъпност на върха, като изкуствено е била подсилена само откъм достъпните страни. Издигането на крепост върху естествено високи планински върхове, укрепени само в достъпните места, е типично за средновековието, и то главно за късния му период. В така описаните граници крепостта-убежище има най-голяма

Обр. 5. Странноприемницата и височината „Св. Димитър“, над нея с крепостта-убежище
Fig. 5. L'hôtellerie et la colline de Saint Dimitre, au-dessus d'elle avec la forteresse-refuge

дължина 70—75 м, най-голяма ширина (откъм югозападния край) до 30 м и е заемала площ от 1,5—2 дка. Общата ѝ ориентация е ЮЗ—СИ с наклон от първата към последната страна. Крепостните ѝ зидове са запазени от северозапад, север и североизток на височина от 0,5 до 5 м. Дебелината на запазените крепостни зидове е 1,90—2 м. Направени са от обикновените ломени камъни на местния варовиков терен, споени с бял твърд хоросан (обр. 6). В тях няма мрежи от надлъжни и напречни дървени греди. По външните им стени са запазени четвъртити дупки, дълбоки до 0,02—0,03 м, едни от които са служели за отточни каровикови скали, естествено недостъпни и високи от 20 до 50 м, поради което от тези страни не е имало нужда от крепостен зид. Недостъпността на северозапад, запад и югозапад отчасти намалява поради малката височина (от 5 до 10 м) на отвесните склонове. Както изглежда, от югозапад е имало стъпаловиден тесен достъп, вероятно втори вход. Най-достъпна е да е имало и втори, по-тесен вход във форма на стълби от югозапад, защото мястото позволява това. Обикновено крепостите имат най-малко по два входа: единият е необходим за спасяване чрез бягство през него, ако неприятелът влезе от другия. Вътре в крепостта са запазени основи на разни постройки, чието точно предназначение обаче не може да се установи без разкопки. При сегашното състояние може да се определи предназначението само на една

от тях. Това е крепостният резервоар за вода, който се намира в източната му средна част и отстои на 3,4 м североизточно от параклиса. Зидовете му, мерени отвътре, са запазени на 1,20 м височина (обр. 7). Той е бил четвъртата сграда с размери долу при пода: дълж. 4,5 м, шир. 2,7 м. Направен е от обикновени ломени камъни от местния варовиков терен, споени с бял хоросан. Вътрешните му стени са измазани с червена мазилка от дребно чукани тухлени или керемидени частици, правена на два пъти. Дебелината на всеки пласт е 0,015 м, или общо 0,030 м. В първия, вътрешния пласт, се забелязват, макар и малко, късове от дребни

Обр. 6. Западният зид на крепостта-убежище
Fig. 6. La muraille occidentale de la forteresse-refuge

постта, под крепостния зид се намира малка пещера, дълга до 15 м.

Кога точно е строена крепостта, засега не може да се каже. Този въпрос би се решил напълно след цялостното ѝ разкопаване, когато ще се намерят редица старини. Като имам пред вид голямата ѝ височина и недостъпност мисля, че това не може да бъде крепост със стратегическо предназначение. Местоположението ѝ по отношение пролома на р. Асеница, далеч и високо от него, не позволява едно удобно и системно маневриране с войски за неговата защита. Тя не е можела да служи за охраната на пролома,

Ето защо, изхождайки само от текстовете на устава на Бачковския манастир, които при ведох по-горе, както и от строителните белези, аз мисля, че това е крепостта-убежище за странноприемницата на манастира, за която се говори в тях, строена в края на XI в., т. е. най-рано едновременно със самата странноприемница. А ако я включим към двете крепости които Гр. Бакурияни дал заедно със с. Стенимахос на манастира и които са се намирали в селото,¹ както аз приемам по-долу, следва да предположим, че странноприемницата и крепостта са строени малко време след построяването на манастира, т. е. непосредствено след 1083 г.

II. Като изброява в гл. II от устава какви имоти дал на манастира, на стр. 10¹⁷ Гр. Бакурияни казва: „Πρὸς τοῖς τοῖς δέδοξα καὶ τὸ παρακείμενον αὐτοῖς χωρίον, τὸ ἐπονομαζόμενον Στενίμαχος οὐκ ἐστὶν παρ' ἐμοῦ κτισθεῖσιν ἐν αὐτῷ δυνάμει κατιστοῖς...“ (Освен това дадох и съседното

¹ Le Petit. Цит. съч., гл. II, стр. 10¹⁷—19.

на тези местности село, наречено Стенимахос, заедно с двете крепости, които съм издигнал там...). Кой са и къде се намират тези крепости? Има ли днес следи от тях? Гр. Бакурияни изрично казва, че се намират в с. Стенимахос. Аз мисля, че този негов израз не бива да се разбира в смисъл, че крепостите трябва да търсим непременно и изключително в самото село, но и в неговите покрайнини. Когато Й. Иванов¹ разглежда този въпрос, казва, че тия две крепости вече не съществуват. Безспорно е, че към тях не бихме могли да

отнесем тогавашната крепост Петрич, днешната Асенова крепост, първо, защото тя е далеч от селото, отстои на 2,5 км южно от него, и, второ, защото за нейното предаване на манастира Гр. Бакурияни говори другаде² и няма защо да повтаря. От проучванията в околността на Асеновград, в него и около него не се оказаха други крепости освен разположената на височината Св. Димитър крепост-убежище на манастирската странноприемница, както приехме по-горе. Освен това около града няма други естествени височини или склонове, които да са пригодни за средновековни крепости. Ето защо по въпроса за двете споменати крепости, които са се намирали в с. Стенимахос, аз отговарям: едната от тях е тази, която се издига на върха Св. Димитър, крепостта над странноприемницата, а втората трябва да търсим върху естествената височина в западната част на Асеновград, където днес се издигат параклиът „Св. Арахангел“ и училището, наричано преди „Св. Арахангел“, а сега „Ангел Кънчев“. Действително днес тук няма следи от нея. Вероятно тя е била унищожена в далечно минало, понеже там, където би трябвало да се търси, отдавна съществува градът и сградите постоянно се престрояват. От друга страна, мястото отговаря напълно на условията за изграждане на една средновековна крепост. За съществуването на крепост тук има само предание, което може да се чуе от старите хора в града.

III. В гл. II на устава, стр. 10²⁶ Гр. Бакурияни съобщава, че при Воден (Асеновградско) има собствен замък (крепост) „... καὶ τοῦ κάστρου μου τὸν Βοδινῶν...“ (...и замъка (крепостта) ми Водин...).

От този текст се вижда добре, че при с. Воден, т. е. при днешния Горни Воден, който е разположен в северните склонове на Западните Родопи,³ на около 3 км западно от Асеновград, Гр. Бакурияни е имал замък, в който сигурно е живеел. Къде се е намирал този замък? Могат ли да се намерят останките му? С кои стари следи из землището на селото следва да се отъждестви? Имайки пред вид приведения текст от устава, поставих си за задача при

Обр. 7. Резервоарът за вода на крепостта-убежище
Fig. 7. Le réservoir de la forteresse-refuge

¹ Й. Иванов, Асеновата крепост над Стенимака и Бачковския манастир. ИАД, II, 1911, стр. 206.

² Le Petit. Цит. съч., стр. 115, стр. 97—10, стр. 107—10, стр. 133—6.

³ На около 3 км западно от Асеновград, в северните склонове на Западните Родопи, на 2 км едно от друго има две села с името Воден: Горни и Долни Воден. Тук се касае за Горни Воден, защото Долни Воден, разположен долу, в подножието на планината, е сравнително ново и от самото начало турско село. Селищното име „Воден“, е славянско, българско и в основата му стои думата „вода“. То произлиза от многото извори, които се намират наоколо в цялото землище, като изтичат от варовиковия терен.

⁴ Известия на Археологическия институт, кн. XXIII

проучването на старинните паметници в землищата на тия две села да търся и него. Обхожих землищата внимателно и смея да кажа, че въпросът за мястото на Бакурияновия замък е разрешен. Той се е намирал на днешната гола височина, отстояща на около 300 м югоизточно от с. Горни Воден (с 516 м. надм. вис.), наречена Св. Димитър по едноименния параклис, който се издига сега върху нея. Това е заоблена самостоятелна височина в северните склонове на Западните Родопи, отгоре заравнена, с две по-ниски тераси от северозапад,

Обр. 8. Част от камъните на крепостния зид на Бакурияновия замък
Fig. 8. Une partie des pierres de la muraille du château de Bacuriani

с доста стръмни и високи склонове от трите страни, с изключение на югоизточната. От нея се открива широка гледка към Пловдивското поле и съседните места от родопските склонове. Тя има стражево положение. Недалеч от нея на изток и запад се издигат планински ридове, които я предпазват от ветровете, духащи от тия страни. От изток се обгражда от долината на Хамамдере, а от запад от селския поток, който тече през Горни Воден. В околността и изобилствуват извори. Лятно време горещината на близката тракийска низина се смекчава от планинския вятър, който духа денем от полето към планината, а нощно време обратно. Общо взето, в морфологично отношение тая височина е удобна за изграждане на крепост.¹ В землището на тия две села няма друга височина, която да е така подходяща за целта, да е по-удобна за крепост. Мястото пък на отстоящия на около 1 км югоизточно от тая височина манастир „Св. Кирик и св. Юлита“ представя отчасти равнина, отчасти стръмна част от родопските склонове. Значи, на това място липсват природни условия за построяването на крепост, така че нямаме основание да допускаме, че замъкът на Гр. Бакурияни се е намирал тук преди издигането на манастира. Какво е запазено днес от замъка? Най-напред околостенът върху крайната равнинна част над склоновете, т. е. по крайните очертания на билото личи мястото на крепостните зидове, значително по-високо от останалата повърхност, както е при всяка средновековна крепост. Общата форма на крепостта е трапецовидна с ориентация СЗ—ЮИ. Околостенният зид има дължина 440 м, а плоскостта, заемана от крепостта, е около 12 дка. От зидовете са запазени само подземните части на основите, но откъм южната достъпна страна почти нищо вече не личи. Те са извадени от селяните, които са взели по-едри камъни за строеж на къщите си, а дребните са оставили на място. Последните днес образуват четири-пет големи грамади (обр. 8). Значи зидовете са били направени от обикновени ломени камъни от местния терен. Дребните, струпани на грамади камъни са примесени с късове от устия на питоси, малки глинени съдове с една дръжка, без орнаменти, гърнета, части от тухли и керемиди, въобще с остатъци от средновековна керамика. С такива глинени късове са осеяни и северните и северозападните склонове на височината. Тук те са били открити неотдавна при прокопаването на новия път. Главният вход на замъка би могъл да бъде само откъм югоизток, тъй като теренът там е най-удобен. За да се установи точно

¹ Между населението в с. Горни Воден е запазено преданието, че тук върху нея някога е имало дворец или голям манастир, който бил обграден с високи стени.

направата и дебелината на крепостните зидове, проведох разкопки тук, в югоизточния край. Оказа се, че и на това място крепостните зидове са разрушени почти до основите. Все таки може да се изкаже мнение, че те не са били по-дебели от 2 м, каквито са обикновено крепостните зидове на средновековните крепости. В разкопаната част открих напречен зид с по-

Обр. 9. Каменният акведук върху Хамамдере в съседство с Бакурияновия замък
Fig. 9. Aqueduc en pierre sur le ruisseau de Hamam-déré aux environs du château de Bacuriani

сока почти И—З, с дължина 5 м. Той е направен от обикновени ломени камъни с твърд слабочервен хоросан. Предполагам, че това е стената на четвъртата кула. В средновековните крепости червеният хоросан като по-скъп се е употребявал главно при най-достъпните и уязвими места, за да им се придаде по-голяма издръжливост: при входовете, кулите и пр.¹ Други крепостни съоръжения — входове, кули, стълби и пр. — при сегашното състояние не личат. Това би се установило при цялостно разкопаване. Извън крепостта се забелязват зидове от постройки с различни посоки. Почти в средата се намира полуразрушеният вече параклис „Св. Димитър“, нова работа, построен първоначално в 1864 г. и поправен по-късно в 1882 г.

Друг въпрос, който следва да разрешим, е този за водоснабдяването на замъка. Южно и източно върху по-високите от него места в долината на Хамамдере и по планинските склонове се намират значителни извори, от които той лесно би се водоснабдил, напр. аязмото „Св. Кирик и св. Юлита“, което отстои на около 700—800 м. Селяните и днес намират южно от замъка по склоновете из нивите глинени водопроводи. Все в тази връзка е уместно да изтъкнем, че югоизточно от крепостта на не повече от 150 м върху самото Хамамдере е запазен каменен акведук, по който, разправят, доскоро е вървяла вода, вземана от извора, който се намира на десния бряг на Хамамдере (обр. 9). Акведукът е широк 0,82 м, а полу-

¹ За това вж. Dim. Zonchev. Traits caractéristiques dans la construction des forteresses bulgares et byzantines aux temps féodaux. Byzantinoslavica, XVI/2, 1955, стр. 266 и сл.

кръглият му свод е широк 2,75 м и висок 3 м. Основите му са високи 1,3 м, широки 2,6 м и са изградени от ломени камъни. Сводът е направен от дялани камъни (бигор), споени с червен хоросан. Дали това е акведук, който преди 100—150 години е служил за превеждане на вода за водоснабдяването на с. Горни Воден, или поради червения хоросан, който през средновековието се среща най-късно до XII в., следва да го свържем с водоснабдяване на Бакурияновия замък, е трудно да се каже сега. Необходими са допълнителни проучвания.

IV. На стр. 56⁷—8 от устава Гр. Бакурияни казва: „...ἐκ προτάξεως βασιλικῆς περὶ τῶν Βοδινῶν καὶ τοῦ χωρίου τοῦ Ζαχαρίου...“ (... по царската заповед (нареждане) за Воден и с. Захаријево). Значи в съседство със с. Горни Воден, т. е. в неговото днешно землище, е имало тогава село, наречено Захаријево, както приема Й. Иванов.¹ Къде би могло да бъде то? Неговото местоположение досега не е установено епиграфски, а за средновековните, и то по-късни селища, това едва ли е и възможно. Обходих щателно землищата на двете села Горни Воден и Долни Воден, за да търся селище. Следи от старо селище се намират само на едно място, а именно на около 0,5 км западно от с. Горни Воден, по склоновете вляво от потока Килдере. По отношение на сегашните параклиси тук можем да кажем, че някогашното първоначално трако-римско селище се е намирало северно от параклиса „Св. Спас“ в близост с параклиса „Аи трапеза“, при който днес има аязмо, и е продължавало в северна посока, като е стигало до т. нар. арменска църква в местността „Арменка“. Трако-римският характер на селото се доказва:

1. От четирите гробни тракийски могили, които се намират около следите от него: двете южно, близко до параклиса „Св. Спас“, третата 200 м северно от него и четвъртата на голямата западна височина.

2. От множеството дребни бели монети, намерени преди години южно от параклиса „Аи трапеза“ в съседство с левия бряг на Килдере, които не можах да видя.

3. От един латински надпис, един гробен олтар с гръцки надпис, няколко други гръцки надписа и мраморни жертвеника, днес разположени вътре и вън от споменатите два параклиса; от частите вероятно на колесница, от бронзова ръка, бронзови бюстове и статуйки на различни божества, като Зевс, Венера (?), амурчета, итифалически Сатир и пр.

4. От многобройните останки от зидове, чиито камъни днес са струпани на грамади по границите на нивите и лозята в тая местност, смесени с многобройни керамични късове.

Селището обаче не е прекъсвало живота си и през средновековието, както се вижда от керамиката и спомена за арменската (грузинската) църква в местността „Арменка“. Можем да допуснем, че вследствие съществуването на Бакурияновия замък тук в съседство е имало грузинско (арменско) село или квартал от горното село. Разбира се, разкопаването на грамадата, преданието за която говори, че в нея имало арменска църква, ще разреши въпроса за част от етническия състав на това селище. Ето защо докато се доберем до нови данни въз основа на изложеното дотук бихме могли да изкажем мнение, че споменатото в устава в края на XI в. с. Захаријево се е намирало на това място, да го отъждествим с останките на селището, чието име през трако-римско време също засега остава неизвестно.

¹ Й. Иванов. Цит. съч., стр. 208.

² За библиографията относно произлизащите от това селище известни досега паметници вж.: В. Добруски. СбНУ, XII, стр. 331, № 17; XVI, стр. 119, № 27 и 28; XVIII, стр. 802, № 18; АЕМ, VIII, 1895, стр. 105 и сл.; R. Sagnat. Inscript. Graecae ad res Rom. pertin. I, стр. 703; G. Seure. Voyage en Thrace. BCH, XXV, 1901, стр. 322, № 24; Егп. Kalinka. Antike Denkmäler in Bulgarien. Wien, № 312, 1906; Dumont-Homolle. Mélanges d'archéologie et d'épigraphie, № 20a. Paris 1892, стр. 328; P. Roussel. Bulletin épigraphique. REG, XLII, 1934, стр. 232 и сл.; М. Апостолидис. Неиздадени или неизтължувани надписи от Пловдив и околността му. ГПНБМ, 1927, стр. 180 и сл.; Ив. Велков. ИАИ I, 1922, стр. 249; ГНМ, IV, 1926, стр. 152 и сл.; Г. И. Капаров. ГПНБМ, 1930, стр. 221 и сл.; ИАИ, VII, 1933, стр. 382 и сл.; RE, VI A, стр. 513 и 517.

LES CONSTRUCTIONS DE GRÉGOIRE BACURIANI À ASÉNOVGRAD ET SES ENVIRONS

DIM. TZONTCHEV

(Résumé)

En utilisant les données historiques de certains textes des statuts (typikon) du monastère de Bačkovo „Svêta Bogorodica Pétrička“ (Notre-Dame de Pétritsos), fondé en 1083 par le grand domestique byzantin, le Géorgien Grégoire Bacuriani, et en les comparant aux différents monuments archéologiques de la région d'Asénovgrad, l'auteur résout une série de questions en relation avec l'époque médiévale de cette région. Ces questions sont les suivantes:

1. Après 1084, année au cours de laquelle il avait institué les statuts du monastère „Svêta Bogorodica Pétrička“, nouvellement construit par lui (Le R. P. Louis Petit, Typikon de Grégoire Pacourianos pour le monastère de Pétritsos (Bačkovo) en Bulgarie, St Pétersbourg, 1904, p. 10¹, 10—10¹¹), Grégoire Bacuriani a élevé aussi à l'extrémité sud-ouest du village de Sténimachos, aujourd'hui Asénovgrad) à côté même du monastère, une hôtellerie de voyageurs et de pauvres, qui existe encore de nos jours et dont la majeure partie, dans son aspect actuel, date de la première moitié du XIX-e s. (Fig. 1). Cette hôtellerie était située au-dessus des deux routes anciennes (ainsi que le prouvent les statuts du monastère) existant encore de nos jours: l'une qui mène au monastère même et passe à côté de la forteresse d'Asen, et l'autre qui conduit au village de Ljaskovo et plus à l'intérieur dans les Rhodopes.

Durant la période allant du XI-e au XIV-e s., ont été élevées encore les églises suivantes, caractérisées par leurs niches voûtées à deux degrés: l'église-ossuaire du monastère „Svêta Bogorodica Pétrička“, encore une église „Sv. Bogorodica Pétrička“ dans la forteresse même d'Asen, l'église „St Georges“, l'église de l'hôtellerie, la chapelle „St Jean le Précurseur“ — dans la partie occidentale d'Asénovgrad — et la chapelle „Notre-Dame de l'Annonciation“ dans la partie orientale de la ville (Fig. 2, 3 et 4).

2. Primitivement, le village de Sténimachos se trouvait au sud-est de l'hôtellerie du monastère, et il s'est développé successivement au bas de cette hôtellerie, en direction nord-est, le long des deux rives de la rivière Asenitza, ayant pris plus tard l'aspect d'une ville.

3. Afin de mettre en sécurité les habitants de l'hôtellerie en cas de grand danger, Gr. Bacuriani a fait construire, à 300 m au sud-ouest de l¹, sur la hauteur appelée aujourd'hui „St Dimitre“, une forteresse-refuge qui était restée jusqu'à présent inconnue. Cette forteresse spéciale est d'une superficie de 1·7 décares et occupe la direction sud-ouest et nord-est. L'élévation, sur laquelle la forteresse est construite, est du côté est-ouest et sud insuffisamment grande, et pour cette raison elle est entourée d'une muraille d'enceinte seulement du côté nord et nord-est. Ses murailles sont conservées à la hauteur de 0·5 à 5 m de la terre, sur une épaisseur de 1·90—2 m; elles sont faites avec du moellon tiré du terrain local et noyé dans du mortier blanc. On ne découvre point actuellement de traces de tours, d'escaliers ou de voûtes. La situation du terrain est telle qu'elle permet que l'entrée principale de la forteresse soit pratiquée du côté nord-ouest, en direction de, l'hôtellerie. La forteresse a eu peut-être une entrée secondaire, plus petite, du côté sud-ouest. A son intérieur sont conservées des traces d'une série de constructions, dont la destination primitive, à l'exception du réservoir d'eau, ne pourrait être expliquée sans fouilles préalables. Nous devons supposer que la construction de la forteresse-refuge a eu lieu à la fin du XI-e s., c'est-à-dire après l'an 1083 (Fig. 5, 6 et 7).

4. Grégoire Bacuriani dit dans ses statuts qu'il a offert au monastère le village de Sténimachos avec les deux forteresses qu'il y avait fait élever. Ces forteresses étaient ignorées jusqu'ici. On suppose que l'une d'elles est celle qui a été découverte récemment et qui constitue la forteresse-refuge de l'hôtellerie; tandis que l'autre se trouvait sur l'élévation naturelle, dans la partie occidentale de la ville. Sur cette même hauteur s'élèvent aujourd'hui la chapelle „St Archange“ et l'école „Anguel Kântchev“. On n'a pu y trouver de vestiges conservés de muraille d'enceinte; il existe seulement une tradition au sujet de l'existence de cette forteresse.

Dans les statuts du monastère Gr. Bacuriani communique encore, que non loin du village de Vodène (le Gorni Vodène d'aujourd'hui, arrondissement d'Asenovgrad), il possédait un propre château fort. Par suite d'études soigneuses, il a été établi que les traces de ce château se trouvent à 300 m environ au sud-est du village, sur une hauteur importante des versants septentrionaux des Rhodopes, et aux environs de laquelle jaillissent de nombreuses sources. Le site de cette élévation correspond réellement à l'emplacement d'un château fort du Moyen-Age; l'exposition générale de ce château, qui a une superficie de 12 décares, a la direction nord-ouest et sud-est. Les versants de l'élévation sont escarpés de toutes parts, sauf du côté sud-est où se trouvait l'entrée du château fort; ce dernier est entouré d'une muraille d'enceinte ayant une épaisseur de 2 m au plus, et construite en moellon pris sur place et noyé dans du mortier. Aujourd'hui cette muraille est démolie, jusqu'au ras du sol par les paysans qui en ont emporté les plus grandes pierres pour leurs propres constructions; il n'en reste à présent que les plus petites entassées en amas. Il est impossible, sans fouilles préalables, de découvrir des traces de tours, d'escaliers ou d'entrées quelconques. On y rencontre aussi une quantité assez considérable de débris de céramique médiévale. Le château a été muni d'une bonne canalisation d'eau (Fig. 8 et 9).

6. A la page 56 des statuts, Gr. Bacuriani communique qu'au voisinage de Gorni Vodène il existait un certain village de Zachariévo, ainsi que l'admet aussi Jord. Ivanov. A la suite de soigneuses recherches, il a été établi que dans le territoire de Gorni Vodène on ne trouve les vestiges que d'une seule localité, disparue aujourd'hui, qui aurait été distante de 0.5 km au sud de ce village, sur la rive gauche de Kildéré. D'après les documents découverts jusqu'ici, il aurait existé à l'époque thraco-romaine, et dans la seconde moitié du Moyen-Age. On suppose que ce soient précisément les traces du village de Zachariévo en question.

ТУРСКИ ФАЯНС ОТ СОФИЯ

Магдалина Станчева

През 1955 — 1956 г. при археологическите проучвания в София във вътрешния двор на хотел „Балкан“, източно от старата църква „Св. Георги“, бе открита част от жилищен квартал от времето на турското робство. Разкопани бяха избите на няколко жилища, разположени близо едно до друго. Тези сгради са били построени над развалините на късноантичната сграда, превърната в църква, която е запазена сега в археологическия комплекс на това място¹. В насипите във и извън жилищата, в боклучните ями и кладенците наред с други предмети на домашния бит, предимно глинени съдове, бяха намерени и значителен брой фрагменти — около 80 екземпляра² — от турски фаянсови съдове. Заедно с няколко фрагмента, намерени при изкопите за строеж на новия център през 1953 г., и няколко отделни находки от различни места в София се образува разнообразна, макар и твърде фрагментарна сбирка, първата сбирка от източен фаянс у нас, събрана по археологически път. Тези находки представляват голям интерес за изучаване бита на София през време на турското робство и в частност за установяване характера през това време на квартала, откъдето произхожда по-голямата част от тях. За българската археология това е нов и неизучен материал, въпреки че на много места у нас могат да се очакват такива находки и те трябва да станат предмет на внимание.³

Определението „турски фаянс“, възприето и употребявано най-широко в литературата върху този вид керамични изделия, изисква все пак известни уговорки. Произвеждани в различни малоазийски градове на Турската империя, тези изделия носят традициите на високо развитото керамично изкуство, предхождащо идването на османските турци — керамичното изкуство на Иран и на селджукските турци.⁴ От своя страна иранското керамично изкуство е изпитвало продължителното, трайно и благотворно влияние на Китай.⁵ Известният факт, че след победата си над персийския шах Исмаил в 1514 г. султан Селим влиза в Тебриз и нарежда да се изпратят в Цариград 700 семейства на опитни занаятчии,⁶ красноречиво говори, че се касае не само за влияние на иранското изкуство върху турското, но и за пренасянето му на територията на Турция и в столицата. Някои от тези тебризки занаятчии били настанени в Никея,⁷

¹ Резултатите от археологическите проучвания във вътрешния двор на хотел „Балкан“, източно от „Св. Георги“, ще бъдат обнародвани отделно.

² В това число влизат отделните съдове независимо дали са представени с по един или няколко фрагмента.

³ Както бе любезна да ми съобщи др. Й. Атанасова, директор на Народния музей във Видин, при сондажни изкопи във Видинската крепост са намирани дребни късове фаянс. Една изцяло запазена кана и малка вазичка се намират в Археологическия музей във Варна. Вазичка, подобна на варненската, се пази и в Народния музей в Търново. Тези материали можах да видя благодарение на любезността на колегите Кузов и Ангелов, старши уредници в музеите във Варна и Търново. Фаянсови фрагменти са намирани и във Враца.

⁴ В. С. Гарбузова. Из истории производства малоазийских фаянсов в XIII — XIX в. Ученые записки. История и филология стран Востока. Л., 1958, стр. 28.

⁵ R. Z. Hobson. A. Guide to the Islamic Pottery. London, 1932, стр. 81.

⁶ Срв. G. Migeon et A. Bey Sakisian. La céramique d'Asie Mineure et de Constantinople du XIV au XVII s. Paris, 1923, стр. 16.

⁷ G. Migeon et A. Bey Sakisian. Цит. съч., стр. 16.

най-големия център за производство на фаянс в епохата на неговия разцвет (XVI—XVII в.). Като се отчита освен това и приносът на други народи от многонационалната турска държава за развитието на турското изкуство,¹ става ясно, че терминът „турски“ фаянс е до голяма степен условен. Както изтъква В. С. Гарбузова в най-новото изследване по този въпрос терминът „турски фаянс“ определя явлението „не етнически, а политически и географски“.² Разбира се, самите турци са дали значителен принос в развитието на фаянсовото изкуство и ако в първата половина на XVI в. иранското влияние върху малоазийските фаянси е толкова силно, че те могат да се смесят,³ през XVI и XVII в. се създават типове, които вече се отличават значително от иранските.⁴

Втората част на названието „турски фаянс“, именно терминът „фаянс“, отнесен към разглежданите по-долу материали, съдържа също известна неточност. В строгия смисъл на думата нашите находки представляват полуфаянси.⁵ Всички те имат повече или по-малко шуплест зърнест чиреп, оцветен бяло, кремаво или бледорозово. Повърхността на съда е покрита със слой бяла ангоба, която заглажда неравностите и скрива цвета на тестото. Върху ангобата се нанася рисунката, а след това предметът се покрива с висококачествена оловна глеч.⁶ Но и за изработените в тази техника керамични изделия терминът „фаянс“ е добил гражданственост.⁷

Най-високо развитие, време на истински разцвет турското фаянсово изкуство достига през XVI и началото на XVII в. От това време са великолепните образци, които се пазят в Ермитажа в Ленинград⁸, в Британския музей⁹ и във Виктория и Алберт музей¹⁰ в Лондон, в Лувър. Те имат блестяща глеч, изяснява рисунката, живи и изкусно съчетани тонове. От края на XVII в. започва упадъкът на фаянса, който в XVIII в. е вече пълен.¹¹ Този упадък е свързан с общото състояние на турската държава по това време. Вносът на западноевропейски фаянс изиграва решаваща роля за ускоряването на този процес.¹²

Турското фаянсово изкуство, достигнало висока степен на развитие и съставляващо важен дял в турската художествена култура, е било предмет на много изследвания, общи и специални. Въпросите, свързани с датировката и производствените центрове на керамиката на мюсюлманския Изток, са материя, извънредно трудна. Мижон определено я счита за най-трудния въпрос на мюсюлманското изкуство.¹⁴ Както ще видим и при разглеждането на самите материали по-долу, все още не е установена класификация, която да позволява с увереност да се отнесе даден тип към един или друг производствен център или да се датира по-точно.

¹ Государственный Эрмитаж. Путеводитель по выставке. Культура и искусство Византии IV—XV вв., Ближнего и Среднего Востока III—XVIII вв., М., 1957, стр. 58; В. С. Гарбузова. Цит. съч., стр. 40.

² Пак там.

³ G. Migeon et A. Bey Sakisian. Цит. съч., стр. 16—17.

⁴ В. С. Гарбузова. Цит. съч., стр. 33.

⁵ За разликата между фаянсите, покрити с непрозрачна глазура, и полуфаянсите, покрити с прозрачна глазура, вж. Э. К. Кверфельдт. Керамика Ближнего Востока. Л., 1947, стр. 8.

⁶ Э. К. Кверфельдт. Цит. съч., стр. 115.

⁷ Този термин се употребява навсякъде в използваната тук литература освен у Кверфельдт. С известна изворка той е приет и в работата на В. С. Гарбузова (срв. Цит. съч., стр. 21. заб. 4).

⁸ Гос. Эрмитаж. Путеводитель по выставке, 1957.

⁹ R. L. Hobson. Цит. съч.

¹⁰ Victoria & Albert Museum. A Picture Book of Turkish Pottery. London, 1929; Turkish Pottery. London, 1930.

¹¹ G. Migeon. Manuel d'art musulman. Arts plastiques et industrielles. II, 1927, стр. 238.

¹² В. С. Гарбузова. Цит. съч., стр. 37—38.

¹³ Освен в посочените дотук съчинения на G. Migeon и A. B. Sakisian, В. С. Гарбузова, Э. К. Кверфельдт, вж. R. L. Hobson, а също така в кратките бележки към каталозите за турска керамика на Виктория и Алберт музей и на цитирания пътеводител на Ермитажа, въпросите за турския фаянс се разглеждат в двата труда на С. E. Arsever. L'Art turc depuis son origine jusqu'à nos jours. Istanbul, 1939 и Les arts décoratifs turcs; у E. Kühnel. Islamische Kleinkunst. Berlin, 1925; у M. S. Dimand. A Handbook of Muhammadan Art. New York, 1947; у H. G. Lippold und E. Diez. Die Kunst des Islam (Propyläen Kunstgeschichte, V). Berlin, 1925; Arts Musulmans (Histoire universelle des arts). Paris, 1939; у G. Marçais. L'art de l'Islam. Paris, 1946. Други съчинения, които третира също въпроси на турския фаянс, ми бяха известни, но недостъпни.

¹⁴ G. Migeon. Manuel, стр. 158.

Особено спорни са въпросите за производствените центрове. Въведените в употреба названия „фаянс тип Родос“, „Дамаск“, „Кютахия“, „Златен рог“, които се използват при класификацията на фаянса, не свързват тези типове и с мястото, на което са наречени. Типът Родос, който се характеризира с употребата на доматеночервено и тревистозелено,¹ съвсем не е произвеждан на остров Родос.² Фаянсът тип Дамаск, който се характеризира със синя гама, допълнена с бледовиолетово и масленозелено,³ най-малкото е произвеждан не само в Дамаск.⁴ Не по-малко оспорвани са въпросите за т. нар. „ранен тип Кютахия“ в синьо и бяло, който Мижон⁵ счита, че трябва да се свърже с ателиетата на Изник (Никея). Особено спорни са въпросите за типа Златен рог.⁶ Тези названия обаче са употребени и тук не като географски определители, а като типологични термини.

Може да се каже, че въпросите за датировката на турския фаянс са относително по-изяснени. В най-последно време на тях е посветена и работата на В. С. Гарбузова.⁷ Авторката прави опит да проследи етапите на развитие на турския фаянс, основавайки се главно на исторически данни и ползувайки критично резултатите от досегашните изследвания. Единият от изводите на Гарбузова е, че засега не е възможно да се класират турските фаянси по място на изработването им, както е правено досега, а само по време.⁸ Струва ни се, че към сполучливата класификация на Гарбузова по време, внимателният анализ на досега известните материали позволява отчетливо да се установят и няколко типа, което е вече до известна степен направено. Към въпроса за класификацията по място малко може да допринесе анализът на глинената маса,⁹ от която са изработени предметите, тъй като тя не е сигурна и постоянна величина.¹⁰

Въпросът за местопроизходението на различните типове фаянс е решаван главно върху антикварен материал. Само разкопки в известните производствени центрове могат да дадат сигурни основания, с кой от тях трябва да се свържат различните типове фаянс. Именно чрез археологически разкопки е опровергана легендата за произхода на фаянса тип Родос от остров Родос.¹¹

Към изясняване въпроса за производствените центрове на фаянса софийските находки, както и евентуалните находки от други градове у нас не могат да допринесат. В България те са безспорно импортен материал. Тяхното значение е другаде — за изучаване на материалната култура на нашите градски центрове през епохата на турското робство, връзките им с малоазийските градове на Турция и т. н. Но за тази цел е необходимо находките от фаянс у нас да се класифицират, доколкото това е възможно, по време и вид, да се установи какъв фаянс и от кое време се среща у нас, в какво количество и съотношение.

Всички разглеждани по-долу фаянсови фрагменти — общо 97 на брой — са от съдове. Досега в София не е намерен нито един къс архитектурен облицовъчен фаянс. Фаянсовите съдове са групирани по форми — кани, блюда, филджани и пр., — като вътре във всяка от тези групи е направен опит да се групират находките по тип. Номерацията се отнася както за каталога (стр. 126 и сл.), така и за образите в таблиците.

¹ Э. К. Кверфельдт. Цит. съч., стр. 115, 119.

² Э. К. Кверфельдт. Цит. съч., стр. 115, 119; вж. също G. Migeon. Manuel. Стр. 226—227.

³ Э. К. Кверфельдт. Цит. съч., стр. 117.

⁴ Пак там, стр. 114; В. С. Гарбузова. Цит. съч., стр. 23; R. L. Hobson (Цит. съч., стр. 81 и сл.) отхвърля тезата, че този тип е свързан с гр. Дамаск.

⁵ G. Migeon. Manuel. Стр. 227 и сл.

⁶ По въпроса за типа Златен рог вж. по-долу стр. 121.

⁷ В. С. Гарбузова. Из истории производства малоазийских фаянсов. Л., 1958.

⁸ Пак там, стр. 40, 22—23.

⁹ В. С. Гарбузова (Цит. съч., стр. 23) счита, че такъв анализ може да изясни произхода на материала, като се позовава на това, че вече са установени цветът и някои други свойства на тестото на Изник, Бруса, Кютахия и т. н. Ако това беше така, въпросът за местопроизходението би се решил твърде лесно.

¹⁰ Э. К. Кверфельдт (Пос. съч., стр. 115) изтъква напр., че чирепът на фаянса Родос и Дамаск е еднакъв по структура, а на цвят розов или кремав.

¹¹ G. Migeon. Manuel. Стр. 227.

Известия на Археологическия институт, кн. XXIII

Кани

По форма софийските кани принадлежат към най-разпространения тип в турския фаянс от XVI—XVII в., въведен в репертоара на фаянсовите съдове, именно от турските керамици. По отношение на тоновете и рисунката повечето от тях спадат също към един от най-разпространените по това време и добре известни типове — тип Дамаск. Основният колоритен ефект при този тип се постига чрез контраста на блестящобяло и наситенокобалтово, допълнено с тюркоазно, два-три пастелни тона и черно, употребено дискретно за контурите. За рисунката са характерни стилизацията на растителните мотиви и подчертаната декоративност.

Три от нашите екземпляри (№ 1—3) имат еднаква схема на украсата, която се среща често.³ Срещуположните палметообразни полета, произхождащи от т. нар. персийска палметата, са любим декоративен прием.⁴ Орнаменталните пояси с арабески, фестони, люспи, рибена кост са традиционни за каните, където те отделят двете декорирани полета — на гърлото и на сферичното тяло.⁵ Тези кани (№ 1—3) могат да се датират в XVI в., времето на разцвет на типа Дамаск. Каната № 1, намерена натрошена, сега реставрирана, е един отличен екземпляр от този вид кани.

На подобни кани са принадлежали и намерените отделно дръжчици, украсени с къси напречни чертици между две вертикални ивици (№ 4 и 5). Такива дръжки, но по-къси и силно извити, имат и т. нар. джамийски лампи.⁶

По тонове и мотиви към типа Дамаск принадлежат и други няколко екземпляра (№ 7 и 8). Те също могат да се отнесат по време към XVI в.

Три фрагмента от кани са украсени с един повтарящ се мотив, наречен лентовиден облак (№ 9, 10 и 11). Този мотив, предаден в нашите екземпляри съвсем условно, е заимстван от китайската орнаментика.⁷ Върху фаянса той се появява в XVI в.⁸ В близка до нашата форма го намираме върху едно блюдо във Виктория и Алберт музей, датирано във втората половина на XVI в.⁹ Същият мотив украсява една дреха на Мурад IV (началото на XVII в.), която се пази в Топкапу музей в Цариград.¹⁰

Нашите кани № 9—11 са били навярно изцяло покрити с този мотив, както личи на фрагмент № 10, който обхваща части и от гърлото, и от тялото на каната. Декорирани по този начин — с еднообразно повтарящи се мотиви — съдове се срещат сравнително рядко сред турския фаянс. При № 11 „облакът“ е бил комбиниран с други мотиви, но фрагментът е малък и те не личат. Шнуровидният пояс на № 9 се среща често върху фаянс от XVI в.¹¹ В нашите екземпляри този пояс, както и S-овидният пояс на № 10 отлично покриват на останалата украса, запазвайки ритъма на лентовидния облак.

Високата техника — блестяща глеч, ярки тонове, положени майсторски, — позволява и тези фрагменти да се отнесат по-скоро към XVI, отколкото към XVII в.

Други три фрагмента от кани са покрити с люспест орнамент (№ 12, 13 и 14). Декорацията на № 12 представлява дегенерирал вариант на т. нар. гранатов (наров) орнамент.

¹ Э. К. Кверфельдт. Цит. съч., стр. 116.

² За характерните особености на типа Дамаск вж. Э. К. Кверфельдт. Цит. съч., стр. 113—114; G. Migeon. Manuel. Стр. 233 и сл.; R. L. Hobson. Цит. съч., стр. 81—82.

³ Срв. напр. каната от Британския музей у R. L. Hobson. Цит. съч., стр. 85, обр. 97, която е много близка до нашите образци.

⁴ Срв. блюдото във Victoria & Albert Museum, Turkish Pottery. London, 1955, табл. 8, където в тези полета са резервирани в бяло същите цветчета, както и върху нашата кана № 1.

⁵ Същите пояси вж. върху кани от Британския музей у R. L. Hobson. Цит. съч., стр. 84—85, обр. 97; също у E. Kühnel. Цит. съч., стр. 129, обр. 92.

⁶ Срв. напр. лампата у M. S. Dimand. Цит. съч., стр. 221, обр. 146.

⁷ C. E. Arseven. L'art turc... Стр. 12.

⁸ Э. К. Кверфельдт. Цит. съч., стр. 39.

⁹ Victoria & Albert Museum. Turkish Pottery, табл. 21.

¹⁰ C. E. Arseven. L'art turc... Стр. 273, обр. 499.

¹¹ Срв. напр. у R. L. Hobson. Цит. съч., стр. 87, обр. 99.

¹² Фаянсови съдове с гранатов орнамент вж. у Э. К. Кверфельдт. Цит. съч., табл. XXVI; E. Kühnel. Цит. съч., стр. 127, обр. 89; G. Migeon. Manuel. Стр. 234—235, обр. 381, 382. Всички те са датирани в XVI и XVII в.

широко разпространен в изкуството на Близкия Изток както върху керамика, така и върху килими и тъкани.¹ Върху нашия съд люспите са излезли от очертанията на съда и покриват и фона. Само различните тонове — кобалтово и тюркоазно — и рамката от назъбени листа напомнят първообраза. Точен паралел на нашия екземпляр представлява една кана в Британския музей,² датирана в XVI в., и едно блюдо, което Мижон³ счита произведено в Никея също в XVI в. Тези толкова близки и еднакво датирани паралели ни дават основание да поставим и нашия екземпляр № 12 (а също и малкия фрагмент № 13) в XVI в. Интересно е да се отбележи, че въпреки сходствата с приведените паралели двата софийски екземпляра (№ 12 и 13) се отличават по начина, по който са третирани люспите — бяло остава само ъгълчето в основата им, докато в приведените паралели бяла е дъгата под контура им.

Люспи като фон на други мотиви се срещат върху блюда, датирани по-определено във втората половина на XVI в.⁴ Но нашият фрагмент № 14 трябва да се отнесе може би към по-късно време. Люспите са съвсем небрежно означени с по една черна дъгичка върху предварително оцветената в тюркоазно повърхност. Размерът на съда е бил значително по-малък от традиционните размери на каните от XVI в.

Люспестия мотив намираме и върху съдове от т. нар. тип Дамаск,⁵ и от н. нар. тип Родос⁶, и върху съдове, определени като продукция на ателиетата на Никея.⁷ По тоновете — кобалтово, тюркоазно, черен контур — фрагментите № 12 и 13 се огнасят към типа Дамаск.

Две кани са украсени с цветя, третирани съвсем натуралистично (№ 15 и 16). Само тоновете (лалетата са тюркоазни, листата виолетови и пр.), условни и подчинени на установените цветни гами, отдалечават тези рисуванни цветя от техните първообрази в природата. Макар и симетрично разпределени върху съда (№ 16), те изглеждат свободно и небрежно пръснати върху него. И двата съда (№ 15 и 16) трябва да се отнесат към натуралистичния стил, който завладява турското фаянсово изкуство във втората половина на XVI в.⁸ Доматеночервеното, характерно за този стил,⁹ представлява гъста ангоба, наричана още „арменска глина“.¹⁰ Тя дава слаб релеф, който оживява гладката блестяща повърхност на съда.

Лалето и шипката, които украсяват едната от каните (№ 16), са между любимите цветни мотиви в турския фаянс през XVI и XVII в.¹¹ Не може да се смята, че присъствието на лалето в случая има връзка с т. нар. стил „лале“ (1703—1730 г.), който съвпада по време с упадъка на фаянсовото производство.

Един малък фрагмент от гърло на кана е украсен покрай ръба на устието с пояс от бели полуцветчета с червени тичинки (№ 17). Този пояс се среща често, и то върху съдове, в чиято украса участва и червеният цвят. Във втората половина на XVI в. са датирани две кани с такъв пояс във Виктория и Алберт музей¹² и една джамийска лампа.¹³ Същите пояси има и една купа в Британския музей,¹⁴ покрита с реалистично предадени карамфил и лалета, датирана в XVI в. В началото на XVII в. е поставена една кана с такъв бордюр в Ермитажа,¹⁵ означена като „тип Изник“ (Никея). И тук по гърлото под бордюра са изрисувани

¹ Э. К. Кверфельдт. Цит. съч., стр. 121.

² R. L. Hobson. Цит. съч., табл. XXXIV.

³ G. Migeon. Manuel. Стр. 229, обр. 375 — първото блюдо на първия ред.

⁴ Пак там, стр. 229, обр. 375 — третото блюдо на първия ред; Victoria & Albert Museum. A Picture Book, London, 1929, табл. 13.

⁵ G. Migeon. Manuel. Стр. 234—235.

⁶ Э. К. Кверфельдт. Цит. съч., табл. XXVI.

⁷ G. Migeon. Manuel. Стр. 229, обр. 375.

⁸ G. Migeon et A. B. Sakisian. Цит. съч., стр. 25.

⁹ R. L. Hobson. Цит. съч., стр. 81.

¹⁰ Victoria & Albert Museum. A Picture Book . . . , London, 1929. Introduction.

¹¹ G. Migeon. Manuel. Стр. 225.

¹² Victoria & Albert Museum. A Picture Book. . . , London, 1929. Табл. 2, 3.

¹³ M. S. Dimand. Цит. съч., стр. 221, обр. 146.

¹⁴ R. L. Hobson. Цит. съч., табл. XXXIII.

¹⁵ Государственный Эрмитаж. Путеводитель по выставке. 1957.

лалета, както на нашия фрагмент № 17. Явно е, че поясът от полуцветчета се свързва с натуралистичния стил в турския фаянс, достигнал своя разцвет в края на XVI в. Прави впечатление, че както нашият фрагмент № 17, така и посочените като паралели кани имат друга линия на гърлото, като устието е значително по-извито навън, а не цилиндрично, както напр. при нашите екземпляри № 1, 2, 3, 6 и 9. Това е един малък признак, който, свързан с други общи елементи — напр. лалето, третирано еднакво, — може да сочи общ произход на тези кани.

Малките размери, техническото несъвършенство, неизразителната рисунка на няколко канички (№ 18—21) говорят за относителен упадък. Виолетовото на № 18 и тюркоазното на № 19 са се разлеели на места; контурът на № 20 е плътен и груб и няма нищо общо с изящния черен контур от епохата на разцвета на фаянса, глечта на № 19 е попукана; кобалтовото на № 21 е съвсем неравно положено. Наистина по своите мотиви те се свързват с по-стари образци. Така напр. в кръгчетата и лентите на № 18¹ би могло да се видят реминисценции на мотива „чинтамини“, комбиниран с лентовиден облак.² Но тъмновиолетовият цвят се явява късно.³ Тънките клончета на № 19 напомнят класическите образци с изящна растителна украса, но са изпълнени съвсем неумело. Мотивът на № 20 намираме и върху капаче на една купа в Британския музей.⁴ А рисунката на № 21 е съвсем груба и неясна. Както и № 14 тези екземпляри трябва да се датират не по-рано от края на XVII в.

Един фрагмент от кана (№ 22) е покрит с мрежа от дребни кобалтови цветчета с тънки дръжчици и запетайковидни листенца. На тези мотиви се спираме по-долу при разглеждането на блюда със същата украса (№ 45—48).

Вази

Само с два фрагмента (№ 23 и 24) са представени един вид съдове с интересна и характерна форма — цилиндрични, с ниско столче и малка ръбеста дръжка. И тази форма, както и разглежданите по-горе кани с цилиндрично гърло (№ 1 и др.) са въведени в репертоара на близоизточния фаянс от турските керамици.⁵ На запад тази форма е твърде разпространена през средновековието като чаша за пиене. На изток обаче нейното предназначение е друго — ваза за цветя (или може би саксия?), — както това се вижда върху един керамичен фриз в Индийския музей в Лондон, където са изобразени такива съдове с цветя.⁶ Добре запазени екземпляри от тези интересни съдове се пазят в Ермитажа⁷ и във Виктория и Алберт музей в Лондон.⁸

Че нашите два екземпляра принадлежат именно към тази форма не може да има съмнение. Височината на № 23 (12 см) не позволява да се допусне, че той е от гърло на кана. № 24 пък е от столчето на такъв съд. Също такава долна част с бордюр с полуцветчета има една ваза, публикувана от Kühnel.⁹ Авторът означава съда като „стил Родос“, произхождащ от Никея, XVII в. Същият пояс от полуцветчета в горния и долния край има и една цилиндрична ваза във Виктория и Алберт музей,¹⁰ датирана в началото на XVII в. Този мотив ни е вече познат и от софийския екземпляр № 17.¹¹

Другият фрагмент от ваза (№ 23) има гълъбовосин фон, на който са рисувани лалета и карамфили. Гълъбовосиният фон, както и изобщо цветен фон, се среща сравнително рядко

¹ Св. по-горе, стр. 114.

² За този мотив вж. С. Е. Арсеен. *L'art turc...*, стр. 273, обр. 499.

³ R. L. Hobson. Цит. съч., стр. 93.

⁴ Пак там, табл. XXXIII.

⁵ Э. К. Кверфельдт. Цит. съч., стр. 116.

⁶ По Э. К. Кверфельдт. Цит. съч., стр. 117.

⁷ Пак там, табл. XXVII.

⁸ Turkish Pottery. London, 1955, табл. 25; A Picture Book of Turkish Pottery. London, 1929, табл. 18—19.

⁹ E. Kühnel. Цит. съч., стр. 130, обр. 93.

¹⁰ A Picture Book..., London, 1929, табл. 19.

¹¹ Вж. по-горе, стр. 115.

при турския фаянс. Между 97 екземпляра от София само 3 имат цветен фон (като не се смятат едноцветните тюркоазни вазички № 83 и 84).

Плетеницата на № 23, наричана „селджукска верига“, се поставя често по бордюри на съдове.¹ Лалето с капки по листата е една от разновидните стилизации на това цвете.² В тази форма, с червени капки, то се среща често по фаянс, произхождащ от Никея, XVI в.³ Карамфилът е също така характерен за натуралистичния стил в турския фаянс. По същия начин както върху нашия фрагмент карамфилът е третиран пак върху ваза за цветя в Британския музей, датирана в XVI в.⁴

В свободното поле над цветята на софийския съд художникът е изписал традиционния „китайски облак“, който в тази си форма представлява стилизация на дракон.⁵ Този интересен мотив се явява върху фаянса не само за да запълни свободни полета, както е в нашия случай, но често е вплетен в най-пищни композиции от цветя.⁶

Капачета

С капачета са били покривани фаянсовите купи и кани. Размерите на намерените в София две капачета — № 25 и 26 с диам. 9 см и 7,6 см — показват, че те са служили да покриват кани. Кана с капаче, еднакво с нашето № 26, публикува Kühnel,⁷ като я определя като стил Дамаск, XVII в. На същата кана са изрисувани едро групи от по три кръгчета — „чинтамини“, — комбинирани с лентовидния облак, който, поставен тук вертикално, е загубил изящната си линия и се е превърнал в една доста широка листовидна форма, запълнена с други мотиви. Струва ни се, че и при нашето капаче № 26 са използвани елементите на тази традиционна комбинация — „чинтамини“ с лентовидния облак.⁸ — както и при разглежданата по-горе каничка № 18.

Блюда

Най-голям брой са блюдата. Между тях особено интересни са три екземпляра (№ 27—29), които спадат към типа Дамаск,⁹ както това личи от цветната гама, в която доминира синьото — кобалтово и тюркоазно, съчетани с пастелно сивозелено и розововиолетово¹⁰ — и от характера на рисунката — изящни стилизирани листа и клонки.

Блюдата № 27 и 28 имат фестониран бордюр — един от признаците за влиянието на китайската керамика.¹¹ Мотивът, който се повтаря ритмично по бордюра, наричан „китайски вълни с бисери“ или „китайски облаци“,¹² се състои от очертани със смело нагънатата линия форми, които напомнят високи вълни с гребен или купести облаци; върху тях се извиват кълбовидни спирали, често обиколени с къси рехави перца. Този мотив се явява в разновидност. И в нашите два примера той не е третиран еднакво, както и въобще точното повто-

¹ Св. напр. двете кани в Британския музей у R. L. Hobson. Цит. съч., стр. 84, обр. 95; също табл. XXXIV. И двете са датирани в XVI в. Но същата плетеница намираме върху фаянса още в XV в. — св. вазата във Виктория и Алберт музей — Turkish Pottery. London, 1955, табл. 1.

² За стилизираните форми на лалето вж. С. Е. Арсеен. *L'art turc...*, стр. 230, обр. 423.

³ Св. блюдата у G. Migeon. Manuel. Стр. 229, обр. 375 (третото блюдо на втория ред и първите две на третия). Тези блюда, както и блюдото със също такива лалета в Ермитажа (Путеводитель... Фаянсово блюдо типа „Изник“) са датирани в XVI в.

⁴ R. L. Hobson. Цит. съч., табл. XXXII.

⁵ С. Е. Арсеен. *L'art turc...*, стр. 222, обр. 416a.

⁶ Св. напр. блюдата у H. Glück und E. Diez. Цит. съч., стр. 416.

⁷ E. Kühnel. Цит. съч., стр. 129, обр. 92.

⁸ За разновидностите, в които се явява този мотив, вж. у С. Е. Арсеен. *Les arts décoratifs turcs*, стр. 32—33.

⁹ И тук, както и при другите случаи, терминът Дамаск е употребен условно, за да се отнесат отделните екземпляри към съответния тип, а не за да се означава произходът.

¹⁰ G. Migeon. Manuel. Стр. 233; Э. К. Кверфельдт. Цит. съч., стр. 113.

¹¹ Э. К. Кверфельдт. Цит. съч., стр. 116.

¹² Пак там, стр. 101.

рение на мотивите не е характерно за турския фаянс. Използувайки традиционните елементи, художникът ги комбинира в различни вариации.¹

Снопчето от стъбла със цветове и широките назъбени листа, които намираме върху № 27, се срещат много често както върху блюда, така и върху фаянсови облицовки на стени.² Едрите отворени цветове, които както по тонове, така и по форма са продукт на фантазията на художника, са също така любим мотив за типа Дамаск.³

Доста различна от тези традиционни мотиви е рисунката на № 28. Вместо пищните едри листа и цветя тук са нарисувани тънки клонки. Рисунката е изключително изящна, тоновете са нежни, силният кобалтов цвят е употребен много дискретно. Между достъпните ни публикации на фаянс не намираме подобна растителна композиция.

Леките мотиви от цветни пъпки на обратната страна на нашите блюда се срещат и върху лицевата страна на фаянсови съдове.⁴ Но те са традиционни именно за обратната страна на блюдата.⁵

Фрагмент № 29 е от богато декорирано голямо блюдо, като се съди по дебелината му и по едрото лале, нарисувано на него.

Нашите екземпляри № 27 и 29 могат да се отнесат към най-добрите произведения на фаянса тип Дамаск.

Един софийски фрагмент (№ 32) е украсен с дребни цветчета, каквито намираме върху едно блюдо във Виктория и Алберт музей,⁶ датирано около 1530 — 1540 г., където по лицевата страна се редуват букетчета отворени цветчета и букетчета пъпки (последните върху нашия фрагмент са на обратната страна). Същото букетче с отворени цветчета е използвано като централен мотив върху една кана,⁷ датирана във втората половина на XVI в., а букетчетата от пъпки покриват изцяло една бутилка, датирана около 1530 г.⁸ Върху тази бутилка личи ясно, че миндаловидните пъпки са една от разновидностите на стилизираното лале.

Върху друг фрагмент от блюдо (№ 33) за втори път срещаме стилизирания облак-дракон. Интересно е да се отбележи, че и на № 33, както и на другия софийски екземпляр с този мотив (№ 23), той е на цветен гълъбовосин фон (това са двата единствени екземпляра от София с такъв фон). Блюдо, подобно на № 33, Мижон датира във втората половина на XVI в.⁹

Един интересен екземпляр с блестяща глеч и тънка рисунка (№ 34) се отличава твърде от останалите. Издържан е в сини тонове. Мотивът — лозово клонче с грозд, — макар и да се среща при типа Дамаск,¹⁰ е сравнително рядък. В достъпната ни литература върху турския фаянс само едно великолепно блюдо в Ермитажа¹¹ и едно във Виктория и Алберт

¹ Срв. тези мотиви по бордюрите на блюдата във Виктория и Алберт музей — A Picture Book of Turkish Pottery. London, 1929. Табл. 8, 9, 12; Turkish Pottery. London, 1955, табл. 12, 17, 20, 27; блюдо у М. S. Dimand. Цит. съч., табл. 222, обр. 147; двете блюда у G. Migeon. Manuel. Стр. 229, обр. 375; блюда от Британския музей у R. L. Hobson. Цит. съч., стр. 86, обр. 98; блюдо от Цариградския музей у С. Е. Arseven. L'art turc..., стр. 256, обр. 475. Най-близък до нашия № 28 е бордюрът на едно блюдо в Музея за изкуство и занаяти в Хамбург — H. Glück und E. Diez. Цит. съч., стр. 416. Но във всички случаи подробности в комбинациите на мотивите правят тези традиционни бордюри различни един от друг.

² Срв. напр. фаянсовото пано от тюрбето на Селим II, сега в Лувър — G. Migeon et A. B. Sakisian. Цит. съч., стр. 25, обр. 10.

³ Срв. G. Migeon. Manuel. Стр. 233, обр. 380; стр. 235, обр. 382; Victoria & Albert Museum. Turkish Pottery. London, 1955, табл. 11.

⁴ Срв. Victoria & Albert Museum. Turkish Pottery. London, 1955, табл. 9 — мотивите между бордюра и средната част на блюдато.

⁵ Срв. по-долу за № 32.

⁶ Victoria & Albert Museum. Turkish Pottery. London, 1955, табл. 9.

⁷ Пак там. A Picture Book..., London, 1929, табл. 1.

⁸ Пак там. Turkish Pottery. London, 1955, табл. 4.

⁹ G. Migeon. Manuel. Стр. 231, обр. 377.

¹⁰ Э. К. Кверфельдт. Цит. съч., стр. 117. Авторът отбелязва, че фаянс с гроздове има в Ермитажа, Лувър и Лондон.

¹¹ Государственный Эрмитаж. Путеводитель по выставке 1957.

музей¹ имат същата украса. Първото е определено като „тип Дамаск, Турция, XVI в.“. Второто е датирано около 1530—1540 г. Двете блюда се различават едно от друго само по някои подробности. Както и на софийските фрагменти, гроздът е рехав, листата са деформирани, очертани с мека, нагъната линия, мустачките са свободно завити, стъблото е коленчато и нагънато. Различно са третираны само гроздовите зърна. На софийския екземпляр те са запълнени изцяло с кобалтово или тюркоазно, а на блюдата в Ермитажа и Лондон всички зърна са с подчертана релефност и сянка чрез два тона и бяло. Но и за трите блюда може да се допусне общ произход.

Мотива лоза с гроздове намираме и върху керамичната облицовка на джамии в Цариград. В джамията на султан Ахмед (1614 г.) гроздовете са издължени, а листата петоделни и заострени.² Подобни са те и върху едно пано в джамията Такеджи.³ Там гроздовете са червени.

Точен паралел на софийското блюдо е едно китайско блюдо от епохата Мин в музея Гиме в Париж,⁴ рисувано също в синьо. Гроздовете, клончетата и листата са третираны по същия начин както върху софийския екземпляр. Особено характерни са листата с тяхната меко нагъната линия, съвсем различни от лозовите листа върху облицовъчните плочки на споменатите по-горе джамии. Листа със същата форма намираме и върху други китайски съдове от епохата Мин.⁵

Като се има пред вид огромният износ на китайски порцелан и фаянс за Близкия Изток,⁶ който особено се засилва през епохата Мин,⁷ може да се допусне, че тези три блюда, толкова сходни помежду си и с китайското блюдо, са ако не китайски по произход (каквито и сега се пазят в цариградските колекции),⁸ поне майсторски подражания на китайски първообраз.

Два фрагмента (№ 35 и 36) принадлежат към една група фаянс, която в тонално отношение се характеризира с бялото и синьото, последното понякога в два тона, а по отношение на мотивите — със сложни растителни плетеници и арабески в персийски стил. Интересният мотив на № 35, наречен „въртяща се мелница“, който спада към т. нар. стил „руми“,⁹ е заимствуван от персийската керамика, където се явява тъкмо в този вид, както върху нашето блюдо.¹⁰ Същият звездообразен център с цветче в средата и мотив „въртяща се мелница“ наоколо има една купа в Британския музей,¹¹ датирана около 1500 г. Арабески с полулиста в резерв украсяват и една ваза във Виктория и Алберт музей,¹² датирана в края на XV в., една лампа в Лувър,¹³ датирана в XV в., едно блюдо, публикувано от Glück и Diez.¹⁴ Както се вижда, фаянсът от този тип се датира в края на XV в. Изключение прави Арсеви,¹⁵ който датира едно такова блюдо в XVIII в. и го счита за произхождащо от Кютахия. Някои изследвачи¹⁶ смятат, че именно в Кютахия се е изработвал този тип фаянс в бяло и синьо с украса от растителни арабески. Hobson¹⁷ определено отрича възможността тези съдове да са

¹ Victoria & Albert Museum. Turkish Pottery. London, 1955, табл. 12.

² G. Migeon. Manuel. Стр. 225, обр. 372.

³ С. Е. Arseven. L'art turc... Стр. 262, обр. 481.

⁴ Daisy Lion — Goldschmidt. Les poteries et porcelaines chinoises. Paris, 1957, табл. XIII, E; детайл на табл. XIV, B.

⁵ D. L. — Goldschmidt. Цит. съч., стр. табл. XVI, A.

⁶ Пак там, стр. 88—89.

⁷ Пак там, стр. 126—127.

⁸ Пак там, стр. 126.

⁹ Срв. С. Е. Arseven. L'art turc... Стр. 222, обр. 416 а.

¹⁰ Э. К. Кверфельдт. Цит. съч., стр. 99.

¹¹ R. L. Hobson. Цит. съч., табл. XXVII, обр. 94.

¹² Victoria & Albert Museum. Turkish Pottery. London, 1955, табл. 1.

¹³ E. Kühnel. Цит. съч., стр. 126, обр. 88.

¹⁴ H. Glück und E. Diez. Цит. съч., стр. 418.

¹⁵ С. Е. Arseven. L'art turc... Табл. 6.

¹⁶ E. Kühnel. Цит. съч., стр. 125—126; H. Glück und E. Diez. Цит. съч., стр. 83.

¹⁷ R. L. Hobson. Цит. съч., стр. 81.

произвеждани в Кютахия и счита, че те произхождат от Никея (Изник), като изтъква, че Кютахия се превръща в значителен керамичен производствен център едва в XVII в. Мижон¹ също не говори за ранно производство (XV—XVI в.) в Кютахия. Арсевен² споменава твърде неопределено за произвеждан в Кютахия през XV и XVI в. фаянс в бяло и синьо. Не е ясно при това, защо той отнася споменатото по-горе блюдо в бяло и синьо³ към XVIII в. — време, когато керамиката на Кютахия се характеризира със съвсем други мотиви и тонове.⁴

Както се вижда, и при този тип фаянс съществуват и спорове както за местопроизход, дението му, така и за датировката му. Ние сме склонни да приемем, че нашите два съда от този вид, изработени в изискана техника, в характерните тонове и особено с характерните мотиви — арабески в стил „руми“ при № 35 и стилизирани китайски лотоси при № 36, — се отнасят към ранната епоха на производството на фаянс в Турция, когато натуралистичният стил още не се е появил и персийското и китайското влияние са твърде силни. Някои от мотивите, характерни за този тип, намираме и върху по-късни съдове⁵ — от втората половина на XVI в., — но видоизменени и с участието на други тонове.

Няколко по-дребни фрагмента от блюда (№ 37—43) са също в бяло и синьо, но това не е достатъчно указание за типа и датировката им, тъй като бялото и синьото съпътствуват цялото развитие на фаянса. Фрагментите № 38 и 39 имат хубавата блестяща глеч и сигурна рисунка на фаянса от добрата епоха. Но при № 42 глечта е без блясък, а сините тонове — мътни. Малките спирали на № 41 са характерни за персийския фаянс.⁶

По-скоро с персийския, отколкото с турския фаянс се свързва и един друг фрагмент в бяло и синьо (№ 44), със свободно, бързо и със замах рисувани цветчета на фон от спирали.

Едно великолепно почти цяло блюдо (№ 45) и няколко фрагмента (№ 46—48) принадлежат към една особена и много характерна група. Към нея се отнася и фрагментът от кана № 22. В тонално отношение те спадат към фаянса в бяло и синьо. Отличителният и характерен елемент на рисунката е дребното цветче на тънка дръжчица с малки запетайковидни листенца и спирални възелчета-коленца на стъблото. Много характерен е също начинът, по който най-често са подредени цветчетата — в концентрични кръгове и спирали (№ 45 и 46). Точно така ги намираме върху една дълбока купа във Виктория и Алберт музей, датирана около 1540—1550 г.,⁷ върху една бутилка в Британския музей, датирана в XVII в.,⁸ върху едно блюдо в Музея на декоративните изкуства в Париж, датирано в края на XVI в.⁹

В по-различна композиция са включени дребните цветчета върху фрагменти № 48 и 22. В първия случай те са в някаква мрежа от клонки (доколкото личи на фрагмента), а във втория — между заострени листа. Между достъпните ни публикации фаянс от този тип, с така разположени цветчета не намираме. Във всички случаи те са наредени в спирали. Не е ясно как са разположени цветчетата на малкия фрагмент № 47.

Освен дребните цветчета като допълнителни елементи на украсата при тази група фаянсови съдове се явяват: 1. Лале — на лицевата страна на № 45, — представено в една от своите стилизирани разновидности.¹⁰ 2. Пояс от люспи. Също такъв пояс има едно блюдо във Виктория и Алберт музей, датирано около 1530 г.¹¹ Блюдото има същата форма, както

¹ G. Migeon. Manuel. Стр. 222.

² C. E. Arseven. L'art turc... Стр. 257.

³ Пак там, табл. 6.

⁴ Срв. Э. К. Кверфельдт. Цит. съч., стр. 122.

⁵ Напр. блюдото във Виктория и Алберт музей — A Picture Book, 1929, табл. 12; каната на табл. 2.

⁶ Э. К. Кверфельдт. Цит. съч., стр. 111.

⁷ Turkish Pottery. London, 1955, табл. 10.

⁸ R. L. Hobson. Цит. съч., стр. 91, обр. 110.

⁹ G. Migeon et A. B. Sakisian. Цит. съч., стр. 38, обр. 17.

¹⁰ Срв. C. E. Arseven. L'art turc..., Стр. 230, обр. 423 b₂ — за някои от стилизираните форми на лалето още повече примери у същия автор. Les arts décoratifs turcs. Стр. 62, обр. 213.

¹¹ Turkish Pottery. London, 1955, табл. 7.

нашето блюдо № 45 — форма, която, изглежда, е твърде рядка. Между многото софийски фрагменти от блюда № 45 е единствено с такава форма. 3. Многолистни и трилистни отворени цветчета (на обратната страна на № 45 и 48) се срещат често именно като допълнителни мотиви. 4. Цветята на обратната страна на № 46, наричани „китайски лотус“, се срещат върху по-ранния фаянс и се свързват с влиянието на китайските порцелани.¹

Разглежданият тип фаянс спада също към спорните въпроси в изучаването на фаянса. Приетото за него название „Златен рог“ се дължи на известното сведение на Евлия Челеби, че двеста и петдесет керамични ателиета били разположени в един квартал на Златния рог в Цариград. Те произвеждали съдове за пиене, кани и бутилки, „на които няма равни освен сред керамиката на Китай и Никея“.² Евлия Челеби изтъква, че тези съдове се продавали твърде скъпо — по 14—15 пиастра — и ги купували за подаръци на султана и везирите.³ Това интересно сведение се свързва с многобройните находки от фаянс, открити при разчистванията след един голям пожар в Цариград в квартала Аксарай.⁴ Сред тези находки голям брой фрагменти са били именно от този тип, с дребни цветчета в спирали. Мижон и Сакисиан свързват тези находки с керамичното производство от Златния рог, за което говори Евлия Челеби.⁵ Те обръщат внимание, че върху туграта на Сюлейман Великолепни се срещат съвсем същите стилизирани елементи както върху разглеждания тип фаянсови съдове. При това, отбелязват те, този тип фаянс не се среща другаде.⁶

Тази теза за типа „Златен рог“ обаче не е общоприета. Hobson,⁷ привеждайки сведението на Евлия Челеби и споменавайки за находките от Аксарай, се задоволява да каже, че поради това „фаянсът от този тип обикновено се приписва на ателиетата на Златен рог“. В краткия увод към водача за турска керамика във Виктория и Алберт музей твърдението, че този тип произхожда от ателиетата на Златен рог, се отхвърля определено.⁸ Интересен е фактът, че Арсебен също отхвърля тази теза.⁹ Споменавайки бегло сведението на Евлия Челеби, че в двеста и петдесетте ателиета на Златен рог са се произвеждали разни съдове, той веднага добавя: „Но всички тези ателиета без съмнение са произвеждали само обикновена керамика, а не предмети и плочки от фаянс.“¹⁰ Арсебен въобще не се спира на сравнението, което прави Евлия Челеби на съдовете от Златен рог с китайски порцелан или със съдове, произведени в Никея — най-големия център на фаянсово производство в Турция, — нито на сведението за високата цена и поднасянето им в дар на най-високопоставени лица. Ето защо неговото твърдение, че в случая се касае за обикновени грънчарски изделия, ни се струва неубедително. Отделен е въпросът, дали находките на фаянс с дребни цветчета в спирали от Аксарай трябва да се свържат със споменатите от Евлия Челеби ателиета. Във всеки случай за този тип фаянс названието Златен рог е възприето.

Не е уточнена и датировката на този фаянс. Купата във Виктория и Алберт музей е датирана „около 1540—1550 г.“,¹¹ блюдото в Музея на декоративните изкуства в Париж — в края на XVI в.,¹² а бутилката в Британския музей — в XVII в.¹³ Няколко съображения говорят в полза на по-ранна датировка — средата на XVI в.: отличната техника и изисканата рисунка показват, че фаянсовото производство е още в своя разцвет. Китайският лотос,

¹ Turkish Pottery. London, 1955, Introduction; табл. 1.

² Цит. по G. Migeon et A. B. Sakisian, Цит. съч., стр. 31.

³ Пак там, стр. 31.

⁴ Пак там, стр. 32.

⁵ Пак там. Също G. Migeon. Manuel. Стр. 230.

⁶ Софийските находки не могат да бъдат в противоречие с това твърдение, тъй като в София фаянсът е импортиран.

⁷ R. L. Hobson. Цит. съч., стр. 90—91.

⁸ Turkish Pottery. London, 1955, Introduction.

⁹ C. E. Arseven. Les arts décoratifs turcs. Стр. 165.

¹⁰ Пак там.

¹¹ Turkish Pottery. London, 1955, табл. 10.

¹² G. Migeon et A. B. Sakisian. Цит. съч., стр. 38, обр. 17.

¹³ R. L. Hobson. Цит. съч., стр. 91, обр. 110.

който намираме на opakото на № 46, е също характерен за по-ранния фаянс.¹ В случая важат до известна степен и съображенията за датировката на фаянса в бяло и синьо.² Същата форма както нашето блюдо № 45 има едно блюдо, датирано в 1530 г.³

От друга страна, ако се приеме, че сведенията на Евлия Челеби могат да се свържат с този тип фаянс, то те се отнасят за съвременни на него съдове, следователно от XVII в.

Така засега въпросите за датировката и произхода на фаянса тип Златен рог остават нерешени.

Може би към типа Златен рог трябва да се причисли още един фрагмент (№ 49). Украсата по външната страна на това блюдо е същата както на № 46. Кръгът с люспи е както при № 45. Би могло да се допусне, че отчупеното поле е било запълнено със спирали от малки цветчета. Луличките по бордюра намираме и върху друг софийски екземпляр (капачето № 25).

Останалите фрагменти от блюда (50—57) са от доста грубо и неумело декорирани съдове, тоновете са разлени, фонът е мътен, контурът дебел. Интересен е фрагментът № 57. Кафявото със златист оттенък срещахме тук за пръв път сред софийските екземпляри.

Купи

Фрагментите от купи (№ 58—64) са разнородни. Два от тях (№ 58 и 59) по своите тонове — кобалт, тюркоаз, черен контур — се свързват с разглежданите по-горе кани и блюда от типа Дамаск.⁴ № 60 принадлежи към фаянса в бяло и синьо.⁵ Фрагментите № 61—64 са по-късни, от времето на упадъка на фаянса. За това говори лошата техника — неравна глеч при № 61, разлени тонове при № 61 и 62 — и опростената и груба украса на № 62, 63 и 64.

Филджани

Едни от филджаните (№ 65—69) имат известните тонове, които се срещат при типа Дамаск — черен контур, виолетово, тюркоазно. Но тук липсва най-яркият и характерен за фаянса тип Дамаск тон — кобалтовосиньото. По отношение на мотивите при тези филджани няма нещо специфично, съществено различаващо се от мотивите на каните от този тип. Отворените цветчета и полуцветчета, триъгълните полета и заострените листа, самото положение на наклонените дръжчици са познати и често срещани декоративни мотиви и прийоми.⁶ Обаче ограничената повърхност на тези малки съдове не позволява създаването на по-сложни и богати композиции от цветни мотиви, каквито намираме върху някои кани и особено върху широката плоскост на блюдата. При филджаните декорацията е съобразена с размера и формата на съда, като са възприети дребни цветни мотиви.

Интересен е въпросът за датировката на тази група филджани. Въпреки сходствата с типа Дамаск те не могат да се отнесат към него и да се датират съответно на това. Отсъствието на кобалтовосиньото е много характерно. Известно е, че именно този цвят в епохата на упадъка на фаянса избледнява. Такова избелялосиньо очертава напр. кръговете на № 70. Други белези също насочват към по-късна датировка. Лилавото на тези филджани не е вече онова бледоманганово, което е характерно за XVI и първата половина на XVII в., а тъмно и наситено, както този цвят се явява по-късно.⁷ Основният фон също няма блестящата белота на съдовете от XVI и XVII в. В техническо отношение се забелязват редица не-

¹ Срв. голямата ваза във Виктория и Алберт музей (Turkish Pottery. London, 1955, 1), датирана в края на XV в.; също лампата в Британския музей (R. L. Hobson. Цит. съч., стр. 80, обр. 93), датирана около 1500 г.

² Срв. по-горе, стр. 119 и сл.

³ Victoria & Albert Museum. Turkish Pottery. London, 1955, табл. 7.

⁴ Срв. тук, стр. 114 и сл.

⁵ Срв. тук, стр. 119 и сл.

⁶ Срв. по-горе, за № 15, 23.

⁷ Срв. R. L. Hobson. Цит. съч., стр. 93; G. Migeon. Manuel. Стр. 240.

съвършенства — разлени тонове (№ 65 и 67), недоброкачествена мътна глеч (№ 70 и 71). Самият рисунък, макар и още да се чувства стремеж да се постигне онази лекота и свобода, които очароват върху фаянса от добрата епоха, е значително по-неумел. От друга страна, малки съдчета и специално филджани не се срещат в репертоара от форми на турския фаянс през XV—XVII в. Напротив, те се появяват тъкмо през времето на неговия упадък.¹ Изследвачите на фаянса свързват дребните фаянсови съдове с производството на гр. Кютахия през XVIII в.² Но софийските екземпляри № 65—71 не могат да се отнесат към производството на този център, от което те се отличават съществено.³ Въпросът за датировката на тези екземпляри не може да се реши без по-точни данни или добре датиран сравнителен материал, какъвто засега няма. Струва ни се, че е приемлива все пак датировка в края на XVII и първата половина на XVIII в. Тя може да се основава на връзката на тези съдчета с фаянса от XVI—XVII в., като същевременно се отчитат явните белези на упадък, който настъпва в края на XVII в. и се засилва през XVIII в.

Съвсем различна е украсата на друга група филджани (№ 73—78.) Преди всичко тя е монохромна. Синьото е избледняло. По-силно е само при № 75 и 76, а в два тона — при № 73 и 74. Интересни са сложните розети при № 73 и 74, които имат еднаква схема. Особено тънък и уверен е рисункът на № 73. На № 76 е изрисувано съдче, единственият битов предмет,⁴ изобразен върху фаянса от София. То представлява по всяка вероятност наргиле. Наргилето и филджанът са свързани в турския бит.

Но отличителното за тази група фаянс са знаците-марки на външната страна на дъното им. Всички знаци са различни. Мижон⁵ говори за марки върху съдчета от Кютахия, които според него позволяват да се направи класифициране, каквото все още не е направено. Хобсон⁶ също отбелязва, че върху фаянса от Кютахия се срещат марки, но той ги счита „un instructive“. Марките били пресечени линии, кръгчета, заобиколени с лъчи и точки.⁷ Но нито Мижон, нито Хобсон публикуват изображения на такива марки. Аналогии на софийските марки не намираме и в другите изследвания върху турския фаянс. Така че засега поне нашите марки не могат да се свържат с определен производствен център и да се датират по-точно. Някои, напр. № 75, биха могли да се тълкуват като имитация на китайска марка, би могло да се предположи, че това са марки на малки работилници, където вече в епохата на упадъка на фаянса са се произвеждали тези малки съдчета.

Най-пъстро украсеното съдче между софийските находки е един филджан (№ 82), рисуван с черно, жълто, синьо, розово, тъмновиолетово, тюркоазно. То има характерните особености на производството на гр. Кютахия, който през XVIII в. става главният център на фаянсово производство в Турция⁸ — дребни, силно стилизирани мотиви, изпълнени небрежно и пъстри тонове, не винаги добре хармонизиращи помежду си. Розовото, което намираме и върху нашия филджан № 82, е нещо ново за турския фаянс, явяващо се едва в тези късни произведения на Кютахия.⁹ Характерно е и присъствието на лимоненожълто.¹⁰ Макар и твърде чужди и търсени на Запад, произведенията на кютахийските майстори носят всички белези на упадъка на това голямо изкуство.¹¹ Знакът-марка от пресечени чертици на дъното на № 82 не говори нещо повече от знаците на разглежданите по-горе филджани № 73—78.

¹ Срв. G. Migeon. Manuel. Стр. 240; G. Marçais. L'art de l'Islam. Paris, 1946, стр. 176; Э. К. Кверфельдт. Цит. съч., стр. 122; G. Migeon et A. B. Sakisian. Цит. съч., стр. 45; E. Kühnel. Цит. съч., стр. 131.

² Срв. посоченото в забел. 1.

³ Срв. по-долу, стр. 123.

⁴ Изображения на съдчета върху турски фаянс вж. у С. Е. Арсеви. Les arts décoratifs turcs. Стр. 167, 425; също у E. Kühnel. Цит. съч., стр. 132, обр. 95.

⁵ G. Migeon. Manuel. Стр. 238.

⁶ R. L. Hobson. Цит. съч., стр. 93.

⁷ Там там.

⁸ G. Migeon et A. B. Sakisian. Цит. съч., стр. 45; G. Migeon. Manuel, стр. 238.

⁹ G. Migeon. Manuel, стр. 240.

¹⁰ Срв. R. L. Hobson. Цит. съч., стр. 93; M. S. Dimand. Цит. съч., стр. 223.

¹¹ Отлична характеристика и на този тип фаянс дава Э. К. Кверфельдт. Цит. съч., стр. 122—123.

Вазички

Две цели почти сферични вазички (№ 83 и 84) и няколко малки фрагмента се намират на различни места из София. Всички са тюркоазни на цвят. Подобни вазички, също тюркоазни, се пазят в музеите в Търново и Варна,¹ само че те имат форма на два пресечени конуса, допрени в основите си.

И тези съдчета, както до голяма степен и филджаните са оставени без внимание в литературата върху фаянса. Може да се предполага, че тези малки вазички, както и филджаните са били по-евтини и достъпни и следователно по-разпространени.

Фрагменти от съдове с неясна форма

В последната група (№ 85—97) са събрани фрагменти от различни съдове, чиято форма не може да се определи със сигурност по запазената част. Някои от тях спадат към вече разгледани типове.

Един интересен, за съжаление малък фрагмент (№ 85), се отличава с леката си рисунка в два тона синьо, с не рязко определен контур, с оставянето около мотивите на значително бяло поле — характерни белези на китайски произведения от втората половина на XV в. времето на Ченг Хуа (1465—1487).² Знакът „чинтамини“, който го украсява, има китайски произход.³ Разбира се, определянето на този фрагмент като китайски не е възможно, особено при неговите незначителни размери. Но той трябва да се отнесе към XV или началото на XVI в. — времето на силните китайски и персийски влияния.

Друг фрагмент (№ 86) със стилизиран палметообразен мотив трябва да се свърже с една група фаянсови съдове предимно в бяло и синьо, със стилизирани растителни мотиви от които най-често се среща именно този.⁴ Същия мотив намираме върху лампа и купа в Британския музей, датирани около 1500 г.,⁵ върху една лампа в Лувър, датирана в XV в. върху едно блюдо, определено като произхождащо от Кютахия,⁶ върху една ваза,⁷ едно блюдо⁸ и една купа⁹ във Виктория и Алберт музей, първата датирана в края на XV в., другите две около 1510 г. Във всички приведени паралели растителният мотив, който намираме и върху нашия фрагмент, е даден или в синьо на бял фон, или в резерв, а някъде върху един и същ съд по двата начина.

В синя гама са и няколко фрагмента, рисувани от двете страни (вероятно са от купки с условно стилизирани цветя — № 87—90).

Няколко фрагмента, украсени с цветя (№ 91—94), принадлежат към натуралистичния стил в турския фаянс, за който най-характерни тонове са червеното и тревистозеленото. Някои изследвачи считат, че това натуралистично течение е под влияние на италианския Ренесанс.¹² Фаянсовите съдове от този тип, с блестящи и живи цветове, са особено ценени в Запад.¹³ По наше мнение тоналните съчетания и изисканата рисунка на типа Дамаск ги правят възможни.

¹ Сrv. по-горе, стр. 111

² D. L. — Goldschmidt. Цит. съч., стр. 97; сrv. пак там купите на табл. XIV, E.

³ Сrv. по-горе, стр. 116 и бележките под линия.

⁴ Сrv. по-горе, стр. 120 — за № 36.

⁵ R. L. Hobson. Цит. съч., стр. 80, обр. 93; табл. XXVII, обр. 94.

⁶ E. Kühnel. Цит. съч., стр. 126, обр. 88.

⁷ H. Glück und E. Diez. Цит. съч., стр. 418.

⁸ Turkish Pottery. London, 1955, I.

⁹ Пак там, 2.

¹⁰ Пак там, 3.

¹¹ G. Migeon. Manuel. Стр. 224.

¹² Сrv. G. Migeon et A. B. Sakisian. Цит. съч., стр. 18; също Victoria & Albert Museum. A Picture Book..., London, 1929, Introduction.

¹³ Э. К. Кверфельдт. Цит. съч., стр. 120, 122. В увода към каталога на Виктория и Алберт музей (A Picture Book, 1929) тези съдове са определени като най-добри произведения на XVI в.

Върху един малък къс намираме групата от три цветчета, чиито стъбълца излизат от един кръг или елипса както върху № 32.

Особено интересен е един фрагмент от голям съд (№ 97), забележителен както с рисунката си — с мека уверена линия, — така и с изключително сполучливите съчетания на тоновете — кобалтово, гълъбовосиньо, бледосиньо, зелено и масленозелено. Това е единственият екземпляр с такива тонове между софийските. И по отношение на рисунката не намираме подобен съд между публикуваните фаянсови съдове. Може би и при този екземпляр в необичайните за турския фаянс мотиви, линия и тонове трябва да търсим силното влияние на Китай.

*

Разгледаните 97 фрагмента от фаянсови съдове се разпределят по форма така: блюда — 31; кани — 22; филджани — 18; купи — 7; капачета — 2; вази цилиндрични — 2; вазички — 2; неопределени форми — 13. Както се вижда, преобладават блюдата и каните.

По вид и датировка са застъпени всички основни известни типове турски фаянс, като се почне от края на XV в. и се дойде до края на XVIII в. Представени са следните видове:¹ ранен фаянс в синьо и бяло (т. нар. от някои автори „ранна Кютахия“) — от края на XV и първата половина на XVI в. (№ 35, 36 и др.); тип Дамаск — XVI и началото на XVII в. (№ 1—13, 25—29); фаянс в натуралистичен стил или тип Родос — XVI и XVII в. (№ 15—17, 23, 91—94); тип Златен рог — синьо и бяло — XVI и XVII в. (№ 22, 45—49); известен брой съдове, които носят явни белези на упадък и безстилие, могат да се отнесат към края на XVII и XVIII в. (напр. 21, 61—64); към т. нар. „късна Кютахия“ — произведения на гр. Кютахия през XVIII в. — със сигурност може да се отнесе един филджан (№ 82). Но навярно и други от малките съдчета са произведени там. Една част от материала засега трудно може да се датира и определи. Това са предимно дребните и неизразителни фрагменти.

Първият факт, който се налага на вниманието при разглеждането на тези материали, е големият брой на намерените фаянсови съдове. При това трябва да се има пред вид, че от общо 97 съда 74, т. е. голямата част, са намерени в един обект — вътрешния двор на хотел Балкан, — на едно сравнително малко пространство. Това изобилие на фаянсови съдове в София е още по-очевидно не само в сравнение с оскъдните находки, които се пазят в музеите на други градове у нас,² но и в сравнение с находките напр. в Букурещ. При разкопки в центъра на града в двора на стария дворец (Curtea Veche) са намерени незначителни фрагменти източен фаянс.³ Една цяла кана е намерена в Сучава, Румъния.⁴ Малко количество фаянсови фрагменти са намерени и при разкопките на турския квартал в Милет.⁵

Второто, което прави впечатление при опита да се класифицират и датират софийските находки, е, че при доста голямото разнообразие преобладаващата част се отнасят към XVI и първата половина на XVII в., при това екземпляри от най-високо качество. Това отговаря, от една страна, на времето на най-големия разцвет на фаянсовото производство в Турция и, от друга страна, на времето на най-голямото икономическо оживление в София през епохата на турското робство.⁶

Трети факт, който трябва да се подчертае, е, че между всички фаянсови находки няма нито един къс от архитектурна фаянсова декорация. Наистина бъдещи находки биха могли

¹ Названията са употребени условно.

² Сrv. в началото стр. 111. Считаме обаче, че при повече внимание към този вид материали броят на находките бързо ще порасне.

³ Săpăturile arheologice din sectorul Curtea Veche. Şantierul arheologic Bucureşti. Studii şi referate privind istoria României. I, Bucureşti, 1954, стр. 494, 496.

⁴ Şantierul arheologic Suceava-Cetatea Neamţului. SCIV, VI, 3—4, 1955, стр. 776.

⁵ K. Wulzinger, P. Wittek, Fr. Sarre. Das Islamische Milet. Berlin, 1935, стр. 79—80.

⁶ За положението на София през XVI и XVII в. вж. Г. Илчев. Сведения за град София през XVI в. Издания на семинарите при историко-филолог. фак. на университета, София, I, 1942, стр. 181—226; Д. Иширков. История на София през XVII в. Материали за историята на София, кн. III, София, 1912.

да опровергават това, но засега с голяма вероятност може да се приеме, че софийските турски постройки не са били украсени с фаянсови облицовки.¹

В заключение може да се каже, че находките от турски фаянсови съдове, които се явяват в София като импорти — по пътя на търговията — или като пренесено имущество на богати турци, са свидетелство за известен лукс в една епоха на резки класови противоречия. За времето от края на XV до началото на XVIII в. това е обяснимо във връзка с положението на София тогава като столица на бейлербейството. Тук са живеели висши турски сановници, тук са се съсредоточавали значителни богатства, заграбени от европейските владения на Турция. Притежание предимно на тази част от турското население са били навярно разкошните фаянсови съдове, високо ценени като произведения на изкуството.

Фаянсовите находки от вътрешния двор на хотел „Балкан“ имат значение и за определяне характера на жилищния квартал от тази епоха, разкрит на това място. Те свидетелствуват, че това е един богат квартал, населен по това време вероятно с небългарско население.

Софийските находки от фаянс, разкривайки една страна от материалната култура на града през епохата на турското робство, поставят София на първо място у нас по богатство на този нов за българската археология материал.

КАТАЛОГ²

Кани

1. Кана (табл. I и XI.) Цилиндрично високо гърло, слабо разширено в горния край, силно издуто и малко сплескано тяло, ниско пръстеновидно столче, дръжка с кръгло сечение — излиза под ръба на устието и се прибираща над най-издутата част на тялото. Бял фон, рисунка с черен контур, кобалтово, тюркоазно, бледовиолетово. Симетрично разположени растителни мотиви в една и съща композиция по гърлото и тялото. Палметообразни форми, запълнени с кобалтовосиньо, са обърнати по две една срещу друга със заострения си край. В тях оставени в резерв бели малки отворени цветчета. В белите полета наоколо по-големи и по-малки бледовиолетови цветчета с тюркоазно сърце. Покрай устието пояс с фестони, при основата на гърлото пояс с рибена кост и люспи, над столчето пояс с арабески. По дължината на дръжката две кобалтови ивици, между тях къси напречни черни чертички.

Вис. 19,5 см, диам. на гърлото 8 см, на столчето 7,5 см, деб. на стената 0,5 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 692.

2. Фрагмент от гърло на кана (табл. I). Бял фон, черен контур, кобалтово, тюркоазно, виолетово, сивозеленикаво. Под ръба на устието пояс с волути. Композиция на рисунката, подобна на тази на № 1 — срещуположни палметообразни кобалтови форми с тюркоазни цветчета в тях. Между тях стилизирани цветни мотиви в сивозеленикаво и виолетово.

7 см/6 см, деб. 0,3 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 732.

3. Фрагмент от гърло на кана (табл. I). Бял фон, кобалтово, тюркоазно. Цветен мотив в композиция, подобна на № 1 и № 2.

5 см/2,5 см, деб. 0,4 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 733.

4. Фрагмент от дръжка на кана (табл. I). Кръгло сечение. Бял фон, кобалтово. Две вертикални ивици външната страна, между тях напречни чертички.

Вис. 6 см, диам. 1,2 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 734.

5. Фрагмент от дръжка на кана (табл. I). Както № 4.

¹ В едно описание на София през 1878 г., направено от французина, доброволец в руските освободителски войски, Dick de Lonlay (A travers la Bulgarie. Souvenirs de guerre et de voyage par un volontaire au 26^e giment de cosaques du Don. Paris, 1888), авторът споменава, че минарето на Челеби джамия било украсено бески от теракота със син цвят, а джамията на Големия пазар — с полихромни релефи. Но тези сведения едва ли се отнасят за фаянсови облицовки. И при последните археологически проучвания на пл. „9 септември“ през 1958 г. около мястото, гдето се е намирала Челеби джамия, не се намери нито един къс облицовъчен материал.

² В описанието са избягнати общите за целия материал белези: зърнест порист чиреп, подглазурна рисунка, върху ангоба, прозрачна глеч. Към всеки съд са отбелязани съкратено местонахождението — Вътрешен двор на хотел „Балкан“, Тежка промишленост (изкопи за строеж на сградата), Центъра (изкопи за строеж на другите сгради на центъра), Топлопровод (изкопи по бул. Г. Димитров) — и инвентарният номер в Музея за история на София (МИС).

Вис. 6 см, диам. 1,2 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 735.

6. Фрагмент от гърло на кана (табл. I). Бял фон, черен контур. Шахматно разположени кобалтовосини и виолетови цветчета с тюркоазни сърца и гълъбовосини листа. Под устието пояс от фестонирани линии, оцветени в тюркоазно.

9 см/6 см, деб. 0,4 см.

Тежка промишленост, 1953 г. Инв. № МИС А 737.

7. Фрагмент от кана (табл. I). Бял фон със синкавоттенък по външната страна, зеленикав по вътрешната. Черен контур, кобалтово, сивозелено. Пояс от рибена кост и люспи в основата на гърлото, както при № 1, отворени цветчета с издължени листа, подобни на тези на № 6.

4,5 см/3,5 см, деб. 0,8 см.

Вътр. двор, 1956 г. Инв. № МИС А 738.

8. Фрагмент от долна част на кана (табл. I). Бял фон с розов оттенък, черен контур, кобалтово. Покрай столчето на дълното пояс с арабески, от който излизат в противоположни посоки кобалтови стъбълца с листа при основата.

7,5 см/5 см, деб. 0,6 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 739.

9. Фрагмент от гърло на кана (табл. II). Бял фон, рисунка с черно. Покрай устието пояс с шнуров орнамент. По гърлото еднакви шахматно разположени мотиви — стилизиран лентовиден облак.

7 см/7 см, деб. 0,3 см.

Вътр. двор, 1956 г. Инв. № МИС А 740.

10. Фрагмент от кана (табл. II). Бял фон, рисунка с черно и кобалтово. В основата на гърлото пояс с S-овиден орнамент и люспи, запълнени с кобалтово. Останалата повърхност покрита със същите мотиви в черно, както при № 9.

6,5 см/4,5 см, деб. 0,4 см.

Вътр. двор, 1956 г. Инв. № МИС А 741.

11. Фрагмент от гърлото на кана (табл. II). Бял фон, мотив „облак“ в два тона кобалтово.

4,5 см/3 см, деб. 0,5 см.

Вътр. двор, 1956 г. Инв. № МИС А 742.

12. Фрагмент от кана (табл. II). Бял фон, черен контур, кобалтово и тюркоазно. На вътрешната страна глечта има бледозеленикав оттенък. Пояс рибена кост в основата на гърлото. Издутата част на тялото покрита с люспест орнамент. В медальони, оградени с назъбени листа, люспите са оцветени кобалтово, а върху останалата част — тюркоазно.

5,5 см/9,5 см, деб. 0,5 см.

Тежка промишленост, 1953 г. Инв. № МИС А 743.

13. Фрагмент от кана (табл. II). Бял фон, черен контур, кобалтово. Люспест орнамент, както при № 12.

4 см/3,5 см, деб. 0,4 см.

Топлопроводът, 1954 г. Инв. № МИС А 744.

14. Фрагмент от каничка (табл. II). Кремавобял фон, черен контур, тюркоазно, доматеночервено. По вътрешната страна глечта със зеленикав оттенък. На фон от люспи, оцветени тюркоазно, е резервиран бял медальон, на който са симетрично разположени четири трилистни цветчета в доматеночервено в слаб релеф.

5,5 см/2 см, деб. 0,4 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 746.

15. Долна част на кана (табл. II). Бял фон, син контур, тюркоазно, доматеночервено. От един пояс с арабески около столчето на съда излизат наклонени в една посока стъбълца с цветчета и дълги заострени листа. Цветчетата сини, с релефни червени капки, листата тюркоазни.

Диам. 8 см, деб. 0,3—0,6 см.

Вътр. двор, 1956 г. Инв. № МИС А 747.

16. Фрагменти от кана (табл. II). Кремавобял фон, черен контур, тюркоазно, гълъбовосиньо, виолетово, доматеночервено. В основата на гърлото пояс от люспи. Около столчето на дълното пояс от арабески. Тюркоазни лалета с тъмновиолетови листа, по най-изпъкналата част на съда гълъбовосини отворени шипкови цветчета с доматеночервено сърце.

Диам. на столчето 7 см, деб. на стените на съда 0,3—0,5 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 748.

17. Фрагмент от гърло на кана (табл. II). Бял фон, черен контур, доматеночервено, тюркоазно, кобалтово. Покрай устието пояс от половинки цветчета, резервирани в бяло чрез запълване на полето с кобалтово. Червени тичинки. Под този пояс червено лале с тюркоазен лист.

4,5 см/3 см, деб. 0,3 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 749.

18. Горна част на каничка (табл. III). Бял фон, черен контур, тъмновиолетово. Кръгчета в шахматен ред. Между тях издължени лентовидни форми, подобни на листа или лентовидни облаци.

- Вис. 5,5 см, диам. на устието 3,5 см, деб. 0,4 см.
Тежка промишленост, 1953 г. Инв. № МИС А 812.
19. Гърло на каничка (табл. III). Бял фон, черен контур, синьо, тюркоазно. Върху запазената част дръжки с дълги листа. Тюркоазният цвят разлян на петна. Глеч кракле.
- Вис. 7,5 см, диам. 6,5 см, деб. 0,5 см.
Топлопроводът, 1954 г. Инв. № МИС А 754.
20. Фрагмент от каничка (табл. III). Бял фон, черен контур, тюркоазно. Листовидни заострени форми покрай ръба на устието и по рамото.
- 5,6 см/4 см, деб. 0,4 см.
Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 755.
21. Половина от долната част на каничка (табл. III). Кремавобял фон, черен контур, кобалтово. Листовидни форми между пояс от люспи и S-овиден пояс. След отчупването на дръжката и гърлото ръбовете са загладени.
- Вис. 5 см., диам. макс. 7,5 см, деб. 0,5 см.
Вътр. двор, 1956 г. Инв. № МИС А 821.
22. Фрагмент от гърло на кана (табл. III). Бял фон, кобалтово. Дребни цветчета с тънки дръжки и малки листа, оградени от листовидни форми, които образуват заострени елипси.
- 7 см/5,6 см, деб. 0,5 см.
Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 805.

Вази

23. Фрагмент от цилиндричен съд (табл. III и XII). Наситен гълъбовосин фон по външната страна, бял по вътрешната, рисунка с черно, бяло и светлосиньо-червено; последните два цвята в слаб релеф. Под ръба на устието пояс с плетеница, т. нар. „селджукска верига“. Бели лалета с червени капки и червени карамфили. В полето над тях „китайски облак“.
- Вис. 12 см, деб. 0,5 см.
Вътр. двор, 1956 г. Инв. № МИС А 756.
24. Фрагмент от долната част на цилиндричен съд (табл. III). Бял фон, черен контур, кобалтово, доматеночервено. Резервирани в бяло полуцветчета с червени тичинки.
- 5,5 см/2 см, деб. 0,4 см.
Вътр. двор, 1958 г. Инв. № МИС А 757.

Капачета

25. Капаче кръгло, с къса втулка и пъпковидна дръжка (табл. III). Бял фон, черен контур, кобалтово, тюркоазно. Стилизиран растителни мотиви, резервирани в бяло.
- Диам. 9 см, деб. 0,4 см. Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 697.
26. Капаче (табл. III). Форма както при № 25. Бледокремав фон, черен контур, тюркоазно, тъмновиолетово. Редуващи се кръгчета с виолетови полумесеци в тях и S-овидни тюркоазни форми. На дръжчицата спирала.
- Диам. 7,6 см, деб. 0,3 см.
Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 698.

Блюда

27. Дванадесет фрагмента от плитко блюдо с обърнат навън фестониран бордюру и ниско столче (табл. IV). Бял фон, кобалтово, тюркоазно, маслено зелено, бледовиолетово. По бордюра т. нар. орнамент „китайски вълни с перли“ (или спирални облаци) в кобалтово и маслено зелено. В тази рамка сложна композиция от цветя — едри разтворени цветове в яркочервено и тюркоазно, пъпки и полуцветчета, изящни тънки клончета и едри назъбени листа. На обратната страна на блюдото на равни разстояния снопчета от светлосини цветни пъпки на тънки дръжчици.
- Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 760.
28. Осем фрагмента от блюдо. Форма както на № 27 (табл. IV и XII). Бял фон, кобалтово, тюркоазно, маслено зелено, бледовиолетово. По бордюра „китайски вълни с перли“. В тази рамка тънки тюркоазни клончета лаврови (?) — със сивозелен контур и листа. Върху някои от листата бледовиолетови топчета. Покрай тях кобалтовосини нахвърлени клончета с остри листа. На обратната страна на блюдото сини цветчета.
- Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 761.
29. Фрагмент от средната част на блюдо (табл. IV). Черен контур, кобалтово, тюркоазно, бледовиолетово. Лале (?), бледовиолетово върху едро отворено цвете в кобалтово и тюркоазно.
- 10 см/6 см, деб. 0,7 см.
Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 762.
30. Фрагмент от бордюра на блюдо (табл. IV). Фестонирано. Бял фон, рисунка с разредено синьо. Спирала.
- 4 см/2,5 см, деб. 0,8 см.
Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 764.

31. Фрагмент от бордюра на блюдо (табл. IV). Фестонирано. Бял фон, черно, кобалтово. Спирални облаци.
- 7 см/5,5 см, деб. 0,8 см.
Тежка промишленост, 1953 г. Инв. № МИС А 763.
32. Фрагмент от блюдо (табл. IV). Кремавобял фон, черен контур, синьо, доматеночервено. На лицевата страна дребни сини цветчета с червено сърце, разположени ветрилообразно на тънки дръжчици. На обратната страна снопче от сини цветни пъпки.
- 4 см/3,5 см, деб. 0,6 см.
Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 788.
33. Фрагмент от бордюра на блюдо (табл. V). Гълъбовосин фон, черен контур, бяло, вислетско, маслено зелено. В пояса на бордюра букетчета от по две цветчета — бели с виолетови сърца и зелени листа. На обратната страна цветчета и китайски облак — дракон в черно.
- 10 см/3,5 см, деб. 0,5 см.
Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 765.
34. Два фрагмента от средната част на голямо блюдо (табл. V и XII). Бял фон с бледозелен оттенък, кобалтово и тюркоазно. Лозови клонки с листа и гроздове.
- 12,5 см/9,5 см и 5,5 см/5,3 см, деб. 0,8 см.
Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 766.
35. Фрагмент от средната част на блюдо (табл. V). Бял фон, синьо и светлотюркоазно. Отворено цветче в центъра на многогълно поле, получено от еднопосочно разположени дръжчици с полулиста — „грахови листа“, които образуват т. нар. мотив „въртяща се мелница“. Листата и цветчето оставени бели.
- 4 см/3,5 см, деб. 0,5 см.
Вътр. двор, 1956 г. Инв. № МИС А 767.
36. Фрагмент от голямо блюдо (табл. V и XIV). Бял фон със синкав оттенък, рисунка с кобалтово по външната и вътрешната страна. Преплетени клонки с едри разтворени многолистни цветове и трилистни и запетайковидни листа.
- 12 см/10 см, деб. 1,3 см.
Центърът, 1953 г. Инв. № МИС А 768.
37. Фрагмент от бордюра на блюдо (табл. V). Бял фон, два тона синьо. Клонче с дребни цветчета с по-тъмен контур.
- 3,2 см/2 см, деб. 0,6 см.
Вътр. двор, 1956 г. Инв. № МИС А 769.
38. Фрагмент от блюдо (табл. V). Бял фон, кобалтово. Преплетени клончета с цветчета — от двете страни на съда.
- 3 см/2 см, деб. 0,5 см.
Вътр. двор, 1956 г. Инв. № МИС А 770.
39. Два фрагмента от голямо блюдо (табл. V). Бял фон, два тона синьо. Фестонирана линия, стилизирани цветчета. На обратната страна дребни цветчета.
- 7,3 см/6,2 см и 6 см/5 см, деб. 0,6—0,8 см.
Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 771.
40. Фрагмент от блюдо (табл. V). Бял фон, два тона синьо, по-тъмното за контур. Растителни мотиви по двете страни на съда.
- 4,5 см/3 см, деб. 0,5 см.
Вътр. двор, 1956 г. Инв. № МИС А 772.
41. Фрагмент от блюдо (табл. V). Бял фон, кобалтовосиньо. По вътрешната страна растителен мотив на бяло поле, спирали; по външната стилизирано цвете.
- 6 см/3,5 см, деб. 0,6 см.
Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 773.
42. Фрагмент от блюдо (табл. VI). Бял фон, два тона кобалтово. По горната страна сини елипси, в тях в резерв бели клончета. По долната прави и фестонирани линии и растителни мотиви.
- 5,5 см/5 см, деб. 0,6 см.
Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 774.
43. Фрагмент от дъно на блюдо (табл. VI). Бял фон, рисунка със синьо. Неясен растителен мотив.
- 6 см/6 см, деб. 1 см.
Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 775.
44. Фрагмент от блюдо (табл. VI). Бял фон, рисунка с два тона синьо. Запълнен със спирали кръг, в който са разположени отворени цветчета. Рисунката с тънка линия, цветята и листата допълнително очертани с широка ивица. На обратната страна на блюдото малки цветчета.
- 13,5 см/7 см, деб. 0,8 см.
Топлопроводът, 1954 г. Инв. № МИС А 782.
45. Блюдо (табл. VI и XIII). Плитко, равно, с ниско столче, ниска стена с надебелен заоблен ръб. Бял фон, кобалтово в два тона и наситено тюркоазно. На горната (външна) повърхност на блюдото концентрично разположени пояси от дребни цветчета, обиколени с кръг с люспи. На четири места по края на кръга и в центъра едри

кобалтови цветове. Между тях се издават четири тюркоазни лалета. По ръба на блюдото кобалтови пъпки. На обратната страна симетрично разположени кобалтови цветове.

Диам. 20,5 см, в. 3,7 см.

Двата големи фрагмента, по които е реставрирано блюдото, са намерени на различни места в Центъра — 1953 г. Инв. № МИС А 693.

46. Фрагмент от блюдо, подобно на № 45 (табл. VI). За разлика от № 45 люспите на лицевата страна са рисувани с кобалтово и тюркоазно, а на обратната страна има лотосовидни цветове с тънки дръжки и тесни, заострени листа.

12,5 см/11,5 см, деб. 0,7 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 694.

47. Фрагмент от блюдо, подобно на № 45 и 46 (табл. VI).

3,3 см/2,5 см, деб. 0,5 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 695.

48. Фрагмент от блюдо, подобно на горните (табл. VI). Цветчетата на лицевата страна с клонки. На обратната страна по-едро трилистно цветче.

5,5 см/4,5 см, деб. 0,5 см.

Центърът, 1953 г. Инв. № МИС А 696.

49. Фрагмент от дълбоко блюдо с обърнат навън бордюрът (табл. VI). Бял фон, два тона кобалтово. На вътрешната страна по бордюра кобалтова ивица, в която са оставени бели стилизирани растителни мотиви, подобни на лулички. В долния край на стената ивица с люспи. На външната страна на съда преплетени клончета с лотосовидни цветове.

13,5 см/6 см, деб. 0,7 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 904.

50. Фрагмент от блюдо (табл. VII). Сивобял фон, черен контур, синьо. По вътрешната страна зъбчат орнамент. По външната страна стилизирани клончета с дребни листа.

5,7 см/4,5 см, деб. 0,7 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 789.

51. Фрагмент от дъно на блюдо (табл. VII). Жълтеникав фон, рисунка с два тона разляно синьо. Назъбен лист.

5,5 см/2,5 см, деб. 0,8 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 779.

52. Фрагмент от блюдо (табл. VII). Черен контур, сиво и зелено, доматеночервено на релефни капки. Назъбен лист.

4 см/1,6 см, деб. 0,6 см.

Топлопроводът, 1954 г. Инв. № МИС А 780.

53. Фрагмент от бордюрът на блюдо (табл. VII). Кафяв контур, зелено, доматеночервено. Стилизирани листа и цветче.

4 см/3 см, деб. 0,7 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 776.

54. Фрагмент от бордюрът на блюдо (табл. VII). Зеленикав фон, черен контур, два тона зелено. Наклонени пояси.

5 см/3 см, деб. 0,8 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 778.

55. Фрагмент от бордюрът на блюдо (табл. VII). Бял фон, черен контур, два тона зелено. Наклонени ивици.

3,5 см/2,6 см, деб. 0,7 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 777.

56. Фрагмент от блюдо (табл. VII). Кремавобял фон, черно, кобалтово, зелено, керемидено. Снопче от дръжки на растение.

6,2 см/4,5 см, деб. 0,7 см.

Вътр. двор, 1956 г. Инв. № МИС А 781.

57. Фрагмент от блюдо с обърнат навън бордюрът (табл. VII). Бял фон, рисунка със синьо и кафяво. Успоредни линии, стилизирани клончета.

5,5 см/5 см, деб. 0,9 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 784.

Купи

58. Фрагмент от купа (табл. VII). Кремавобял фон, черен контур, кобалтово и тюркоазно. Триъгълно поле с кръгче в него, издължен лист.

6,3 см/4,5 см, деб. 0,4 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 799.

59. Фрагмент от купа (табл. VII). Кремав фон, кобалтово, тюркоазно. Многолистен цвят в овално поле.

2,5 см/2,5 см, деб. 0,3 см.

Неизвестно местонахождение. Инв. № МИС А 811.

60. Фрагмент от купа (табл. VII). Бял фон, кобалтовосиньо. На вътрешната страна на съда триъгълно поле с резервирани в бяло листовидни форми. На външната — клонче с дребни листа.

4,5 см/3 см, деб. 0,4 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 808.

61. Фрагмент от купа (табл. VII). Синкавобял фон, рисунка със синьо. Под ръба на купата мрежест пояс с сиво-синевидни полета с цветче в тях. Под пояса отворено цветче.

6,5 см/4 см, деб. 0,5 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 810.

62. Фрагмент от купа (табл. VII). Синкавобял фон, рисунка с разляно синьо. Клонче.

4,7 см/3,5 см, деб. 0,3 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 806.

63. Купичка (табл. VII). Запазена по-голямата част, нагрошена. Бял фон, украса със синьо. Бордюрът и дъното очертани с двойни концентрични линии по външната и вътрешната страна. Безформени петна по външната и вътрешната страна.

Диам. 12 см, вис. 5,5 см, деб. 0,3 см.

Неизвестно местонахождение. Инв. № МИС А 813.

64. Фрагмент от купа (табл. VII). Бял фон, украса със синьо. По външната и вътрешната страна двойни кръгове, стилизирани листа.

5,5 см/5 см, деб. 0,4 см.

Неизвестно местонахождение. Инв. № МИС А 807.

Филджани

65. Фрагмент от филджан (табл. VIII). Бял фон, черен контур, виолетово, тюркоазно. На вътрешната страна под бордюра триъгълни виолетови полета с полуцветчета в тях, резервирани в бяло. Под тях отворени тюркоазни цветчета и пъпки на тънки дръжчици. На външната страна виолетови цветчета.

6 см/5 см, деб. 0,4 см.

Неизвестно местонахождение. Инв. № МИС А 800.

66. Фрагмент от филджан (табл. VIII). Кремавобял фон, черен контур, виолетово, тюркоазно. На външната страна отворено цветче.

3,2 см/2,7 см, деб. 0,4 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 814.

67. Фрагмент от филджан (табл. VIII и XIV). Бял фон, черен контур, виолетово, тюркоазно. По вътрешната страна под бордюра триъгълни виолетови полета. От дъното излизат наклонени тънки дръжчици с виолетово цветче между тюркоазни сърцевидни листа. По външната страна клончета с пъпки и листа в черно.

Вис. 5 см, деб. 0,3 см.

Центърът, 1953 г. Инв. № МИС А 816.

68. Дъно и фрагмент от стената на филджан (табл. VIII). Кремавобял фон, черен контур, виолетово, тюркоазно. На вътрешната страна в центъра на дъното трилистно виолетово цветче в кръг, от който излизат тънки дръжчици. Под бордюра тюркоазни и виолетови ъгли. На външната страна клончета с черно.

Диам. на дъното 5 см; фрагмент 3,5/3,5 см, деб. 0,3 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 815.

69. Фрагмент от филджан (табл. VIII). Кремаворозов фон, черен контур, тюркоазно, бледовиолетово. Виолетови пъпки под ръба на устието, между тях тюркоазна елипса, до нея тънка дръжчица вероятно на цветче.

5 см/4 см, деб. 0,3 см.

Вътр. двор, 1956 г. Инв. № МИС А 707.

70. Дъно на филджан (табл. VIII). Кремав фон, синьо, доматеночервено. Сини кръгове около дъното по външната и вътрешната страна. На вътрешната страна в центъра три червени капки, на външната една.

Диам. 5,2 см, деб. 0,2 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 713.

71. Фрагмент от филджан (табл. VIII). Бледорозов фон, черен контур, доматеночервено, тюркоазно. По външната страна, в полета, оградени с черно, отворени червени цветчета с тюркоазно сърце.

Диам. 7,5 см, деб. 0,3 см.

Вътр. двор, 1956 г. Инв. № МИС А 715.

72. Дъно на филджан (табл. VIII). Бял фон със сив оттенък, разводненочерен контур, синьо, тъмновиолетово. В центъра отворено цветче в син кръг, от който се издават радиално снопчета от по три тънки дръжчици.

Диам. 6 см, деб. 0,3 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 706.

73. Дъно на филджан (табл. IX). Кремаворозов фон, рисунка със синьо. На вътрешната страна сложна розета, съставена от радиално разположени тесни листчета, между тях фестонирана линия. На обратната страна на дъното четири знака във форма на буква З.

Диам. 6 см, деб. 0,2—0,4 см.

Вътр. двор, 1956 г. Инв. № МИС А 709.

74. Фрагмент от дъно на филджан (табл. IX). Кремавобял фон, два тона синьо, по-тъмно за контур. Дъното е кръг, огражда сложна розета, съставена от заострени листа, между тях други с фестониран край. На обратната страна на дъното квадрат, разделен на четири. Две диагонално разположени полета, мрежесто заштриховани. Външният ъгъл на едното бяло поле очертано запълнено със синьо квадратче. Около столчето личи начало на радиални ивици по външната страна.

Диам. 5,5 см, деб. 0,3 см.

Вътр. двор, 1956 г. Инв. № МИС А 710.

75. Дъно на филджан (табл. IX). Синкавобял фон, рисунка със синьо. На вътрешната страна кръг и външна розета, съставена от двоен ред листенца. Полето заштриховано. По външната страна около столчето скачени завитки. На дъното правоъгълниче, образувано от няколко пресечени чертици.

Диам. 5,5 см, деб. 0,3 см.

Топлопроводът, 1954 г. Инв. № МИС А 708.

76. Половина от дъно на филджан (табл. IX). Бял фон, рисунка със синьо. На вътрешната страна съд с тесно високо гърло и сферично тяло. До него неясна форма. На обратната страна в центъра на дъното кръгче.

Диам. 5 см, деб. 0,2 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 716.

77. Фрагмент от дъно на филджан (табл. IX). Кремав фон, рисунка със синьо. На вътрешната страна цветна роза (?) — с дръжка и листа. На обратната страна на дъното неправилен правоъгълник с кръгче в него.

Диам. 5 см, деб. 0,3 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 711.

78. Дъно и фрагменти от стените на филджан (табл. IX). Бял фон, рисунка със синьо. По външната страна клонче със сърцевиден лист. На дъното спирала, на вътрешната страна на дъното розета.

Деб. 0,2 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 714.

79. Фрагмент от филджан (табл. IX). Около една трета част от съдчето. Кремвобял фон, разляно синьо. Неясни растителни мотиви.

Вис. 5,5 см, деб. 0,3 см.

Неизвестно местонахождение. Инв. № МИС А 719.

80. Фрагмент от филджан (табл. IX). Бледокремав фон, черен контур, бледозелено, червено. Шахматно разположени цветни мотиви.

4 см/2,7 см, деб. 0,3 см.

Топлопроводът, 1954 г. Инв. № МИС А 724.

81. Фрагмент от филджан (табл. IX). Кремав фон, черно, тъмновиолетово. По външната и вътрешната страна пояс със спирали. На външната страна отворено цветче в кръг. Листчетата и полетата между тях заштриховани.

6,5 см/5,6 см, деб. 0,3 см.

Вътр. двор, 1956 г. Инв. № МИС А 718.

82. Филджан (табл. IX и XIV). Кремаворозов фон, черен контур, жълто, синьо, розово, тъмновиолетово, тюркоазно. На вътрешната страна на дъното клонче със сини листа и жълто цветче. Външната повърхност е разделена на жълти, розови и сини ивици. В розовите полета клончета с тъмновиолетови цветове и тюркоазни листи. На обратната страна на дъното четири пресечени чертици.

Вис. 4,2 см, деб. 0,2—0,5 см.

Тежка промишленост, 1953 г. Инв. № МИС А 720.

Вазички

83. Вазичка (табл. X). Почти сферично малко сплескано тяло с пръстеновидно столче и слабо извит наръб на устието. Тюркоазно.

Вис. 5 см, диам. на отвора 2,8 см, деб. 0,3.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 817.

84. Вазичка както № 84 (табл. X). Светло кобалтово.

Вис. 4 см, диам. на отвора 2,5 см, деб. 0,3 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 818.

Фрагменти от съдове с неясна форма

85. Фрагмент от висок съд (табл. X). Бял фон, рисунка в два тона синьо. „Чинтамини“, под него част от неясен орнамент.

4,5 см/4,6 см, деб. 0,7 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 786.

86. Фрагмент от висок съд (табл. X). Бял фон, на вътрешната страна с бледозеленикав оттенък, черен кобалтово. Палметообразен мотив, резервиран в бяло на кобалтово.

4,3 см/2,3 см, деб. 0,3 см.

Тежка промишленост, 1953 г. Инв. № МИС А 699.

87. Фрагмент от съд (табл. X). Бял фон, два тона кобалтово, тюркоазно. На външната страна разтворено стилизирано цветче.

3 см/1,5 см, деб. 0,4 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 793.

88. Фрагмент от съд (табл. X). Бял фон, два тона кобалтово, тюркоазно. Стилизирани цветни мотиви от външната страна.

4,5 см/3 см, деб. 0,4 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 792.

89. Фрагмент от съд (табл. X). Бял фон, черен контур, кобалтово, тюркоазно. Стилизирани цветни мотиви от външната страна.

6 см/5 см, деб. 0,3 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 801.

90. Фрагмент от съд (табл. X). Бял фон, черен контур, кобалтово, тюркоазно. Стилизиран мотив.

2,5 см/3 см, деб. 0,5 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 802.

91. Фрагмент от съд (табл. X). Бял фон, черен контур, тревистозелено, доматиночервено. Растителен мотив.

3,5 см/1,8 см, деб. 0,4 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 753.

92. Фрагмент от съд (табл. X). Бял фон, черен контур, тревистозелено, синьо. Цветче с дълги листа.

3,5 см/2 см, деб. 0,6 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 752.

93. Фрагмент от съд (табл. X и XIV). Бял фон, черен контур, синьо, червено. Цвете — лале (?) — тънки оленчати стълбца.

6 см/4,5 см, деб. 0,4 см.

Топлопроводът, 1954 г. Инв. № МИС А 751.

94. Фрагмент от съд (табл. X). Кремавобял фон, син контур, синьо, тюркоазно, доматиночервено, Зюмбюл.

3 см/2 см, деб. 0,3 см.

Вътр. двор, 1956 г. Инв. № МИС А 790.

95. Фрагмент от съд (табл. X). Бял фон, черен контур, кобалтово, доматиночервено. Трицветно букетче, резервирано в син кръг.

3,5 см/2,7 см, деб. 0,5 см.

Вътр. двор, 1956 г. Инв. № МИС А 791.

96. Фрагмент от малко съдче (табл. X). Бял фон, кобалтово. Отворени цветчета на тънки дръжки.

4 см/2 см, деб. 0,5 см.

Вътр. двор, 1956 г. Инв. № МИС А 822.

97. Дъно на голям дебелостенен съд със столче (табл. X и XIV). Бледосиньо-зелен фон, масленозелен контур, кобалтово, гълъбовосиво. Венец от назъбени листа, резервиран в основния цвят. Полето покрито с кобалтово в релеф. В средата стилизиран лотусов цвят.

Диам. 14,5 см, деб. до 1,5 см.

Вътр. двор, 1955 г. Инв. № МИС А 795.

TURKISH FAIENCE FROM SOFIA

M. STANCHEVA

(Summary)

A considerable number of fragments of Turkish faience vessels have been discovered in the course of excavations in the centre of Sofia during the past few years. Most of them have been found during the investigation of a living quarter from the time of the Turkish yoke, discovered in the inner courtyard of the „Balkan“ Hotel, east of the ancient „Sveti Georgi“ Church. These faience vessels, imported no doubt into Sofia as merchandise or personal property, are of significance for supplementing the picture of the economic and communal life during the period from the XVth to the XVIIIth century. They also constitute the first collection of Eastern faience gathered archaeologically in Bulgaria.

The author briefly discusses certain points concerning the origin, type and date of Turkish faience, with reference to the more important studies in this field.

Ninety seven specimens are examined, grouped according to their shape: pitchers, vases, plates, coffee cups and fragments of undefined shape. For each of these groups an attempt has been made to classify the finds according to type and date whenever possible.

Among the pitchers (Nos 1—22) there prevail the Damascus type (the names of types are used in a conventional manner without reference to the actual place of manufacture) which are mainly dated to the XVIth century. The naturalist style in Turkish faience is represented only by a couple of specimens (Nos 15 and 16). A few fragments of smaller pitchers (Nos 18—21) by their ornamentation and technical imperfection should be attributed to the time of the decline in faience production.

The cylindrical flower vessels which are typical of Turkish faience are represented by only two fragments. Two small lids have also been found (Nos 25 and 26).

The number of plate fragments (Nos 27—57) is the largest. Among them are highly artistic specimens of the Damascus type with exquisitely conventionalized leaves, flowers and branches (e. g. Nos 27 and 28), plates with motifs in white and blue, typical of Chinese and Persian ornamentation, some of them very early — dating from the end of the XVth century (e. g. No. 36). A magnificent plate, almost intact, and several fragments belong to the so-called Golden Horn type. A critical survey is made of the views on the date and origin of this type of faience.

Some of the bowls (Nos 58—64) belong to the good period of Turkish faience, being attributed by their colouring to the Damascus type or to white-and-blue faience; others, however, owing to their uneven glaze, splashed colours and simplified and coarse motifs may be attributed to the period of faience decline — the XVIIIth century.

The number of Turkish coffee cups found is considerable (Nos 65—78). These diversified and interesting small vessels have been neglected in almost all studies of faience so far. Some of the Sofia cups repeat the motifs encountered on large vessels of the Damascus type, but without their most characteristic colour — cobalt blue. They can be dated to the end of the XVIIth and the beginning of the XVIIIth century. Another group of cups are drawn in pale blue. Typical of them are the signs — marks on their bottom. Only a gaudily decorated cup (No. 82) may be attributed with greater certainty to the production of the town of Kiutakhia of the XVIIIth century but probably other later Sofia specimens were also manufactured there.

Among the fragments of vessels of undefined shape there is an interesting thick bottom (No. 97) executed in harmonious blue and green colours and with a soft ornamental line of the drawing.

The examination of the material shows that all the basic types of Turkish faience are represented in Sofia — the so-called Early Kiutakhia in white and blue, Damascus, Rhodes, Golden Horn and Late Kiutakhia. This indicates the supply of faience vessels to Sofia throughout the period of the development of Turkish faience, both during its flourishing and its decline from the XVth to the XVIIIth century. The abundance and variety of these vessels may be explained by the position of Sofia as capital of the Rumeli beylic and as a lively artisan and commercial centre. Amongst the finds there are specimens of the highest quality.

Not a single fragment of architectural faience for covering façades of buildings has been found. There are grounds to suppose that the Turkish public buildings in Sofia were decorated with faience.

Таблица I. Фаянс от София
Table 1. Faience from Sofia

Таблица II. Фаянс от София
Table 2. Faience from Sofia

18

19

20

21

22

23

24

25

26

Таблица III. Фаянс от София
Table 3. Faience from Sofia

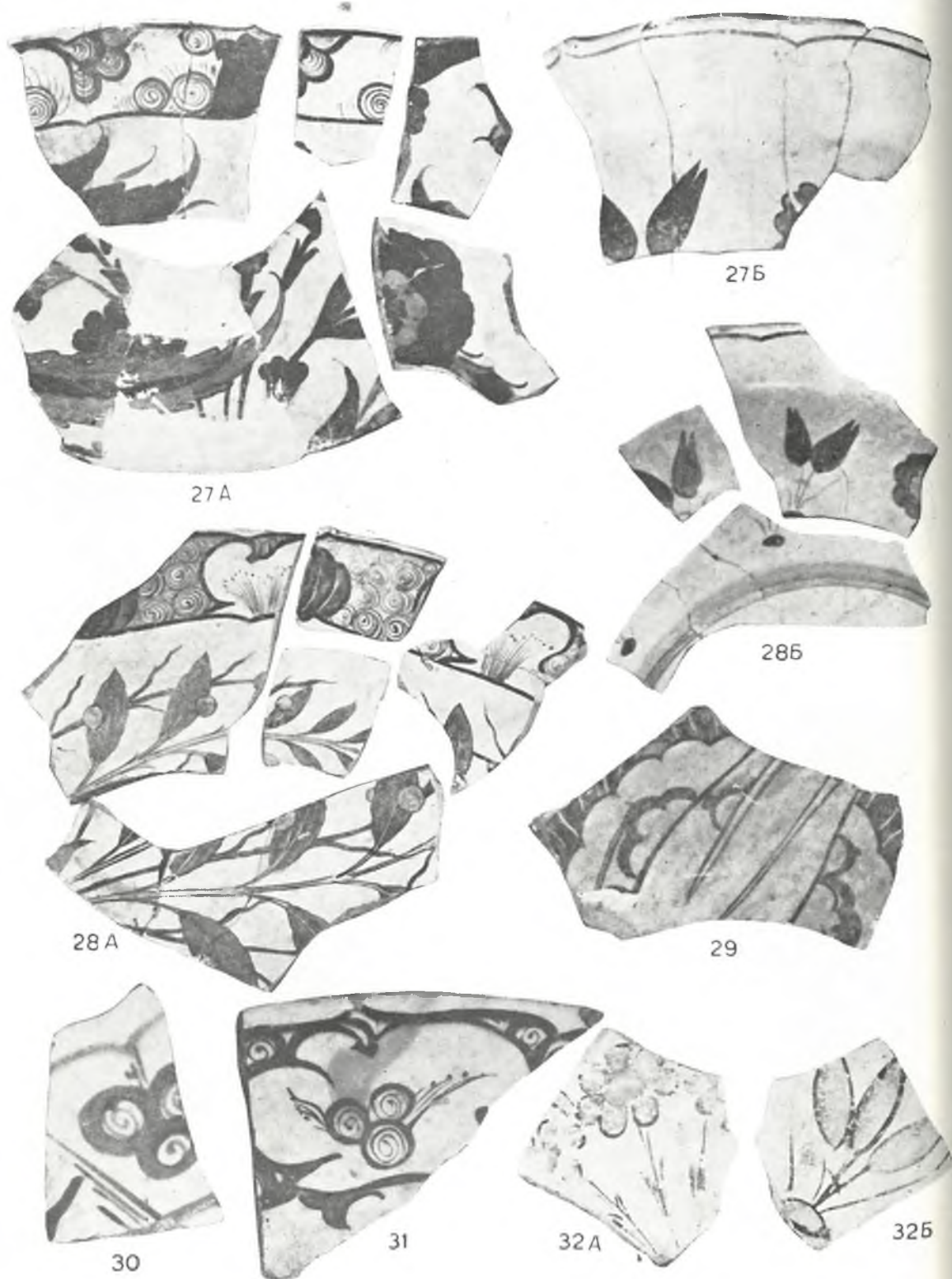

Таблица IV. Фаянс от София
Table 4. Faience from Sofia

Таблица V. Фаянс от София
Table 5. Faience from Sofia

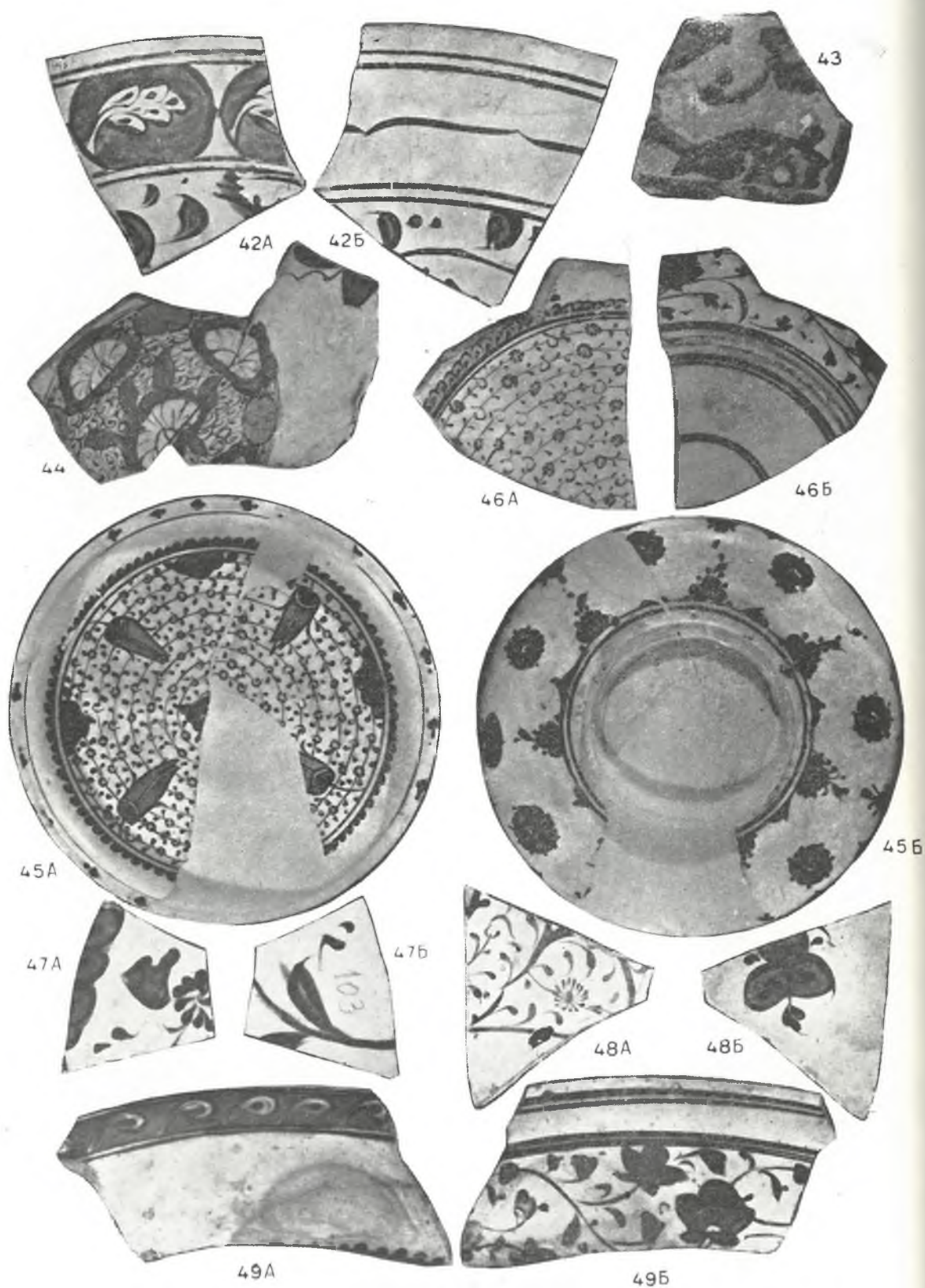

Табл. VI. Фаянс от София
Table 6. Faience from Sofia

Таблица VII. Фаянс от София
Table 7. Faience from Sofia

65A

65B

67

66

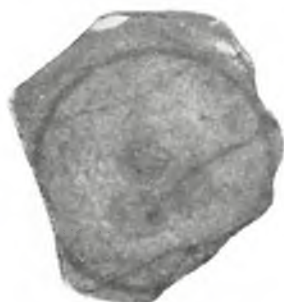
68A

68B

69

70

71

72

Таблица VIII. Фаянс от София
Table 8. Faience from Sofia

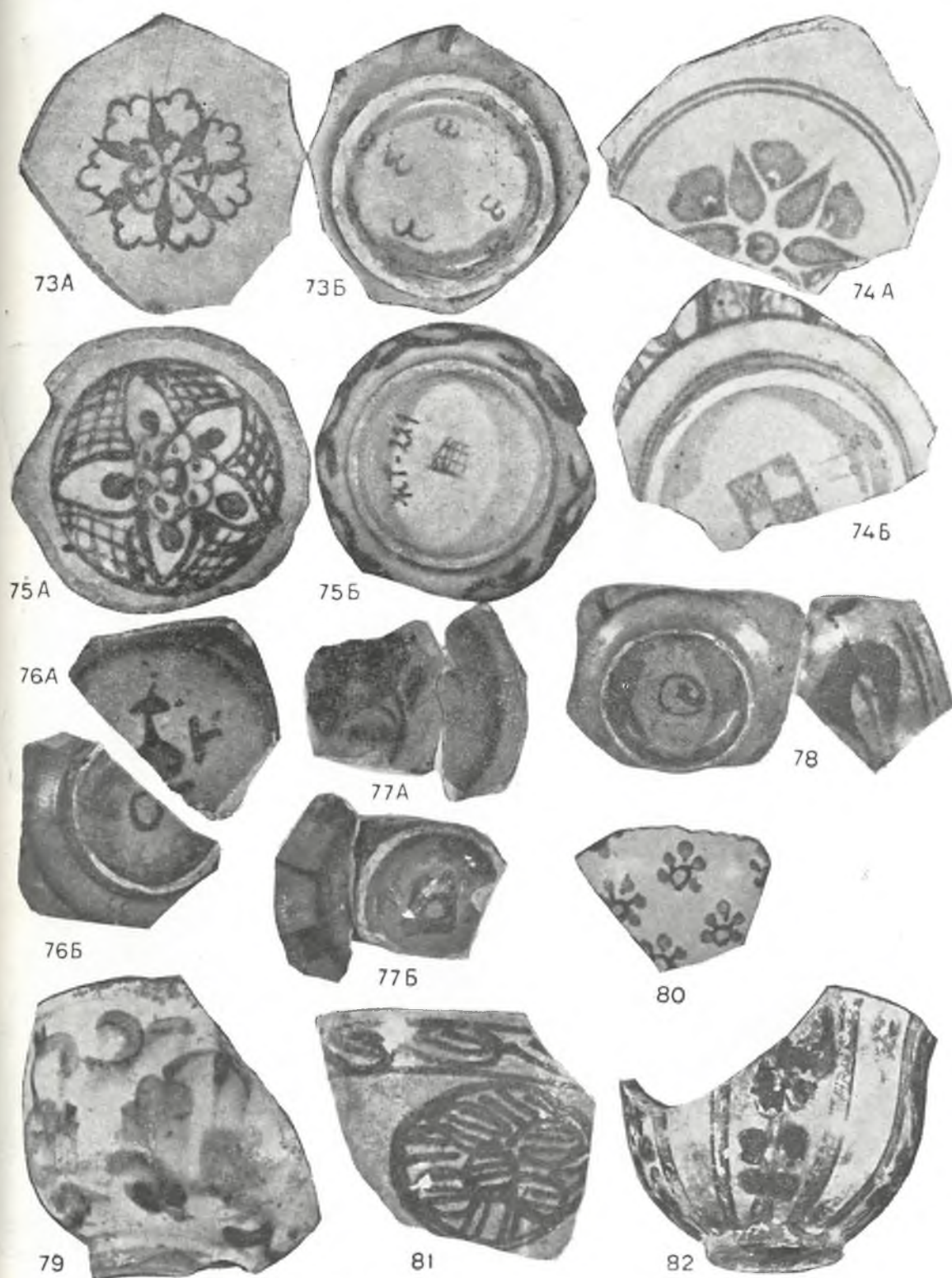

Таблица IX. Фаянс от София
Table 9. Faience from Sofia

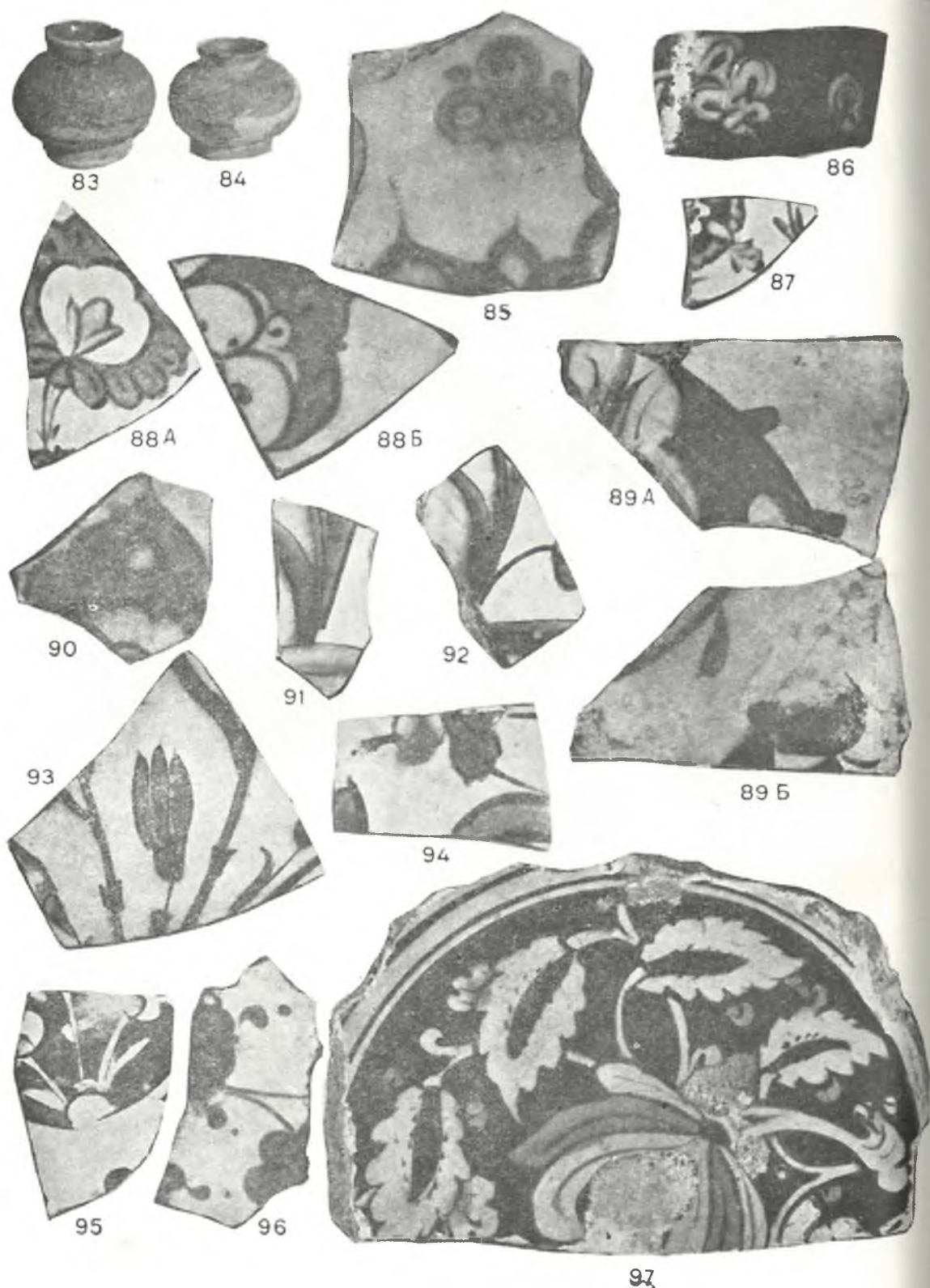

Таблица X. Фаянс от София
Table 10. Faience from Sofia

Снимките са направени от Александър Бирюков
Photographs taken by Alexander Biriukov

Таблица XI. Фаянс от София
Table 11. Faience from Sofia

Табл. XII. Фаянс от София
Table 12. Faience from Sofia

454

456

Табл. XIII. Фаянс от София
Table 13. Faïence from Sofia

36 A

82

97

67

93

Табл. XIV. Фаянс от София
Table 14. Faience from Sofia

Рисунките са направени от Андромаха Аргирова
Sketches drawn by Andromaha Argirova

ЗА „СУЛТАНИТЕ“ И САРАЯ ВЪВ ВЪРБИЦА

Стамен Михайлов

I. Исторически сведения за Гираите.

През епохата на турското владичество се извършват значителни промени в етническия облик на нашата страна. Било чрез колонизация, било чрез насилствено потурчване някои области променят коренно населението си. Такава дълбока промяна е претърпяла и областта Герлово, в която през XVII в. се настаняват прокудените от Крим потомци на татарските султани — Гираите.¹

Вероятно през XVII в. областта Герлово е била дадена като феодално владение на преселените в България потомци на кримските султани. В качеството си на съюзници на Турция² татарите от Крим често са нахълтвали в България. Техните походи имали винаги опустошителен характер.

През 1768 г. Крим бива отстъпен на Русия и татарската имиграция в България се засилва. В Герлово обаче татарите се настанили още преди тази дата. В една султанска заповед от края на декември 1697 г. се съобщава до кадията в Шумен, че „кримският султан Кирай, наследник на големи султани“ може да посети владенията от него села в Шуменско, които били султански хасове.³ За върбишките султани съобщава и един ферман от котленския архив от 1741 г., където се говори за съществуващи спорове между върбишкия султан Аслан Гирай, от една страна, и с. Алаклизе, от друга.⁴ Посочените документи опровергават твърдението, че кримските султани били дошли във Върбица в 1795 г.⁵ Това твърдение не се подкрепя от никакви източници. С друга султанска заповед от м. октомври 1799 г., отправена до Мехмед Гирай султан „от джингиските султани“, се забранява на последния да живее и дори да посещава от време на време чифлика си, който се намирал в Шуменско. Този отказ се мотивира с факта, че Мехмед Гирай не се ползвал с добро име сред населението и че, както се виждало от отправените до султана илями, пребиваването му в този чифлик или отиването му от време на време там заплашвало „спокойствието на населението и добрия вървеж на работите в страната“. „Отсега нататък — се казва в този документ — волята ми е да живееш в чифлика си (останал) от твоите прадеди във Виза и да не стъпваш в поменатия чифлик в Шуменско.“⁶ От тази султанска заповед става ясно, че Гираите са живели първоначално във Виза и в други градове и села в Източна Тракия, гдето те са получили и първите султански хасове след преселването си от Крим. След Кючуккайнарджий-

¹ По-подробно за Гираите в България вж.: П. Миятев. Потомки кримских Гиреев в некоторых частях Болгарии в XVIII — XIX вв. Ученые записки Института славяноведения, т. XVI, 1958, стр. 288—303.

² Кримските татари признават турската власт още при завоевателя на Цариград Мохамед II. Срв. М. Дринов. Историческо осветление върху статистиката на народностите в източната част на Българското княжество. Плов., VII, 1884, стр. 11.

³ Документи за българската история. III, № 71. София, 1940, стр. 31.

⁴ К. Иречек. Пътвания по България, Пловдив, 1899, стр. 885.

⁵ А. Василев. Материали за тревненските народни майстори-строители и резбари. ИИГА, III — IV, 1952, стр. 242, 245.

⁶ Документи. III, стр. 49, № 97.

Известия на Археологическия институт, кн. XXIII

ския мир в 1774 г. кримските татари започнали масово да се изселват от Крим и да идват в България. Към края на XVIII в. върбишките детронирани султани, възползували се от слабостта на империята, надигат глава срещу Портата.

В един султански ферман от 31 януари 1793 г., адресиран до великия везир Ебу Бекир паша, главен генерал-губернатор (валия) на румелийските вилаети, като се съобщава за съществуващо разногласие между кърджалийските разбойнически шайки (тегли ешкиаси), същевременно се отбелязва, че едни от тях смятали да се отправят към Албания, гдето положението на империята било най-разклатено, а други били на мнение да се присъединят към воюващите „джингизхански принцове“ в околността на Шумен.¹ Иречек съобщава, че към 1799 г. един от върбишките султани застанал начело на кърджалийска войска и потеглил срещу Шумен. Същият султан влязъл в споразумение с Пазвантооглу, с когото устроил разговор срещу цариградския султан. В споразумението се предвиждало върбишкият султан да се възкачи на цариградския престол, а Пазвантооглу да му стане пръв помощник, като заемат високата длъжност велик везир.² За съюза между татарските султани от Върбица и най-върлия противник на Портата — Пазвантооглу — се говори и в дипломатическата преписка на австрийското външно министерство с Турция. Така в един рапорт на австрийския дипломатически представител в Цариград от 27 декември 1797 г. се казва, че Пазвантооглу при обсадата на Силистра бил привлякъл на своя страна и едного от татарските султани.³ В едно предложение, направено в 1801 г. до Френската република, Пазвантооглу обещава да съдействува с всички сили на едно проектирано нападение срещу Отоманската империя при условие, че Френската република му осигури провинция, гдето под закрилата на френските закони да живее свободно заедно с „Чингиз Мехмед Гирий султана“.⁴ За неприязненото отношение на върбишките султани към Портата и за съюза им с Пазвантооглу съобщава и Софроний Врачански,⁵ който пише, че султанът във Върбица се възгордял от своите победи и не искал да се подчинява на везира. По тая причина везирят заповядал да съборят палата му. Султанът избягал в Русия, гдето стоял шест години. След завръщането си в България, той възобновил палатите си.

От приведените свидетелства става ясно, че върбишките султани са били действително противници на Портата, която се е явявала пречка в осъществяването на техните стремежи към независимост и откъсване от централната власт. Интересите на тези местни владетели временно съвпаднали с интересите на българското население, което по съвсем други причини водело борба срещу Отоманската империя. Ето защо върбишките султани се явявали понякога и закрилници на експлоатираното от тях население. Обявявайки се за негови защитници, те в същност се стремели да запазят своето положение на независими феодали. Многозначителен е фактът, че тези султани без държава се опитвали да запазят своето привилегировано положение не чрез преклонение пред властта на цариградския султан, както правели най-често феодалните владетели, а чрез борба срещу тая власт. В борбата били увличани както недоволните ленни владетели, така и българското население.⁶

Както изглежда, първите преселници от Крим се настаняват не в Североизточна България, а в Югоизточна Тракия, главно около Сливен и Ямбол. Това станало през XVI в., когато Алт Гирий, брат на Ислям Гирий, се оттеглил от престола на кримските султани и се преселил в Ямбол, гдето и прекарал последните дни от живота си.⁷ Едновременно с това кримският хан Гаази Гирий бил направен наместник на Силистра и по такъв начин кримските татари стъпили на долното течение на р. Дунав. Към 1771 г. в Шумен пристигнал детрони-

¹ Д. И хчиев. Турски държавни документи за кърджалиите. СбНУ, XXII — XXIII, ИФФ, 1906 — 1907, стр. 22.

² К. Иречек. История на българите. Изд. Стр. Славчев, стр. 374.

³ Л. П. Попов. Принос към изучаването на българското отечество. СбНУ, XXIV, 1908, стр. 21, № 44.

⁴ П. Орешков. Няколко думи за Пазвантооглу и Софрония Врачански. СбБАН, III, кл. ИФФ, 2, София, 1914, стр. 12—13.

⁵ П. Орешков. Автобиография на Софроний Врачански. София, 1914, стр. 70—71.

⁶ Hammer-Purgstall. Geschichte der Chane der Krim unter osmanischer Herrschaft. Wien 1856, стр.

⁷ Пак там, стр. 87.

раният Максуд Гирий, който бил приет в шуменския лагер с обичайните почести и с един подарък от 15 000 пиастра, а за издръжката на съпровождащите го татари била отпусната сумата 35 000 пиастра, която обаче не уталожила тяхната жажда за грабеж, поради което всички села в околността били опустошени.¹

Въпреки многобройните свидетелства, които притежаваме за върбишките султани, все още не може документално да се установи кога точно те са се преселили във Върбица. Лутви Гирий, техен потомък, който и досега живее във Върбица, твърди, че по предание те били дошли тук към края на XVII или началото на XVIII в. Най-напред се заселил Месуд Гирий, син на Каилан Гирий хан. Месуд е бил спахийски командир в гр. Шумен. Неговият внук, който носел същото име, участвувал в 1855 г. в Кримската война на страната на френския експедиционен корпус, командуван от генерал Льовайан, чийто щаб се намирал във Варна.² Според Петър З. Груев,³ който събрал сведения от стари хора, Гириите дошли във Върбица около преди 240 години, т. е. преди 1640 г. Пръв тук се настанил Бати Гирий, а като най-стари султани се помнели Чингиз Гирий и Мехмед Гирий. Върбишките султани, както изглежда, са дошли във Върбица от с. Верибегово (днес Владимирово, Толбухинско). Според едно не много приемливо предание те били повикани от самото население, за да го защитават от разбойнически нападения. Срещу тази мнима помощ Върбица заедно с други села от Герлово станала ленно владение на кримските преселници. Населението се задължавало да осигурява на султана във време на война определен брой войници със съответното снаряжение и екипировка. За идването на кримските султани във Върбица може до известна степен да се съди и от годината, означена върху една плоча, вградена в чешмата, която се намира до северната порта на оградата на сарая. Сега годината е заличена. Според преписа на Лутви Гирий тая година е била 1122 от егира или 1710 от н. е. Що се отнася до татарските султани от Верибегово, както се посочи по-горе, те навярно са дошли там от Югоизточна България. Към подобно заключение ни навежда и цитираната по-горе султанска заповед, с която се забранява на султан Мехмед Гирий да живее в Шуменско, от което може да се предполага, че султанът е бил на постоянно местожителство другаде — навярно в Сливен, Ямбол, Стара Загора или някъде в тяхната околност. В тези краища почти във всяко село е имало по някой потомък на кримските Гирии. Забележителен е бил сараят на детронирани кримски султани в Ямбол, където пренощувал Мохамед IV в 1664 г., когато предприел голям ловджийски излет на запад от Одрин.⁴ При това свое пътуване султанът преспал в с. Чомлеккьой (сега Ботьово, Ямболско) в един новопостроен от кримските ханове палат. Че върбишките султани са дошли от Източна Тракия се вижда и от факта, че един от тях взел жена именно от тази област — християнката Парашкева Бояджиолу.⁵ Последният самовластен господар във Върбица бил обесен в Търново при настъплението на руските освободителни войски през 1877 г.⁶ По всяка вероятност това е бил един от тримата синове на Джингис Мехмед Гирий.⁷ След освобождението на България Гириите във Върбица изгубват своята власт на независими феодални господари, но продължават да потискат българското население, ползувайки се от новата форма на капиталистическа експлоатация. Сега те са сведени до положението на обикновени селяни.

¹ Hammer-Purgstall. Цит. съч., стр. 215.

² Според едно писмо, отправено от Льовайан до Месуд Гирий, което сега се пази в частната архива на Гириите във Върбица. П. Миятев е прочел погрешно Vansky вм. Le Vaillant. (Миятев. Цит. съч., стр. 296).

³ П. З. Груев. Върбишките султани. В. Марица, бр. 477 от 1. IV. 1889 г., подлистникът, стр. 2.

⁴ Hammer. Geschichte des osmanischen Reiches, III. Pest, 1828, стр. 563.

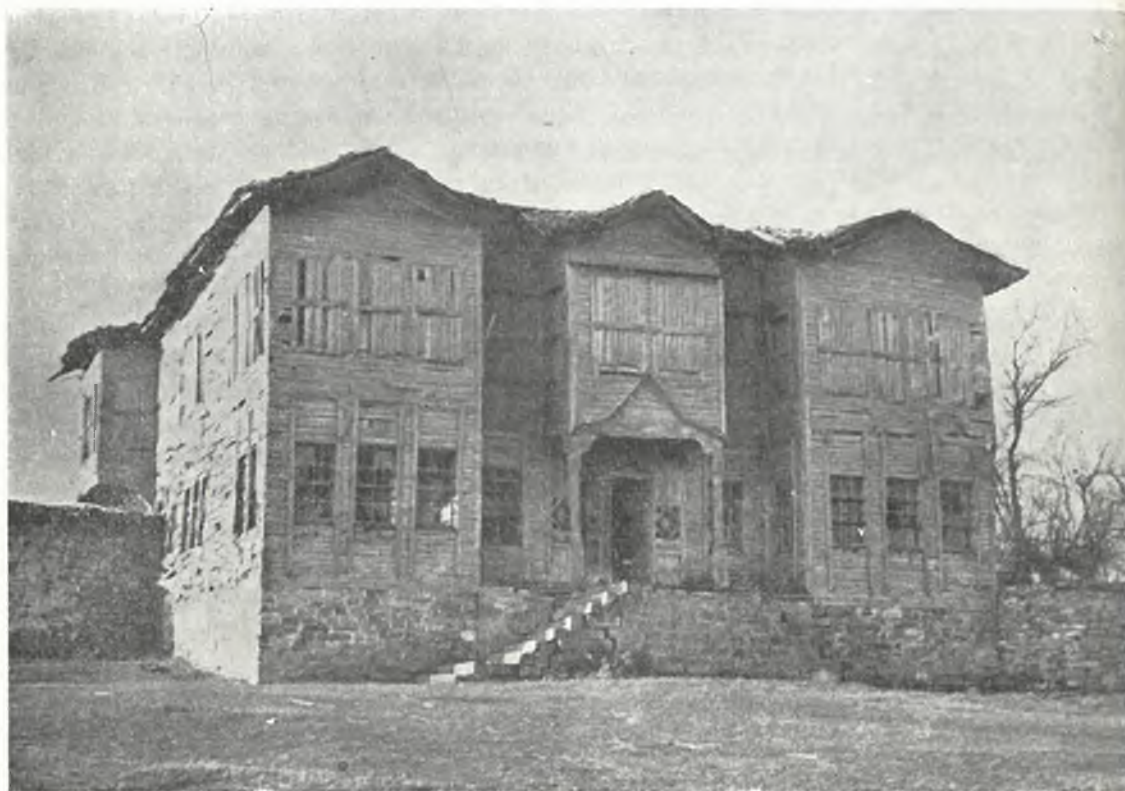
⁵ С. Табаков. Опит за история на гр. Сливен, I. София, 1911, стр. 353.

⁶ Пак там, стр. 354.

⁷ Според родословното дърво на династията на Гириите, което се съхранява в частната архива на Лутви Гирий във Върбица.

II. Описание на султанския сарай до с. Върбица

Най-интересен паметник от времето на феодалното господство на кримските султани във Върбица е запазеният и до днес сарай.¹ Времето на съграждането му не е точно известно. От разказа на стари хора се знае, че това е третата сграда подред. Била е издигната около 1830 г.,² когато Турция е трябвало да се справя с руското нападение на Балкана и с

Обр. 1. Северната фасада на сарая във Върбица
Fig. 1. La façade Nord

последниците от него. Построен наскоро след тези събития, сараят е останал и до днес незавършен. Горният етаж е необитаем (обр. 1).

Разположен е на височина в западния край на селото. Оттук султаните са могли да наблюдават не само какво става по улиците, но и какво е движението по пътищата. Според случая са били в състояние било да вземат предохранителни мерки за своята сигурност, било да предприемат наказателни действия, насочени срещу непокорната рая.

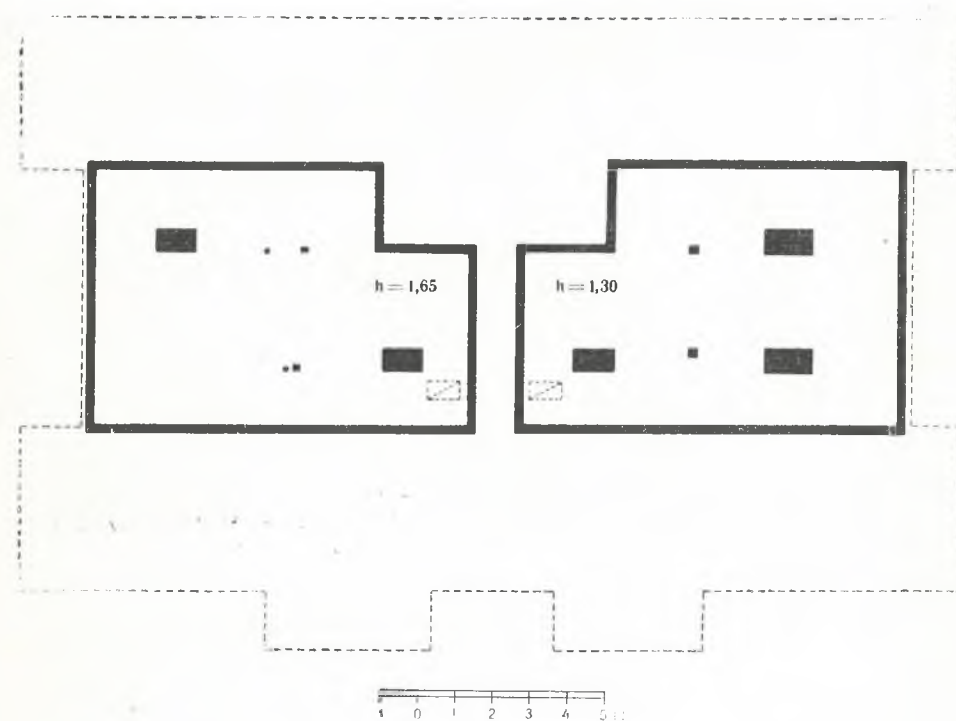
Дворецът е разположен в средата на обширен двор, заграден с висока каменна стена с форма на неправилен трапец. По ъглите е имало кули. В основата те са били квадратни, а горе — осмоъгълни. Сега нито една не е запазена. Доскоро кула е имало в югозападния ъгъл. Една изолирана кула за наблюдение се е намирала извън оградата на сарая. От нея нищо не е запазено. В зидовете на каменната ограда се виждат бойници, разположени по на 5 м една от друга. Един напречен каменен зид с посока И-З разделя продълговатия двор на две части. Той е по-стар от зидовете на оградата, която почти изцяло е подновена. По двете лица на околните зидове се виждат хоризонтално поставени греди (сантрачи), които като пояс опас-

¹ Обнародваните тук снимки са правени от фотографа на Археологическия музей при БАН Петър Хлебаров и чертежите от арх. Георги Данчев, които през 1951 г. взеха участие в назначената от БАН комисия, със задача да се установи състоянието на сарая с оглед обявяването му за паметник на културата.

² За това строителство се споменава в един стих от някой си Акиф, писан към 1835 г. Срв. Миятев. Цит. съч., стр. 302.

ват цялата ограда. Такива греди се срещат и в напречния зид, но за разлика от първите и по подобие на средновековните български градежи тук те са скрити в зидарията и не се виждат отвън.

Всяка страна на оградата е снабдена с порта. Главната порта е откъм север. С изключение на южната, която се намира в югозападния ъгъл на оградата, останалите три порти са разположени приблизително към средата на съответните околостенни зидове. Покрай източ-

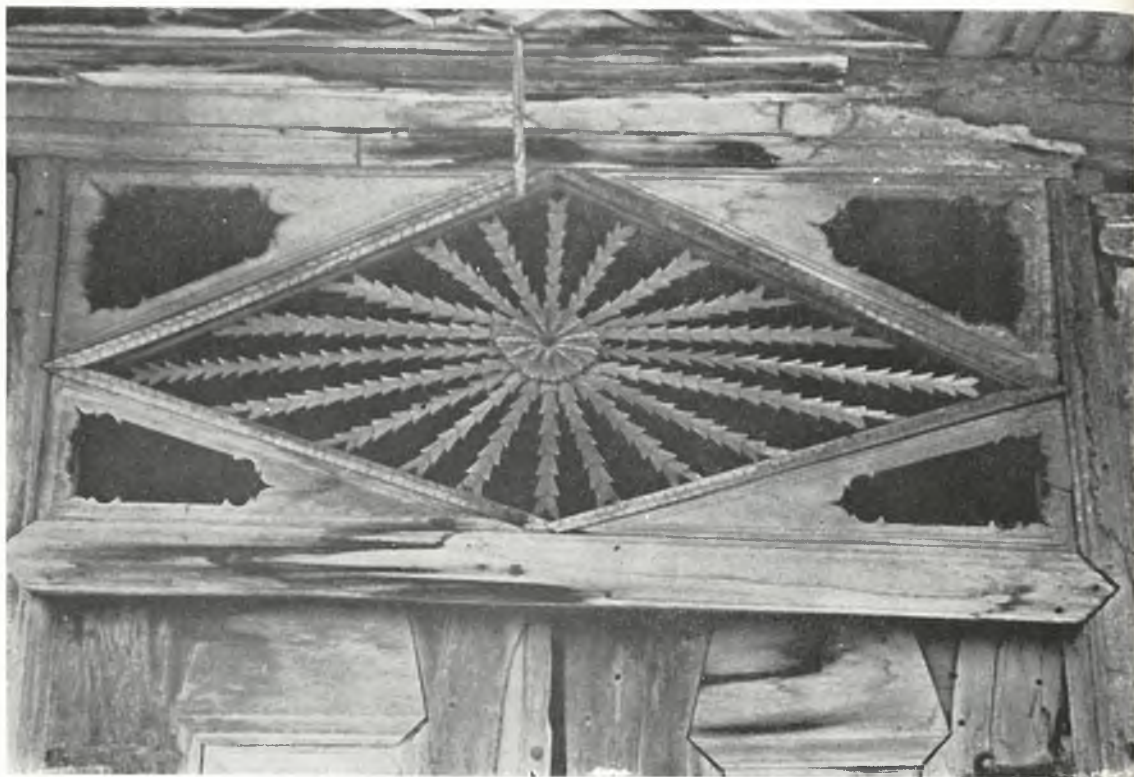
Обр. 2. План на приземието на сарая във Върбица
Fig. 2. Le plan du sous-sol

ния и северния зид има стопански постройки. Северозападно от сградата на сарая се издига вътрешна стена, която отделя лятната кухня от останалата част на двора. Напречният каменен зид с посока И-З съответствува на подобен зид, който минава през самата сграда на сарая. Южната половина на двора е определена за жените. Тук външен човек не е могъл да проникне. Това е интимната част на двора за разлика от северната, която има повече стопански характер. В стената между двете части има врата, а също така и едно малко въртящо се долапче, служещо за подаване на предмети от единия двор в другия.

Сградата има четири фасади, ориентирани приблизително по страните на света с леко отклонение към югоизток. Основите са каменни, а цялата останала конструкция — дървена. Под приземния етаж има два зимника, разделени един от друг с масивна каменна стена (обр. 2). Освен върху каменните основи тежестта от горните етажи пада и върху шест масивни подпори, разпределени по три във всяко едно от сутеренните помещения, които са две. Има и дървени колони — в северното помещение две, а в южното четири. Цокълът на околостенните стени е изграден от камък, а стените — от кирпич и греди. Отвън те са обшити с хоризонтално поставени дъски.

Главната фасада е откъм север (обр. 1). Тя се намира точно срещу главната порта. Към входната врата води двойно каменно стълбище. Вертикално фасадата се разделя на три издаващи се напред корпуса. С това разчленяване се подчертава обемният ѝ характер. Средната част, която се издава наравно с останалите две, завършва на първия етаж във вид на еркер. Непосредствено под еркерната издатина е главният вход, маркиран с две дървени колони, които поддържат еркера. Върху тази част от фасадата пада и архитектурният акцент,

изразен чрез колоните, чрез свързващия ги архиволт с форма на кобилица и чрез триъгълния фронтон от летви, който стои като венец над целия ансамбъл. Тези мотиви, образуващи единен в архитектурно отношение комплекс, освен че спомагат за външното оформление на сградата, но придават и значителна лекота на еркера. Колоните завършват с капители, украсени с резба. Отляво и отдясно на вратата, а също и над нея, се виждат ажурни розети, напоящи стилизирани слънца (обр. 3 и 4). Трите корпуса на фасадата притежават двускатни

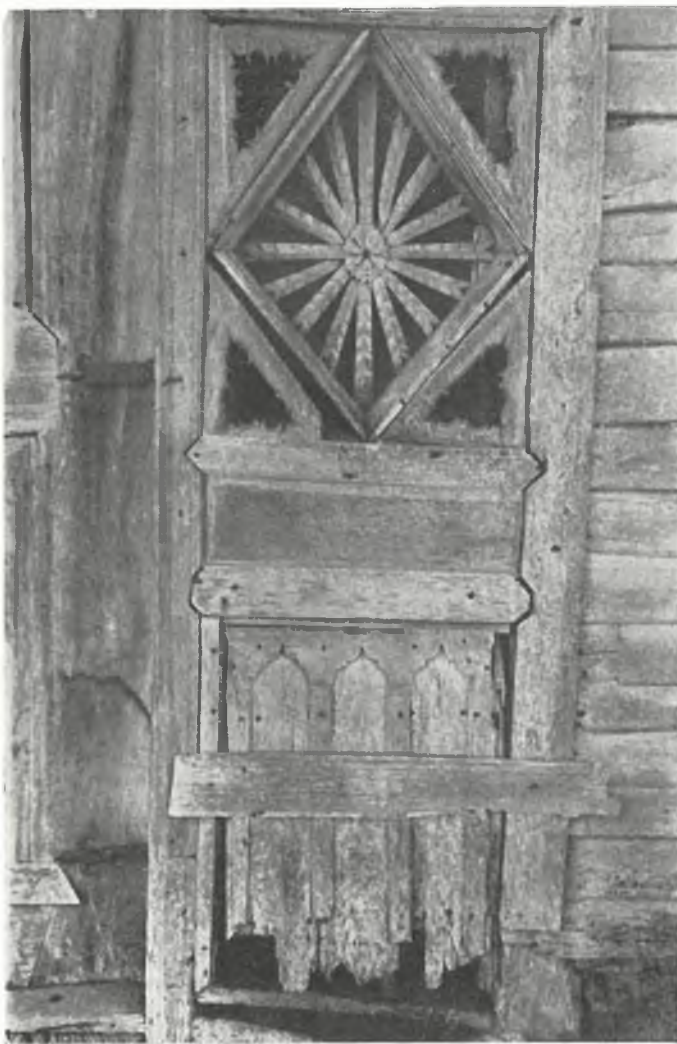
Обр. 3. Слънце над вратата на северната фасада
Fig. 3. Soleil au-dessus de la porte de la façade Nord

покриви и имат триъгълни фронтони. В профил те са ясно очертани в зигзаговидно начупената линия на стрехата. В останалата част на фасадата тази линия е права и непрекъсната. Въпреки това начупване главната фасада запазва строгия си и статичен вид, отговарящ напълно на нейния представителен характер. Общо взето, тук са подчертани вертикалните линии.

За разлика от северната фасада в южната са подчертани хоризонталните линии (обр. 5). Наистина и тук двете крайни крила излизат напред, а входът остава навътре, но въпреки това впечатлението е съвсем друго. Тук има по-голяма простота, повече интимност. Избягнат е строгият вертикализъм. Двата етажа не се явяват като продължение един на друг. Те се различават не само по отношение на разпределението на пълните и празните пространства, но и по отношение на плана. Това различие в подробностите дава отражение и върху художественото оформление като цяло. Докато двете крила на долния етаж представляват правоъгълни издатини, съответните крила от горния етаж имат формата на тристранни екседри. За тях долният етаж (приземният) се явява само основа. В средата на фасадата, навътре от линията на страничните крила, се вижда двукрила врата. Вляво и вдясно от нея има по един прозорец. Над прозорците надвисват страничните крила на горния етаж, пресичат вертикалните линии, идващи от приземието и обезсилват техния ефект. Като се прибави към всичко това и въздействието на непрекъснатата хоризонтална линия на стрехата, лесно може да се разбере защо при южната фасада се губят вертикалните линии, а хоризонталните стават определящи. Както ще се види и от по-нататъшното изложение, вложеният естетически зами-

Същ при художественото оформяне на фасадата не е самоцел. Напротив, той произтича от самото разпределение на сградата, което пък е продиктувано от практически нужди. Пред фасадата в тая част на двора е поставена на земята голяма плоча, служеща за измиване.

По съвсем различен начин е оформено западното лице на сарая. То е разчленено на две издатини, които са подобни на тези от северната фасада, но за разлика от тях се намират под обща праволинейна стреха. Издатините обхващат двата етажа — приземието и

Обр. 4. Слънце на дясно от входа при северната фасада
Fig. 4. Soleil du côté droit de l'entrée de la façade Nord

първия етаж — и са разположени по средата на фасадата. Между тях минава напречният ид, който разделя двора. Архитектурното оформление на тази част на сградата се приближава до оформлението на северната фасада. Въпреки еднаквата трактовка обаче общото впечатление от двете фасади е съвсем различно. Различно са замислени обемите и плоскостите, както и съотношенията между тях.

Най-плоска е източната фасада. Тя има само един еркер — стая на първия етаж. За разлика от еркера на северната фасада той не се опира върху колони, а се поддържа от тъговидни консоли. Еркерът е в южната половина на сградата. Вероятно такъв е бил предвиден по план и в северната половина, но не е бил изпълнен, понеже и целият етаж е останал незавършен. Така е нарушен принципът на симетрията, прокаран във всички останали части на сградата.

Приземието (обр. 6), както и първият етаж са разделени на две симетрични части от напречната каменна стена, за която се спомена по-горе. В него се е влизало откъм северната, западната и южната страна на сградата, гдето входовете, както се посочи, са маркирани с издаващи се напред корпуси. Всяка половина на етажа има по един главен вход, респ. откъм северната и южната страна, и един второстепенен откъм западната страна. В масивната каменна стена няма никакъв отвор. Двете половинки на приземието се съобщават

Обр. 5. Сараят, гледан от юго-изток
Fig. 5. Le Saraï vu du Sud-Est

чрез вход, който се намира до западния край на тази стена. Откъм западното лице на сарая е имало два входа — единият за мъжкото, другият за женското отделение. Последният сега е зазидан, а над него — пробит прозорец. След тези преправки оттук се е влизало само в мъжкото отделение.

Всяка половина на сградата се дели от надлъжните стени с посока С-Ю на три части, които съответствуват на разчленяването на двете челни фасади. На издадените корпуси отговарят по две големи стаи, които при южното крило носят имената: собаодасъ (зимна стая) и язодасъ (лятна стая). Същото разположение имат и стаите от двата издаващи се напред корпуса при северното лице на сградата, гдето съответно стаите са наречени: башода (челна стая) и дъшода (гостна). До тези външни стаи, заемащи издадените напред корпуси, има още по една вътрешна стая. Тази, която е до собаодасъ, носи името ичмаабеин (вътрешна стая). Тя е разположена в южния издаден корпус на западната фасада. В срещуположния северен корпус се помещава приемна стая, наречена дъшмаабеин. До лятната стая от северното крило се намира т. нар. ятакодасъ, т. е. стая, в която се пазят дюшеци, юргани и други завивки. На нея от южното крило съответствува мюсаафиродакъ, която е била използвана за гости. Между всеки две съседни стаи има по една голяма зидана пещ (кюмбет) и баня. Баните откъм западната част на двора се състоят от две помещения — едното студено преддверие, наречено сууклук, а другото самата баня — хамам. Между ятакодасъ и мюсаафиродакъ

двете страни на разделителната каменна стена се намират отходните места (абдестхане) за всяко едно от крилата на приземието. На срещуположната западна страна се виждат две антрета (топракхайат) — пандан на двата странични входа откъм западната фасада. Между помещенията, наредени в една линия по дължината на западната и източната фасада, се простират три дълги коридора. Средният е по-широк от двата странични и е ориентиран точно по надлъжната ос на сградата. В северното крило той носи името ичхайат (вътрешен

Обр. 7. Капител от западната колона при северната фасада

Fig. 7. Chapiteau de la colonne Ouest

коридор), а в южното — дъшхайат (челен коридор). И двата коридора завършват със стълба за горния етаж. Вляво от стълбите има по един килер. Отвън средният коридор е подсказан от двете колони при северния тържествен вход. Разстоянието между колоните се равнява на широчината на коридора. Страничните коридори завършват към фасадите с малки стаички. При северното крило те се именуват хизметчиодасъ, а при южното — колтукодасъ. Първите са били използвани от прислугата на сарая, а вторите — за пазене на сандъците с дрехи. В дъното на източния страничен коридор на северното отделение се намира малка стаичка, гдето се е приготвяло обичайното кафе за гостите. Освен пещите в стаите има и камини. Всяка пещ е отоплявала едновременно две съседни стаи. Запалването е ставало откъм вътрешната стая. Така собаодасъ е била затопляна чрез пещта, която се е палела откъм ичмаабейн, язодасъ — откъм ятакодасъ, башода — откъм дъшмаабейн и дъшода — откъм мю-

саафиродасъ. Стените на баните са били загревани с топъл въздух, който е минавал през специални тръби.

Резби. Голям интерес представлява резбата, с която са украсени вратите, прозорците, таваните и други дървени части. Още с влизането през северната врата виждаме резба върху капителите на колоните (обр. 7 и 8). Те са отделени от кръглото тяло на колоната посредством торус и два конкавни профила. Имат леко издължени пропорции, а дебелината им не

Обр. 8. Капител от западната колона, гледан от лицевата страна
Fig. 8. Chapiteau de la colonne Ouest vu en face

надминава много дебелината на тялото на колоната. Украсата се състои от изкусно стилизирани лозови стъбла, листа и гроздове. Композицията е строго симетрична. Украсителните мотиви са едни и същи за двата капитела. В центъра се намира растителен мотив — розета, около която кръшно се извиват разклоненията на две лозови стъбла, които в горния си край завършват с волути. Стъблата, от които се състои симетричната украса, излизат от общ корен в форма на стилизирана лилия. В най-горната част украсата завършва с прави акантови листа, които опасват капитела от всички страни.

Таванът над преддверието е обкован с шахматно кръстосващи се летвички. С радиално разположени дъсчици, имитиращи слънца, са украсени пролуките горе и встрани от двукри-

лата врата. Това разположение е характерно за турската къща от XIX в.¹ Ромбовидните рамки, в които са вписани тези мотиви, са поставени косо на правоъгълните каси на пролуците. Това раздвижва и оживява украсата. Празнините в ъглите са запълнени с ажурни триъгълници. От страни на вратата, под и над квадратните пролуки, се вижда украса от фризове и табли. Последните завършват с островърхи арки.

През външната двукрила врата, която не е украсена с резба, се влиза направо в широкия коридор на приземието — дъшхайат. В дъното на коридора срещу главния вход има

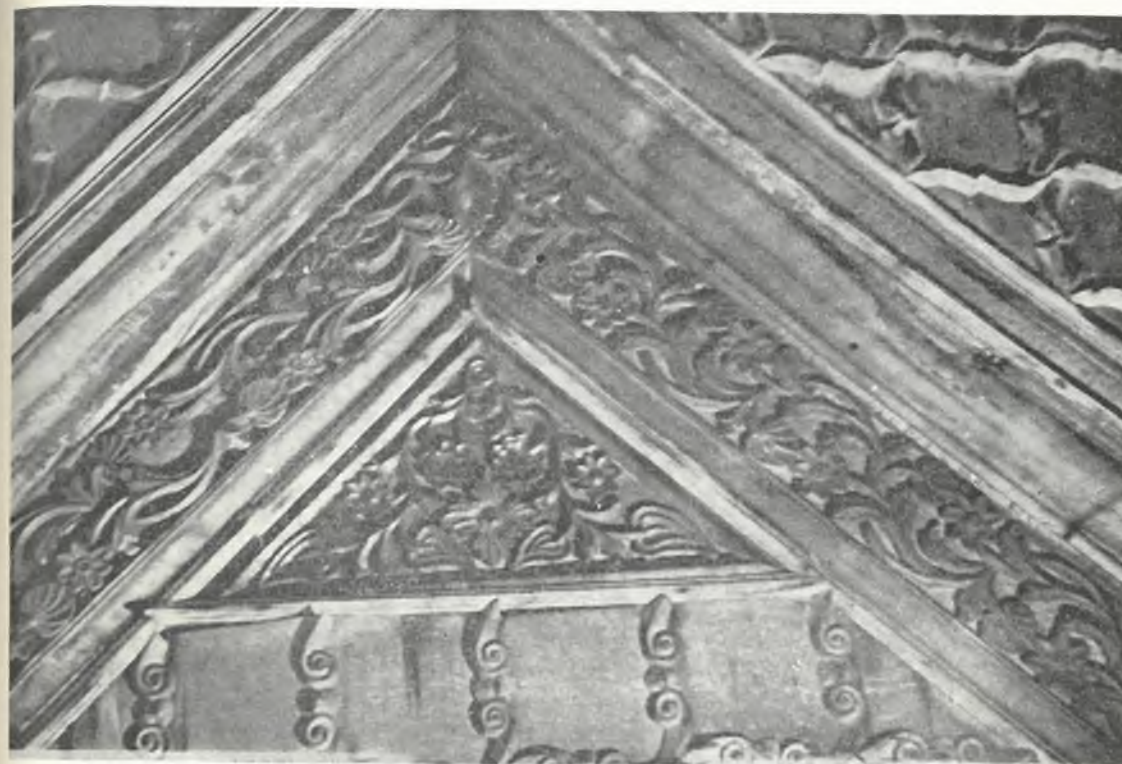
Обр. 9. Дърворезба над вратата на дъшмаабеин
Fig. 9. Sculpture sur bois au-dessus de la porte
de „Dâch maabein“ vue du corridor

две врати. Едната, двукрила, води за горния етаж, а другата, еднокрила — за килера. По същия начин е оформен и коридорът ичхайат от южното отделение. В стените на стаите има долапи. Таваните са дървени. Най-често тяхната украса се състои от наковани летви, които се пресичат и образуват квадрати или ромбове в шахматен ред. Но има и тавани с резба. Най-интересният от тях е таванът на приемната дъшмаабеин от северното отделение. Изящно изработена е и арката над входа, която прави впечатление с кръшната си и динамична барокова линия, а също и резбата си, в която виждаме растителни мотиви и полумесец със звезда (обр. 9). Същата украса наблюдаваме и от вътрешната страна, гдето се повтарят

¹ Celal Esad Arseven. L'art turc. Istanbul, 1939, стр. 100.

щите елементи и композиция. В подробностите обаче има някои различия, които разнообразяват общото композиционно единство на тези украси.

Таванът на приемната (дъшмаабеин) е изработен от ковани дъсчици и резби. Дъсчиците образуват фриз от геометрични форми в шахматен ред. Фризът се проточва покрай стените и опасва резбарския таван. Резбата образува друг фриз, който е успореден на стените и ограничен от една профилирана рамка. И тук както навсякъде другаде са застъпени само

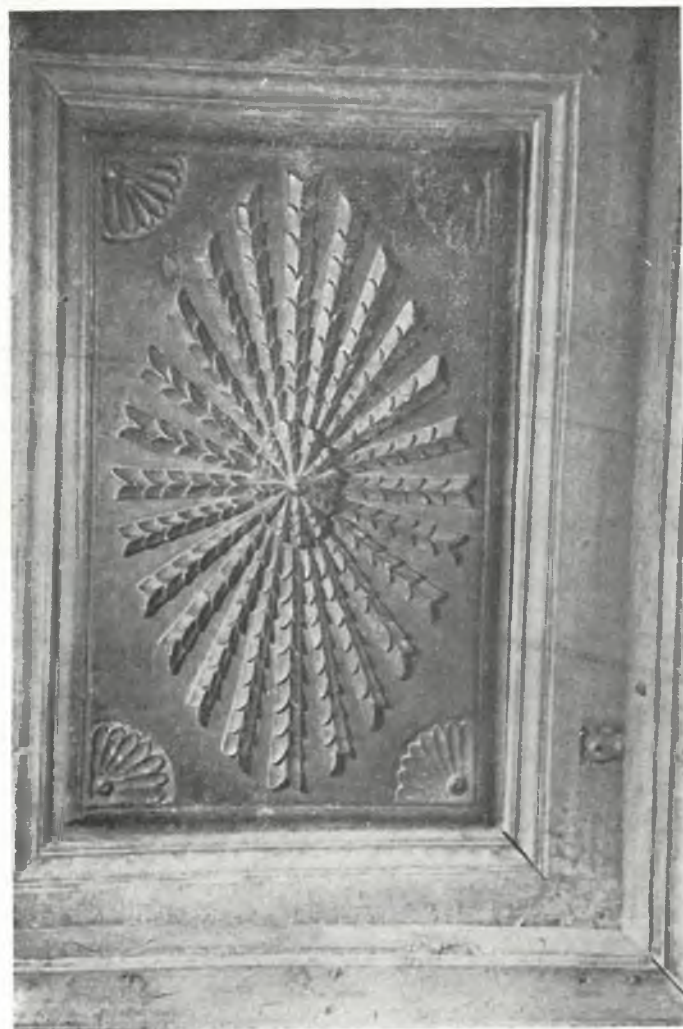

Обр. 10. Дърворезба от тавана на дъшмаабеин
Fig. 10. Sculpture sur bois d'un angle de plafond de „Dâch maabein“

растителни мотиви: стилизирани стъбла, цветчета и лалета. Фризът, образуван от резбата, очертава правоъгълник, в ъглите на който има по един растителен мотив, изпълващ триъгълните пространства (обр. 10). Центърът на тавана е украсен също с резба. Тук виси ажурно изработена шишарка (гъобек), около която се разстилат розови цветчета, листа и наредени от гроздове стъбла. Тази украса е включена в осмоъгълник. Пространството около шишарката е запълнено с квадрати, образувани от ковани дъсчици с форма на противоположени една на друга волути. Изобщо най-характерният стил белег на този вид украса са кривите линии, които се използват от състоянието на статичност и придават на украсата подвижен и динамичен характер. Този бароков принцип лесно може да се открие по украсата на всички тавани, врати, долапи и прозорци. Елементите, най-често от растителен произход, са ограничени: стъбла, цветчета и плодове, повтарящи се в различни съчетания. Друг основен принцип на украсата е симетрията, на която еднакво са подчинени както растителните, така и геометричните мотиви.

Над вратата на собаодасъ в южното отделение се вижда украса, подобна на украсата над вратата на дъшмаабеин. Но тук липсва полумесецът със звезда. Така че в двете композиции само концепцията е обща, а подробностите — различни. Таванът и на тази стая е украсен с ковани летви, образувачи правоъгълни и квадратни полета, разположени косо на централния мотив. Последният представлява квадрат, заграден с фриз от полусферични пъпки, които образуват рамката на центъра. И тук украсителните мотиви са взети из растителното

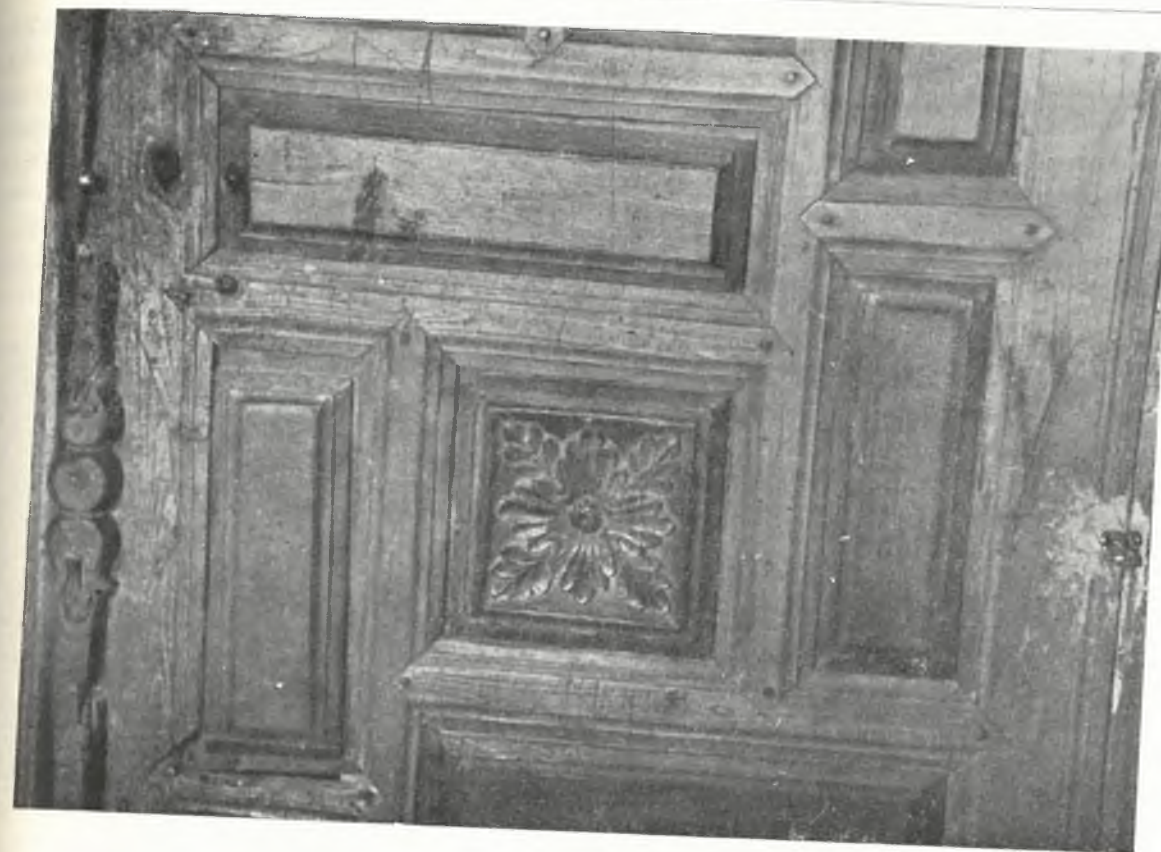
царство. В средата е изрязана осмолистна розета, между лисчетата на която излиза по един стилизиран клон. Клоните са срещу ъглите на рамката и се развиват в широк лист с три разклонения, които изпълват ъгловото пространство. От двете страни на всеки лист има по едно седемлистно цветче. Този мотив се повтаря четири пъти. От средата на всяка страна на квадрата излиза по един подобен клон, който обаче е по-издължен — форма, наложена от наличното пространство. Изобщо размерите и стилизацията на украсителните мотиви са

Обр. 11. Слънце от вратата на соуклука на дъшмабеин
Fig. 11. Soleil de la porte de „souklouka“ de „Dach maabein“

продиктувани от желанието да се запълни цялото пространство в централния квадрат. По долапите и техните врати се среща главно геометрична украса и по-рядко растителна (обр. 11—12).

Хубава резба има и таванът на башода (обр. 13). Централният мотив е като на собача ода, на която башодът е пандан, а останалата част е изработена по подобие на тавана от дъшмабеин. Разбира се, не става дума за точно копиране. В своите подробности тази украса се отличава от украсата на останалите тавани, макар и тук да са използвани същите декоративни елементи, взети из растителния свят. Повторени са и някои от украсителните мотиви, които срещаме при входа откъм главната фасада. Украсата на ичмабеин не завършена.

Обр. 12. Долап в стената на дъшмабеин
Fig. 12. Armoire encastrée dans le mur de „Dach maabein“

Обр. 13. Дърворезба от тавана на башода
Fig. 13. Sculpture sur bois de l'angle d'un plafond de „bachoda“

Засега не сме в състояние да кажем с положителност кой е авторът на сарая. Сред населението е запазено предание, че строежът бил извършен от уста Колю Димов от с. Хитровци или Калпазаните, Габровско, а украсата — от неговия брат уста Деню Димов. Уста Колю се сочи като автор и на църквата в селото, съградена в 1842 г. Последният — трети по ред сарай, — макар и да е запазил в общи линии стария план, не е изграден върху старите основи. Твърди се, че първоначалният план е бил донесен от Цариград.

III. Характер на турската и българската къща с оглед характеристиката на сарая

В Турция днес, както и у нас, запазените стари битови къщи датират от сравнително късна епоха — обикновено от XVIII и XIX в. и в по-редки случаи от XVII в. Насилственото разрушаване, войните и междуособиците както в България, така и в цялата Турска империя естествено са спомогнали в значителна степен за изчезването на това архитектурно богатство. Но тези причини не са единствените. Допринесъл е и самият характер на постройките, изградени от нетрайни материали, които не са могли да устоят по-продължително време на разрушителното действие на атмосферните влияния. По своя градеж и външно оформление турската къща от преди освобождението не се е отличавала много от българската. По-значителна е разликата в разпределението, което е най-тясно свързано с практическите нужди, които има да задоволява една сграда. Тези нужди се определят от специфичните за всеки народ битови навици и нравствени традиции. Те намират най-ярко отражение във вътрешното разпределение на жилището. Еднаквостта, доколкото такава съществува между турската и българската архитектура, се обяснява освен с приблизително еднаквата степен на общественоекономическо развитие още и с общото културно-историческо наследство, което както българи, така и турци възприемат от разгромената Византийска империя.

Турската битова архитектура, както и българската, притежава местни особености, които се изразяват по един начин в Анадола, по друг в Одрин и по трети в Цариград. Над всички тези териториални отличия обаче доминират елементите, които са общи за турската национална архитектура и чужди за българската. Една такава черта, която характеризира турската къща и я отделя от българската, е типичното и съответстващо на турските нрави и начин на живот вътрешно разпределение, според което сградата се състои от две половини, в едната от които живеят мъжете (селямлък), а в другата — жените (харемлък). Трябва да се отбележи, че колкото и типично да е това разпределение на турската къща, то обаче не е съвсем чуждо и на византийската архитектура, гдето селямлъкът отговаря на гръцкото *ἀνδρώνικη*, а харемлъкът — на гръцкото *γυναική*. Най-характерното за това разпределение е, че харемлъкът и селямлъкът представляват две съвсем независими една от друга части на сградите, които обаче се намират под един общ покрив. При по-големите частни и обществени постройки, като конаци и др., двете отделения са разграничени посредством дълъг коридор, наречен маабейн (между две), или от масивна каменна стена, какъвто е случаят във Върбишкия сарай, а също и в много от къщите на помохамеданчените българи в Родопите.¹ Понякога тези две части на сградата са напълно отделени една от друга. В такъв случай те се съобщават помежду си с покрит коридор.² В обикновените селски и градски къщи такова строго разграничение не съществува, но в замяна на това там винаги се предвижда по една стая, в която домакинът приема своите гости и в която жените нямат достъп.

Твърде характерни както за турската, така и за българската архитектура са еркерните конструкции над приземния етаж. Но и тук не се касае до оригиналност и изобретателство. Еркерите се срещат още в римската гражданска архитектура до IV в., както се вижда от известията на Витрувий, който съобщава за множество етажи и балкони, които правели

къщите много красиви.¹ Това се потвърждава и от намерените археологически материали при разкопките в Помпей.² Такива сгради са били заварени и в самия Цариград при завладяването му от турците.³ При наличността на тези факти може да се допусне, че еркерните конструкции в българската къща не са били заимствувани от турската архитектура. Обратно, ние имаме основание да предполагаме, че турците се запознават с този начин на градеж именно когато стават господари на нашата земя, а по-късно и на византийската столица.

Кухнята често се строи отделно от жилищните сгради. Тя се поставя обикновено в градината. Тъй като тук прекарват голяма част от времето си жените, често пъти, както и във Върбица, градината се изолира от останалата част на двора.

Характерни за вътрешната украса на турската къща са нишите по стените. Те, разбира се, имат и практическо предназначение. Ниши често се намират до камината. Те носят названието тембелделии, т. е. ниши на мързеливите. В тях се поставят стомни за вода и разни кухненски принадлежности. Подобни ниши се срещат във всички стаи във върбишкия сарай. Долапите са еднакво характерни и за турската, и за българската битова архитектура. По-специално назначение в турската къща имат дървените етажерки, представляващи отворени долапи, известни с името кавуклуци. Те винаги се намират край вратата и служат за поставяне на чалмите (кавуците), носенето на които в стаите е запретиено поради сакралното им значение. В българските къщи такива кавуклуци не съществуват. Ние ги срещаме обаче в сарая на върбишките султани. Типично турски е т. нар. девинме долап, т. е. въртящ се долап. Такъв долап може да се види, както вече посочихме, в каменния зид, разделящ двора на две части. Той представлява кух цилиндър с вратичка, закрепен на вертикална ос, около която се върти. Подобни долапи се поставят в стени, разделящи две съседни помещения; в тях от едната страна имат достъп мъже, а от другата — жени. Посредством това остроумно изобретение могат да се подават предмети от едното помещение в другото, без хората да се виждат. Въртящият се долап, както и разделянето на сградата и на двора на две части — едната за мъже, другата за жени, — е отглас на турските нрави и специфични битови навици. В това отношение сараят има близки успоредици с родопската битова къща — дело на помохамеданчените българи. Последните са заели това разпределение от турската архитектура заедно с религията, която при мохамеданите още по-активно, отколкото при християните регулира всекидневния живот на верующите и по-специално отношенията между мъжа и жената. Редица къщи от Устово, Райково и други селища, а също така и конакът на Агуш ага в с. Могилица, Смолянско, от 1849 г. имат такава разделителна стена. Обща за българското и турското жилище е богатата вътрешна украса. Дървените части и особено таваните почти винаги имат резба, а понякога и живопис. Типичен за украсата на турската къща и изобщо за мюсюлманското изкуство е отвлеченият геометрически орнамент. Квадрати, ромбове, всевъзможни полигонални форми и звезди, пресичащи се или вплетени едни в други, образуват най-неочаквани геометрически съчетания. Тази украса, която се среща предимно по таваните, се получава с помощта на ковани дъсчици и летви. Тя е характерна повече за турската архитектура, но се среща доста често и в българската къща. Широко разпространена в турската къща е и резбата върху дърво, която обаче още по-често срещаме в украсата на българската къща. В самата турска архитектура резбата е била винаги изпълнявана от български майстори-резбари, какъвто е случаят и със сарая във Върбица.

Изобщо, ако се направи едно макар и бегло сравнение между сарая във Върбица и тогавашната българска архитектура, ще се види, че колкото са близки тези архитектури по отношение на вътрешнодекоративната си система и детайлите, толкова те се различават по своята архитектоника и обща художествена концепция. На първо място сараят прави впечатление с представителния изглед и монументалността си, които имат свършено друг ха-

¹ L. de Beylié. L'habitation byzantine. Grenoble et Paris, 1902, стр. 3.

² Пак там, стр. 9.

³ Пак там, стр. 5.

¹ Срв. Т. Златев. Българската къща в своя архитектонически и културно-исторически развой. II — Градска къща. София. 1937, обр. 78.

² Atseven. Цит. съч., стр. 93.

рактър не само във възрожденската българска архитектура, но и в самата турска къща от това време. Дългите коридори (хайати) придават тържествен и официален характер на сградата. Разбира се, не липсва тържественост и известна репрезентативност и в българската възрожденска къща, наречена още цариградска, но тук този ефект е постигнат по друг начин — без да се накърнява интимният характер на къщата.

Съвършено различно е и вътрешното разпределение на българската битова архитектура. В това отношение ние имаме голямо разнообразие, дължащо се, от една страна, на икономически причини, а, от друга, на местни строителни традиции, обусловени на свой ред от стопански, климатични и други условия. Така българската възрожденска къща, както и турската, спазва строго принципа на симетрията. Такива са повечето от къщите в Пловдив, също и в Копривщица. Но ние имаме и голям брой градски къщи, разположени по склоновете на Стара планина и главно в поречието на Янтра и Камчия, които не се подчиняват на този принцип.¹

Тук трябва да се отбележи още и това, че българската симетрична къща има съвсем различно от сарая вътрешно разпределение: отделните помещения обикновено са разположени около един централен вестибюл, докато в сарая, както видяхме, те се намират от двете страни на сравнително тесни, ориентирани по надлъжната ос на сградата коридори, които нито притежават интимния характер на вестибюлите в българската къща, нито играят онази организираща роля в пространствено отношение, каквато играят първите. Коридорите в сарая са тържествени проходи, предназначени само за преминаване, а вестибюлите в българската къща са места за отпих и почивка. Чуждо за българската къща е и вертикалното разпределение на фасадните плоскости. Напротив, върху това разпределение, както видяхме, е сложен акцентът при северната фасада на сарая. Но, от друга страна, почти същите различия съществуват между върбишкия сарай, от една страна, и турската битова архитектура, от друга. Тези различия свидетелствуват, че планът на сарая не е рожба на местните строителни традиции. По всяка вероятност, както гласи и преданието, той е донесен от Цариград, като за модел е послужила някоя сграда с полуофициален характер.

Но ако в разпределението изпъкват чужди на българската строителна практика елементи, взети по всяка вероятност от архитектурата на турските феодални, в нейната украса отчетливо прозират елементи на местната строителна традиция. Типични в това отношение са напр. двете дървени колони, които често срещаме в архитектурата ни от миналия век. Такива колони виждаме и в училището на с. Върбица, построено в 1873 г. от Уста Генчо Кънев и Миню Иванов.² Типично за българската къща от Източна България е и обковането на стените отвън с дъски, което виждаме и в сарая.

В заключение може да се каже, че близостта между българската и турската битова архитектура се дължи освен на изтъкнатите по-горе причини, още и на обстоятелството, че както в строежа, така и в украсата и на българските, и на турските къщи, при това не само у нас, но и в Анадола, са работили български майстори-зидари, строители и резбари, чието изкуство е било ценено и търсено във всички провинции на Отоманската империя.

¹ Т. Златев. Цит. съч., стр. 9.

² Вж. съгласителното писмо — кондрат — за построяката на училището, както и данни за тези майстори у А. Василиев. Цит. съч., стр. 256.

SUR LES SULTANS ET LE SARAI DE VARBICA

ST. MICHAÏLOV

(Résumé)

I. Informations historiques sur les Guirai. Il est probable qu'au début du XVIIe siècle les sultans de Crimée reçurent la région de Gerlovo comme possession féodale. Leur émigration en masse de Crimée ne commença qu'après 1768 lorsque cette région fut cédée à la Russie. C'est à cette époque qu'ils immigrèrent en Bulgarie. Les documents officiels turcs du XVIIe - XIXe siècle montrent que ces sultans et leurs descendants chassés de leurs terres ne jouissaient guère d'une bonne réputation parmi la population bulgare.

Les sultans détrônés de Varbica avaient une attitude hostile envers la Sublime Porte. Dans la lutte qu'ils menaient contre elle, ils utilisaient certains seigneurs féodaux mécontents du pouvoir central, tel que Pazvantooglu, ainsi que la population bulgare.

II. Description du Sarai des sultans près du village de Varbica. — Le sarai a été édifié vers 1830. Il se compose d'un rez-de-chaussée et d'un étage. Ce dernier n'a pas été terminé et est inhabitable. La construction est entourée d'un mur en pierre pourvu de meurtrières et de tours. La cour, ainsi que l'édifice sont séparés en deux parties distinctes: le haremlik et le selamlık.

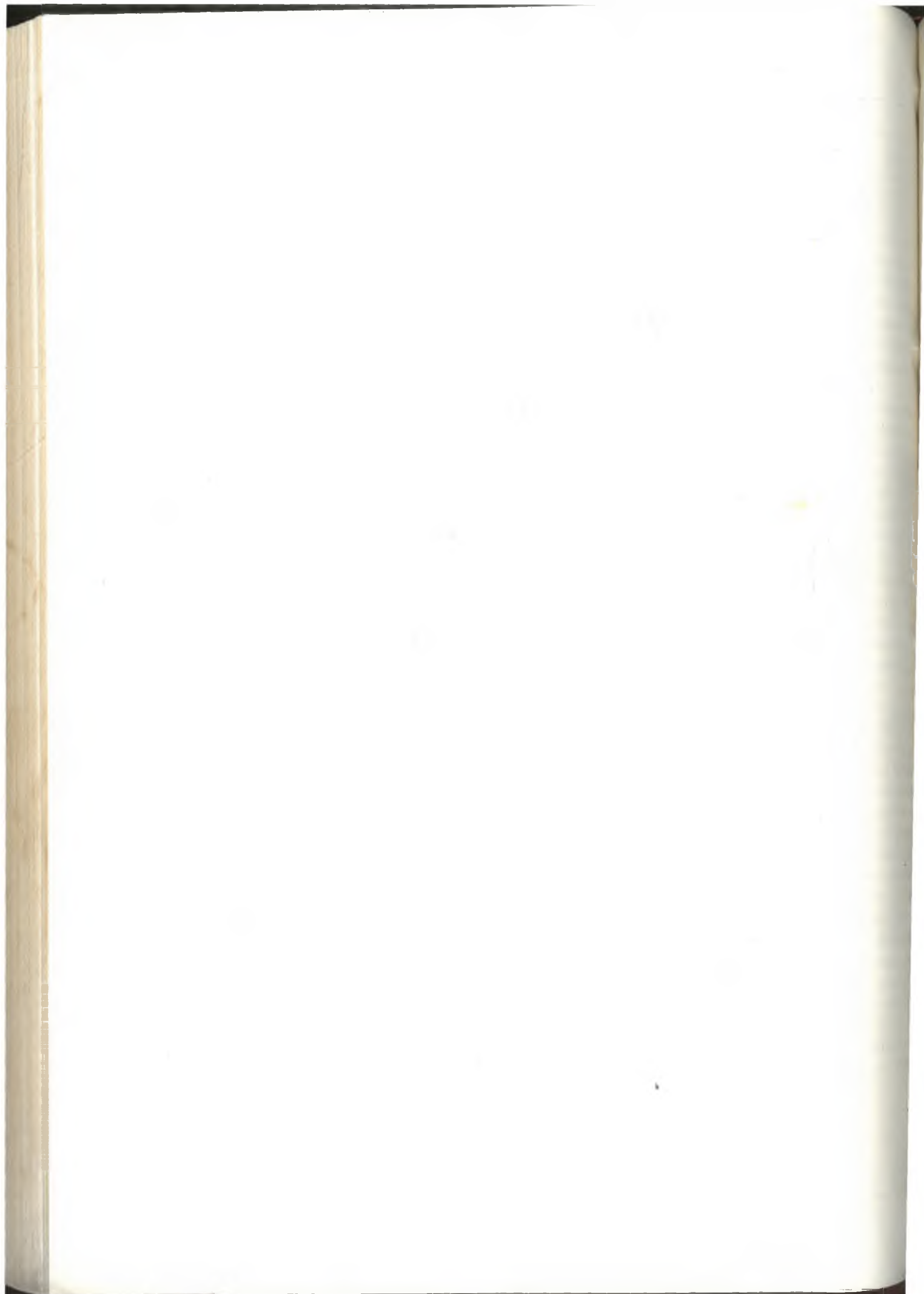
Les quatre façades de l'immeuble sont traitées différemment. Le plan intérieur est rigoureusement symétrique. Il correspond à la division des façades (façades nord et sud). Les portes, les placards et les plafonds sont décorés de sculptures. L'ornementation consiste principalement en motifs végétaux stylisés. Outre cette sculpture sur bois, la boiserie comporte des frises et des panneaux stylisés en forme d'arabesques. Les plafonds sont en planches cloutées et forment diverses figures géométriques. Le décor du parquet correspond plutôt à l'architecture turque, alors que les sculptures sur bois se rapprochent de l'architecture bulgare.

On ne peut établir par des documents écrits quels ont été les architectes et les sculpteurs de cet édifice.

III. — Quelques traits caractéristiques de la maison turque et bulgare. — Il existe de nombreux traits communs entre l'architecture traduisant le mode de vie et les coutumes bulgares et celle qui s'inspire des coutumes et des mœurs de l'époque du féodalisme turc en Bulgarie. La séparation de l'immeuble en haremlik et selamlık est typiquement turque. L'élément ottoman est constitué aussi par l'armoire tournante qui servait à passer les objets du selamlık au haremlik et inversement. Quant aux constructions en encorbellement elles appartiennent aux deux architectures.

En ce qui concerne le plan, le sarai ne se rattache pas plus à la tradition locale des constructions qu'à l'architecture provinciale turque. Au contraire, par sa décoration intérieure, et plus particulièrement par ses sculptures sur bois, elle a beaucoup de traits communs avec la maison bulgare de l'époque. D'une manière générale le sarai de Varbica est une heureuse combinaison d'éléments indigènes et étrangers, ce qui de fait constitue la caractéristique de l'architecture bulgare des couches plus aisées de la population.

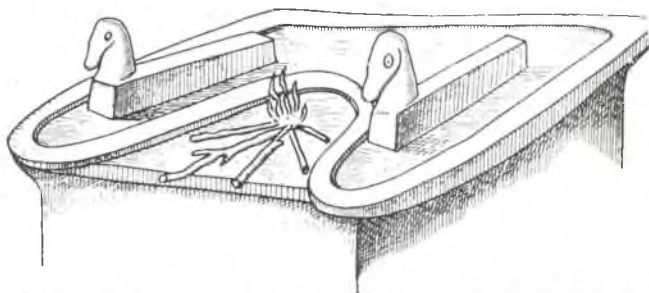
Le sarai des sultans de Varbica présente une grande importance du point de vue documentaire pour l'étude des us et coutumes et de la culture du village ancien de Varbica à l'époque de la désagrégation du féodalisme ottoman et de la propriété foncière.

КЕЛТСКИ КУЛТОВИ ФИГУРИ ОТ БЪЛГАРИЯ

Тодор Герасимов

В музеите в Южна и Югозападна България се съхраняват множество паметници от камък и от глина, представляващи фигура с глава на овен или на кон с правоъгълно тяло, без крайници. Досега тази категория паметници, като изключим четири случая, не са обнародвани. Причината те да бъдат пренебрегнати от страна на специалистите се дължи може би на обстоятелството, че почти всички познати досега фигури са открити случайно и намерените с тях предмети, които биха помогнали те да се датират, са били захвърляни от намервачите.¹ Самите фигури и украсата им не предлагат на пръв поглед белези, които да помогнат за установяване техния произход и предназначение. Колко несигурна и трудна е била досега класификацията на въпросните паметници се вижда от следните примери. Една от тия фигури с глава на овен е била обявена от един западно-европейски археолог за идол от енеолита.² Други две фигури, пак поради привидна прилика, се съпоставят с паметници на римската средновековна култура в Ардания.³ В Народния археологически музей в София една част от нашите каменни фигури се съхраняват между паметниците на средновековното а друга — между античните. В един музей в провинцията подобна фигура е обявена за славянски идол. В музея в Пловдив същите фигури се водят в отдела за паметници на праисторическата култура. При трите обнародвани в нашата и чуждата литература фигури авторите изобщо са отбягнали да споменат нещо за датата и произхода им.⁴ Иречек в книгата си „Пътувания по България“, като говори на едно място за две каменни фигури с глава на кон, ги е характеризирал така: „В Самоков ни показаха чудна находка от това село (Самково, Софийско) — два седнали коня, издялани от стеатит, които щели да служат може би облегалки на някой стол или за украшение на печка. Работата беше толкова примитивна, че не можеше да се определи дали е грубо вчерашно изделие или нещо „предисторично.“

Обр. 1. Реставрация на огнището с фигури от с. Яна, Софийско
Fig. 1. Reconstruction du foyer avec les figures du village Jana, arrondissement de Sofia

Пред вид изтъкнатите трудности по отношение датироването и тълкуването на занаемашата ни група паметници ние си поставихме задача да съберем въпросните фигури от

¹ Фигурата, намерена при разкопаване на една надгробна могила при Батак, е попаднала случайно в насипа могилата.

² J. H. Gaul. Two objects in the Plovdiv Museum. *Man*, Nr. 132—134, XXXIX 1939, стр. 141, обр. 1. Това по-рано датироване се е наложило в научната литература: D. Drost. Zur Gliederung und Herkunft der metallenen Feuersteine usw. *Ethnogr. archeologische Forschungen*, 2, 1954, стр. 136; W. Deonna. *Chenets a têtes animales*, etc. *Revue archéol. d'Est et du Centre-est*, X, 1959, стр. 24.

³ J. Csemegi. *Archaeologia Értesítő*, 85, 1959, стр. 185.

⁴ П. Детев. Старините в риди Св. Илия. *ИНМБ*, I, 1950, стр. 180; Хр. Джембов. *ИАИ*, XVIII, 1951, стр. 388; Gaul. *Цит. съч.*, стр. 144, обр. 2.

камък и глина и да се опитае да изясним произхода и предназначението им. Материалът за това изследване сме събирали при разни случаи в продължение на повече от двадесет години.

Преди да пристъпим към разглеждане на събраните и проучени от нас фигури, трябва да отбележим интересния факт, че всички тия паметници произхождат от една определена територия в Южна България, включена между Средна гора и северните поли на Родопите. От запад тя е ограничена с поречието на р. Струма и Рила планина, а на изток — от средното течение на р. Тунджа. Вън от тъй очертаните граници подобни фигури досега не са намирани (вж. приложената карта). Посоченият обseg на географско разпространение на занимаващата ни категория паметници дава основание да приемем, че те стоят във връзка с определена етническа група и култура. Кон са носителите на тая култура, ще посочим по-нататък, като се позовем на данните, които ни дават самите тия паметници.

Фигурите, намерени в басейна на р. Струма, образуват засега малобройна група. Между нея и областта на горното течение на р. Марица трябва да поставим фигурите, намерени в Софийското поле, които образуват втора засебна група. Най-много и най-чести са находките с фигури в горното течение на Марица — Ихтиманско, Панагюрско и Пазарджишко. Друга, по-малобройна група съставят намерените фигури в Пловдивско между р. Стряма и р. Блатница (Сютлийка). Последна група образуват фигурите от Подбалканската котловина.

Всички фигури както от камък, тъй и от глина, за които имаме сведения при какви обстоятелства са намерени, са били открити заедно с предмети от домашния бит в развалини на жилища. Така двете големи фигури от камък с глава на овен (№ 45 и 46) от с. Мухово при Ихтиман са намерени при риголване на едно лозе в местността „Дреновска“ лъка до останки от зид от ломени камъни. На това място са изкопани късове от глинени съдове, железни гвоздеи и два лемежа.² Пак при това

Обр. 2. Човешки образ от фигурата от с. Дорково, Пазарджишко

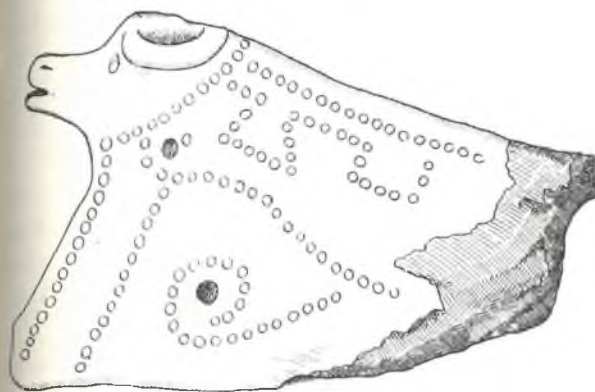
Fig. 2. Image d'homme de la figure du village Dorkovo, arrondissement de Pazardjik

¹ Ползувам се от случая да изкажа още веднаж сърдечна благодарност на В. Мавродинова и Ив. Венедиков от Народния археологич. музей в София и на К. Н. Христович, бивш завеждащ музейната сбирка в Пазарджишко, който ми е давал подробни сведения за прибраните от него в миналото фигури от камък и глина. Благодаря и на Н. Гиздова, директор на музея в същия град, и уредника Вл. Фучалов, които ме улесниха да обнародвам прибраните от тях през последните няколко години фигури. Признателен съм на П. Детев, уредник на музея в Пловдив, който с най-голяма готовност ми остави на разположение десетината фигури в тоя музей. Благодаря също и на Л. Ботушарова, Хр. Джамбов и Д. Цончев, на Г. Табакова, уредник на музея в Казанлък, Т. Белчов и Ев. Плошак от музея в Стрелча, Н. Койчев, уредник на музея в Нова Загора, Т. Вълчев, уредник в музея в Самоков, Кр. Матеев, завеждащ музея в Етрополе и проф. Пандурски, директор на Църковния музей в София, които ми позволиха да обнародвам пазените в споменатите музеи фигури от камък и глина.

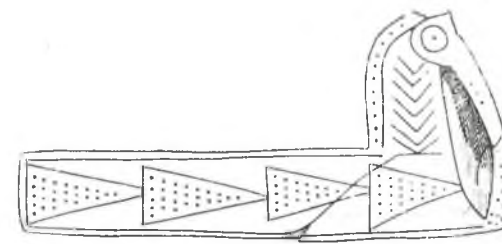
² В едно писмо собственикът на лозето Ал. Стайков, учител-пенсионер, ми пише, че при риголването през 1936 г. намерили зидове от камъни с кал (ъгъл от сграда, едната страна на която била дълга 8 м, а другата — 15 м), дебели 40 см. Край тези зидове били поставени двете фигури, съединени гърбом. Наблизо имало огнище. Все тук били намерени железни предмети, глинени тежести за стан и късове от плоски керемиди с размери 40 × 70 см.

село и в същата местност, само че на десния бряг на р. Тополница, също при риголване на лозе били изкопани други две каменни фигури с глава на овен (№ 46) в развалините на някакво помещение със стени от ломен камък. огнище с пепел, полуобгорели кости, късове от гърнета, части от железни гвоздеи и др.

При с. Яна, Софийско, през 1951 г. при копане на яма в двора на ТКЗС била изкопана фигура от камък с глава на кон (№ 1) заедно с късове от разрушено огнище от глина (табл. XIV₃ и обр. 1). Това огнище се е намирало несъмнено в някаква жилищна сграда, която е останала неразкрита. Също тъй и фигурата с глава на кон, изкопана при

Обр. 3. Глинена фигура от Старозагорско
Fig. 3. Figure en argile de l'arrondissement de Stara Zagora

Обр. 4. Каменна фигура на кон от Панагюрище
Fig. 4. Figure en pierre représentant un cheval — Panaguristè

разширяване на път в местността „Блатрица“, на 5 км южно от днешния квартал Чепино баня във Велинград, е била намерена заедно с разни късове от домашни съдове което показва, че и тук е имало някога старо селище. Глинената фигура с глава на кон от с. Сарая, Пазарджишко (№ 48), е открита в развалини на старо селище.¹ При с. Пателеница, Пазарджишко, са намерени през 1958 г. в местността „Селището“ две фигури от глина с глава на овен. Там се намират зидове от жилища от ломен камък и късове от големи кюпове. Непосредствено до днешното с. Виноградец, Пазарджишко, са намерени в различно време (едната през януари 1960 г.) две глинени фигури с глави на кон заедно с части от хромели, което явно сочи, че там е имало някакво селище. През 1959 г. е бил намерен до местността „Юрта“ при с. Смолско, Софийско, къс от каменна фигура на овен. Там има останки от старо селище. Двете каменни фигури с глава на кон от с. Долни Пасарел, Софийско, са открити в местността „Манчови рисули“, гдето има следи от тракийско селище с могилен некропол. Тук се намират много късове от латенска керамика.

Една глинена глава на овен, намерена през 1950 г. в местността „Анчовия бунар“, южно от гр. Пловдив, е открита при останки от старинни зидове заедно с керамични материали.² Друга глава на овен, направена от глина, е намерена в развалините на една късноримска вила при с. Орландовци, Софийско.³ Докато в изброените примери, както и в други случаи, за които нямаме достатъчни сведения, фигурите са намерени в жилища, находката от с. Тополница, Кюстендилски окръг, е открита при други обстоятелства. Глинената глава на овен, намерена в това село при копане основи за къща, според сведенията на двама очевидци е била открита под един свод (кемерче), изсидан от тухли. Стояла е върху кръгла

¹ На това място преди години е изкопана част от мраморна плоча на тракийския бог-конник. Срв. Г. Капаров. ИАИ, IV, 1926/27, стр. 84 и сл.

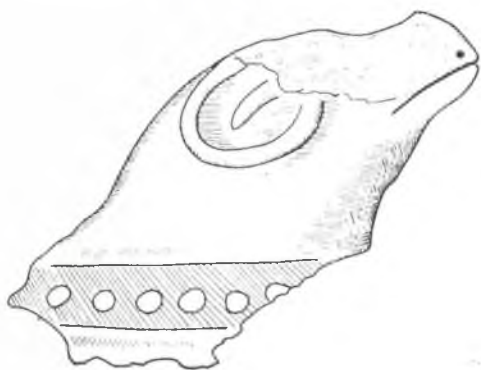
² Хр. Джамбов. ИАИ, XVIII, 1952, стр. 388. По устно съобщение на автора тия откъслечи били от римската епоха.

³ Хр. Данов. ИАИ, XI, 1937, стр. 306; Ив. Велков. ИАИ, XII, 1938, стр. 409 и сл.

плоча от камък с диаметър 40 см. Други предмети в това засводено помещение не са били намерени.¹

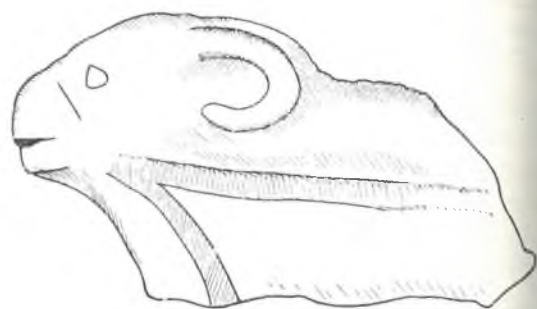
За съжаление това място не е изследвано археологически и сега ние не можем да установим дали засводеното помещение, дълго 1 м, е представляло самостоятелна сграда, или е част от по-голям архитектурен строеж, и то от вида на малките ниши в частните домове (ларарии), в които са били поставяни образи на домашните божества.

Дадените примери, струва ни се, са достатъчни, за да покажат, че занимаващите ни тук фигури от камък и глина с глава на овен или на кон стоят във връзка с жилищни помещения

Обр. 5. Глинена фигура с глава на овен, неизвестно местонахождение

Fig. 5. Figure en argile représentant une tête de bétail — provenance inconnue

Обр. 6. Глинена фигура на овен от „Хисарлъка“ в Кюстендил

Fig. 6. Figure en argile représentant une tête de bétail provenant du Hissarlik — Kustendil

в старинните селища. Какво е било тяхното предназначение в жилищата, ще проличи, като разгледаме формата и особено украсата им.

Фигурите с глава на кон или овен са два вида. Едни са с глава, съединена със стилизирано тяло, а другите представят само глава с шия. Предимно с глава и тяло във вид на дълъг паралелопипед с правоъгълно или четвъртито сечение са фигурите от камък и само няколко от глина, които са съвременни на каменните. Останалите глинени фигури с глава на овен датират от римската епоха.

Друга една особеност на каменните паметници е, че всички са изработени от един и същ материал. Те са дялани от камък със сивозелен цвят и мазна повърхност. Тия белези са характерни за метаморфните кристалини шисти, съдържащи слюда и талк (слюдести талкошисти).² Находища на тия скали има в Ихтиманска Средна гора и северните поли на Родопите, около Асеновград. Талкошият поради структурата си е удобен за дялане и полиране. Повърхността му е много мека и по нея може лесно с помощта само на налягане с остро оръдие да се врязват различни черти. Материал за изработка на фигурите е бил набавян несъмнено от Ихтиманска Средна гора, а може би и от находища в северните склонове на Родопите. На това предположение ни навеждат фигурите с еднакви форми и орнаменти, намирани често в околностите на Ихтиман, Панагюрище и Пазарджик, а също и подобните фигури, намерени в места, гдето няма разкрити талкошисти — при Нова Загора и Казанлък.

Тук трябва да изтъкнем интересния факт, че няма други категории паметници от древността или средновековието, които да са били издялани от същата скала.

Малкият брой на достигналите до нас глинени фигури с глава на овен или кон се дължи на обстоятелството, че недобре изпечената глина е много нетраен материал, който лесно се разрушава, и направените от глина предмети в повечето случаи се унищожавали изцяло.

Повечето от тия глинени фигури се отличават с примитивна изработка. В тях често подробности като очи, ноздри и уста не са означени. Повърхността им, с малко изключения,

¹ Сведения за тая глава ни съобщи в едно писмо уредницата на музея в гр. Станке Димитров др. Р. Ябанджиева.

² Стр. Димитров. Метаморфни и магматични скали в България. Основи на геологията на България, София, 1946, стр. 62 и сл. и приложената карта.

без каквато и да е украса. Тия особености ни карат да приемем, че глинениите фигури са принадлежали на бедни хора, които не са могли да купуват скъпо струващите фигури от камък, художествено изработени от обучени майстори-каменоделци, и сами са ги правели. Обаче покрай домашно изработените фигури от глина се различават и приготвени от занаятчий, които са се занимавали с масово производство на подобни глинени фигури. Такъв пример представя фигурата с глава на овен в музея в Пазарджик (№ 50), чието тяло отстрани е украсено с яйцевиден орнамент, отпечатан с щемпел. Друг образец е глинената глава на овен, намерена в развалините на една късноримска вила при с. Орландовци (№ 65). Върху челото ѝ стои надраскан с остро оръдие преди изпичането ѝ надпис на гръцки език в няколко реда: *ΑΠΟ-ΑΙΝΑΡΙΣ ΕΠΟΙΕΙ*, т. е. Аполинарис (я) направи. Въз основа на характерното начертание на някои от буквите в надписа главата трябва да се датира в III в. на н. е. Аналогични примери на изписване името на майстора намираме и върху някои фигури с глава на животно от Галия (обр. 20).¹

Трети пример на занаятчийско производство на подобни глави представя намерената при с. Тополница, глава на овен (№ 61). От едната ѝ страна майсторът е надраскал върху влажната повърхност три букви в отвесен ред: TVX. Те може би съставят начало на думата TVXH или на някое собствено име. От същата работилница е и друга една глава на овен в Народния музей в София (№ 68), но чието местонахождение е неизвестно. Тя е със същата форма, големина и стилови особености като споменатата глава. Фигурите от камък, както и от глина са с най-различни размери. Най-малките от камък са с тяло, дълго 20—24 см, а най-големите — повече от 1 м. Но това са изключения (№ 14 и 16). Повечето екземпляри имат тяло, дълго средно 25 см. Големите фигури са издялани от две части, които се съединявали при задния край на тялото (№ 45 и 46). Това е било направено, за да могат по-леко да се пренасят. Фигурите от глина с правоъгълно тяло са с дребни размери. Те са дълги средно 12—17 см. Фигурите, представящи глава на овен с шия, имат в основата дължина 19—23 см.

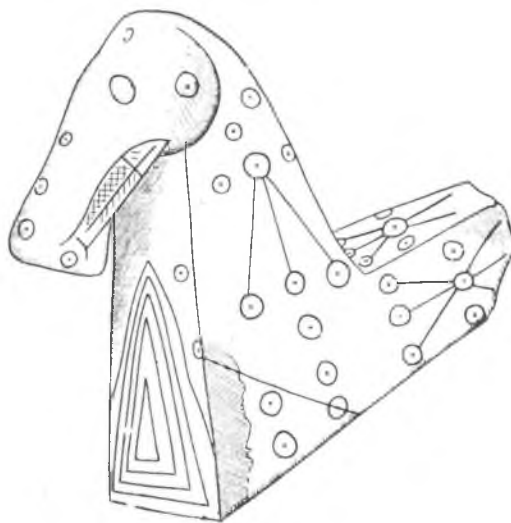
Според външния им изглед фигурите от камък може да се групират така: 1) фигури, в които главата по-вярно възпроизвежда главата на животното; 2) фигури със стилизирана глава и 3) фигури, в които главата и тялото са с кубическа форма.

Фигурите, направени от глина, образуват само две групи: 1) фигури с глава на животно с правоъгълно тяло и 3) фигури с глава на животно с шия.

Както се вижда от описанието и образите, и в трите групи фигури от камък в противоположност на главата и шията, които запазват характерните очертания за животното, тялото в зависимост от функционалното предназначение на фигурите, на което ще се спрем по-нататък, винаги е стилизирано до неузнаваемост. То представя дълга призма с правоъгълно сечение. В него крайниците не са дори загатнати.

Каменните паметници от първата група с глава на кон са застъпени само с четири образци (№ 1—4), а с глава на овен — с шест (№ 1—6).

От фигурите с глава на кон, издялани от камък, най-близко до физическия тип на животното стои една фигура, намерена при с. Горни Пасарел, Софийско. В нея каменоделецът е

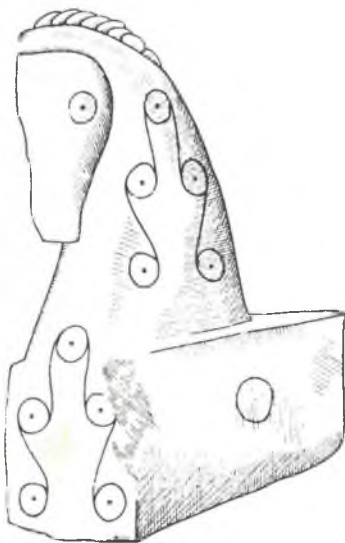
Обр. 7. Каменна фигура на кон от с. Стрелча, Пазарджишко

Fig. 7. Figure en pierre représentant un cheval — village de Strelča, Pazardjik

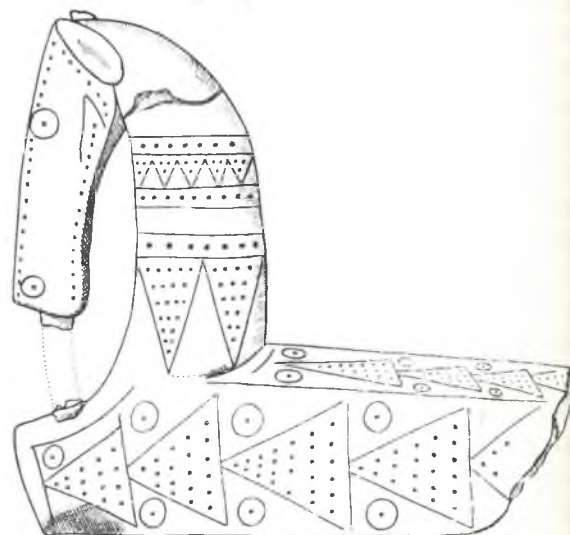
¹ J. Déchelette. Manuel d'archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine, II, 3, стр. 1405. Върху две фигури, намерени при гр. Клермон Феран, са надраскани с латински букви надписите: (G)avidus (a)vot и Julos avot. Латинската дума avot отговаря на латинската fecit (направи).

предал вярно формата на главата, шията, ушите и гривата. Само окото е предадено условно като едра пъпка. Докато главата на коня от едната страна е моделирана внимателно, другата ѝ страна е изработена съвсем условно. И във втора фигура, пак от Горни Пасарел, майсторът се е постарал да представи главата на коня вярно, като е изобразил и юздата. Само гривата, падаща по шията, е третирана много декоративно. Някои от кичурите косми са представени като редица завити охлювообразно ленти.

Главата на кон във фигурата от Стрелча, ако и да е схематично третирана, наподобява типичните черти на конската глава.

Обр. 8. Каменна фигура на кон от с. Лесичево, Пазарджишко
Fig. 8. Figure en pierre représentant un cheval — Lessičevo — Pazardjik

Обр. 9. Каменна фигура на кон от гр. Етрополе
Fig. 9. Figure en pierre représentant un cheval — Etropole

И в посочените няколко фигури от камък с глава на овен майсторът се е старал да предаде освен характерния рог и вида на муцуната. Това личи във фигурата от с. Поповица (№ 33), тая от с. Лесичево (№ 33), от с. Прохорово (№ 36) и от с. Долно Левски (№ 19). Но очите, ноздрите и устата са предадени условно.

В паметниците от втората група главата и шията на коня и на овена са стилизирани. При тях главата на коня е дотолкова удължена и заострена в долния край (муцуната), че наподобява хобот или клон на птица. В повечето фигури е означено само окото посредством кръгче с дупчица в средата, изработено с пергел.

В третата група фигури от камък главата и при двата вида животни е дотолкова стилизирана, че представя паралелопипед (при главите на коне), сраснал с шията, или куб (при овнешките глави), стърчащ напред. Нито ушите, нито устата и ноздрите не са загатнати. Само очите се означават с врязани кръгчета. Веднаж само в една фигура с глава на овен върху равно отсечената муцуна са начертани с пергел две кръгчета, които представят ноздрите, и под тях една хоризонтална черта — устата.

Фигурите от глина, дори и изработените от занаятчий, както казахме и по-горе, са с по-примитивна изработка. Шията, както при фигурата с овнешка глава, така и при тях с глава на кон е къса и масивна. Муцуната у конете представя заоблен къс глина. Върху нея не са означени нито устата, нито носните отвори.

У главите на овни муцуната е слабо удължена. Очите и ноздрите са означени условно с дупки. И в двата вида фигури от глина няма нито следа от опит да се моделира или загатне ухото.

Фигурите от камък, с едно две изключения, са с украсена повърхност. Те са покрити с геометрически орнаменти, означени посредством врязване с остро оръдие върху меката повърхност на талкошиста. Тук-там каменоделецът е предал някои елементи от украсата пластично, напр. част от гривата при фигурата от Горни Пасарел, която е представена като слабо заоблени, завити на кравай ленти. Освен гривата пластично е изработена и украсата по външната, а също така и по вътрешната страна на тялото. Върху лявата му страна има два реда четвъртити вдлъбнатини. Всяка от тях е запълнена с по две диагонални линии. Пространството между вдлъбнатите квадрати наподобява рамка, украсена с врязани наклонени черти. Шията и тялото са набраздени от вътрешната страна с успоредни отвесни ръбове. Пластично е предадена и юздата във втората фигура от Горни Пасарел.

Няколко фигури с глава на кон и овен имат по шията си един, два или три успоредни заоблени ръба. Двата крайни са с наклонени нарязи.

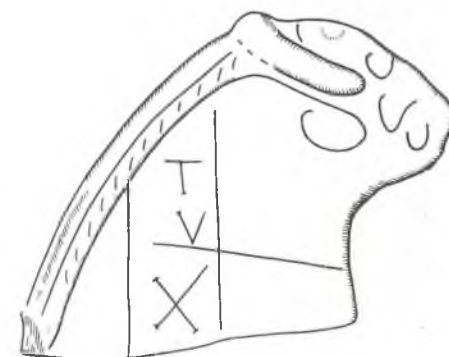
В повечето фигури с врязан орнамент украсата съставят групи от триъгълници, изпълнени с дупчици или къси чертички (обр. 6, 12 и 14). Употребени са като мотиви и зигзагообразно начупени линии, между ъглите на които има по едно кръгче с точка (обр. 19). Голяма роля в украсата обаче играе кръгчето с точка и понякога двойни и тройни концентрични кръгове, разхвърлени по повърхността на фигурата или наредени в групи и скачени помежду с една или две линии (обр. 7, 8 и табл. V₂). По шията винаги е начертан орнамент, наподобяващ рибена кост (табл. III и V₃). Той може да се схваща като схематично предаване на гривата на коня или дългите влакна, падащи по шията на овена.

В две фигури от Оборище (Мечка), освен с кръгчета с точки, повърхността от двете страни на тялото е украсена с по няколко реда врязани знаци, наподобяващи буква A (табл. IX 3 и X). Несъмнено с тях каменоделецът е означил дългите влакна на руно на овена.

В няколко фигури между украсата от кръгчета и начупени линии са вмъкнати и образи на човек, риби, змии, колело и др. Обаче и те са стилизирани. Тялото на човешката фигура е стилизирано във вид на два триъгълника, скачени срещуположно с единия си връх. От крайниците са означени само ръцете, вдигнати нагоре. Те представят една черта с по четири пръста. Главата представя кръг, в който е вписано по-малко кръгче с точка, означаващо вероятно окото. Около главата са врязани като венец дупчици. От страни на тялото са начертани симетрично по една фалшива спирала (обр. 2).

Върху две фигури, намерени на различни места, са изобразени между другите орнаменти и риби. Върху фигурата от Пирдоп (табл. VIII₁) са гравирани по дължината на тялото от двете страни по една риба с глава, обърната назад. Телата на рибите са чертани много схематично. По повърхността им има дупчици от шило, с които са означени люспите. Горе и долу са надраскани по три двойки наклонени чертички — перките. Другият паметник от с. Поповица (табл. VII₅) е украсен с образи също на две риби, но те са начертани една зад друга върху външната страна на тялото. И тук люспите са означени с нагъсто поставени дупчици и рибите са обърнати с главата към задния край на тялото. Образ на риба е гравирани върху фигурата от музея в с. Стрелча (обр. 7 и табл. I₄). Само че той за разлика от фигурите от Пирдоп и Поповица, е разположен върху муцуната на коня.

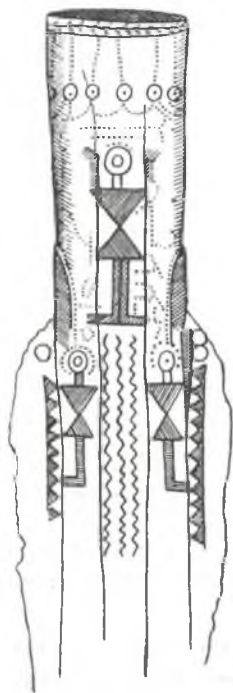
Върху други два паметника — единия намерен при с. Мухово (табл. VII₃), а другия при с. Оборище (Мечка) (табл. VII₂) — е поместен между геометрическите орнаменти горе и долу образ на змия. На фигурата от с. Мухово змията е гавирана върху външната страна на тялото. Тя е стилизирана и представя лъкатушен орнамент, ограден от двойни кръгчета. Устата ѝ е отворена. На втората фигура от с. Оборище са гравирани върху двете страни на

Обр. 10. Глинена фигура от с. Тополница, Кюстендилско
Fig. 10. Figure en argile du village Topolnica, arrondissement de Kustendil.

тялото змии, оградени отгоре с рамка от зигзагообразна лента между две ивици с коси нарязи. Доколкото може да се съди от запазеното очертание на тялото, главите на змиите са били към задния край на фигурата.

От двете страни на шията на същата фигура е изобразено по едно колело. Външното е с пет спици (табл. VII₁). На предния край на тялото на фигурата с овнешка глава, намерена при Пирдоп (табл. VIII₁), е начертана сложна правоъгълна рамка, ограждаща два концентрични кръга с дупчица в средата. Това нарочно отделяне на обикновения геометричен мотив в украсата на фигурата дава основание за тълкуване образа като символичен, каквито са колелото,

Обр. 11. Врх от копие,
Италия
Fig. 11. Pointe de lance,
Italie

Обр. 12. Глинен похлупак с човешка фигура,
Румъния
Fig. 12. Couverture en argile à figure d'homme,
Roumanie

рибата и човешката фигура, споменати по-горе. Ние сме наклонни да видим в този образ око, тъй като и очите от двете страни на главата на овена в тази фигура са представени с по два концентрични кръга. Споменатите образи на човек, риби, змии, колело и око, разместени между орнаментите на фигурите, са имали не само декоративно предназначение, но същевременно са играли, както ще видим по-долу, ролята и на апотропейски знаци.

Няколко думи и за украсата на фигурите, направени от глина. От достигналите до нас такива фигури се вижда, че тяхната украса е много по-проста в сравнение с фигурите от камък. И тя има геометрически характер. Орнаментите и при тях фигури са два вида — врязани и пластично изработени. Врязаните мотиви обикновено са

нанесени с помощта на остро оръдие по повърхността на още влажната глина на фигурата. Пластична украса имаме само в три-четири фигури. Тя е получена по два начина. В едни фигури предназначеният за украса мотив е бил изработен отделно от глина и след това прилепен върху мократа фигура, а в друг случай орнаментът е отпечатан посредством форма с негативни образи. С отделно изработени ленти от глина е украсена главата на една фигура с неизвестно местонахождение от музея в Пазарджик (табл. XI₅ и XII₅). Облата лента от глина е положена по периферията на темето и муцуната на овнешката глава. Двата ѝ края са завити зад очите и образуват рогата. По средата е прилепена трета лента със същата дебелина. Тя се спуска и по шията, която от външната страна е била украсена с подобен орнамент. Сега от него е запазена една полукръгла част. С печат е нанесена украсата върху глинената фигура с глава на овен от с. Дорково, Пазарджишко (табл. XI₃). Украсена е само външната, (дясната) страна на фигурата. Цялата дължина на тялото е покрита с яйцевиден релефен орнамент.

В глинената фигура на овен от музея в Стара Загора украсата е изработена посредством натискане на едно оръдие с остър кръгъл ръб върху още влажната повърхност. По този начин са се получили редици от кръгчета, които образуват меандър и пр. (обр. 3).

Глинената фигура на овен от музея в София (табл. XII₂) е украсена с полукръгли чертички, врязани една до друга.

Освен споменатите начини на украса трябва да споменем и случая, при който орнаментът е получен посредством натискане върху влажната повърхност на фигурата на връв, нагъната

в разни посоки и образуваща по този начин геометрически орнамент. Тая техника на украса е засвидетелствувана засега само при една от глинениите фигури с глава на овен (обр. 44) с неизвестно местонахождение. И сега ясно личат дебелиите осукани нишки на връвта. Върху една фигура с глава на овен също с неизвестно местонахождение (табл. XII₂) украсата е нанесена преди изпичането с някакъв инструмент с полукръгло острие. То е натискано последователно и по този начин са се образували редици с полукръгли вдлъбнатини в две посоки. Докато при фигурите от камък, като изключим кръгчетата, изработени с пергел, орнаментите са получени посредством комбиниране на прави линии, орнаментите по глинениите фигури имат извити линии. Това се дължи вероятно на обстоятелството, че острието на инструмента може да се движи лесно по повърхността на още незасъхналата глина във всички посоки.

Още в началото, когато разглеждахме обстоятелствата, при които са намерени фигурите, видяхме, че тия, за които има повече данни, са принадлежали към огнището в жилищни помещения. Това се потвърждава от двете фигури от камък, намерени при с. Енина край Казанлък. По повърхността им от вътрешната страна са се запазили следи от опушване. Това показва, че двете фигури са стояли отстрани на огън. Някои от достигналите до нас двойки или единични фигури са украсени само от външната страна, а вътрешната е оставена гладка, тъй като е предстояло тя да бъде опушена от огъня.

Но освен две отделно изработени фигури на огнището са били поставяни и фигури с едно тяло и две симетрично разположени глави. Такава е фигурата от Народния музей в София (табл. IV₂) с глави на кон, обърнати гърбом една на друга.

Освен цели фигури с две глави на животно са били работени и фигури, съставени от две отделно изработени половини. Задният край на едната половина има издатина, а другата — вдлъбнатина, в която се пъха издатината. Това се е правело, за да могат при нужда двете половини, които са големи и тежки (по 60 кг едната) да се пренасят по-лесно. Така са изработени двете фигури, намерени при с. Мухово (табл. X₄).

Фигурите от глина с правоъгълно тяло също тъй са били поставяни от двете страни на огъня. У някои от тях, както при каменните, едната страна (вътрешната) е неукрасена или с по-проста украса. Засега не можем да твърдим, че и глинениите глави без тяло са били поставяни също по две около огъня, тъй като нямаме данни нито от самите паметници, нито от обстоятелствата на намирането им. Една глава на овен без тяло е била намерена под тухлен свод (кемерче); поставена е била върху кръгла каменна плоча. Дали и другите глави на овен без тяло са се поставяли в подобна постановка, засега на тоя въпрос не може да се отговори.

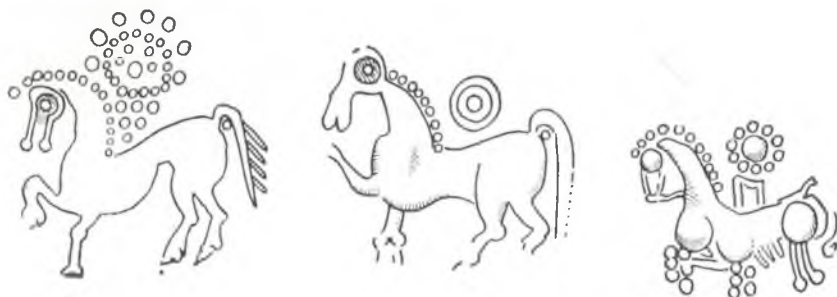
Фигурите от камък, поставяни от двете страни на огъня, както показват размерите им, не са имали практическо предназначение, напр. да поддържат някой съд за храна, или да се слагат върху гърба им железни шишове за печене на месо или други прибори. Ние видяхме, че у повечето екземпляри тялото е дълго само 20—25 см и високо 5—6 см. Ето защо трябва да приемем, че тия каменни предмети са имали по-друга функция при огнището. За това говорят и фигурите с две глави и едно тяло, които не са могли да служат за подпора на съд или друг предмет върху огъня. Особено показателни в това отношение са фигурите от

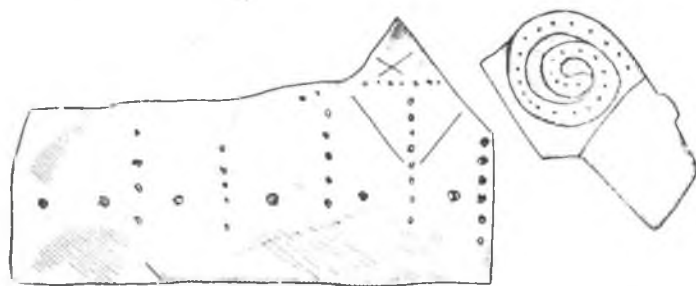
Обр. 13. Глинен похлупак с човешка фигура от с. Ветрен дол, Пазарджишко

Fig. 13. Couvercle en argile à figure d'homme du village Vetren dol, arrondissement de Pazardjik

глина с правоъгълно тяло. Техните малки размери с тясно няколко сантиметра тяло ги правят неудобни за практически цели. Ето защо остава само едно предположение, че те са били употребявани за култови цели при семейното огнище. За това загатват и някои от елементите в украсата на каменните фигури, а също тъй и изкопаното при с. Яна, Софийско, глинено огнище, намерено заедно с една от поставяните на него фигури с глава на кон (табл. XIV₃). То представя една правоъгълна плоча от жълтеникава глина с дължина 97 см и см и широчина 78 см. В краищата на повърхността му има плосък ръб, образуващ нещо като рамка.

Обр. 14. Рисушки от келтски подражания на филипови тетрадрахми
Fig. 14. Croquis d'imitations celtiques de tetradrachmes de Philippe II

Обр. 15. Късове от каменни фигури на овен, Северна Италия
Fig. 15. Fragments de figures de béliers en pierre, Italie du nord

От лявата и дясната страна той е широк 5 см и висок 2,5 см. По средата на плочата има полукръгла вдлъбнатина за огъня, оградена също тъй с един ръб, широк 5 см и висок 2,5 см.

Предната страна на огнището (откъм зрителя) е отчупена, но сигурно и тя е била оградена с подобен ръб. Страничните ръбове отвън са широки 7 см. При основата им плочата е подрязана малко косо навътре и е била свързана с някаква дебела подложка от глина, точната дебелина на която сега не знаем. Подобни огнища в Галия са били поставяни върху четири дебели кола.¹

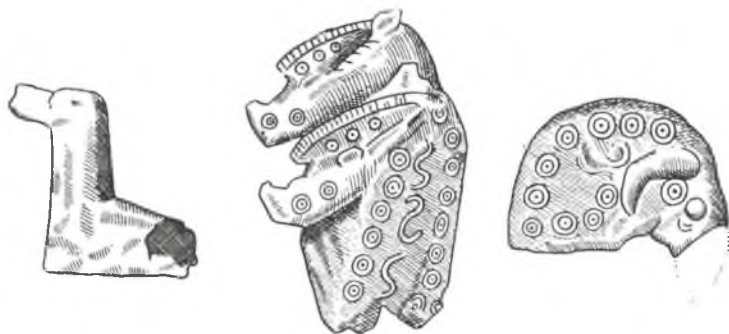
Двете фигури с глава на кон са били поставени от двете страни на вдлъбнатината, предназначена за огъня, в тесните и дълги пространства, оградени от двата ръба.

Вече споменахме, че срещаме затруднение при датиране на нашите паметници, тъй като, от една страна, самите те със своята форма и украса не дават много данни за определяне дори относителната им хронология, а от друга — твърде оскъдни са данните за намирането им. Случайните откривачи не са обърнали внимание и не са прибрали предметите, намерени с тях, за да бъдат проучени от специалисти. Но въпреки това въз основа на стилни особености в мотивите на украсата и на данни от обстоятелствата на намирането можем да определим приблизително времето на каменните и глинените фигури с конски и овнешки глави.

В това отношение като изходна точка ни служи един от мотивите в геометричната украса на главата на кон от музея в Пазарджик (табл. II₄ и обр. 2). Върху външната страна на шията на коня между редиците кръгчета с точки в средата, образуващи фалшива спирала.

¹ J. Déchelette. Le bélier consacré aux divinités domestiques, etc. Rev. Arch., XXXIII, 1898, стр. 65 и сл.

е вмъкната много схематична фигура на човек. От крайниците му са означени само ръцете. Фигурата е гравирани в напълно геометрически стил. Главата представя кръг, съединен посредством две успоредни черти с тялото. Очите, носът и устата са означени еднакво — с кръгче с точка в средата. Около главата има венец от дупчици. Тялото представя два триъгълника, поставени трещуположно и съединени с върховете си. Ръцете, вдигнати нагоре, са означени с по една пречупена черта. Тази човешка фигура показва много близко сходство с трите еднакви фигури, гравирани върху връх от копие, намерено в Долна Италия.¹ За разлика

Обр. 16. Глинени фигури с глави на кон и овен, Северна Италия
Fig. 16. Figures en argile à tête de cheval et de bétail, Italie du nord

от нашата фигура те имат и крака. И в тях главата е означена с кръг, съединен с тялото посредством две черти (обр. 11). В средата има по-малко кръгче. Външният кръг е ограден също с венец от точки. Два съединени с върховете си триъгълника образуват тялото. Те са запълнени с чертички. Същите стилни белези намираме и в човешката фигура, надраскана върху един келтски глинен съд от Австрия.² Главата и при нея е означена с кръг и един по-малък кръг в средата му. Дългата шия е също така очертана с две прави черти. Тук е употребен като елемент в украсата и триъгълникът, запълнен с шрихи или с кръгчета. По същия начин е представена и човешката фигура върху един глинен похлупак от латенската епоха (обр. 12), намерен в развалините на едно селище в Румъния. Аналогична е и фигурата на човек, надраскана също върху похлупак, намерен при с. Ветрен дол, Пазарджишко (обр. 13). При нея главата е стилизирана във вид на триъгълник.³ Полето около фигурата е запълнено с много грубо начертани спирали и зигзагообразна лента.

Основният елемент в украсата на занимаващата ни глава на кон от Дорково съставя многократно повтореното двойно кръгче. Същото кръгче намираме и върху гореспоменатите урна и копие. То е употребено като украса и върху един глинен съд от т. нар. селищна келтска керамика, намерена в Чехословакия.⁴

В нашите паметници от камък окото е означено винаги с кръгче с точка в средата или две кръгчета с точка. По този начин е предадено окото на коня, гравирани върху една метална плочка от IV—III в.⁵ В нея намираме като украса на рамката същите кръгчета с точка, съединени помежду си с извити линии, така както са начертани върху главата и шията на фигурката от Дорково. По еднакъв начин е стилизирана и главата на конника в келтските подражания на филиповите тетрадрахми (обр. 14) и някои емисии на тетрадрахми на остров Тасос.⁶ В тях тя представя един кръг от гъсто наредени зрънца и в него друг, по-малък, от дребни зрънца. Около главата се вижда венец от по-едри зрънца.⁷ В други

¹ JAI, IV, 1889, A. Anz., стр. 107; M. Hörsnes. Ugeschichte der bildenden Kunst in Europa. Wien, 1925, стр. 49.

² A. Varagnac. L'art gaulois. Paris, 1956, стр. 44, 46.

³ Изказвам благодарност на В. Миков за позволение да обнародваме рисунка от този образ.

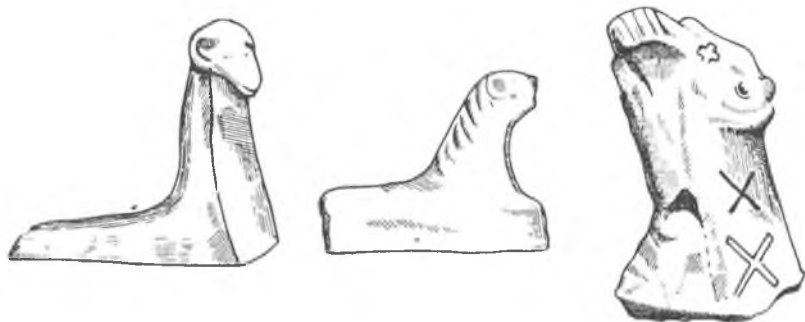
⁴ J. Filip. Keltové ve střední Evropě. Praha, 1956, стр. 191, обр. 59, 6.

⁵ Varagnac. Цит. съч., обр. 42.

⁶ R. Forrer. Die keltische Numismatik. Strasburg, 1908, табл. XLVI, стр. 412.

⁷ Dessewffy. M. Barbar penzei. Budapest, 1910, табл. VIII, стр. 230; K. Pink. Die Münzprägung d. Ostkelten und ihrer Nachbarn. Budapest, 1939, XVII, стр. 325.

емисии главата е означена с една едра пъпка и наоколо венеч от зрънца.¹ Изтъкнатото от нас сходство в стилно отношение между човешката фигура върху паметника от Дорково със споменатите няколко археологически и нумизматични паметници ни дава основание да датираме тая фигура, а заедно с нея и останалите фигури от камък, тъй като те не само по външен вид и украса, но и по материал образуват една хомогенна група паметници, между IV и II в. пр. н. е. По-нататък ние ще се помъчим да определим горната хронологична граница по-точно.

Обр. 17. Глинени фигури от Франция (Галия)
Fig. 17. Figures en argile de France (Gaule)

Като друга опорна точка за датиране каменните фигури с правоъгълно тяло може да ни послужат данните, които дава обстановката, при която е открита по време на разкопките на надгробна римска могила в чашата на язовира при Батак една каменна фигура.² Тя е лежала в насипа на могилата на дълбочина 1 м. Заедно с фигурата са били изровени късове от характерната сива латенска керамика. Това показва, че пръстта, необходима за натрупване на могилата, е била нарината заедно с каменната фигура от някое разрушено селище от латенската епоха, съществувало на това място. От това време (III—II в. пр. н. е.) датира и въпросната фигура с глава на кон.

Двете фигури от камък с глави на коне, намерени при с. Долни Пасарел, Софийско, са били изкопани случайно в местността „Манчови рисули“. На това място има значителни следи от тракийско селище. Тук се намират при оране множество късове от сива латенска керамика. Като указание за същото време (III—II в. пр. н. е.) служат и зидовете на жилища в селището в местността „Дреновска лъка“ при с. Мухово, гдето са изкопани двете каменни фигури. Тези жилища са били изградени от ломен камък, споен с кал. Същата техника на строеж установихме и в зидовете на първоначалното тракийско селище под основите на сгради от римска Сердика, около които в културния пласт се намериха също късове от латенска керамика.

Както виждаме, добитите от две страни указания за датата на нашите каменни паметници съвпадат. Ето защо трябва да приемем като относителна хронология на фигурите от камък, както и на някои, направени от глина, времето между III и II в. пр. н. е.

При датирането на глинени фигури ние срещаме също тъй големи затруднения, тъй като при по-голямата част от тях нямаме никакви данни за обстоятелствата, при които са намерени. От друга страна, повечето фигури са без украса, която до известна степен би могла да помогне за установяване на една относителна хронология. Само две-три от тях имат белези, въз основа на които би могло да се посочи през коя епоха са направени. За една част от фигурите от глина ние възприехме като белег за датиране правоъгълното тяло. Всички фигури с тяло с правоъгълно сечение ние отнасяме към същото време, откогато произхождат и каменните фигури с глава на овен или кон (III—II в. пр. н. е.). Тая дата на-

¹ Dessewffy. Цит. съч., XVIII, стр. 448—450.

² Фигурата е прибрана в музея в Пловдив и ще бъде обнародвана от Д. Цончев заедно с материалите, добити при тия разкопки. Тя също е издялана от талкошист.

ири подкрепа и в Лесбоската кима, отпечатана с щемпел върху външната страна на фигурата от Дорково (табл. XI₃), и в стираловидния орнамент, надраскан също върху външната страна на фигурата, намерена между Пазарджик и Пещера (табл. XI₆).

Останалите глинени фигури с глава и шия са от много по-късен произход, отколкото първата група фигури. Те датират от римската епоха. Тая датировка се основава на данните, които дават няколко от фигурите от тая група. Такива данни имаме от глинена глава, намерена при с. Орландовци. Тя е изкопана заедно с материали в развалините на една римска вила от III в. Върху нея е надраскан преди изпичането ѝ надпис с името на занаятчията, който е произвеждал за продан такива фигури. Характерът на буквите потвърждава посочената дата — III в. Пак въз основа на надраскани върху повърхността латински букви трябва да се датира по същото време друга една глава от глина, намерена вероятно при с. Тополница (табл. XIII₂). Трета глава от същия тип е намерена при Пловдив в пласт с римска керамика от II—III в. Към същата епоха трябва да отнесем и останалите глави на овен, тъй като те по вид и мотиви в украсата са сходни със споменатите по-горе фигури.

След като се помъчихме да установим приблизително от кое време са фигурите с глава на овен или на кон, остава да се разгледа още един важен въпрос. Кой народ или племенна група е употребявал тия паметници.

Ние посочихме по-горе, че фигурите произхождат от една ограничена област, въвн от която досега не е намерен нито един подобен паметник. Тази област е била населявана в древността от тракийските племена беси, одризци, меди, дентелети и серди. По-горе казахме също, че по-големият брой от фигурите от камък и глина произхождат от земите по горното течение на Марица, които са били населени от бесите. Естествено би било да приемем, че тия паметници принадлежат на културата на това голямо тракийско племе. Но такива паметници са намирани и на територията на заселените по двата бряга на р. Струма дентелети и меди както и в Софийското поле, обитавано от сердите. Подобни фигури имаме и въвн от обсега на стратегията Бесика в земята на одризците. Разпространението на занимаващите ни паметници върху територията на споменатите тракийски племена би ни дало основание да приемем, че те са едно общо явление в тракийската култура и религиозни представи. Но трябва веднага да изтъкнем, че тия паметници не се срещат в земите на други тракийски племена, като напр. астите, заемали територия край черноморския бряг на юг от Стара планина. Няма ги и по долното течение на р. Марица — центъра на одризците.¹ Също тъй те не са намерени и в самите Родопи, нито по Беломорието, гдето са живели траки.

Отсъствието на тия фигури от камък и глина в споменатите области е важно обстоятелство, което не позволява те да бъдат отнесени към културата на траките.

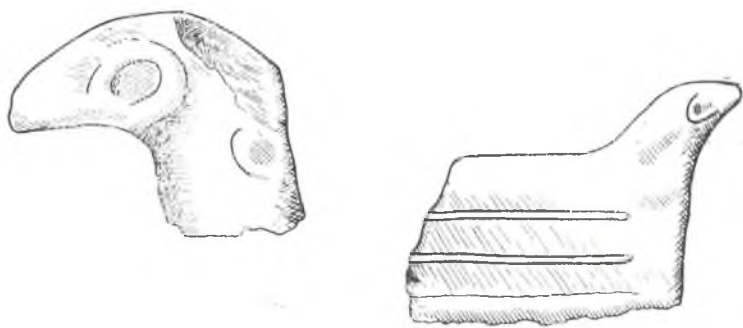
Независимо от това, както ще видим по-долу, по тях има и символични образи, които не са присъщи на тракийските религиозни представи. Ето защо ние трябва да потърсим техния произход другаде и да ги свържем с културата на други етнически елементи, живели на териториите, гдето днес ги намираме.

При опита ни да установим относителната хронология на нашите паметници ние посочихме голямото сходство на един от мотивите на каменната фигура от музея в Пазарджик — зовешка фигура с вдигнати нагоре ръце (обр. 2) — с някои изображения върху паметници от келтски произход. Тази прилика ни кара да съпоставим паметниците от България с подобните на тях паметници, за които се знае, че произхождат от земи, населени с келти. И действително аналогични фигури с глави на овен или на кон, направени също тъй от камък и глина, намираме на разни места на територията на някогашна Галия, по долината на р. По (в Умбрия), Северна Италия, и в днешна Северозападна Румъния. В посочените места са

¹ В музея в Истанбул, гдето са прибрани множество находки с образци от материалната култура, намерени на територията на днешна турска Тракия (населявана от одризците), няма нито една фигура от камък или глина, подобна на изследваните на това място паметници. Подобни фигури не сме видяли и в музеите в Беломорска Тракия (Гюмюрджина и Кавзла). Не ги намираме обнародвани в нито един от ежегодните археологически бюлетини за находките в Гърция (произхождащи от Беломорието).

намерени фигури с глави на овен или на кон с правоъгълно тяло. Тези фигури датират също тъй от две епохи — от III—II в. пр. н. е. и от римско време.

Много близък паралел на нашите каменни фигури с глава на овен представя намерената в областта Венето в Северна Италия подобна фигура (обр. 15). Тя също тъй е открита в развалините на жилище. Повърхността ѝ е украсена с врязани черти и редици от дупчици. Въз основа на намерената с нея латенска фибула селището, а и фигурата се датират в II и III латен, т. е. от III до I в. пр. н. е.¹ Пак в Северна Италия, при гр. Болоня, са открити в основите на колиби части на фигури от глина с глава на овен и на кон.² Тези фигури са украсени със същите концентрични кръгчета с дупчици в средата както нашите фигури от

Обр. 18. Глинени фигури от Румъния
Fig. 18. Figures en argile de Roumanie

камък (обр. 16). В днешна Североизточна Франция (Галия Цизалпина) са намерени също тъй фигури (обр. 12) от камък и от глина с глава на овен.³ Подобни фигури (обр. 18) само от глина са известни и от разкопаното латенско селище при Пояна в Северозападна Румъния.⁴ Споменатите паметници от Галия, Умбрия и Румъния показват сходство не само във формата, но и по отношение на украсата. В тях също тъй намираме като основен елемент на украсата кръгче или концентрични кръгчета с точка в средата, лъжлива спирала и др.

В нашите фигури се забелязват и някои други мотиви на украсата, които са типични за паметниците на келтите. На първо място това е колелото със спици, начертано върху една от двете каменни фигури, намерени при с. Оборище (Мечка) (обр. VII₁).

Колелото със спици е било символ на един старинен келтски бог. То е засвидетелствувано на сребърната ваза от Гундеструп.⁵ Върху нея между другите изображения е представен до пояс брадат бог с вдигнати нагоре ръце. В едната (дясната) той държи колело със спици. От римската епоха е позната във Франция бронзова статуйка на Юпитер, който държи също колело със спици.⁶ Тая статуйка показва, че върховното божество върху вазата от Гундеструп е било по-късно идентифицирано с римския Юпитер. Тоя символ на слънчево божество е играл голяма роля като апотропейски знак у суеверните келти.⁷ Поставяли го върху шлемове,⁸ върху ножници на мечове⁹ и др. Келтските жени носели тоя знак като амулет, скачен на верижка или прикрепен за фибулата, с която закопчавали на едното рамо връхната си дреха.¹⁰

¹ R. Battaglia. Resti di un santuario veneto-gallico sul monte Loffa. Atti della reale academia nazionale dei Lincei, X, 1934, стр. 139, обр. 21 и стр. 144, обр. 22; J. Déchelette. Цит. съч. стр. 1401 и заб. 1.

² J. Déchelette. Le bœlier consacré etc. Rev. Arch. XXXIII, 1898, стр. 247, обр. 25 и стр. 248, обр. 27.

³ J. Déchelette. Цит. съч. стр. 245; Déchelette. Manuel d'archéologie, стр. 1401 и заб. 1.

⁴ Studii și cercetări de istorie veche, III, 1952, стр. 201, обр. 14.

⁵ Ebert's Reallexikon der Vorgeschichte, IV, 1926, стр. 576.

⁶ S. Reinach. Antiquités nationales; bronzes figurés de la Gaule Romaine, 32 Nr. 4; 33 Nr. 5.

⁷ H. Gaidoz. Le dieu gaulois du soleil et le symbolisme de la roue. R. Arch. 1885, стр. 201; Déchelette. Manuel. II, 1914, стр. 1314.

⁸ J. Déchelette. Цит. съч., стр. 1156.

⁹ J. Déchelette. Цит. съч., стр. 1312.

¹⁰ J. Déchelette. Цит. съч., стр. 1298, обр. 562, 3.

Същият смисъл е имал образът на колело със спици и върху каменната фигура с глава на овен от с. Оборище (Мечка).

С подобно значение е била несъмнено и човешката фигура с вдигнати нагоре ръце, гравирани върху едната страна на каменната фигура в музея в Пазарджик. Тя може да се сравни с образа на върховното келтско божество от вазата от Гундеструп, представено също тъй до пояс, с вдигнати нагоре ръце, в едната от които държи колело със спици. Между намерените досега келтски амулети има редица бронзови фигурки на мъже с вдигнати нагоре ръце.¹ Те може би представят именно споменатия келтски бог и са били носени също като апотропейски знаци.

Швейцарският археолог Деонна в едно от последните си проучвания на келтските култови фигури от Галия изтъква също тъй апотропейското значение на човешката фигура, изобразена върху глинени фигури с глава на овен.²

Трети символичен образ, който е гравирани върху нашите фигури от камък, е змията. Отрано в представите на древните змията е била гений-пазител на огнището. Римляните я изобразявали в своите домашни светилища — ларариите.³ У келтите змията е била и символ на един от техните домашни богове, който през по-късно време е бил идентифициран с римския Хермес. Това се вижда от някои статуарни и релефни образи на Хермес, в които тоя бог държи змия.

Рибата, чийто образ е гравирани също така върху три от нашите фигури, е играла роля в религията на келтите. За това свидетелствува една бронзова статуя от римската епоха на Галия, в която е представен Юпитер, стоящ върху риба.⁴ Изглежда, че в тая статуя под образа на римския Юпитер е представено някакво келтско божество, чието свещено животно и символ е била рибата така, както у семитските сирийци рибата е символ на богиня Атергатис. Те правели фигурки на риба от златни и сребърни пластинки, които почитали като *λατρεῖς δειοί* или *dii penates* у римляните. Фигурките играели същевременно роля на апотропейски знаци в жилището.⁵

Рибите, гравирани на външната страна на каменните фигури от Пирдоп (табл. VII₁, VIII₁ и обр. 7), Поповица и Стрелча имат също предназначение да отблъскват всяко зло от домашното огнище, средището, около което е протичала по-голяма част от живота на обитателите на къщата.

Накрая трябва да споменем и още един символ, който срещаме върху фигурата от Пирдоп. Това е кръгче с дупчица в средата, оградено от сложна правоъгълна рамка. Според нас тук е изобразено око, което е служело да отблъсква всяка злина. Може би същият смисъл имат и кръгчетата с дупчица в средата, с които е покрита понякога цялата повърхност на фигурите с глава на кон или на овен.

Досега ние се спряхме върху смисъла и значението на няколко символа, гравирани върху някои от каменните фигури. Също така трябва да се каже нещо и за самите фигури, които играли роля на символи на божества-хранители на семейното огнище у келтите.

Известно е, че келтите подобно на други индоевропейски народи са вярвали, че техен прародител е някое божество, което им се явява във вид на неговото свещено животно. Такова божество у келтите е бил Рудиобус (Rudiobus), когото те и до късно време позовавали във вид на кон. В писмените извори се говори, че във Франция, Невоа ан Евлиас (Nevo-en-Eullias), е бил почитан от келтите техният бог под образа на бронзов кон.⁶ С те-

¹ J. Déchelette. Цит. съч., стр. 1302, обр. 565, стр. 1304, обр. 566.

² W. Deonna. Цит. съч., X, fasc. 8, 1959, стр. 84 и сл.

³ G. Wissowa. Religion und Kultur der Römer. 1912, стр. 176; L. Preller. Römische Mythologie. Berlin, 1902, II, стр. 196; G. K. Boyce. Significance of the serpents on Pompeian house shrines, AJA, XLVI, 1942, стр. 15 и сл.

⁴ S. Reinach. Цит. съч., стр. 33, № 5.

⁵ Fr. Dölger. Der heilige Fisch in den antiken Religionen und in Christentum. Münster, 1922, II, стр. 197.

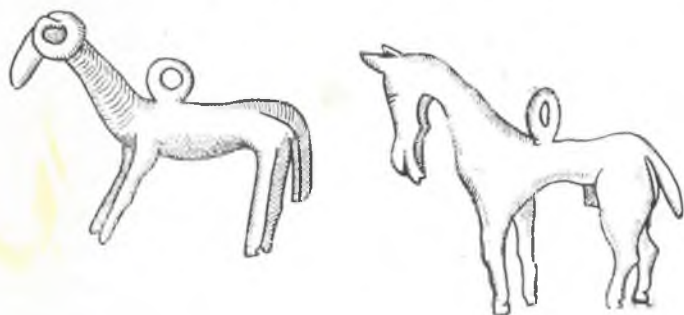
⁶ S. Reinach. Cultes etc. III, 1908, стр. 139; C. Clément. Die Religion der Kelten. Archiv für Religion, 1911, стр. 114.

чение на времето у тях бил създаден и женски корелат на тоя бог, чието име е засвидетелствувано от късните паметници — Епона.¹ Затова и конната фигура заема толкова голямо място върху келтските монети и в художествената индустрия.

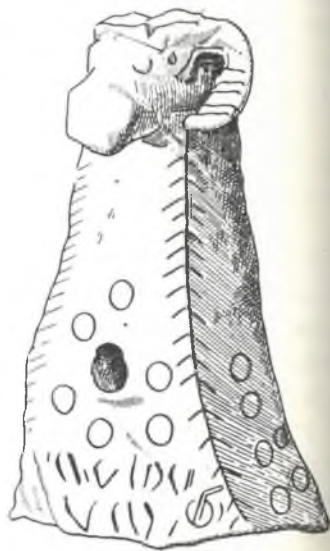
Келтският върховен бог, който е и слънчев бог, е бил идентифициран по-късно с римския Юпитер, като го изобразявали яхнал свещеното животно — коня.²

Ето защо келтите са го представяли като покровител на домашното огнище във вид на фигура с конска глава. Образът на кон е бил употребяван у келтите и във вид на амулет (обр. 19). Те го носели на шията си, прикачен на верижка.³

Също тъй и овенът е бил образ и символ на някакво келтско божество, което, както споменахме по-горе, е било идентифицирано през римската епоха с Меркурий.⁴ Както показ-

Обр. 19. Келтски амулети от Галия
Fig. 19. Amulettes celtes de Gaule

Обр. 20. Глиненя фигура на овен
от Галия
Fig. 20. Figure de bœlier en argile
de Gaule

ват паметниците, това божество е било също тъй много почитано от келтите. Затова и неговият символ — фигура на овен — е бил също тъй поставян при домашното огнище.

Някои от глинениите фигури имат по тялото си дупки с различен диаметър и дълбочина. Подобни дупки имаме и по глинени фигури, намерени в Галия (Франция). Много близка аналогия с тях представя фигурата с глава на овен от с. Пателеница (табл. XII₁). В нея дупката се намира отпред на тялото, тъй както я виждаме във фигурата на овен от Клермон Феран (обр. 20). Във фигурата от с. Тополница в музея в София (№ 62) дупката е отдолу. Тя е с диаметър 25 мм и дълбочина 10 см. Глинената фигура от с. Виноградец с глава на кон има три дупки с малък диаметър от едната страна на тялото, а тази от Стара Загора — две. Чези дупки са имали някакво особено значение, се вижда от това, че в споменатата фигура от Стара Загора те са оградени с орнамент от врязани кръгчета така, както са оградени и във фигурата от Галия. Несъмнено те са били правени във връзка с някакви представи или вярвания у суеверните келти. Дупката от долната страна на фигурата от Софийския музей няма никакво практическо предназначение.

Изтъкнатите от нас прилики във формата и украсата на нашите паметници с подобни паметници от келтски произход, намерени във Франция, Северна Италия и Румъния, ни дават основание да приемем, че фигурите с глава на кон или на овен, намирани у нас, са също тъй от келтски произход.

¹ S. Reinach. Epona. R. Arch., 1895, стр. 333; G. Roth et F. Guirand. Mythologie celtique. Paris. 1935, стр. 203; Clemen. Цит. съч., стр. 124.

² Fr. Коепп. Germania romana. 1928, Bambarg, IV и сл. и табл. XIV.

³ Dechelette. Manuel, II, 1914, стр. 1306, 3.

⁴ В една статуя на келтския триглав Меркурий богът е представен, че държи като главен атрибут главата на овен. Срв. Reinach. Cultes, III, 1908, стр. 161 и 163.

След установяването на този факт ще трябва да видим кога са се спрели тия келти на територията при южните склонове на Стара планина, Подбалканския коридор и северните поли на Родопите. От писмени свидетелства е известно, че през средата на IV в. келтите от Западна Европа се придвижили на югоизток и нахлули в североизточната част на Балканския полуостров до долината на р. Морава.¹

По-късно, в 281 г., след смъртта на Лизимах, когато македонската държава отслабнала, келтите плячкосали страната, без да срещнат по пътя си съпротива. От Македония те се отпавили на юг към Делфи и Тесалия, но тук били разбити и се върнали назад към долината на р. Морава. При това оттегляне, в 279 г., една част от тях (около 20 000) под водителството на Леонарий и Лутарий се отделили в областта Дардания (в горното течение на Вардар, днешно Скопско) и оттам минали вероятно по долината на р. Струма и може би през Софийско и прохода Траянови врата, нахлули в низината на Марица. Движейки се на югоизток една част от тях се прехвърлили през Пропонтида във Витиния и оттук във Фригия, гдето се настанили и образували своя държава, известна под името Галатско царство.

Втора група келти под водителството на вожда Кертерий се отправили при обратния път на север към Дунав, гдето трябвало да водят ожесточени борби с трибалтите и гетите по Дунав, от които били отблъснати и принудени да се върнат на юг от Стара планина, в Тракия, гдето организирали своя държава с главен град Тиле. Тая държава просъществувала около 60 години, докато в 218 г. траките се надигнали срещу келтското иго и я унищожили.

Последната група келти се запътили към Мраморно море, гдето били пресрещнати от Антигон Гонат, който им нанесъл тежко поражение. Остатъци от тая келтска орда били отпавени като наемни войници в Македония, а други се заселили в държавата на тилитите. И досега остава неизяснен въпросът, къде се е намирала столицата Тиле. Според сведението на Полибий келтите се били заселили близо до Бизантион.² Следователно Тиле трябва да се търси в тая област. Стефан Византийски пише, че царството на тилитите било негде при Хемус (Стара планина).³

Трябва да приемем, че настанилите се по горното течение на Марица и в долинките на притоците ѝ келти са именно тия от групата, предвождана от Кертерий. Засега единствени археологически свидетелства за това келтско население си остават фигурите от камък и глина. Може би към неговата култура трябва да се отнесат и някои от надгробните могили по тия места. Но тяхната принадлежност ще се установи при бъдещи разкопки.

Повече находки на келтската култура имаме от Софийско поле. Преди години при с. Слатина бе намерено погребение с характерен меч, ступен на две, зъби от свиня и пр.⁴ В дъното на насипа на една от петте могили в местността „Герена“ до кв. Подуяне, разкопана през 1924 г.,⁵ бе намерен един глинен култов предмет, сходен с т. нар. Feuerböcke, характерни за келтската култура в Западна Европа. Трета находка от келтски произход са глинено огнище и една фигура от талкошист с глава на кон, изкопани при с. Яна. При разкопките през 1936 г. в останките от римската вила бе намерена част от глинена фигура с глава на овен, върху челото на която е бил надраскан преди изпичането ѝ надпис с името на занаятчията, който е произвеждал масово подобни култови предмети.⁶ Това показва, че по селата около Сердика и в самия град и през римската епоха е имало значителен брой келти, които са купували за свои култови цели тия масово фабрикувани фигури от глина.

¹ Г. Кацаров. Келтите в стара Тракия и Македония. Сп. БАН, XVIII, 1918, стр. 55 и сл.; Ив. Венедиков. Келтското нашествие в нашите земи през III в. пр. н. е. под светлината на археологически материали. ИПр, XI, 1955, стр. 77 и сл.; J. Filip. Цит. съч., стр. 474, 478 и сл.

² Polyb. IV, стр. 46; Г. Кацаров, Д. Дечев и др. Извори за старата история и география на Тракия и Македония. София, 1949, стр. 138.

³ Steph. Byz. De urbibus. Стр. 720: *Τίλις. . . τοῦ Αἰῶνος πλησίον.*

⁴ Р. Попов. Материали за проучване на предисторическата епоха в Софийската котловина. 1921, стр. 31.

⁵ Находката ще бъде обнародвана от нас. Друг сходен предмет, само че от камък, е изкопан в могила при Батак.

⁶ Хр. Даянов. ИАИ, XI, 1937, стр. 306; Ив. Велков. ИАИ, XII, 1938, стр. 409 и сл.

Като косвено свидетелство за присъствието на значителен келтски елемент в Сердика може да послужи шестоъгълният храм с конически покрив и със статуя на Аполон-лекар в средата, изобразяван по монетите на Сердика от времето на император Каракала. Тая архитектурна форма не е засвидетелствувана нито на Балканския полуостров, нито в Мала Азия, отгдето са пренесени много архитектурни типове. Шестоъгълният храм е типичен за келтската архитектура в Западна Европа. Част от подобна постройка е намерена в развалините на едно светилище заедно с късове от мраморна статуя на келтския Юпитер.¹ Също така чужд за местната традиция е статуарният тип на Аполон, държащ кривака на Асклепий.²

Обр. 21. Карта на местонаходищата на келтски култови фигури

Fig. 21. Carte de trouvailles des chenets celtiques de Bulgarie

Често намираните фигури от камък и глина в горното течение на Марица и нейните притоци са указание, че келтите са били гъсто заселени в чисто келтски села или смесени със завареното тракийско население. Тук те са намерили условия за живот, каквито са имали в своята прародина — Галия или Умбрия. Занимавали са се главно със земеделие и по-малко със скотовъдство. Особено известни са били като коневъдци. Римските писатели говорят за прочутия келтски кон. Малките полета край реките представляли удобно място за развъждане на коне.

Изглежда, че след унищожаването на държавата им келтите не са се изселили масово, а са останали по местата си в мирно съжителство с траките до късно през римската епоха. За това свидетелствуват глинени глави на овен, за които говорихме по-горе.

Намираните в Северна България оброчни плочки от римската епоха с образа на келтската богиня Епона са били посвещавани от келти,³ които обаче не са принадлежали към келтите, преселени през III в. пр. н. е. Ние смятаме, че тия оброчни плочки, както и редица надписи са били правени за келтите войници, дошли с разни конни войскове части от западните провинции.⁴ Някои от тези келти след завършване на службата си са останали в Мизия. Те именно са донесли от отечеството си Галия създадения там през римската епоха иконографски тип на Епона. Образът във въпросните паметници от Северна България е напълно сходен с образа на Епона върху подобни паметници от Галия. Интересно е да отбележим, че в една оброчна плочка, намерена в римския кастел при с. Хърлец, Врачанско,⁵ Епона е съединена с образа на тракийския бог-конник. Келтиецът, който е направил това посвещение, е виждал в образа на Хероят-конник божество, сходно на неговия домашен бог-конник, покровител на конете.

¹ H. Lehner. Der Tempelbezirk der Matronae Vacallinehae bei Pesch. Bon. Jahrb. 125, 1919, стр. 144 и табл. XXXI и XXXIII.

² Подобна статуя от бронз е намерена в Рейнските провинции, населявани от келти.

³ G. Kazanow. RE, VI, стр. 528; L. Botoucharova. Un nouveau monument de la déesse celtoromaine Европа. RA, XXXIII, 1949, I, стр. 164 и сл.

⁴ Б. Геров. Романизмът между Дунав и Балкана. Ч. I ГСУИФ, XLV стр. 49, 47 и сл.; R. Hosek-V. Velkov. New antique finds in Raziaria (Moesia Superior), Listy Pilologicke, VI, (LXXXI), 1958, стр. 1.

⁵ G. Kazanow. Die Denkmäler der thrakischen Reitergottes in Bulgarien. Budapest, 1938, стр. 84, Nr. 300 обр. 324.

КАТАЛОГ

Фигури от камък (талкошист)

А. Фигури с глава на кон

1. Глава на кон с тяло с правоъгълно сечение. Дължина 38 см, височина с главата 35 см. Тялото високо 22 см и широко 14 см. Муцуната и край на тялото са отчупени. Главата наподобява физическия тип на животното. Окоето е представено като дебела пъпковидна изпъкналост. Външната (лявата) страна е очукана и не личи украсата ѝ. От вътрешната страна шията и тялото са набраздени с по четири заострени ръба. По средата на тялото има правоъгълна вдлъбнатина. Намерена е при с. Горни Пасарел (Софийско). Сега е в музея в Самоков (табл. I₁).

2. Глава на кон с тяло с правоъгълно сечение. Дължина 36 см, височина с главата 37 см. Тялото е високо 18 см и широко 12,5 см. Отчупени са муцуната на главата и задната част на тялото. Главата е с релефно изработена юзда с поводи. Гривата е силно стилизирана. Тялото от външната (лявата) страна е украсено с две редици вдлъбнати квадрати с диагонали. Между квадратите са начертани наклонени черти в разни посоки. Вътрешната страна на тялото не е украсена. Намерена заедно с фиг. № 1 при с. Горни Пасарел, Софийско. Сега е в музея в Самоков (табл. I₂).

3. Глава на кон с правоъгълно тяло, задната част на което е отчупена. Височина с главата 26,5 см, дължина 25 см. Тялото широко 7,5 см и високо 8 см. Главата е прибрана до шията. Окоето е означено с кръгче с дупчица в средата. Ушите не са предадени. Гривата представя дебела осукана връв, прилепена върху шията. Шията отстрани е украсена с по пет кръгчета, скачени с извита чертичка едно за друго. Същият орнамент е гравирани и върху предната част на тялото. От външната страна тялото е украсено с един по-голям кръг с дупчица в средата. Намерена при с. Лесичево, Пазарджишко, в местността „Асмаляк“. Музеят в Пазарджик, инв. № 534 (обр. 8 и табл. I₃).

4. Глава на кон с правоъгълно тяло, задната част на което е отчупена. Височина с главата 21,5 см, дължина 30 мм. Тялото широко 8 см и всичко 7 см. Очите представят пъпки, оградени с кръгчета, врязани с пергел. Муцуната от лявата страна (външната) е украсена с гравирани с острие риба. Шията и тялото са покрити с кръгчета, някои от които са свързани помежду си с прави линии. Гърдите отпред са украсени с вписани един в друг равнобедрени триъгълници. Намерена в местността „Топан“ при с. Стрелча, Пазарджишко. Музеят в Стрелча, инв. № 97 (табл. I₄).

5. Глава на кон с правоъгълно тяло. Дължина 24 см, височина с главата 16 см. Тялото високо 6 см и широко 5 см. Дясната му страна е очукана. Главата е стилизирана. Тя е отделена от шията, но за устойчивост под нея е оставена подпорка от камъка. Очите са означени с по едно кръгче, начертано с пергел. Шията и тялото са украсени с концентрични кръгчета и прави черти. Шията отгоре е с врязани една над друга пречупени под ъгъл черти. Със същия орнамент са покрити главата и шията отпред. Намерена през 1951 г. в местността „Ливадето“ при с. Яна, Софийско, заедно с едно глинено огнище (обр. I и табл. XIV). Народният археологически музей в София (табл. II₁).

6. Глава на кон с правоъгълно тяло. Дължина 26 см, височина с главата 16 см. Тялото високо 6 см и широко 5,5 см. Част от задния му край е отчупена. Лявата страна на фигурата е очукана и сега не личи украсата върху нея. Главата е стилизирана. Ушите са предадени пластично като един рог на челото. Шията отстрани на коня е украсена с „рибена кост“ между две успоредни черти. Шията отгоре е украсена с три правоъгълника, всеки от които е разчленен с диагонали. Срещуположните триъгълници са запълнени с къси резки, изпълнени с дупчици. Тялото отстрани е покрито с пет правоъгълника с диагонали. Главата отстрани е нашарена с дупчици. Отгоре върху тялото са начертани кръгчета и триъгълници, запълнени с резки и дупчици. Фигурата е намерена при с. Горна Василица, Софийско, заедно с други две подобни фигури. Народният археологически музей в София, инв. № 278 (табл. II₂).

7. Глава на кон с правоъгълно тяло. Дължина 28 см, височина с главата 16 см. Тялото високо 6 см и широко 5 см. Ушите са представени пластично с малки връхчета. Шията отгоре е украсена с три кръгчета, скачени с прави черти и образуващи фалшива спирала, а отстрани — с „рибена кост“ между две прави линии. Археологическият музей в Пловдив, инв. № 2414 (табл. II₃).

8. Стилизирана глава на кон с тяло, сега отчупено. Височина 23 см и дебелина 7 см. Ушите са предадени като дебели пъпки отпред на челото. Очите са означени посредством концентрични кръгчета. Шията отгоре е украсена с редица диагонали, подчертани отстрани с дълбоко врязана. Юздата е представена чрез врязани успоредни линии. Поводите са дадени пластично като две дебели въжета. Шията отстрани е покрит с три реда фалшива спирала. От външната (дясната страна) между спиралите е вмъкната стилизирана човешка фигура, главата на която представя две концентрични кръгчета, оградени с венец от дупчици. Тялото образуват два триъгълника, съединени с върховете. Ръцете са вдигнати нагоре. Крака няма. Намерена през 1940 г. при с. Дорково, Пазарджишко. Музеят в Пазарджик, инв. № 234 (табл. II₄).

9. Глава на кон с правоъгълно тяло. Дължина 20 см, височина с главата 24 см. Тялото широко 4 см и високо 4 см. Отчупен е край на тялото на коня. Повърхността на главата и тялото отстрани са украсени с двойни кръгчета, начертани с пергел. На предната част на тялото са начертани две диагонални линии. Шията отгоре има орнамент, съставен от повторени едно под друго кръстосани чертички, подобно на буква Х. Намерена при с. Бегово, Пловдивско. Сега в Археологическия музей в Пловдив, инв. № 2413 (табл. II₅).

10. Глава на кон с правоъгълно тяло. Дължина 27 см, височина с главата 19 см. Тялото, чийто заден край е отчупен, е високо 6,9 см и широко 8,5 см. Ушите са били предадени пластично. Сега едното е отчупено. Очите са означени с по три концентрични колелца, начертани с пергел. Муцуната е отделена от шията посредством дълбоко подрязване. Шията е украсена с врязан орнамент във вид на рибена кост. Тялото отгоре и отстрани е украсено с тройни кръгчета между пречупени под ъгъл черти. Намерена през 1895 г. при с. Горна Василица, Софийско. Народният археологически музей в София, инв. № 277 (табл. III₁).

11. Глава на кон с правоъгълно тяло. Дължина 14 см, височина с главата 12 см. Тялото високо 4,5 см и широко 4,5 см. По-голямата част от него е отчупена. Главата е отделена от шията и за устойчивост е подпряна с обло изчукан камък. Ушите са предадени пластично. Окото представлява едра пъпка. Челото отпред и шията отстрани са украсени с врязан орнамент, наподобяващ рибена кост. По шията има и кръгчета, направени с пергел. Неизвестно местонахождение. Музеят в Казанлък (табл. III₂).

12. Стилизирана фигура на кон с правоъгълно тяло. Дължина 32 см, височина с главата 14 см. Тялото широко 6 см и високо 6 см. Муцуната е отделена от шията, но за устойчивост е съединена с долния край на хоризонталното тяло с тясна извита ивица камък, която бихме могли да вземем и за повод на юзда. Главата отстрани е украсена с по един орнамент, наподобяващ латинската буква S. Шията и тялото са покрити с геометричен орнамент. От външната страна тялото е украсено с по седем триъгълника в два реда с върха нагоре. Те са изпълнени с дребни дупчици. Вътрешната страна е покрита с четири големи триъгълника с върха надолу, а пространството между тях — с шест малки триъгълника с върха нагоре. И двата вида триъгълници са изпълнени с редици от дупчици. Гърбът на тялото е украсен с четири фигури, наподобяващи равнобедрени триъгълници. Бедрата са малко извити. Пространството около тях е изпълнено с дупчици. Шията отгоре е с орнамент, наподобяващ „рибена кост“ с върха надолу. Орнаментите са врязани с остро оръдие. Намерена през 1935 г. в махалата „Суевци“ при с. Белица, Софийско, заедно с още един подобен предмет (№ 11). Народният археологически музей в София, инв. № 7044 (табл. III₄ и 5).

13. Стилизирана фигура с глава на кон и тяло с правоъгълно сечение. Дължина 31 см, височина с главата 16 см. Тялото широко 6 см и високо 6 см, счупено по средата. Гърбът и част от страната на тялото са отчупени. Муцуната е отделена от шията. Между нея и предния край на тялото е оставен камък. Профилът на главата е подчертан отстрани с една успоредна врязана линия с дупчици. Тялото е украсено с геометричен орнамент от по три равнобедрени триъгълника, поставени един до друг с върха напред. Триъгълниците са запълнени с редове от дупчици. Орнаментите са врязани с остро оръдие. Намерена през 1933 г. в селищната могила при с. Загорци, Сливенско, с още две други подобни фигури, сега загубени. Музеят в Нова Загора (табл. IV₁).

14. Глава на кон с правоъгълно тяло. Дължина 35 см, височина с главата 15 см. Тялото високо 8 см и широко 8 см. Главата е стилизирана и муцуната ѝ представлява дълъг клон, съединен с предния край на тялото. Очите са означени с кръг, изписан с пергел. Отстрани шията е украсена с орнамент, наподобяващ рибена кост с върха надолу. Тялото отгоре и отстрани е украсено с по четири равнобедрени триъгълника, един зад друг, с върховете напред. Те са изпълнени с по три отвесни реда дупчици. Орнаментите са врязани с остро оръдие. Неизвестно местонахождение. Музеят в Панагюрище (обр. 4).

15. Фигура с две глави на кон, съединени гърбом посредством правоъгълно тяло. Дължина 52 см. Едната глава висока 21 см, а другата 20 см. Тялото високо 7 см и широко 6,5 см. Фигурата е счупена на две близко до една от главите. Повърхността е покрита с геометрични врязани с остро оръдие орнаменти. Главите са силно стилизирани. Ушите са предадени във вид на рогче над челото. Окото е означено с кръг, очертан с пергел. Под муцуната е оставен камък, който се съединява с предната част на тялото. Шията на едната от главите (по-ниската) е украсена от двете страни с редуващи се кръгчета с точка между поиси, изпълнени с редове от къси чертички, а на другата — с гъсто изчукани къси чертички. Отгоре шията имат орнамент, наподобяващ рибена кост. Тялото отстрани е украсено с по шест правоъгълника, преполовени от една диагонална черта. Горната половина е изпълнена с редове от дупчици. Гърбът е украсен с равнобедрени триъгълници, също изпълнени с дупчици. Неизвестно местонахождение. Народният археологически музей в София, инв. № 1028 (табл. IV₂).

16. Глава на кон с тяло с правоъгълно сечение. Дължина 22 см, височина с главата 15 см. Тялото високо 5 см и широко 5 см. Главата е силно стилизирана във вид на хобот, сключен с предната част на тялото. Тялото отстрани е украсено с по шест равнобедрени триъгълника с върха надолу, изпълнени с редове от дупчици. Отстрани на шията има два квадрата с кръстосани диагонали, а отгоре две успоредни линии с дълги, една до друга. Гърбът е с четири притиснати в средата правоъгълника. Неизвестно местонахождение. Музеят в Пазарджик (табл. IV₃).

17. Глава на кон с правоъгълно тяло. Дължина 35 см, височина с главата 30 см. Тялото широко 18 см. Главата е силно стилизирана. Между муцуната и предния край на тялото е оставен камък за устойчивост на главата. Намерена в местността „Блатрица“ на 5 км южно от Велинград. Прибрана е в читалището във Велинград.

18. Глава с правоъгълно тяло. Дължина 28 см, височина с главата 26,5 см. Тялото широко 7,5 см и високо 8 см. Задната част на тялото е отчупена. Главата е отделена от шията. Между устата и тялото е бил оставен заоблян къс от камъка. Ушите са представени пластично. Очите и ноздрите са означени с кръгчета, начертани с пергел. Отстрани главата е украсена с дупчици. Шията е покрита с редове от триъгълници, изпълнени с дупчици, и поиси с по един ред дупчици по средата. Триъгълниците в основата на шията са по-големи. Тялото отгоре и от двете страни е покрито с равнобедрени триъгълници, един зад друг, изпълнени с редици от вдлъбнатини. Върхът на всеки триъгълник е ограден от две кръгчета, гравирани с пергел.

Върху главата отпред е надраскан чертеж, напоянящ схематичен образ на риба. Намерена в 1928 г. при копане зимник за къщата на Г. В. Лютаков в „Горната махала“ в гр. Етрополе. Музеят в Етрополе (табл. V₁ и обр. 3).

19. Силно стилизирана глава на кон с тяло с квадратно сечение. Дължина 24 см, височина с главата 21 см. Тялото високо 7 см и широко 7 см. Задната му половина е отчупена и загубена. Двете страни са очукани и не личи орнаментът по тях. Главата наподобява заоблен хобот, съединяващ се с предния край на тялото. Горната част на тялото и шията са украсени с „рибена кост“ с върха напред. Намерена при с. Долно Левски, Пазарджишко. Археологическият музей в Пловдив, инв. № 3814.

20. Глава на кон с правоъгълно тяло. Дължина 27 см, височина с главата 13 см. Тялото широко 6 см и високо 6 см. Главата е долепена до шията. Очите представят кръгчета, начертани с пергел. Устата е означена с врязана черта. Шията отстрани е профилирана. Гривата е предадена като две осукани върви. Тялото от двете страни е украсено с кръгчета, скачени едно с друго с по две успоредни прави черти. Неизвестно местонахождение. От сбирка „Шишков“. Археологическият музей в Пловдив, инв. № 4164 (табл. V₂).

21. Силно стилизирана глава на кон с правоъгълно тяло. Дължина 27 см, височина 23,5 см. Тялото високо 7 см и широко 10 см. Задният му край е отчупен. Главата представя широка плочка, дебела 1 см, долният край на която се слива с предницата на тялото. От двете страни на шията е изработена по една изпъкнала правоъгълна плоскост, украсена с „рибена кост“ с върха надолу, на двата края на която има по едно кръгче. Останалата повърхност на шията и главата отстрани е запълнена с редици от кръгчета, начертани с пергел. Отпред главата е украсена с пет кръгчета, съединени с диагонални линии. По същия начин е украсено и тялото отгоре. Едната страна е запълнена с редици кръгчета, а другата с хоризонтални линии. Към предния край са начертани по две диагонални черти и между тях — четири кръгчета. Намерена при с. Горна Василица, Софийско. Народният археологически музей в София, инв. № 279 (табл. V₃).

22. Стилизирана глава на кон с правоъгълно тяло, задният край на което е отчупен. Дължина 16 см, височина с главата 22 см. Тялото широко 7 см и високо 3 см. Главата е долепена до шията, като е очертана с една дълбока черта. От външната страна на главата е представена пластично в схематичен вид юздата. Окоето е означено с кръгче, очертано с пергел. Шията отгоре и отдолу има по един дебел заоблен ръб и в средата — трети, украсен с врязани ромбове.

Тялото от външната (лявата) страна е украсено с диагонални линии, между които има по едно кръгче. Вътрешната страна е без украса. Намерена през 1901 г. при с. Енина, Старозагорско. Музеят в Казанлък, инв. № 539 (табл. V₄).

23. Глава на кон, с тяло, подобна на № 22. Дължина 18 см, височина с главата 21 см. Тялото, чийто заден край е отчупен, е широко 5,5 см и високо 7 см. От външната (дясната) страна е украсено с диагонално начертани линии, между които има кръгчета. Шията от външната страна е украсена с равнобедрен триъгълник във вдлъбнатото поле. По него са начертани с пергел три кръгчета. Главата, шията отпред и тялото отгоре са украсени с диагонални черти с кръгчета. Вътрешната страна, която е оставена без украса е опушена. Тази фигура е съставяла пандан на фигура № 22. Намерена е на същото място при с. Енина. Музеят в Казанлък (табл. VI₁).

24. Стилизирана фигура на кон. Дължина 20 см, височина с главата 17 см. Главата е долепена до шията. Тялото е широко 6,5 см и високо 5,5 см. От едната страна фигурата е украсена с редици от кръгчета, начертани с пергел, а от другата — с начупена зигзагообразно линия, между ъглите на която има кръгчета. Шията отгоре е украсена с „рибена кост“, завършваща в горния край с пластично изработен равнобедрен триъгълник, отстрани с по една редица кръгчета. Тялото отгоре е украсено с две редици от подобни кръгчета, начертани с пергел. Главата на която отпред, както и тялото отпред са украсени с по пет кръгчета, свързани помежду си с диагонално начертани линии. Намерена до могилите в местността „Раднев геран“ при с. Брезово, Пловдивско. Народният археологически музей в София, инв. № 435а (табл. VI₂).

25. Фигура, подобна на № 24. Дължина 23 см, височина с главата 16 см. Тялото високо 5,5 см и широко 6,5 см. Главата на кон и правоъгълното тяло са украсени по същия начин с редици от кръгчета и зигзагообразен орнамент. Тази фигура е намерена заедно с № 24 при с. Брезово, Пловдивско. Народният археологически музей в София, инв. № 435.

26. Силно стилизирана глава на кон с правоъгълно тяло. Дължина 28,5 см, височина с главата 16 см. Тялото е широко 5,5 см и високо 6 см. Главата е наведена към шията, с която се слива. Тя е украсена отстрани с по три кръгчета, начертани с пергел. Шията отгоре е с три успоредни ръба и нарези. Тялото отгоре и отстрани е украсено с редици от кръгчета между две успоредни линии. Едната страна е запълнена по средата с рибена кост, предният край на която завършва с триъгълник. Намерена е при вадене корени в гората край с. Тюркмен, Пловдивско. Археологическият музей в Пловдив, инв. № 3811 (табл. VI₃).

27. Подобна на фигурата на кон № 26. Дължина 28,5 см и височина с главата 16 см. Тялото широко 5,5 см и високо 6 см. Украсата на фигурата е както на № 26, на която тя е съставяла пандан. Намерена е на същото място при с. Тюркмен, Пловдивско. Археологическият музей в Пловдив, инв. № 3811а.

28 и 29. Фигури с глава на кон и правоъгълно тяло. Не са известни нито размерите, нито украсата им. Намерени са били заедно при с. Калково (Софийско). Срв. К. Иречек. Пътувания по България, Пловдив, 1899, стр. 665. Не е известно где се намират сега.

Б. Фигури с глава на овен

30. Глава на овен с правоъгълно тяло. Дължина 25 см, височина с главата 26 см. Тялото високо 13 см и широко 11 см. Отчупен е край му. Лявата (вътрешната) страна на фигурата без украса. Рогът е предаден релефно. Очите, ноздрите и устата не са означени. Върху шията е гравирано остро оръдие едно колело с пет спици, оградено с рамка с наклонени нарязи. Тялото горе е украсено с две ивици с наклонени резки, между тях начупена зигзагообразно лента. Под този орнамент е представена змия. Тялото ѝ е начертано като връв. Главата не личи тъй като на това място повърхността на фигурата е повредена. Намерена е заедно с фигура № 31 при с. Оборище (Мечка), Пазарджишко. Народният археологически музей в София, инв. № 674 (табл. VII₁).

31. Фигура подобна на № 30. Дължина 21 см, височина 25 см. Тялото широко 13,5 см и високо 12 см. Задната му половина е отчупена. Вътрешната (дясната) страна не е украсена. Муцуната е заоблена и тъпа отпред. Рогата са изработени пластично. Върху шията е гравирано колело с наклонени нарязи и дупчица в средата. Тялото отстрани е украсено с орнамент както № 30. Отдолу се вижда опашката на змия. Намерена е заедно с № 30 при с. Оборище (Мечка), Пазарджишко. Народният археологически музей в София, инв. № 675 (табл. VII₂).

32. Глава на овен с правоъгълно тяло. Дължина 42 см, височина с главата 29 см. Тялото високо 14 см и широко 12,5 см. Рогът е изработен пластично. Устата са означени с вдлъбната черта. Очите и ноздрите не са предадени. Украсена е само външната (дясната) страна. Представена е змия, лъкадушеша надясно. Тялото ѝ е очертано с врязани линии. Между извивките на змията са начертани с пергел четири концентрични кръга. Намерена при с. Мухово, Софийско. Музеят в Пазарджик (табл. VII₃).

33. Глава на овен с правоъгълно тяло. Дължина 52 см, височина с главата 40 см. Тялото високо 15 см и широко 11 см. Част от задния край на тялото е отчупена. Муцуната е къса. Очите са предадени чрез кръгче, очертано с пергел. Рогът е изработен пластично с нарязи по него. Върху шията отгоре и рогата има успоредни резки. Двете страни на тялото са украсени с по три големи тройни кръга, начертани с пергел. Върху едната страна, лявата (?), върху двата кръга е гравирана дълга права черта с две перпендикулярни на нея по-къси черти. До крайния кръг с опряна друга къса черта. Намерена е през 1912 г. заедно с подобен камък при копане на изба в с. Лесичево, Пазарджишко. Музеят в Пазарджик (табл. VII₄).

34. Глава на овен с правоъгълно тяло. Дължина 27 см, височина с главата 16 см. Тялото високо 5 см и широко 5 см. Задната му част е отчупена. Между муцуната и предния край на тялото е оставен камък, за да поддържа главата. Очите са означени с по едно кръгче, начертано с пергел. По шията има подобни кръгчета. Лявата страна (външната) е украсена с образите на две риби, една до друга, обърнати надясно. Контурите им са врязани с остро оръдие. Около рибите има кръгчета. Вътрешната страна е украсена с зигзагообразно начупена линия, на върховете на ъглите има по едно кръгче с точка в средата. Намерена при с. Поповица, Пловдивско. Археологическият музей в Пловдив, инв. № 2004 (табл. VII₅).

35. Глава на овен с правоъгълно тяло. Дължина 33 см, височина с главата 16 см. Тялото високо 5 см и широко 5 см. Част от задния край на тялото и муцуната са отчупени. Муцуната както при № 33 е била опряна посредством неизчукана лента (деб. 1 см) от камък, на предната част на тялото. Очите са означени с концентрични кръгчета, начертани с пергел. Рогът е пластично изработен. Шията и гърбът на тялото са изпъстрени с подобни кръгчета. Лявата (външната) страна е украсена последователно с група от шест еднакви концентрични кръгчета и правоъгълна рамка в средата, в която има също едно подобно кръгче. Влясно е начертан с остро оръдие образ на риба, обърната надясно. Тялото ѝ е покрито с вдлъбнати чертички и има четири перки. На вътрешната страна в предния край се намира група от шест концентрични кръгчета и вляво до тях образ на друга риба, обърната наляво. Тялото ѝ е покрито с къси чертички. Горе и долу са означени и по две перки. Намерена в местността „Камика“ над развалините на църквата „Св. Илия“ при гр. Пирдоп. Не е известно где се намира сега (табл. VIII₁).

36. Глава на овен с тяло с правоъгълно сечение, чийто заден край е счупен. Дължина 27 см, височина с главата 15 см. Тялото високо 5 см и широко 5 см. Муцуната е заострена и долният ѝ край е подпрян посредством овално прешленче на предния край на тялото. Окоето представя пъпковиден израстък. Рогът е предаден пластично и извит като кръг около окоето. Шията отгоре е украсена с ъгловидни нарязи. Тялото от външната (дясната) страна е украсено с равнобедрени триъгълници, изпълнени с дупчици. Вътрешната страна е оставена гладка. Намерена е при копане на основи за плевня в с. Прохорово, Ямболско. Археологическият музей в Пловдив, инв. № 3222. Срв. П. Детев. Старините в риди Св. Илия. Известия на Народния музей, Бургас, I, 1950, стр. 80 и табл. XI₃ (табл. VIII₂).

37. Глава на овен с правоъгълно тяло. Дължина 24 см, височина с главата 18 см. Тялото е високо 6,5 см и широко 6,5 см. Части от муцуната и задният край на тялото са отчупени. За устойчивост на главата под нея е издълбана подпора от камък. Рогата са изработени релефно. По тях има нарязи. Повърхността на шията и тялото са покрити с кръгчета, очертани с пергел. Намерена при с. Долно Левски, Пловдивско. Археологическият музей в Пловдив, инв. № 3103 (табл. VIII₃).

38. Глава на овен с тяло с правоъгълно сечение, задният край на което е отчупен. Дължина 15 см, височина с главата 22,5 см. Тялото е широко 6 см и високо 5 см. Муцуната е удължена и заоблена. Рогът е изработен пластично. По дължината му има наклонени нарязи. Окоето е означено като голяма приплескана пъпка, запълваща мястото, оградено от извивката на рога. Повърхността на фигурата е покрити с групи от кръгчета, начертани с пергел. Намерена в местността „Улукли“ при с. Долно Левски, Пазарджишко. Срв. Н. J. G a u l. Two objects in the Plovdiv Museum. Map. XXXIX, 1939, стр. 144—145. Археологическият музей в Пловдив (табл. VIII₄).

39. Глава на овен. Тялото и част от шията са отчупени. Главата е дълга 18 см, средната ѝ дебелина е 8 см. Рогът е изработен пластично, а окото е означено с врязано кръгче. Украсена е с геометричен орнамент от тройни концентрични кръгчета и прави и начупени черти. На челото са гравирани пет кръгчета, а на муцуната — две, отделени с две кръстосани прави черти. Шията е покрита с орнамент „рибена кост“. Намерена в 1925 г. при с. Тъжа, Старозагорско. Музеят в Казанлък (табл. IX₂).

40. Глава на овен с правоъгълно тяло, задната половина на което е отчупена. Дължина 29 см, височина с главата 40 см. Тялото е високо 14 см и широко 12 см. Рогът е предаден пластично. Устата е означена с врязана черта. По тялото няма украса. Намерена при с. Оборище (Мечка), Пазарджишко. Музеят в Панагюрище (табл. VIII₅).

41. Глава на овен с тяло с правоъгълно сечение. Краят отчупен. Талкошист. Дължина 16 см, височина с главата 15 см. Тялото високо 6 см и широко 5,5 см. Рогът, ухото и окото са предадени пластично. Фигурата е без орнаменти. Намерена в местността „Меше кория“ при с. Поповица, Асеновградско. Археологическият музей в Пловдив, инв. № 3846 (табл. IX₁).

42. Подобна на № 43. Страната отвътре е очукана. На задния край на тялото има правоъгълна вдлъбнатина, дълбока 3 см и широка 2,5 см, в която се пъхала издатината на № 40, за да се съединят двете фигури. И тук главата (муцуната) има кубическа форма. Рогът е изработен пластично и по него са врязани наклонени черти. Очите и ноздрите представят начертани кръгчета. Устата е означена с врязана черта. Под нея се виждат три знака като буква Л. Шията отгоре и гърдите имат същата украса както при № 40. Тялото е украсено само от външната (лявата) страна. Върху шията под рога има четири кръга. Под тях е врязана извита надолу линия, към която са начертани с дебели чертици знаци, наподобяващи буква Л. Повърхността на тялото е разделена посредством две линии (долната върви наклонено към предния край на тялото) на три пояса. В горния има същия зигзагообразен орнамент, както при № 40. Долните два пояса са запълнени с едро начертани знаци във вид на Л. Намерена е заедно с № 43 при с. Оборище (Мечка), Пазарджишко. Народният археологически музей в София, инв. № 672 (табл. IX₃).

43. Глава на овен с тяло с правоъгълно сечение. Счупена през средата. Дължина 60 см, височина с главата 44 см. Тялото високо 17 см и широко 11 см. На задния му край има правоъгълна издатина, дълга 5 см и дебела 2,5 см. Рогът е представен пластично, с нарези по него. Устата е означена с врязана черта. Украсена е с геометричен орнамент само шията. Тялото и от двете страни е без украса. Шията отгоре има орнамент „рибена кост“, а повърхността отстрани под рога е запълнена с зигзагообразна линия. Горните равнобедрени триъгълници са запълнени с успоредни на стените им тънки чертици, а триъгълниците с върха нагоре са преполовени от една отвесна черта. Намерена в развалини на жилище в местността „Белосията“ при с. Мухово, Софийско. Музеят в Пазарджик (табл. X₃).

44. Стилизирана фигура с глава на овен и правоъгълно тяло. Дължина 42,5 см, височина с главата 39 см. Тялото широко 13 см и високо 15 см. Към задния му край е издялана правоъгълна издатина, дълга 3 см и дебела 2,5 см. Муцуната има кубическа форма. Рогата са представени пластично. Окото, ноздрите и устата не са означени. Фигурата не е орнаментирана. Намерена е в местността „Дряновска лъка“ при с. Мухово, Софийско, заедно с № 45, който представя негов пандан. Музеят в Пазарджик (табл. X₄).

45. Фигура, подобна на № 43. Дължина 47,5 см, височина с главата 39 см. Тялото широко 14 см и високо 15 см. В задния край на тялото е направена правоъгълна вдлъбнатина, широка 3 см и дълбока 3 см. В нея се е пъхала издатината на № 43 при съединяването. Муцуната е с кубическа форма. Очите, ноздрите и устата не са означени. Рогът е изработен пластично. И тази фигура е оставена без украса. Намерена е заедно с № 44, с която е образувала едно цяло. Музеят в Пазарджик (табл. X₄).

46. Глава на овен. Част от шията и тялото са отчупени. Дължина 19 см и височина 11 см. Муцуната е стилизирана и представя куб. Рогата са предадени пластично. По тях са начертани в редица черти, пречупени под ъгъл. Окото е означено с кръгче, начертано с пергел. Шията отзад е украсена със същия вид начупени черти („рибена кост“), повторени два пъти. Намерена в местността „Юрта“ при с. Смолско, Софийско. Археологическият музей в София (табл. X₂).

Фигури от глина

А. Фигури с глава на кон

47. Глава на кон с юзда и тяло с правоъгълно сечение. Задната половина на тялото е отчупена. Дължина 19 см и височина 34 см. Тялото в основата широко 14 см. Главата е отделена от шията и е много схематично моделирана. Окото е означено с малка пъпчица. Над муцуната е прехвърлена тясна лента, с която е означена условно юзда с повод, прехвърлен през шията. Върху предната част на тялото има три дупки. Намерена в местността „Новите копаници“ при с. Виноградец, Пазарджишко. Музеят в Пазарджик, инв. № 232 (табл. XI₁).

48. Предна част от фигура с глава на кон и правоъгълно тяло. Дължина в основата 13 см и широчина 13 см. Фигурата заедно с главата висока 24 см. Главата е моделирана много схематично. Само очите и ушите са означени по-ясно. Липсва украса. Намерена при с. Сарая, Пазарджишко. Музеят в Пазарджик, инв. № 233 (табл. XI₂).

49. Глава на кон с тяло сега отчупено. Дължина 12,5 см, височина 7 см и дебелина 4,5 см. Очите са представени като изпъкнали кравайчета. Ушите са означени с по една дълбока резка. Ноздрите са предадени с две дълбоки резки. Устата е полуотворена. Главата отпред и отстрани е украсена с групи от по четири квадратчета,

отпечатани с металически шаблон. По шията е имало врязани къси черти. Намерена е през 1958 г. в местността „Копаницата“ при с. Сарая, Пазарджишко. Музеят в Пазарджик, инв. № 537 (табл. XI₁).

Б. Фигури с глава на овен

50. Глава на овен с правоъгълно тяло, чийто заден край е отчупен. Муцуната е малко заострена. Дължина 10 см, височина с главата 19 см. Тялото широко 7 см. Рогата са предадени пластично. Украса има само от външната (дясната) страна с яйцевиден орнамент, отпечатан с щемпел. Намерена при с. Дорково, Пазарджишко. Музеят в Пазарджик, инв. № 237 (табл. XI₃).

51. Глава на овен с тяло с правоъгълно сечение, чийто заден край е отчупен. Дължина 25 см, височина с главата 19 см. Тялото високо 12,5 см и широко 6,5 см. Рогата са изработени пластично. По тях има нарязи. Очите са означени като овални пъпки с дупчица в средата. Тялото е украсено от външната страна с врязан меандър, а от вътрешната — с три успоредни и извити надолу врязани черти. Намерена в местността „Могилище“ при с. Черногорово, Пазарджишко. Археологическият музей в Пловдив (табл. XI₆). J. H. Gaul. Two objects in the Plovdiv Museum, Bulgaria, Man, XXXIX, 1939, стр. 133 (обр. 1).

52. Глава на овен с правоъгълно тяло, сега загубено. Височина 15 см, дебелина 8 см. Рогата и очите са изработени пластично. Ноздрите са означени с две дълбоки дупчици, а устата — посредством врязана линия. Главата отпред е украсена с три успоредни ръба, наподобяващи дебела връв. Средният ръб продължава и по шията, гдето от двете му страни са врязани срещуположно наклонени черти. Крайните ръбове са съединени с рогата. По шията отстрани са врязани групи от прави черти. Върху долния край на шията от външната страна се вижда част от извит пластично предаден орнамент. Неизвестно местонахождение. Музеят в Пазарджик, инв. № 239 (табл. XI₅).

53. Глава на овен с правоъгълно тяло, сега загубено. Височина с главата 32 см, дължина 15 см. Тялото широко 8 см. Рогата са изработени пластично с нарязи по тях. Очите са означени с по две врязани дъгички. Ноздрите не са предадени. Шията отгоре и отстрани е украсена с редици от дъгички, получени посредством някакво полукръгло острие, натискано във влажната глина. Неизвестно местонахождение. Народният археологически музей в София (таб. XII₂).

54. Глава на овен с тяло, задният край на което е отчупен. Височина 25 см, дължина 11 см и дебелина в основата 12 см. Рогът е изработен пластично. Очите представят дупки. Устата е означена с широка вдлъбнатина. Отпред на тялото има кръгъл отвор (с диаметър 2 см) на канал, минаващ през тялото. По шията и тялото отпред има отвесни редици от вдлъбнатини, нанесени с някакво оръдие преди изпичането на фигурата. Намерена през 1958 г. в местността „Селище“ при с. Пателеница, Пазарджишко. Музеят в Пазарджик, инв. № 535 (табл. XII).

55. Глава на овен с тяло, сега отчупено. Височина 14 см и дължина 24 см. Рогата са изработени пластично. По тях има нарязи. Очите представят едри пъпки. Ноздрите са означени с вдлъбнатини и криви резки до тях. Устата е предадена с една дълбока рязка. Отгоре по шията има успоредни врязани линии. Под тях се виждат три хоризонтални редици от вдлъбнатини, получени с натискане на някакво остро оръдие преди изпичането на фигурата. Намерена през 1958 г. при с. Пателеница, Пазарджишко. Музеят в Пазарджик, инв. № 234 (табл. XII₆).

56. Глава на овен без тялото. Височина 20 см и дължина 18 см. В основата дебела 14 см. Рогата са изработени пластично. По тях има нарязи. Очите и ноздрите представят дупки, а устата — рязка. Отгоре по шията са врязани черти, наподобяващи „рибена кост“. Намерена през 1958 г. при с. Пателеница, Пазарджишко. Музеят в Пазарджик, инв. № 235 (табл. XII₃).

57. Глава на овен с тяло, част от което е отчупено. Запазената част е дълга 10 см, височината с главата е 22 см, дебелината 9 см. Очите и рогата са очертани посредством натискане с пръст по влажната повърхност на фигурата. Ноздрите представят две дупки. Устата е означена с дълбока рязка. Намерена в местността „Дойкина чешма“ под старо селище при с. Пателеница. Музеят в Пазарджик, инв. № 513 (табл. XII₅).

58. Глава на овен с тяло сега отчупено. Дължина 23,5 см, височина 20 см и дебелина 12 см. Рогата са изработени пластично. Повърхността им е набраздена чрез натискане с пръст по влажната глина. По същия начин е украсено тялото отгоре и отстрани. Очите и ноздрите са означени с вдлъбнати кръгчета, а устата — с една дълбока рязка. Намерена при с. Домлян, Пазарджишко. Музеят в Пловдив (табл. XII₁).

59. Глава на овен с тяло, задната част на което е отчупена. Дължина 30 см и височина 20 см. Рогата са изработени пластично. Очите представят врязани с острие кръгчета. Устата са означени с дълбока рязка. По дължината на тялото от двете страни има по един жлеб, направен с натискане на пръста по влажната глина. Намерена под „Хисарлъка“ в Кюстендил. Музеят в Кюстендил (обр. 6).

60. Глава на овен с тяло сега отчупено. Дължина 22 см и височина 14 см. Рогата са изработени пластично. Ноздрите представят две дупки, а устата е означена с дълбока рязка. Шията е пристисната и представя един висок наниз от сферични мъниста. Неизвестно местонахождение. Сега загубена (обр. 5).

61. Глава на овен. Дължина в основата 20 см и височина 20 см. Рогата са изработени пластично от един овален къс глина, прилепен отгоре и отстрани на главата без голяма извивка. По шията има два дебели заоблени ръба с дълбоки нарязи. Очите, устата и ноздрите не са означени. Шията отдолу е равна. Главата е изпечена на силен огън, зачервяване. Тя е украсена от двете страни с врязани орнаменти. Повърхността на шията отвън е разделена с две хоризонтални черти на три пояса, изпълнени с извити линии и кръгчета. Върху вътрешната страна са врязани отвесни линии и една хоризонтална, която ги пресича. Между двете отвесни линии са надраскани една над друга

латински букви TVX. Намерена през 1951 г. под свод от тухли, поставена върху кръгла каменна плоча, в с. Тополиница, Кюстендилско. Църковният музей в София (обр. 9 и табл. XIII₁).

62. Глава на овен, дължина на основата на шията 23 см, широчина отпред 10 см и отзад 11,6 см, височина 21 см. Отдолу шията е равна и в предния ѝ край има овална дупка с размери 4 × 5 см, дълбочина 7 см. Рогата са изработени по същия начин, както при № 51 — един къс глина, прилепен отгоре и отстрани на главата. По него има нарязи. Рогът от външната страна е отчупен, но личи леглото му. Очите са предадени като едри пъпки, а устата е означена с лека вдлъбнатина. Ноздрите представят врязани кръгчета. Шията отгоре е моделирана с два заоблени ръба с нарязи. От едната страна тя е украсена с четири реда лъкатушен орнамент, получен посредством полагане и натискане на връв върху влажната глина. И сега личат осуканите нишки. От другата (вътрешната) страна има само пет наклонени черти. Неизвестно местонахождение. Произхожда вероятно ако не от с. Тополиница, то от близката околност. Изглежда да е правена от същия майстор, който е изработил № 8. Народният археологически музей в София, инв. № 3766 (табл. XIII₂).

63. Глава на овен. Височина 13,5 см, широчина в основата 8 см и дължина 18 см. От силния огън при изпичането е напукана на много места. Рогата са направени отделно и после прилепени към шията като полумесеци от заоблен къс глина. Върху единия рог има нарязи. Очите са означени с пъпковидна издатина, малко вдлъбната в средата. Долната челюст е по-малка и по-къса от горната. Няма украса. Намерена при с. Тополиница, Кюстендилско. Църковният музей в София (табл. XIV₁).

64. Глава на овен. Височина 18,5 см. Долната ѝ част е отчупена. Рогата са моделирани пластично. Не са означени нито очите, нито ноздрите. Шията отпред и отстрани е украсена с пречупени под ъгъл черти, врязани с остро оръдие преди изпичането на фигурата. Намерена през 1950 г. в местността „Анчовия бунар“, южно от гр. Пловдив. Археологическият музей в Пловдив. Срв. Хр. Джамбов, ИАИ, XVIII, 1952, стр. 388 и обр. 395.

65. Глава на овен. Част от муцуната и шията са отчупени и загубени. Дължина 25,5 см, височина 14 см. Шията е с овално сечение и е дебела 13 см. Левият рог е отчупен. На челото между рогата е надраскан с остро оръдие преди изпичането на фигурата надпис на гръцки език в пет реда:

Α Π Ο
Α Ι Ν Α
Ρ Ι C Ε
Π Ο Ι
Ε Ι

Отгоре по шията има редици от вдлъбнатини, направени с триъгълно острие. Те образуват един триъгълник до него един правоъгълник. Намерена в развалините на разкопаната през 1936 г. укрепена римска вила при Орландовци край София. Народният музей в София, инв. № 6808, обр. 56. Срв. Хр. Данов, ИАИ, XI, 1937, стр. 306 и обр. 235 (табл. XIII₃ и XIV₂).

66. Глава на овен с дългесто тяло, задният край на което е отчупен. Дължина 30 см, височина с главата 22 см. Дебелина в основата на тялото 13 см. Очите са означени посредством дълбоки дупки. Устата е полуотворена. Ноздрите са предадени с къси врязани чертички. Тялото е украсено от двете страни посредством редици от врязани колелца с различни посоки. Отгоре, по дължината на тялото, под правата линия от такива колелца се намира начупена линия, наподобяваща меандър. На предния край на тялото има една над друга две дупки, около които се завиват краищата на две редици от кръгчета. Около шията има кръгчета, образуващи огърлица. От околността на Стара Загора. Музеят в Стара Загора (обр. 3).

CHENETS CELTIQUES DE BULGARIE

T. GERASSIMOV

(Résumé)

Les musées de la Bulgarie du sud et du sud-est possèdent un grand nombre de figures de terre (talcoschistes) et d'argile qui représentent la tête d'un cheval ou d'un bœuf avec un corps rectangulaire. Jusqu'à présent ces curieux objets du culte n'ont pas fait l'objet d'études particulières. Des opinions et des suppositions les plus diverses et contradictoires ont été émises sur leur origine et leur destination. L'une de ces trouvailles a même été datée de l'époque néolithique (H. J. Gaul. Two Objects in the Plovdiv Museum. Man XXXIX, 1939, p. 144).

L'auteur a recueilli et étudié 66 de ces figures. Elles ont des dimensions très diverses: de 10 à 80 cm de longueur. Il y en a quelques-unes bicéphales aux deux extrémités du corps

rectangulaire (fig. IV₂). Généralement le corps de ces exemplaires est formé de deux moitiés reliées au moyen d'une protubérance introduite dans une cavité de dimensions adéquates.

Dans certaines figures la tête ressemble à celle d'un cheval ou d'un bœuf et dans d'autres elle est stylisée au point de devenir méconnaissable et se rapproche d'un cube ou d'un parallélépipède (fig. VI₃, X₄). La tête et le corps des figures en talcoschiste sont décorés d'ornements géométriques: des cercles avec un trou au milieu, des lignes en zigzag gravées au compas, comportant au milieu des petits ronds (Pl. VI₂), des triangles remplis de petits traits ou de trous (Pl. IV₃) etc. Certains exemplaires portent sur le corps des serpents incisés (fig. VII₃), des poissons (Pl. VII₅, VIII₁ et 7), des figures humaines (fig. 2 et Pl. II₄), une roue avec ses rayons (Pl. VII) et un œil (Pl. VIII₁). Selon l'auteur ces inclusions dans l'ornementation des figures avaient la signification d'une apotropee.

Ces figures ont été découvertes principalement dans le bassin du cours supérieur de la Marica entre la Sredna Gora et les Rhodopes et à l'est jusqu'au cours moyen de la Tundža. On les rencontre aussi, mais plus rarement, dans la plaine de Sofia et sur le cours supérieur de la Struma. Le troisième groupe comprend les trouvailles du cours supérieur de la Tundža (voir la carte). Les figures sur la découverte desquelles on possède quelques informations ont été trouvées dans des ruines d'habitations et dans le voisinage de fours (fig. 1 et Pl. XIV₃). Dans la majorité des cas les figures de pierre sont trouvées par groupe de deux avec des dimensions et des formes identiques. Celles-ci ont la partie extérieure mieux décorée. Certains exemplaires ne comportent pas d'ornementation à l'intérieur. L'un d'entre eux a le côté extérieur enfumé. Ceci prouve que ces objets ont eu les deux faces exposées au feu.

Les figures de pierre et quelques-unes en argile sont datées de la fin du IVe siècle avant notre ère jusqu'au Ier siècle avant notre ère.

La plus grande partie des figures en argile à tête de bœuf remontent à l'époque romaine (Pl. XII—XIV). L'une de ces têtes avec l'inscription grecque — *ΑΙΙΟΑΑΙΝΑΡΙC ΕΠΙΟΙΕΙ* — est du IIIe siècle de notre ère (Pl. XIV₂). Ces objets mis au jour en Bulgarie ont une grande ressemblance avec les trouvailles en pierre ou en argile similaires par leur forme et leur ornementation découvertes en Italie (Ombrie), au Pays de Galles et en Roumanie. C'est pourquoi l'auteur estime que ces figures appartiennent aux Celtes qui s'étaient établis dans la péninsule balkanique lorsqu'ils émigrèrent de la Grèce (Delphes). L'un des groupes de Celtes en traversant la vallée du Vardar près de l'actuelle Skopje (Dardania) en longeant la Struma, atteignit la plaine de Sofia et le cours supérieur de la Marica (Hebros).

A juger d'après ces objets du culte, les Celtes se sont installés probablement parmi les Thraces dans leurs établissements ou bien en ont formé de nouveaux. Il est intéressant de relever que des figures à tête de bœuf ou de cheval n'ont pas été mises au jour jusqu'ici dans les terres du cours inférieur (au sud d'Andrinople) de la Marica que certains savants considèrent comme le centre de l'Etat celtique dont la capitale était Tyle à proximité de Byzance.

3

4

Табл. I. Каменни фигури с глава на кон :
1, 2 — Горни Пасарел ; 3 — Лесичево ; 4 — Стрелча.
Pl. I. Figures en pierre avec une tête de cheval.
1, 2 — Gornl Passarel ; 3 — Lessičevo ; 4 — Strelča.

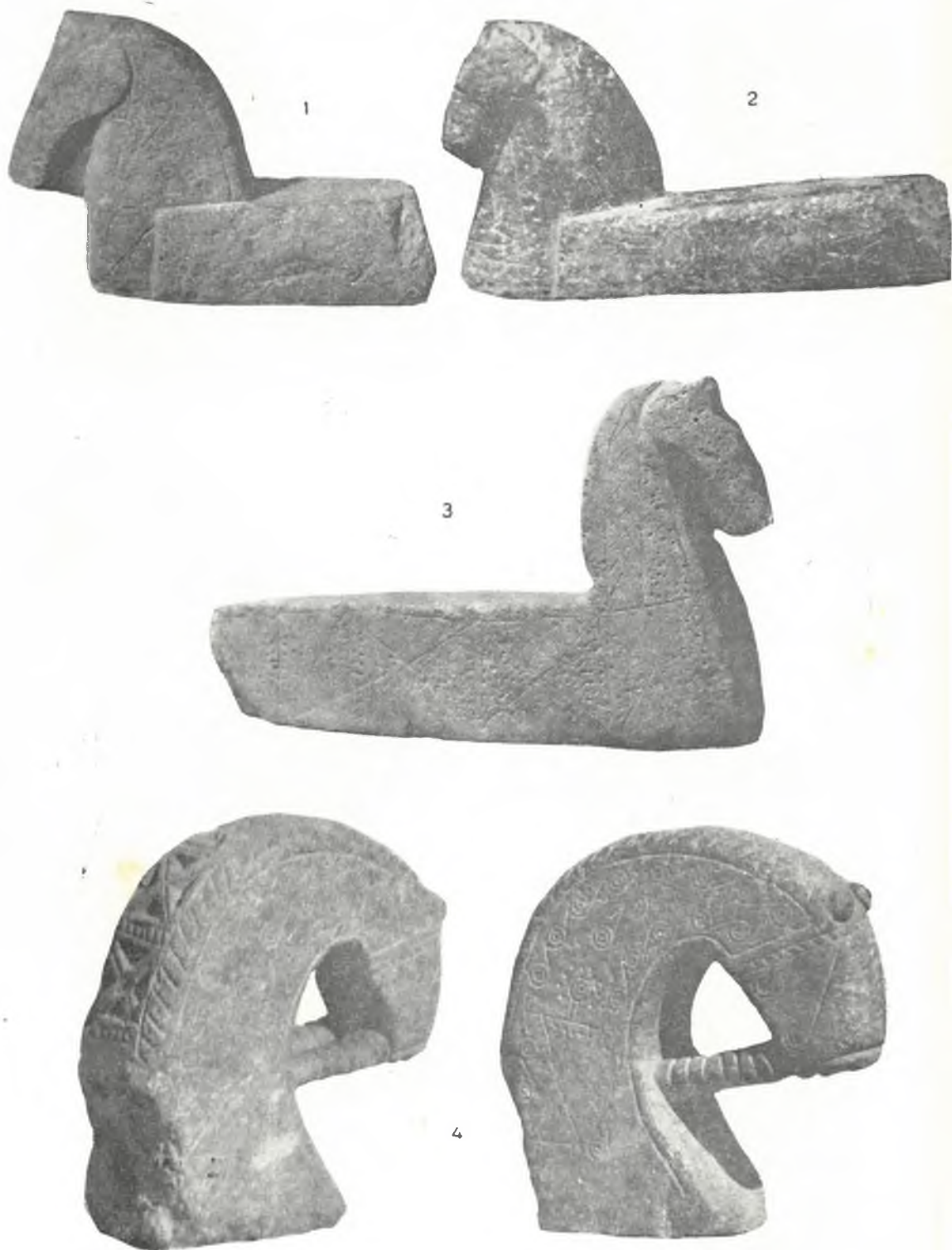

Табл. II. Каменни фигури с глава на кон:
 1 — Яна; 2 — неизвестно местонахождение; 3 — Горна Василица; 4 — Дорково.
 Pl. II. Figures en pierre avec une tête de cheval.
 1 — Jana; 2 — Provenance inconnue; 3 — Gorna Vassilica; 4 — Dorkovo.

Табл. III. Каменни фигури с глава на кон :

1 — Горна Василица ; 2 — неизвестно местонахождение ; 3 — Бегово ; 4, 5 — Белица.

Pl. III. Figures en pierre avec une tête de cheval.

1 — Gorna Vassiliça ; 2 — Provenance inconnue ; 3 — Begovo ; 4, 5 — Beliça.

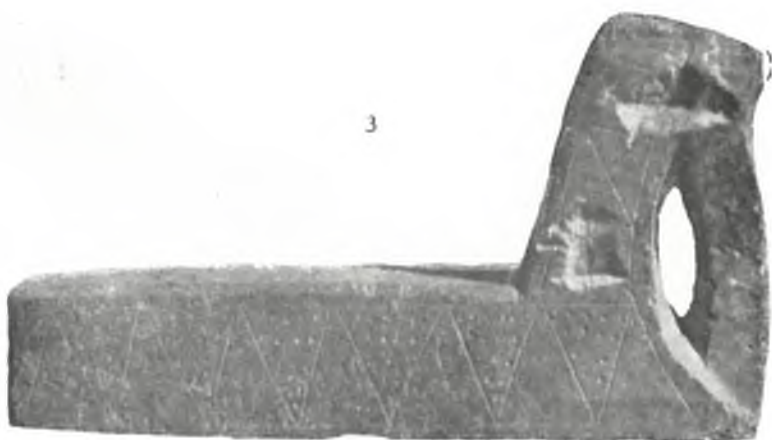

Табл. IV. Каменни фигури с глава на кон:
 1 — Загорци; 2, 3 — Неизвестно местонахождение.
 Pl. IV. Figures en pierre avec une tête de cheval.
 1 — Zagorci; 2, 3 — Provenance inconnue.

Табл. V. Каменни фигури с глава на кон:

1 — Етрополе; 2 — неизвестно местонахождение; 3 — Горна Василица; 4 — Енина.

Pl. V. Figures en pierre avec une tête de cheval.

1 — Etropole; 2 — Provenance inconnue; 3 — Gorna Vassilica; 4 — Enina.

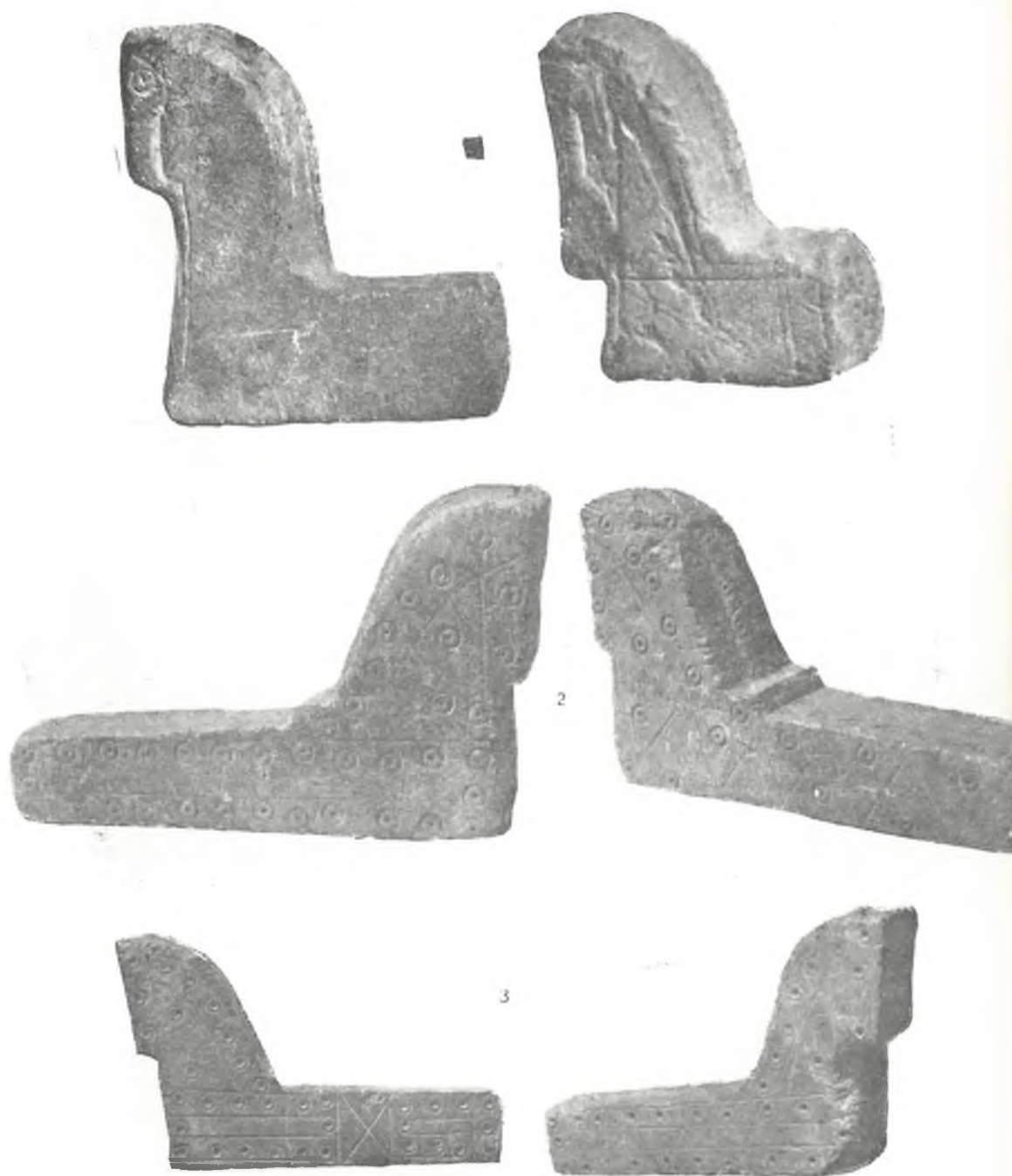

Табл. VI. Каменни фигури с глава на кон :
 1 — Енина; 2 — Брезово; 3 — Тюркмен.
 Pl. VI. Figures en pierre avec une tête de cheval.
 1 — Enina; 2 — Brezovo; 3 — Turkmen.

Таб. VII. Каменни фигури с глава на кон :
 1, 2 — Оборище (Мечка) ; 3 — Мухово ; 4 — Лесичево ; 5 — Поповица.
 Pl. VII. Figures en pierre avec une tête de cheval.
 1, 2— Oborište (Mežka) ; 3 — Muhovo ; 4 — Lessičevo ; 5 — Popovica.

Табл. VIII. Каменни фигури с глава на овен :
 1 — Пирдоп ; 2 — Долно Левски ; 3 — Прохорово ; 4 — Долно Левски ; 5 — Оборище (Мечка).
 Pl. VIII. Figures en pierre avec une tête de bœlier.
 1 — Pirdop ; 2 — Dolno Levski ; 3 — Prohorovo ; 4 — Dolno Levski ; 5 — Oborište (Mečka).

Табл. IX. Каменни фигури с глава на овен :
 1 — Поповица ; 2 — Тъжа ; 3 — Оборище (Мечка).
 Pl. IX. Figures en pierre avec une tête de bélier.
 1 — Popovica ; 2 — Tăja ; 3 — Oboriște (Mečka).

Табл. X. Каменни фигури с глава на овен:
 1, 3, 4 — Мухово; 2 — Смолеко
 Pl. X. Figures en pierre avec une tête de bélier.
 1, 3, 4 — MuhoVo; 2 — Smolsko.

Табл. XI. Глиненi фигури с глава на кон :

1 — Виноградец ; 2, 4 — Сарая ; 3 — Дорково ; Фигури с глава на овен :
5 — Неизвестно местонахождение ; 6 — Черногорово.

Pl. XI. Figures en argile avec une tête de cheval.

1 — Vinogradec ; 2, 4 — Saraja ; 3 — Dorkovo ; figures avec une tête de bœuf :
5 — Provenance inconnue ; 6. Černogorovo.

Табл. XII. Глинени фигури с глава на овен :
1, 3, 5, 6 — Пателеница ; 2 — неизвестно местонахождение ; 4 — Домлян.

Pl. XII. Figures en argile avec une tête de béliér

1, 3, 5, 6 — Patelenica ; 2 — Provenance inconnue ; 4 — Domljan.

Табл. XIII. Глинени фигури с глава на овен :
 1, 2 — Тополница ; 3 — Орландовци.
 Pl. XIII. Figures en argile avec une tête de bœlier.
 1, 2 — Topolnica ; 3 — Orlandovci.

Табл. XIV. Глинени фигури с глава на овен :

1 — Тополница ; 2 — Орландовци ; 3 — части от глинено огнище от с. Яна.

Pl. XIV. Figures en argile avec une tête de bélier.

1 — Topolnica ; 2 — Orlandovci ; 3 — fragments d'un foyer en argile du village Jana.

ПАМЕТНИЦИ ОТ ПАУТАЛИЯ

Теофил Иванов

1. АСКЛЕПИОН ПОД СЕВЕРНИЯ СКЛОН НА КЮСТЕНДИЛСКИЯ ХИСАРЛЪК

Днешният град Кюстендил лежи върху развалините на средновековния Велбужд и античната Пауталия.¹ По тази причина непрекъснато при изкопни работи в града се откриват останки от обществени и частни сгради, мозайчни подове, статуи на божества, императори и заслужили към града лица, гръцки и латински надписи, издълбани върху камък, оброчни релефи с изображение на почитаните божества, разнообразни битови предмети, оръдия на труда, автономни монети, сечени в Пауталия, и различни други паметници от римската епоха. В археологическо отношение Кюстендил и неговата непосредствена околност представят голям научен интерес. Обаче веднага трябва да се отбележи, че те са слабо проучени. Досега са проведени само няколко краткотрайни разкопки от проф. Йордан Иванов върху хълма Хисарлъка, който се издига непосредствено на юг от града, и върху наклонената полянка на север от Хисарлъка (през 1906, 1908, 1909, 1911 и 1912 г.).² До организирането на системни продължителни разкопки дълг на музейните работници и гражданите в Кюстендил е да запазват случайно откритите находки при строителните мероприятия и да ги означават върху плана на града, за да се попълни топографията на Пауталия.

Пред вид на това, че са открити значителен брой паметници, които са неизвестни на специалистите, събрах някои от тях и ги предлагам в тази статия.

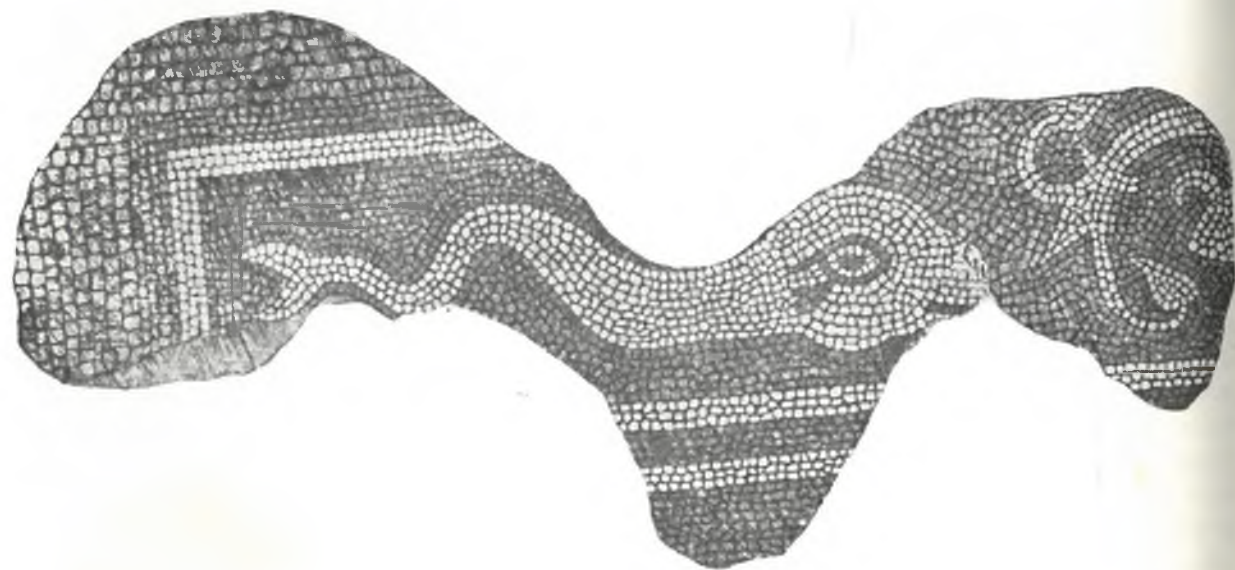
През 1909 г. при изкопните работи за каптаж на минералната вода върху полянката на север от Хисарлъка били открити разнообразни находки: останки от сгради (зидове и архитектурни части), оброчни релефи и фрагменти от статуи на здравеносните божества Асклепий, Хигия и Телесфор, накитни предмети, тоалетни принадлежности, занаятчийски оръдия на труда, предмети от въоръжение, римски ключове, голямо количество от железни ножчета и ножове, силно окислени от сернистата вода римски монети и други предмети от римската епоха. Въпреки интересните находки не били предприети системни разкопки около каптажа, за да се разкрие и изясни характерът на сградата и за да се спасят колкото се може повече предмети. Една от причините е била непрекъснато бликащата гореща вода. Благодарение положените грижи от любознателните граждани находките били прибрани в местното читалище „Братство“, а днес се пазят в Окръжния музей на гр. Кюстендил. Й. Иванов се задоволил да публикува само оброчните мраморни релефи с изображения на здравеносните божества и др.,³ а масовият материал останал неизвестен и недостъпен на науката. Релефите и посвещенията върху тях дали основание на Й. Иванов да предположи, че на мястото на старата турска баня (Шабан хамаи) и двете градски пералища (едното наречено „Чапанка“) върху полянката в римско време е съществувала къпалня за лекуване на болни. Тя принадлежала към храма на Асклепий, който според него се е намирал по на юг, до северния склон на Кюстен

¹ Й. Иванов. Северна Македония. София, 1906, стр. 6 и сл.

² Й. Иванов. Разкопки на Хисарлъка над Кюстендил. ИАД, I, 1910, стр. 217 и сл.; Й. Иванов. Кюстендилският Хисарлък и неговите старини. ИАД, VII, 1919—1920, стр. 66 и сл.

³ Й. Иванов. ИАД, VII, 1919—1920, стр. 73 и сл.

дилския Хисарлък, както показвали изображенията върху пауталийски монети от времето на Каракала и Гета.¹ В подножието на един горист хълм, покрит с храмове и едикули, се вижда храм на Асклепий със статуята на бога по средата. За да провери доколко е автентично това изображение, той предприел специални разкопки на предполагаемото място, т. е. непосредствено до самия северен склон на Хисарлък, гдето попаднал на част от антична сграда, в която открил фрагмент от двуцветна подова мозайка. Върху едно тъмносиво правоъгълно поле, оброчно с бяла рамка, се откроява бялата фигура на едно животно, обърнато надясно

Обр. 1. Мозаичен фрагмент от Кюстендил (1909 г.)

Abb. 1. Mosaikfragment aus Kjustendil (1909)

и пред него — бял растителен орнамент (обр. 1). Понеже Й. Иванов съзнателно търсел асклепиона на Пауталия, той изтълкувал животното като змия,² т. е. атрибут на Асклепий, и оттам направил извода, че е открил асклепиона, изобразен върху пауталийските монети. Той се задоволил само с малък сондаж и не разширил разколката, за да разкрие колкото се може по-голяма част от сградата или по възможност цялата. Постигнатият успех му бил достатъчен. В същност Й. Иванов погрешно е изтълкувал животното върху мозайката. То съвсем не прилича на змия. Характерни са дългата, раздвоена накрая опашка и голямата уста на заоблената глава. Несъмнено тук се касае за изображение на делфин — любим декоративен мотив в римското мозаично изкуство.³ Следователно въз основа на изображението върху мозайката не може да се каже със сигурност, че откритата сграда от Й. Иванов е търсеният асклепион. Тя би могла да бъде аклепион, но за целта са необходими други безспорни аргументи и преди всичко системни археологически разкопки върху голяма площ.

Тук публикувам останалия масов материал от каптажа на минералната вода, който не е бил включен в публикацията на Й. Иванов. Надявам се, че той ще попълни представата за това, което е било открито и особено прибрано. За пълнота споменавам два постамент и посвещения, публикувани по-късно, които представят неразделна част от комплекса.

Непубликуваните находки са твърде разнообразни. По своя характер те принадлежат към следните групи.

¹ Й. Иванов. Северна България, стр. 13; Й. Иванов. ИАД, VII, 1919—1920, стр. 69 и сл.; L. Ruzicka. Die Münzen von Pautalia. ИАИ, VII, 1932—1933, № 712, табл. VI₁₂.

² Й. Иванов. ИАД, VII, 1919—1920, стр. 72 и сл., обр. 43.

³ M. E. Blake. The Pavements of the Roman Building of the Republic and early Empire. Mem. of American Academy in Rome, 1930, VIII, стр. 80, табл. 483; Doro Levi. Antioch Mosaic Pavements. Vol. II, Princeton, 1947, табл. XXXIc, XLIIa—e, LXIIa, LXXVc, CLXXXIIb, CLXXXIIIa и др.; Gaukler. DA, III, 2106, обр. 5245.

1. Архитектурни паметници

По сведения на Й. Иванов при изкопните работи за каптаж били намерени зидове, гранитни постаменти, колони и други архитектурни паметници.¹ За съжаление липсата на проучвания не ни дава възможност при сегашното състояние на данните да си представим плана на строежа на сградата. Колоните и постаментите несъмнено показват, че сградата е имала колонада. Постаментите се състоят от две части, изработени от един блок: долна част с паралелопипедно тяло и долен и горен придав и горна част — база, върху която е стояла колоната. Базата има плинта и два тороса.

1. Гранитен постамент, висок 0,90 м, със страна на долния квадратен придав 0,72 м, горния придав 0,66 м и диаметър на базата 0,53 м.

2. Гранитен постамент, висок 0,87 м, със страна на долния квадратен придав 0,72 м, на горния придав 0,66 м, и диаметър на базата 0,54 м.

3. Гранитен постамент, висок 0,90 м, със страна на долния квадратен придав 0,72 м, на горния придав 0,62 м и диаметър на базата 0,55 м.

4. Гранитен постамент, висок 0,85 м, със страна на долния квадратен придав 0,72 м, на горния придав 0,62 м и диаметър на базата 0,52 м.

5. Цяла гранитна колона, висока 2,65 м, с диаметър на основата 0,38 м и диаметър на горната част 0,35 м.

6. Цяла гранитна колона, висока 2 м, с диаметър на основата 0,45 м и диаметър на горната част 0,39 м.

7. Фрагмент от гранитна колона, висока сега 1,57 м, с диаметър на основата 0,39 м и диаметър на горната част 0,35 м.

8. Фрагмент от пясъчникова колона, висока сега 1,70 м, с диаметър на основата 0,34 м и диаметър на горната част 0,35 м.

От сравнението на размерите на постаментите и колоните се получава следната картина. Малките постаменти нямат една и съща височина. Така напр. постаменти № 1 и 3 са високи 0,90 м, а постаменти № 2 и 4 са високи съответно 0,87 м и 0,85 м. Диаметърът на базата на постаментите се движи между 0,52 и 0,55 м. Размерите на колоните също така не са еднакви. Колона № 5 е висока 2,65 м, а колона № 6 е висока само 2 м. Различни са и диаметрите им: диаметър на основата 0,38 м (колона № 5) и 0,45 м (колона № 6) и диаметър на горната част — съответно 0,35 м и 0,39 м. Наред с гранитните колони се срещат и колони от пясъчник. Всичко това показва, че разполагаме с архитектурни части от различни строителни периоди на сградата, при които били нарушени първоначалните норми на колонадата (постаменти, колони и пр.). Откритите колони по диаметър не съответствуват на диаметрите на базите на описаните постаменти. Те са значително по-тесни. Към постаментите принадлежали колони с диаметър на долната част около 0,50—0,52 м. Такива колони не са открити. Навярно те са останали под неразкопаната площ. Следователно налице са данни за продължителното съществуване на сградата и за нейното поправяне.

Всред развалините на сградата били намерени още един гранитен жертвеник и два постаменти за статуи.

9. Жертвеник, висок сега 1,10 м. Запазена е само горната му част. Страна на паралелопипедното тяло 0,68 м, страна на горния придав 1,03 м. Отгоре жертвеникът има вдлъбната с конусовидна форма — диаметър на отвора 0,63 м и дълбочина 0,72 м.

Единият постамент за статуя има посвещение на гръцки език,² от което узнаваме, че в Пауталия е издигнал паметника в чест на една жрица на здравеносните божества (Аскле-Хигия и Телесфор). Несъмнено това е станало в асклепиона на Пауталия.

¹ Й. Иванов. ИАД, I, 1910, стр. 218; Й. Иванов. ИАД, VII, 1919—1920, стр. 73.

При новите сондажни проучвания за издирване на минерална вода през м. август 1955 г. северозточно от каптажа видях новооткрит голям гранитен постамент, подобен на тук описаните.

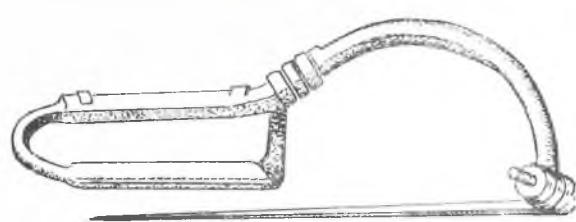
² В. Бешевлиев. Епиграфски приноси. София, 1952, стр. 63 и сл., № 106, обр. XLVII₁.

Вторият постамент за статуя има латински надпис.¹ Той бил издигнат от ветерана Салустий Диоген в чест на император Лициний (308—324 г.). Върху горната част на постамент се виждат издълбани легла за поставяне на статуя. Левият крак е бил изнесен напред, а десният крак — облекчен. обстоятелствата на намирането подсказват, че постаментът бил издигнат също в асклепиона.

2. Битови предмети

а. Накити

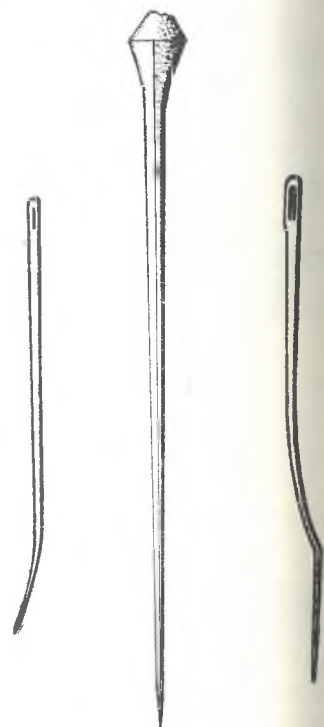
1. Пет железни римски фибули, силно патинирани от сернистата вода на извора. Иглите на някои фибули липсват. Фибулите били употребявани, преди да бъдат хвърлени във во-

Обр. 2. Желязна римска фибула от каптажа на минералната баня в Кюстендил (рисунок А. Аргирова)
Abb. 2. Eiserne römische Fibel aus der Fassung der Mineralquelle in Kjustendil (Zeichnung von A. Argirova)

Обр. 4. а. Желязна гривна, б. железен пръстен-ключ от каптажа
Abb. 4. a) Eiserner Armreif; b) Eiserner Ringschlüssel aus der Quellfassung

Обр. 3. Железни римски игли от каптажа (рисунок А. Аргирова)
Abb. 3. Eiserne römische Nadeln aus der Quellfassung (Zeichnung von A. Argirova)

дата, понеже някои от тях са превързани и поправени с железен тел. Иглодържателят се свързва с лъка посредством отвесен завършек. Върху лъка се виждат три релефни пръстена. Иглата е прикрепена на шарнир. Дължината ѝ е 0,076 м и височината 0,026 м (обр. 2).

Този тип фибули принадлежат към I—II в. на н. е.² Подобни са намерени също на други места у нас.³

2. Шест железни игли за шиене или за прикрепване на забрадка и дреха, дълги 0,04—0,06 м и дебели 0,001—0,002 м. Инв. № 121 (обр. 3).

¹ Г. Батаклиев. ИАИ, VIII, 1934, стр. 466. Постаментът е висок 1,56 м. Страната на придавите е 1 м, ширината на тялото 0,72 м.

² За разпространението и развитието на този тип фибули в Панония вж. Ilona Kovrig. Die Haupttypen der keiserzeitlichen Fibeln in Pannonien. Budapest, 1937, стр. 107, таб. 17 (Dissertationes Pannonicae, Ser. II, Nr. 19); E. Patek. Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen von Pannonien. Budapest, 1942, стр. 90, таб. 1 (Diss. Pannon., Ser. II, Nr. 19); M. Parducz et Jozsef Korek. Arch. Ért., vol. VII—IX, 1946—1948, стр. 204, таб. LV₃.

³ Н. Мухомов. ИАИ, V, 1928—1929, стр. 329, обр. 191. Фибули, намерени в извора Св. Троица при Брацигово.

3. Желязна римска гривна, незатворена, направена от тънък тел, чиито краища се надебеляват. Диаметър 0,055 м и дебелина 0,002—0,004 м. Инв. № 129 (обр. 4а).

4. Пет железни римски пръстени-ключове, силно патинирани. Те се състоят от кръгла халка и отвесен издатък — ключ. Височина на пръстените 0,022—0,042 м. Те са принадлежали на млади и възрастни индивиди, както показва диаметърът на халката. Инв. № 124 (обр. 4б).

Пръстените—ключове се отнасят към римската епоха.

б. Железни ножчета

От пералището „Чапанка“ произхождат 93 железни ножчета и ножове (инв. № 101 и 102). Те били хвърляни в лековития минерален извор след жертвоприношение в чест на Асклепий, Хигия и Телесфор. Жертвено животно е бил обикновено петелът. Ножчетата и ножовете са ковани. Те имат различни размери — от 0,085 м до 0,275 м. Обаче има няколко ножа, които са по-дълги. Така напр. нож инв. № 102 е дълъг 0,41 м, само острието — 0,292 м; ширина на острието 0,055 м и дебелина 0,004 м.

Въз основа на формата могат да се разграничат следните типове ножчета и ножове.

Първи тип. Към него спадат най-голям брой ножчета. Те имат равен горен ръб. Вътрешната заострена част върви успоредно на горния ръб и едва при върха се извива нагоре. Ножчетата завършват с дълъг остър шип, който се е пхал в дървена или костена дръжка (обр. 5).

Втори тип. Ножчетата от този тип са по-рядко застъпени в светилището. Характерно за тях е следното. Горният ръб на ножчетата представя начупена линия. Отначало (смятано от дръжката) той върви в права линия успоредно на вътрешния заострен ръб, а от средата се чуи навътре и острието се стеснява към върха. В замяна на това вътрешният ръб е прав. Дръжката представя дълъг заострен шип. При някои екземпляри шипът завършва с перпендикулярна пластинка, прикрепена неподвижно към него. Тя дори има две дупчици за прикрепване на дървена или костена дръжка с помощта на две гвоздейчета (обр. 5₂).

Трети тип. От този тип са намерени най-малко екземпляри. Горният ръб върви в права линия успоредно на вътрешния ръб, обаче малко преди върха той се леко извива навътре. Вътрешният заострен ръб към върха се извива навън (обр. 5₃).

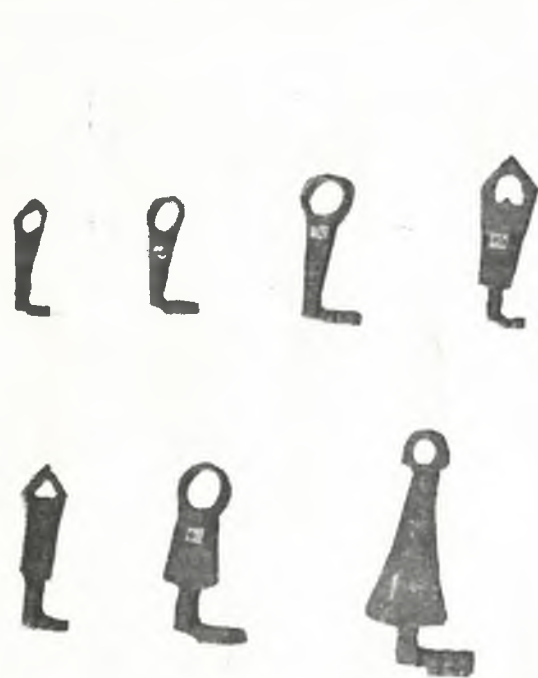
Обр. 5. Железни ножове (тип I, II и III) от каптажа
Abb. 5. Eiserne Messer (Typ I, II, III) aus der Quellfassung

Обичаят да се хвърлят железни ножчета в светилищата е засвидетелствуван на много места в България: при с. Копиловци, Кюстендилско (светилище на Зевс и Хера),¹ с. Лиляче, Врачанско (светилище на Силван),² с. Баткун, Пазарджишко (светилище на Асклепий),³ с. Варвара, Пазарджишко (светилище на тракийския конник),⁴ с. Дюлево, Пловдивско (светилище на Хера),⁵ и другаде.

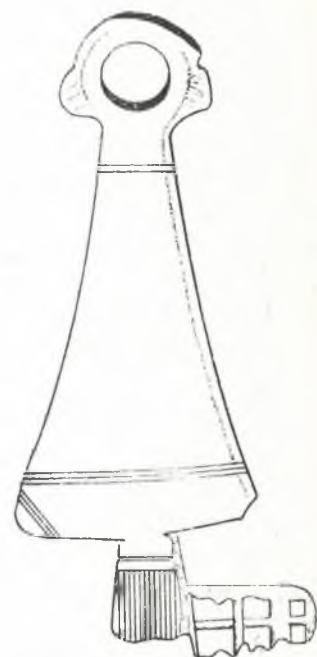
в. Железни ключове за врати

От каптажа произхождат седем добре запазени железни ключа за врати, покрити с жълтеникава лъскава патина, получена от сернистата вода. По форма се различават следните типове.

Първи тип. От този тип са намерени три ключа. Дръжката е плоска, с почти триъгълна форма, обърната с върха надолу, украсена с няколко тънки врязани линии. Отгоре

Обр. 6. Железни ключове за врати от каптажа
Abb. 6. Eiserne Türschlüssel aus der Quellfassung

Обр. 7. Железен ключ, тип III от каптажа (рисунок А. Аргирова)
Abb. 7. Eiserner Schlüssel (Typ III) aus der Quellfassung (Zeichnung von A. Argirova)

дръжките завършват с кръгъл или триъгълен издатък с кръгла дупка за закачване на ключа. Зъбците са обикновено два. Височина 0,055 м, 0,058 м и 0,07 м. Инв. № 123 (обр. 6).

Втори тип. Към този тип спадат два екземпляра. Дръжките са плоски, с форма на равнобедрен трапец, обърнат надолу. Долният им край украсен с три врязани хоризонтални линии. Върхът на дръжката има триъгълен отвор за закачване. От долния край на дръжката излиза издатък, към който са прикрепени зъбците, обикновено два. Инв. № 123 (обр. 6).

Трети тип. Намерени са два ключа. Дръжката е плоска, с форма на триъгълник, обърнат с върха нагоре. Повърхността ѝ е украсена с врязани хоризонтални линии, две в горната и три в долната част. Върхът на дръжките има кръгла пръстеновидна форма с два

¹ Г. И. Кацаров. Светилище на Зевс и Хера при Копиловци (Кюстендилско). ИАД, IV, 1914, стр. 108, табл. XXV.

² Ив. Венедиков. Светилището при с. Лиляче. ИАИ, XVIII, 1952, стр. 208 и сл., обр. 194.

³ D. Tsontchev. Le sanctuaire thrace près du village de Batkoun. Sofia, 1941, стр. 70, обр. 15.

⁴ Д. Цончев. Тракийското светилище при с. Варвара, Пазарджишко. ГПНБМ, 1940—1941, стр. 68, обр. 16.

⁵ Л. Ботушарова. ГПНМ, I, 1948, стр. 70, обр. 14.

издатъка навън. От средата на долния край на дръжката излиза издатък обикновено с три зъбца, разположени както зъбците на другите ключове. Инв. № 123 (обр. 6 и 7).

Разгледаните железни ключове са характерни за римската епоха. Подобни са открити у нас и в други римски провинции.²

г. Домашни съдове

В тинята на каптажа били намерени желязно превесло и горният железен обръч на малко дървено ведро. Диаметър на обръча около 0,15 м. Инв. № 117. Няма данни за други съдове, напр. глинени.

д. Разни предмети

1. Две железца за обувки с различна големина. Едното железце (обр. 8а) е дълго 0,08 м, широко при краищата 0,073 м и дебело 0,003 м. Второто железце (обр. 8б) е дълго 0,068 м, широко 0,08 м и дебело 0,003 м. На вътрешната страна (откъм тока на обувката) излизат пет тънки железни шипове: два при краищата, два шипа по средата и един шип при дъговидната извивка. Шиповете при краищата са подгънати назад, а останалите шипове — навътре към вътрешността на тока. Инв. № 120.

Железцата са следвали формата на тока на обувката. Те не са съвсем полукръгли. Дъговидната извивка е леко заострена. Подобни железца за обувки са намерени у нас в Мадара,³ Плиска,⁴ Коларовградско и другаде. Те са средновековни. К. Шкорпил споменава подобни железца от римския град Карнунтум в Австрия.⁵ Железната от каптажа в Кюстендил трябва да се отнесе най-рано към късната римска или средновековната епоха.

2. Две бронзови тежести за везни с кръгла основа. Инв. № 131. Едната тежест (обр. 9а, 10а) има диаметър 0,05 м, дебелина 0,012 м и тежи 156,12 г. Малка част от периферията липсва. Химическият състав е следният: мед — около 93%, калай — 3%, олово — 1—3%. Върху лицевата страна на тежестта е означено нейното тегло — GS, — т. е. шест унции, които се равняват на половин либра. Следователно либрата е означавала малко повече от 12 г. Над цифреното означение се вижда кръст, който показва, че тежестта се е употребявала през християнския период — IV—VI в. По периферията обикаля начупена зигзаговидна линия. Срещу всеки връх има по три точки. Украсата и цифровото означение са врязани с острие и вътрешността им е изпълнена с пунктирана линия.

Обр. 8. Железца за обуша от каптажа
Abb. 8. Eiserne Schuhbeschläge aus der Quellfassung

¹ A. Frova. Lo scavo della missione archeologica italiana ad Oescus. Roma, 1948, обр. 93 (от Ескус при Гиген, Плевенско).

² Stefan Jandanyi-Paulovics. Arch. Ert., vol. 80, 1953, I, табл. XXX3-8 (от селището Салачка в България).

³ Р. Попов. Материали от разкопките през 1934—1935 г. Сб. Мадара, II, София, 1936, стр. 68 и сл., обр. 105.

⁴ Ст. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1945—1947 г. Разкопки и проучвания, II, София, 1948, стр. 181, обр. 105. Авторът определя железцето като подкова на кон от началото на XI в. В същност и в този случай се наема за железце на обувка. Нашите аргументи са следните. Въпросното железце е малко, тънко и се отличава по форма от формата на конското копито. Освен това то няма дупки за забиване на гвоздеите, а шипове, които излизат от железцето. Шиповете са извити навътре. При подковите гвоздеите се забиват в роговото вещество на копитото и излизат навън. Подковите следват формата на копитото. Те са дебели и при краищата отдолу имат по-плътен издатък, върху който стъпва копитото.

За железце на обувка от Плиска споменава К. Шкорпил. Абоба—Плиска. ИРАИК, X, 1905, стр. 315, табл. LIX₂₇.

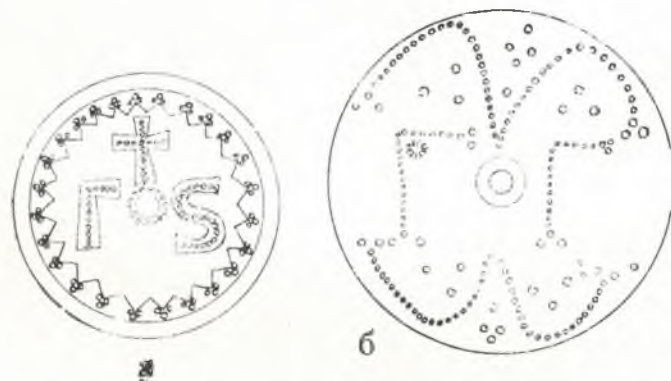
⁵ Х. и К. Шкорпил. Могили. Пловдив, 1898, стр. 95.

Втората тежест (обр. 9б и 10б) има диаметър 0,035 м, дебелина 0,01 м и тежи 79,63 г. Върху лицевата ѝ повърхност е означено теглото с двете букви ГГ, т. е. три унции. В горното вътрешно ъгълче на първата буква Г има звездичка, която показва, че се касае за буквеното означение на понятието унция, а втората буква Г означава броя на унциите (в случая три унции). Краищата на двете букви завършват с три точки. Между буквите се виждат две концентрични врязани окръжности. Полето над и под буквите е украсено с пунктиран орнамент, който се състои от по две съединени една с друга дъги. Вътре в дъгите има по три едри точки, а вън между тях — пет точки. Точната форма на украсата се вижда на обр. 10б.

По украсата тази тежест се различава от първата тежест, но изглежда че се отнася към същото време — IV—VI в.

Обр. 9. Две бронзови тежести за пезни от каптажа
Abb. 9. Zwei Bronze-gewichte aus der Quellfassung

Обр. 10. Бронзови тежести за везни (рисунок А. Аргирова);
б. — два пъти увеличена
Abb. 10. Bronze-gewichte (Zeichnung von A. Argirova);
b) — zweifach vergrößert

3. Голяма желязна кука, която долу се раздвоява като вила с извити нагоре върхове. Дръжката е усукана. В горния ѝ край е прикрепена пръстеновидна халка. Дължина 0,255 м. Инв. № 109 (обр. 11).

4. Желязна кука с топческа главичка, дълга 0,29 м и дебела 0,01 м. Дължината на закривената част е 0,075 м. Инв. № 107.

Куката е свързана по всяка вероятност с жертвоприношението. На нея са били закачвани цели или части от жертвените животни и птици.

5. Железни гвоздеи с голяма или малка кръгла главичка и четвъртито тяло. Някои имат формата на буква Г. Дължината им е различна — от 0,035 м до 0,19 м. Инв. № 103—106.

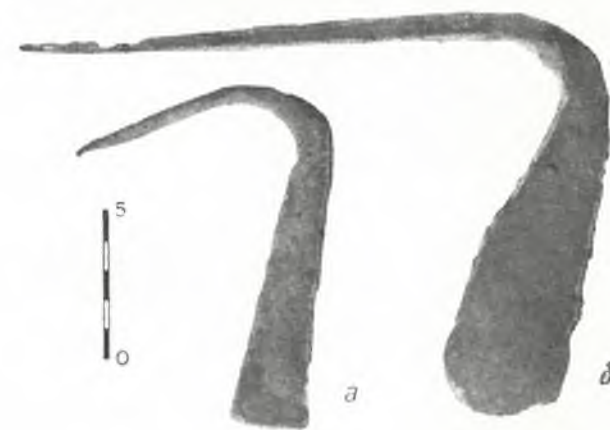
Обр. 11. Желязна кука от каптажа
Abb. 11. Eiserner Haken aus der Quellfassung

Обр. 12. Желязно чукче от каптажа (рисунок А. Аргирова)
Abb. 12. Eiserner Hammer aus der Quellfassung (Zeichnung von A. Argirova)

Обр. 13. Желязно ножче от каптажа (рисунок А. Аргирова)
Abb. 13. Eisernes Messer aus der Quellfassung (Zeichnung von A. Argirova)

Обр. 14. Железни върхове на копие от каптажа
Abb. 14. Eiserner Lanzen-spitzen aus der Quellfassung

4. Въоръжение

1. Прегънат на две железен връх на копие с изпъкнал ръб по средата на дългата му част. Дръжката има кръгло сечение и е куха отвътре. Запазени са железните гвоздеи, с които копие е било прикрепено към дървения прът. Дължина 0,30 м, дължина само на острието 0,19 м и диаметър на дръжката 0,04 м. Инв. № 111 (обр. 14б).

2. Малък прегънат на две железен връх на копие с дължина 0,17 м, дължина само на острието 0,07 м, ширина 0,028 м и диаметър на дръжката 0,023 м. Инв. № 112 (обр. 14а).

¹ И. Венедиков. ИАИ, XVIII, 1952, стр. 209, обр. 198.

² D. Tsontchev. Цит. съч., стр. 71 и сл., обр. 17 и 18.

³ Д. Цончев. ГПНБМ, 1940—1941, стр. 69.

⁴ Л. Ботушарова. Цит. съч., стр. 70, обр. 15.

Подобни гвоздеи са открити и в други светилища в България от римската епоха: при Лиляче, Врачанско,¹ с. Баткун, Пазарджишко,² с. Варвара,³ Пазарджишко, с. Дюлево, Пловдивско⁴ и на много други места.

6. Желязна елипсовидна плоска халка с диаметър 0,042 м, ширина 0,006 м и дебелина 0,002 м. Може би тя принадлежи към обковката на дървена дръжка на нож. Инв. № 119.

7. Желязна четвъртита халка дълга 0,043 м, широка 0,014 м и дебела 0,003 м. Инв. № 118.

8. Две железни остриета с неизвестно предназначение, средната част на които е четвъртита, а краищата са заострени. Дължина 0,115 м и дебелина 0,006 м. Инв. № 125.

3. Занаятчийски оръдия на труда

1. Малко желязно чукче, едната половина на което има цилиндрична форма, а другата половина е плоско сплесната. Дължина 0,08 м, максимална ширина 0,024 м и диаметър на отвора за дръжка 0,01 м (обр. 12).

Формата и малките размери на чукчето показват, че то е служело за изчукване на фини предмети, вероятно в златарството.

2. Малко желязно ножче с луновидно разширено острие и четириръбесто масивно тяло. Краят представлява шип, който се е пхал в дървена дръжка. Дължина 0,105 м, дължина само на острието 0,025 м. Инв. № 110 (обр. 13).

Ножчето по всяка вероятност се е употребявало в кожарството, както може да се съди по формата на заострената част.

3. Късове от шлем, изработен от тънка бронзова тенекия, отнасящ се към римската епоха. При сегашното състояние трудно е да се възстанови първоначалният му изглед. Инв. № 116

Предмети от въоръжение са открити и в други светилища от римската епоха у нас: в с. Копиловци, Кюстендилско¹ (светилище на Зевс и Хера), с. Лозен, Хасковски окръг² и другаде.

* * *

Описаните находки, както и публикуваните по-рано оброчни релефи с изображения и посвещения на Асклепий, Хигия и Телесфор и постаментът за статуя с посвещение на жрицата на здравеносните божества, намерени при изкопните работи за каптажа на минералната вода в Кюстендил свидетелствуват, че върху полянката на север от Хисарлъка през римската епоха се е издигал асклепион. Неговите останки могат да се свържат с изображението на храма на Асклепий върху пауталийските монети от времето на Каракала и Гета, които възпроизвеждали макар и схематично един типичен за Пауталия пейзаж, а именно укрепения хълм, наречен днес „Хисарлъка“.

Култът на Асклепий, Хигия и Телесфор е възникнал във връзка с минералните води, с които се е славела Пауталия. Върху пауталийски монети са изобразени Асклепий с тояга, около която се увива змия, или само лъкатушно извита змия.³ Най-ранните монети с тези изображения произхождат от времето на Антонин Пий (138—160 г.). В Пауталия е съществувала специална жреческа колегия за поддържане на култа на здравеносните божества, към която се е числяла и жрицата, в чиято чест „любимото отечество“ (т. е. Пауталия) е издигнала постамент със статуя в асклепиона.

В същото светилище наред с Асклепий, Хигия и Телесфор били почитани още Зевс,⁴ Хера, Херакъл⁵ и др., както показват намерените оброчни релефи с техните изображения и посвещения. Съжителството на куловете на няколко божества в едно и също светилище е често явление в Тракия. Така напр. в светилището на Асклепий в Глава Панега до Луковит били почитани също тракийският конник, Аполон, Артемида, Силван и др.⁶

Посветителите на даровете в асклепиона в Пауталия принадлежали към различните слоеве на населението на Пауталия и другите селища на Тракия. Между тях се срещат търговци, занаятчии, военни лица и др. Заможните хора и представителите на властта поставяли мраморни релефи, статуи и скъпи дарове, а обикновените хора съвсем евтини предмети. Всеки е хвърлял в целебната вода това, с което е разполагал — тоалетни принадлежности, занаятчийски оръдия на труда, оръжие и пр. Голямото количество железни ножове, необходими при жертвоприношението, свидетелствува за съществуването на местни железарски работилници. В Пауталия са работели изкусни скулптори, занаятчии, каменоделци, зидари, грънчари и др.

Надписите върху релефите са написани на гръцки и по рядко на латински език. Посветителите носят гръцки и римски имена.⁷

Относно датировката на асклепиона могат да се направят само общи предположения, понеже липсват системни проучвания на самото място. Всички находки красноречиво говорят за римската епоха (I—VI в.). Те спадат към езическия и християнския период. Може би най-късни са железцата за обувки, които се отнасят най-рано към късноримската или по-сигурно към средновековната епоха. Минералният извор е бил известен и на сетнешните жители на Велбужд и Кюстендил.

¹ Г. И. Кацаров. Цит. съч., стр. 108, табл. XX.

² В. Добруски. Материали по археологията на България. АИНМ, I, София, 1907, стр. 124, обр. 102.

³ L. Ruzicka. Цит. съч., стр. 29 и сл., табл. IV, 13—24, табл. VIII, 13—22.

⁴ Й. Иванов. ИАД, VII, 1919—1920, стр. 75 и сл.

⁵ Пак там, стр. 76, обр. 49. За релеф с изображение на Херакъл в борба с Немейския лъв от Кюстендил вж. Г. И. Кацаров. ИАИ, VI, 1930—1931, стр. 121 и сл., обр. 109. За негови изображения върху пауталийски монети вж. L. Ruzicka. Цит. съч., стр. 30, табл. V₁₁—13.

⁶ В. Добруски. Материали по археологията на България. АИНМ, I, София, 1907.

⁷ Й. Иванов. ИАД, VII, 1919—1920, стр. 74 и сл.

II. ПОЛИХРОМНА ПОДОВА МОЗАЙКА

През 1923 г. при строежа на сградата на бившата Популярна банка в Кюстендил (сега Държавна спестовна каса), на ул. Любен Каравелов № 1, била изкопана варница, в която на около 2 м дълбочина работниците попаднали на сравнително добре запазен полихромен мозаичен под от римската епоха. Ученическа бригада под ръководството на Дечко Стаматов, гимназиален учител по рисуване, разширила изкопа на варницата и почистила мозайката. По време на разкриването не е присъствувал специалист, който да разкопае изцяло мозайката и да направи необходимите проучвания на терена и на находките в културния пласт. За щастие били направени няколко общи изгледи и детайлни снимки в процеса на откриването. След това Дечко Стаматов направил опит да вдигне два големи фрагмента и да ги пренесе в читалище „Братство“. Единият фрагмент обхваща почти една четвъртина от централната част на мозайката, а другият фрагмент — част от едното странично правоъгълно поле. Отдолу фрагментите били подсилени с желязна мрежа.¹ Сега те се пазят в Окръжния музей на гр. Кюстендил. Останалата по-голяма част от мозайката останала на място.

Пред вид на интереса, който представя тази мозайка за историята на Пауталия и на мозаичното изкуство в града през римската епоха, проучихме двата фрагмента и използвахме запазените фотоснимки от 1923 г.

1. Описание на мозайката

Разкритата част от мозайката обхваща централната част и едното странично поле (обр. 15). Трябва да се предположи, че е имало още едно симетрично странично поле със

Обр. 15. Общ изглед на централната част на мозайката, открита в 1923 г. в Кюстендил
Abb. 15. Gesamtansicht des Mittelteils des 1923 in Kjustendil gefundenen Mosaiks

същата украса. При тази схема явно е, че помещението с мозаичен под е било правоъгълно, като дължината е била почти два пъти по-голяма от ширината, както показва идеалната реконструкция на първоначалния изглед (8,19 м × 4,37 м) на мозайката (обр. 20).

Централна част. Тя има квадратна форма със страна 4,25 м (обр. 15). Размерът се установи въз основа на изчисленията върху фрагмента от страничното правоъгълно поле.

¹ През 1954 г. художникът Богомил Лазов от Кюстендил е попълнил лакуните на фрагментите с сиво оцветен гипс.

Дължината на полето е равна на страната на квадрата. Квадратното поле е обрамчено с черна ивица от четири реда кубчета (широка 0,06 м). В рамката е вписан голям кръг, очертан също с черна ивица, но от три реда кубчета (ширина 0,045 м), която при докосването се слива с черния контур на квадрата. От вътрешната му страна върви бяла ивица от пет реда кубчета (широка 0,075 м) и отново черна тясна ивица от два реда кубчета (ширина 0,03 м).

Обр. 16. Детайл от люспестия орнамент

Abb. 16. Details des Schuppenornaments

В средата на кръга е имало малък кръг, опасан отвън от няколко последователни пръстена: черен пръстен, бяла ивица, цветна плетеница и няколко черни пръстена, отделени с бели пръстени. Това се вижда върху направените през 1923 г. фотоснимки. Трудно е да се каже какво е било изобразено в центъра на малкия кръг. Разстоянието между големия и малкия кръг е било 1,40 м. Пространството между тях е изпълнено с живописен пъстроцветен орнамент, който в литературата се нарича люспест орнамент, понеже прилича на рибена люспа или люспа на борова шишарка. Мозаицистът е предал ритъм и разнообразие чрез различното оцветяване на двете половинки на орнамента и чрез хармоничното съчетаване на разноцветните люспи (обр. 16). Люспите излизат от средата на централното квадратно поле, по-точно от малкия кръг с плетеницата, и отиват постепенно към периферията на големия кръг. Те са така подредени, че образуват четирилистна розета, чиито листа са разположени по диагоналите на квадрата и върховете им сочат ъглите на квадрата. Между листата на розетата са наредени също люспи в хоризонтална и вертикална посока, докато кубчетата на розетата са разположени в диагонална посока. Около розетата вървят четири реда люспи, като се редуват последователно ред от бели люспи с ред от двуцветни люспи.

Люспестият орнамент на розетата е интересно изграден. В средата на основата на всеки лист е имало по една полукръгла люспа, както може да се съди по фотоснимката. Около нея са наредени три бели люспи, които образуват триъгълник. Около тях следват люспи, външната половина на които е обагрена сиво, а вътрешната половина черно. До тях се допира друг ред люспи. Външната им половина е керемиденочервена, а вътрешната поло-

...на бяла. Последният външен ред се състои също от двуцветни люспи — външната половина е керемиденочервена, а вътрешната половина черна. Четирите листа на розетата имат напълно еднакво композиционно и колоритно устройство. Те ярко се открояват върху изцяло белите люспи, които обикалят розетата. По-нататък следват още два реда люспи. Единият ред се състои от двуцветни люспи — черно с керемиденочервено и другият — от изцяло бели люспи.

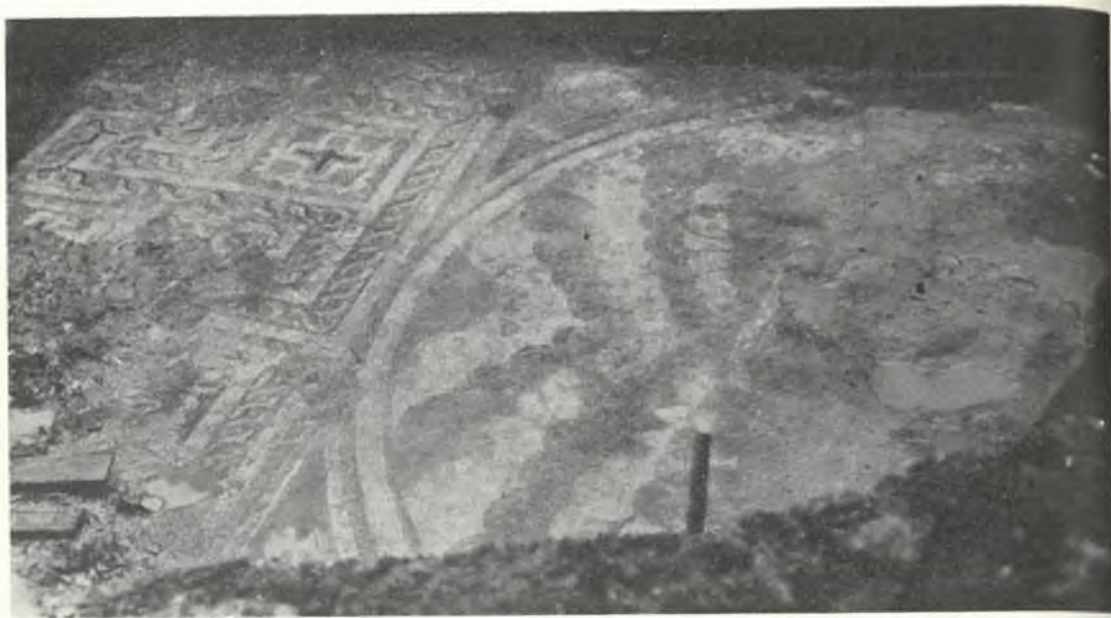

Обр. 17. Детайл от ъгъл на централната част
Abb. 17. Detail eines Winkels vom Mittelteil

Максималната ширина на люспите при основата е 0,26 м. Единият фрагмент от мозайката, сега в Кюстендилския музей, представя един лист от розетата и съответния ъгъл, заключен между квадрата и вписания кръг. Въз основа на него и фотоснимките се опитахме да възстановим цялата композиция на люспестия орнамент.

В четирите ъгли на квадрата се образуват триъгълни полета с издута навътре, дългоидна основа, оцветени керемиденочервени (обр. 17). Бяла ивица от три реда кубчета отделя полетата от черната рамка на квадрата. В полетата е изобразен лек щит (пелте) и под него две кръстосани двойни брадви с дълги дръжки. Пелтето е обточено наоколо с един ред черни кубчета, а вътрешността му е изпълнена с бели кубчета. То има форма на незатворена липса с извити навътре големи волутообразни краища. Брадвите и дръжките са изпълнени с бели кубчета, а контурите им с черни кубчета. В четирите ъгли е имало едно и също изображение, както се вижда от фотоснимките.

Странично правоъгълно поле. Мозайката е имала две странични правоъгълни полета, от които било разкрито само едното. Трябва да се предполага, че второто странично поле не се е отличавало от първото по размери, украса и изпълнение. Дължината на полето е равнява на страната на централното квадратно поле. Следователно тя е 4,25 м. Към нея трябва да се прибавят още 0,12 м за двете бели ивици от краищата. Ширината му е по-малка. Според изчисленията въз основа на запазения фрагмент, на общата схема на страничното поле и изобщо на цялата мозайка ширината на полето трябва да бъде 1,97 м. Бяла ивица от четири реда кубчета (ширина 0,06 м) отделя централната част от страничното поле. Украсата на страничното поле се състои от редуването на квадрат с кръст в него с меандър, образуван от сложна полихромна плетеница. По дължината на полето са разположени в два реда съответно три квадрата с кръст в тях и два меандра и, обратното — два квадрата с

Обр. 18. Общ изглед на страничното поле и централната част
Abb. 18. Gesamtansicht des seitlichen Feldes im Mittelteil

Обр. 19. Фрагмент от страничното поле
Abb. 19. Fragment des seitlichen Feldes

Обр. 20. Реконструкция на мозайката (рисунок А. Аргирова)
 Abb. 20. Rekonstruktion des Mosaiks (Zeichnung von A. Argirova)

кръст и три меандра. Те са така съчетани, че еднородните мотиви се явяват в диагонална посока (обр. 18 и 20). Плетеница образува меандрите и рамката около квадратите. Плетеницата се състои от две ивици, всяка една от по пет пъстроцветни шнура (обр. 19). Едната ивица е усукана от шнура в следните цветове: контурните шнура са черни, а вътрешните три шнура са съответно керемиденочервен, жълтоохров и бял. Другата ивица е образувана от два контурни шнура, единият от един ред кубчета, а другият от два реда кубчета, и от два вътрешни шнура с бял цвят. Между двете ивици е поставено бяло кубче. Съчетаването на разноцветните ивици дава по-голяма пъстрота и изразност на орнамента. Като фон на плетеницата служат бели ивици от по четири реда кубчета (ширина 0,06 м). Квадратите с кръстовете имат страна 0,56 м (обр. 19). Те са очертани с тънък контур от един ред черни кубчета. В квадратите са вписани други квадрати. Между двата квадрата обикаля мотив от жълтоохрови триъгълничета. На всяка страна има по шест триъгълничета. Кубчетата са наредени стъпаловидно — в основата седем кубчета и на върха едно кубче. Ъгловите триъгълничета са отделени помежду си с три бели кубчета, разположени диагонално. Между жълтоохровите триъгълничета се образуват бели триъгълничета със същата форма и размери. Вписаният квадрат е очертан с черен контур от един ред кубчета. Страната на квадрата е 0,35 м. В квадрата е вписан равнораменен кръст, предаден с три цвята: отвън обикаля ивица от два реда бели кубчета, следва втора ивица от два реда жълтоохрови кубчета и вътрешността е изпълнена с два реда керемиденочервени кубчета, които образуват тънък кръст. За фон на кръста служат четири черни квадрата в ъглите на вписания квадрат. Бяла ивица от четири реда кубчета обикаля цялата мозаична композиция.

Дотук разполагаме със сигурни данни за първоначалната схема на мозайката. Тя не позволява да се допуснат още други декоративни мотиви, понеже сама за себе си е напълно завършена. Въз основа на гореописаните данни се опитахме да възстановим първоначалния изглед на мозайката (обр. 20). Мотивите са предадени схематично. Техният характер може да се види по-добре от приложените фотоснимки, направени от самия оригинал.

2. Техника, стил и датировка на мозайката

За устройството на мозаичния под не разполагаме с пълни данни. Кубчетата са поставени в бели хоросанови легла. Не знаем дали под хоросановия пласт със скълцани червени тухли, дебел 0,08 м, е имало пласт от речни камъни, или той е лежал направо върху трамбована пръст, както е в Ескус.¹ Мозайката от Почивния дом на миньорите в Кюстендил има пласт от речни камъни.² Кубчетата са грубо издялани със страна 1,5 см. Само жълтоохровите кубчета са със страна 1,2—1,5 см. Формата и размерите на кубчетата в централната част и страничните полета са едни и същи. Употребени са пет цвята кубчета: бели, черни, сиви, керемиденочервени и жълтоохрови. Черните кубчета имат сив оттенък. Сивите кубчета се срещат само в люспестия орнамент. Жълтоохровите кубчета са употребени само в страничните полета. Керемиденочервените кубчета са направени от печена глина, а останалите кубчета са от местен варовик, който се среща в близката или по-далечна околност на Кюстендил. Тъмносиви и светлосиви варовикови прослойки се намират при с. Ваксево, с. Стродалево, с. Раково, Кюстендилско и другаде. Жълтоохровите варовици произхождат от горните известрели пластове. Бели метаморфни скали с тънки мраморни прослойки са известни в Брезовския рид. Варовиците принадлежат към средния триас (мушелкалк), първия период на мезозойската ера.³

¹ Т. Иванов. Римска мозайка от Улпия Ескус. София, 1954, стр. 16.

² Л. Огненова. Една мозайка от Пауталия. ИАИ, XXIII, 1960, стр. 233.

³ Съставът на кубчетата беше определен от Емил Белмустаков, старши научен сътрудник при Геологическия институт на БАН.

Мотивите на разглежданата мозайка са геометрически. Те са изпълнени в техниката на *opus tessellatum*.¹

Композиционната схема на мозайката е проста. По-голямата част от нея се заема от централния квадрат с вписания в него кръг, който напомня кръгъл щит. Двете странични полета са напълно самостоятелни и независими от централната част. Подобна схема, но много по-опростена има една мозайка от Антиохия на р. Оронт в Сирия от Хадриано-Антониновия период.² В един квадрат е вписан кръгъл щит, който в средата има глава на медуза. Повърхността на кръга е изпълнена с украса, разположена по същия начин както люспестият орнамент при мозайката от Кюстендил, с тази разлика че вместо люспи са употребени триъгълничета. Отстрани има правоъгълни полета, изпълнени с ромбовидни орнаменти. Би могло да се предположи, че в центъра на мозайката от Кюстендил също е имало някакво изображение, напр. глава на медуза, Сол (Хелиос) и др. Подобни композиции с медальон в средата са познати от няколко места на Римската империя през II—III в.

При късноримските мозайки композицията се разкъсва на множество малки полета с различна форма и украса без обединяващ център или около няколко центъра. В това отношение са показателни мозайките, открити в Софийската църква „Св. София“, които се отнасят към IV и V в. Мозайката от Кюстендил предшества този етап от развитието на късноримското мозаично изкуство.

При мозайката от Ескус със сцена от комедията „Ахейци“ на Менандър около емблемата в средата обикалят геометрически пояси.³ Тя се отнася към първите десетилетия на III в. Мозайката от Кюстендил, открита през 1923 г., заема междинно положение между мозайката от Ескус и мозайките от църквата „Св. София“ в София. По композиция тя се отличава също и от мозайката, открита при строежа на Почивния дом на миньорите в Кюстендил, която е по-ранна от нея — първата половина на III в.⁴

Декоративните мотиви и начинът на тяхното представяне също дават известни опорни точки за определяне на датировката на разглежданата мозайка от Кюстендил. Централната част е изпълнена с разноцветен люспест орнамент. Последният има дълга история. Той се среща още в микенското и протокоринтското изкуство,⁵ намира широко разпространение през римската епоха и продължава дори в средновековието. В случая ще се спрем на неговото разпространение в мозаичното изкуство през римската епоха. Особено е честа неговата употреба през републиканския и императорския период. Върху мозайки от Помпей люспестият орнамент е монохромен, обикновено бял на черен фон или черен с бял контур.⁶ През II в. люспите често са разделени на две половинки, оцветени различно — бяло и черно или някакво друго съчетание.⁷ При мозайките от III в.⁸ люспите са най-често на две половинки, но са оцветени много по-разнообразно, отколкото през II в. Срещат се люспи с комбинация на два от следните цветове — бял, чер, сив, червен, кафяв и др. Люспестите орнаменти при мозайките от IV—V в. са или разделени на две разноцветни половинки, или са неразделени, като се редуват люспи с различен цвят. Когато люспата е монохромна, в нея се среща растителен или друг орнамент,⁹ предаден с втори цвят.

¹ За техниката на римските мозайки вж. P. Gauckler. DA, III, стр. 2092 и сл.; R. P. Hinks. Catalogue of the Greek, Etruscan and Roman Paintings and Mosaics in the British Museum. London, 1933, стр. XLIV (Introduction); D. Levi. Antioch Mosaic Pavements. Princeton, 1947, I, стр. 373 и сл. и стр. 630.

² Levi. Цит. съч., II, табл. XIVa. (House of the Red Pavement).

³ Т. Иванов. Цит. съч., стр. 12 и сл.

⁴ Л. Огненова. Цит. съч., стр. 236.

⁵ R. P. Hinks. Цит. съч., стр. LXII.

⁶ M. E. Blake. The Pavements of the Roman Buildings of the Republic and early Empire. Mem. of Amer. Academy in Rome, VIII, 1930, стр. 26, табл. 33; стр. 81, табл. 254; стр. 85, табл. 334.

⁷ M. E. Blake. Roman Mosaics of the second Century in Italy. Mem. of Amer. Academy in Rome, XIII, 1936, стр. 125, табл. 26, I.

⁸ M. E. Blake. Mosaics of the Late Empire in Rome and Vicinity. Mem. of Amer. Academy in Rome, XVII, 1940, стр. 110, табл. 27, I; R. P. Hinks. Цит. съч., стр. 142, Nr. 55b, обр. 160.

⁹ D. Levi. Цит. съч., II, табл. CXIX e (от 350 г.); табл. CXXXIX b (от 420—429 г.).

Люспестият орнамент не е чужд и на мозайки, открити у нас. Така напр. той се среща при долната мозайка на Софийската църква „Св. София“,¹ която се отнася към времето на Константин Велики. Люспите са разделени на две разноцветни половини. Освен това контурът им е изпълнен в трети цвят. При софийската мозайка люспестият орнамент има по-ограничена употреба. Среща се само в едно квадратче. При кюстендилската мозайка той преобладава и запълва централната част на композицията.

Друг любим мотив на мозаициста от Пауталия е лекият щит (пелте), комбиниран с две двойни брадви с дълги дръжки. Това е обикновено въоръжението на амазонките. Но те са добили популярност и като чисто декоративен орнамент. Като се проследи многовековната история на формата и устройството на лекия щит, се забелязват някои особености, а също така и някои прибавени декоративни елементи, които нямат нищо общо с първоначалната форма и устройство на пелтето като защитно средство. При мозайките от Августовия и Антониновия период (I—II в.) пелтето има луновидна, полукръгла форма. Изпълнени са с едноцветни кубчета — бели на черен фон, черни на бял фон или черни с бели контури. Примери предлагат мозайките от Помпей,² Остия,³ Аквилея,⁴ Есте,⁵ Коринт,⁶ Антиохия⁷ и др. През Хадриано-Антониновия период и особено при Северите пелтето запазва луновидната си форма и получава малки рога от страни. Към средната издадена част обикновено се прибавя някакъв орнамент, като напр. кръстовиден орнамент, лист, цвете и др. Такъв характер има пелтето върху мозайката под Почивния дом на миньорите в Кюстендил.⁸ След Северите краищата на пелтето се извиват навътре и завършват с малки или по-големи плътни кръгчета.⁹ По такъв начин пелтето се отличава от действителното пелте и се третира като декоративен мотив. Разглежданата тук мозайка от Кюстендил (открита през 1923 г.) има пелтета със силни извити навътре закръглени краища. Тази форма се среща през втората половина на III в. и първата половина на IV в.¹⁰

Пелтето се среща като орнамент върху няколко мозайки от римската и ранновизантийската епоха, намерени в България: Пловдив — римската баня,¹¹ Кюстендил — мозайката под Почивния дом на миньорите,¹² София — долната и горната мозайка на църквата „Св. София“.¹³ Въз основа на формата на пелтето разглежданата мозайка от Кюстендил се определя като по-късна от мозайката под Почивния дом на миньорите в Кюстендил и по-ранна от мозайките в църквата „Св. София“ в София.

Съчетанието на пелте с двойна брадва се среща върху някои мозайки във от България — Антиохия (от 235—312 г.).¹⁴ Само двойна брадва се употребява също като декоративен орнамент върху мозайки от Антиохия — Къщата на Земята и Сезоните (Хадриано-Антонинов период),¹⁵ Къщата на Менандър, пом. 7 (от 235—312 г.)¹⁶ и другаде.

¹ Б. Филов. Софийската църква „Св. София“. София, 1913, табл. XIX.

² М. Е. Blake. Цит. съч., VIII, табл. 321 — Casa di Meleagro (I в.); пак там, стр. 98, 104, табл. 333 — Casa del Centenario (I в.).

³ М. Е. Blake. Цит. съч., XIII, стр. 125, табл. 261-Palazzo imperiale (II в.).

⁴ Пак там, стр. 106, 192, табл. 223.

⁵ Пак там, стр. 103 сл., табл. 224.

⁶ R. P. Hinks. Цит. съч., стр. 72, Nr. II, обр. 79.

⁷ D. Levi. Цит. съч., табл. XCVI c (III в.).

⁸ Л. Огненова. Цит. съч., стр. 232.

⁹ Подобно пелте се среща върху римска мозайка от Лондон от III в. Вж. R. P. Hinks. Цит. съч., стр. 98, № 32a, обр. 109.

¹⁰ Същата форма на пелте се явява върху ажурни металически украси от конско съоръжение, намерено в могилено погребение при Чатал тепе до Ямбол (краят на III в. и първата половина на IV в.). Непубликувани.

¹¹ Д. Цончев. Новооткрита римска баня в Пловдив. ГПНБМ, 1937—1939, стр. 147 и сл., обр. 20 и 21.

¹² Л. Огненова. Цит. съч., стр. 232.

¹³ Б. Филов. Софийската църква „Св. София“, табл. XIX и XVI.

¹⁴ D. Levi. Цит. съч., табл. CVII a.

¹⁵ Пак там. Табл. CXXXII.

¹⁶ Пак там. Табл. CVII e.

Разгледаните дотук мотиви влизат в централната част. Страничните полета са украсени с други мотиви, които разнообразяват общия изглед. Широко застъпена е плетеницата. Големият брой на шнурове и тяхната полихромност е белег за късния характер на мозайката в Кюстендил. Докато плетеницата на мозайката от Почивния дом на миньорите се състои от шнурове в два цвята — бели и черни, то плетеницата на нашата мозайка се състои от две ивици, всяка от по пет шнура с различни цветове — черен, бял, керемиденочервен и жълтоохров цвят. Полихромни са също плетениците върху мозайката от Ескус,¹ мозайките в Пловдив,² църквата „Св. София“,³ с. Сапарева баня,⁴ Станкедимитровско и др. При тях плетеницата е образувана от осукването на две, а понякога три ивици (Ескус), всяка състояща се от по няколко пъстроцветни шнура.

Друг застъпен мотив е меандърът, който загражда квадратни полета, запълнени с кръст. Подобен кръст се среща върху подова мозайка от Антиохия (Баня Д, помещение № 8), която се отнася към 350 г.⁵ При други мозайки кръстът е украсен по най-различен начин — с човешки фигури, геометрически орнаменти и др.

Малките триъгълничета са също разпространени през цялата римска епоха като декоративен елемент на мозайките. Квадрат, украсен наоколо с триъгълничета, в който е описан друг квадрат, се среща върху мозайка от Антиохия от 235—312 г.⁶

Като вземем пред вид композицията, декоративните мотиви, стила, полихромията, техниката на изработване на мозайката, размерите на кубчетата и др., както и приведените близки успоредици в Тракия и във от нея, мозайката от Кюстендил, открита през 1923 г., трябва да се отнесе към периода след Северите и най-късно до средата на IV в. включително. Единственият елемент, който би могъл да се свърже с християнството, е кръстът в страничните полета.

При оскъдните данни е трудно да се определи предназначението на сградата с мозайка.

Известните досега три мозайки от Пауталия показват, че мозаичното изкуство е било развито през римската епоха. Мозайки покривали подовите на обществени и вероятно на частни къщи. В града са работели местни майстори-мозаицисти, които използвали подръчния материал, който можел да се достави от недалечната околност. От друга страна, мозаичните подове хвърлят светлина върху икономическия подем на Пауталия в известни периоди от нейното развитие и възможността да се строят големи сгради, които да се украсяват с мозайки.

III. ОСТАНКИ ОТ ОБЩЕСТВЕНА СГРАДА

През 1926 г. при копаене основите за къща в двора на Борис Влахов на ул. Авсентий № 2, на около стотина метра северно от Хисарлъка били открити останките на сграда от римската епоха. На 1,5 м дълбочина били открити осем големи глинени делви, от които била извадена само една, а другите останали на самото място, понеже не били заградени от избеното помещение на къщата. Освен това били извадени два големи фрагмента от бели мраморни колони и един мраморен архитрав, който стопанинът е запазил в двора си. От архитрава липсва само левият край (обр. 21). Сега дължината му е 1,82 м, а първоначалната дължина е била 3,28 м. Височината на архитрава е 0,575 м, дебелината долу 0,325 м и дебелината горе 0,17 м. (обр. 22). Украсата на лицевата страна е разпределена по следния начин. Отгоре върви йонийска кима, а под нея фриз, изпълнен с релефни изображения на гирлянди и волски глави. Сега втората и четвъртата волска глава са повредени. Върху унищоженото изображение на втората глава се виждат три дупки, в които е била прикрепена, по всяка вероятност по-късно, някаква металическа апликация с релефно изо-

¹ Т. Иванов. Цит. съч., стр. 1 и сл. и 21, табл. XIV—XIX.

² Т. Цончев. Цит. съч., стр. 153, табл. I.

³ Б. Филов. Цит. съч., табл. XVIII, и XIX.

⁴ Г. Ацаров. ИАД, II, 1911, стр. 188, обр. 14.

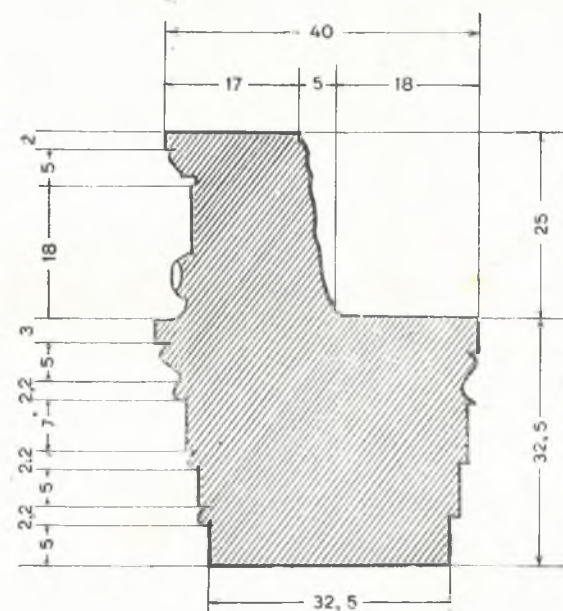
⁵ D. Levi. Цит. съч., табл. CXVII d.

⁶ Пак там, табл. CVII — House of the Sun-Dial, Room 3.

бражение. Останалата част от блока представя същинския архитрав. Тя се състои от лесбийска кима, перлов орнамент (астрaгали), три фасции и два перлови орнамента. Върху първата фасция се виждат дупки с четвъртито сечение, в които са били поставени металически, навярно бронзови, букви, които сега липсват. Това е първият и единствен засега

Обр. 21. Мраморен архитрав от Кюстендил
Abb. 21. Marmorarchitrav aus Kjustendil

Разрез А-Б

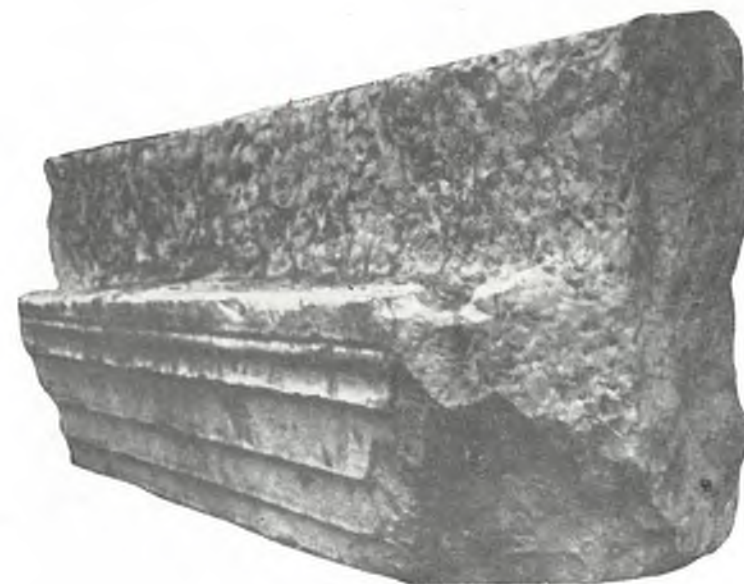
Обр. 22. Вертикален разрез на архитрава (рисунок С. Бобчев)
Abb. 22. Verticalschnitt des Architravs (Zeichnung von S. Bobčev)

надпис с бронзови букви в нашите земи от римското владичество. Какво е било съдържанието на надписа не е известно.

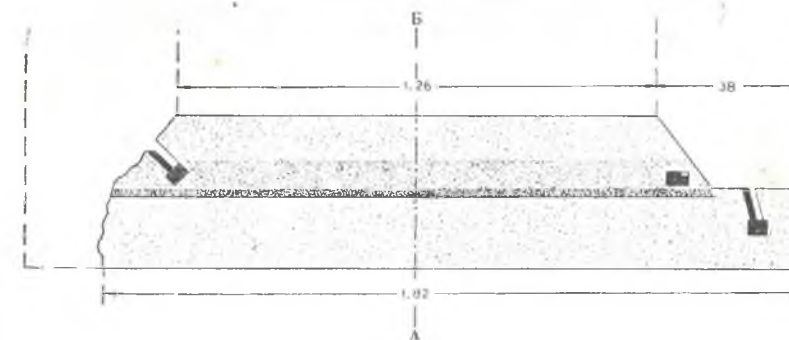
Върху долната страна архитравният блок има релефен софитен орнамент, състоящ се от лавров венец. Листата по лявата половина са обърнати надясно, а листата от дясната половина — наляво. Листата са групирани по три заедно. Ширината на софитната ивица е 0,08 м. Задната страна на блока е разделена на две части (обр. 22 и 23). Горната част е изрязана навътре, за да образува удобно легло за поддържане на каменен таван. Долната гръбна част е обработена и разчленена на четири широки ивици.

Двата края на архитравния блок са изрязани така, че да се образува удобна сглобка със съседните архитравни блокове (обр. 24). Архитравът има отгоре четвъртити дупки, в

които са се поставяли железни скоби, запоеани с олово. По посоката на дупките се установява, че архитравът бил свързан с други два, перпендикулярно разположени спрямо него архитравни блокове. Следователно тук разглежданият архитрав е принадлежал към лицевата част на един издаден напред вход на портик. Подобен вход се откри при портика на храма на Фортуна в Ескус (1950—1952 г.). В подкрепа на това, че в случая се касае за архитрав

Обр. 23. Задната страна на архитрава
Abb. 23. Rückseite des Architravs

Обр. 24. План на архитрава (С. Бобчев)
Abb. 24. Plan des Architravs (S. Bobčev)

на вход, говори и обработката на гръбната страна на архитрава. Когато архитравът трябва да поддържа гредоред, тогава в задната му страна се издълбават специални четвъртити отвори, разположени на известни разстояния. В нашия случай няма подобно нещо. Гръбната част образува равно легло, върху което е лежал каменен таван, съставен от отделни плочи, които са могли да бъдат с релефна украса, т. нар. касетиран таван, какъвто е случаят с входа на портика на храма на Фортуна в Ескус.

Архитравът е изпълнен в коринтски стил. Изработката му е грижлива. Това добре се забелязва при изображенията на волските глави. Предадени са отделните кичурчета от косми. Архитравът трябва да се отнесе към втората половина на II в. Не се знае дали той е намерен на самото място, гдето се е издигала сградата. Във всеки случай той показва, че в Пауталия е имало сграда с издаден навън вход. Това е била несъмнено обществена постройка, чийто план не знаем. Наличността на надпис върху архитрава още повече подкрепя предположението за обществения ѝ характер.

Откритите глинени долии в съседство с архитрава подсказват, че на това място е имало склад за зърнени храни и др.

IV. РЕЛЕФ С ИЗОБРАЖЕНИЕ НА МИТРА

През 1951 г. в двора на градската баня (Чифте баня) в Кюстендил бил намерен варовиков релеф на Митра (Кюстендилски музей, инв. № 506). Височина на релефа по средата 0,55 м, височина в краищата 0,45 м, ширина 0,585 м и дебелина 0,10 м (обр. 25).

Обр. 25. Релеф на Митра от Кюстендил
Abb. 25. Mithrasrelief aus Kjustendil

Композицията на релефа не се отличава от известните релефи от Кюстендилския край и на първо място от релефа, намерен в с. Таваличево, Кюстендилско, сега прибран в Кюстендилския музей. Централно място заема божеството Митра, загърнат с развяваща се хламида. На главата си носи островърха фригийска шапка. С лявата ръка държи главата на бика (точно на това място релефът е повреден), а в дясната ръка нож, който е забил в тялото на бика. Пред бика се хвърля куче, което ближе кръвта. От двете страни на Митра стои по един дорофор в обичайната им поза. Точно зад Митра се вижда младеж, който на гърба си носи убито животно (бик). Над фигурата на младежа се вижда изображение на гарван. В левия горен край е представена Луна, а в десния горен край—Сол (изображението е доста повредено). Под бюста на Сол е представено раждането на Митра от скалата. Това изображение е също пострадало. Отляво по засводената част на плочата се забелязват седем жертвеника.

V. ГЛИНЕН СЪД С РЕЛЕФНА УКРАСА

При копаене основите за къща на Любен Н. Семерджиев, живущ на ул. Веслец № 25 в гр. Кюстендил, бил намерен през м. юли 1940 г. един глинен съд от светлокеремидена глина, недобре изпечена, която вследствие на това лесно се рони (обр. 26). Височина на съда 0,205 м, диаметър на тялото 0,11 м и диаметър на дъното 0,085 м. Устието се издава слабо навън като фунийка. Сега част от него е отчупена. Дръжките са били две, но едната е отчупена. Те са къси и плоски. Шийката е къса, с релефен пръстен по средата. Рамената са слабо полегати. Те са украсени с релефен езичест орнамент, разположен радиално. Релефен

Обр. 26. Глинен съд с релеф от Кюстендил
Abb. 26. Tongefäß mit Relief aus Kjustendil

Обр. 27. Рисунка на сцената върху съда (Евг. Николова)
Abb. 27. Zeichnung der Szene auf dem Gefaße (Evg. Nikolova)

пръстен отделя рамената от почти цилиндричното тяло. В долната част то се малко стеснява. Съдът е украсен отвън с релефни изображения (обр. 27). На лицевата страна е представен Аполон, облечен в дълга дреха, която се спуска до пръстите на краката. В лявата си ръка държи лира, а с дясната ръка дърпа струните на лирата. Пред Аполон се издига четвъртит жертвеник. От двете страни на Аполон се вижда лозница, отрупана с гроздове. Другата страна на тялото също така е заета от релефна украса, но сега тя е доста повредена. Тук се вижда мъжка фигура, която в дясната си ръка държи тояга, навярно силен (?).

Под двете сцени върви изпъкнала тясна ивица. Дъното е равно отдолу. Разглежданият съд е бил отлят в калъпи. Личи много добре мястото на слепването на двете половини на съда.

Със същия стил и техника на изработване, но с друг сюжет, е още един съд от Пловдив, който сега се намира в Пловдивския музей¹. Засага това са двата единствени съда с релефна украса от този тип в България. Те представляват продължение през римската епоха на гръцката късноелинистическа традиция на съдовете с релефна украса.² Характерно за тези римски съдове са светлата глина, цилиндричното тяло, двете къси дръжки и фуние-видното устие и преди всичко релефната украса, която се състои главно от изображения на митологически същества и лозница. Най-често срещани божества са Дионис, Пан, Афродита, Ерос или Танатос, Хермес и др. Разглежданият съд от Кюстендил разширява кръга на митологическите същества. Досега Аполон не е засвидетелствувал върху релефните съдове от този тип. Относно предназначението на тези съдове има главно две становища. Едното становище е, че са служели за вино, както може да се съди по гръцкия надпис „oinophoros“ върху дъното на един съд от Рим (III в. пр. н. е.). Другото схващане е, че са имали сепулкрално предназначение, понеже повечето от съдовете са намерени в гробове.

Унгарската археоложка Eva B. Bonis е посветила специална статия на този тип керамика, като е дала списък на известните досега съдове. Те произхождат от Александрия, Кандия (на о-в Крит), Книдос, Рим, Тарент, Аквилея, Зара (Югославия), Теурния, Арабона, Локарно, Трир, Апулум, Неаполис (Крим) и др.³ Върху картата за разпространението на съдовете България представя бяло петно. Сега тази празнина се отчасти попълва с новите находки от Кюстендил и Пловдив.

Кюстендилският съд е несъмнено вносен. Трудно е да се определи неговият произход. Той спада към римската епоха (II—III в.).

DENKMÄLER AUS PAUTALIA

TH. IVANOV

(Zusammenfassung)

In dem Artikel werden einige bei Aushubarbeiten in der Stadt Kjustendil, dem alten Pautalia, Südwestbulgarien, zufällig aufgedeckte Denkmäler veröffentlicht.

I. Asklepieion am Nordfuß des Hissarlik bei Kjustendil

Bei der Fassung der Mineralquelle in Kjustendil, 1949, wurden auf einer kleinen Wiese, unmittelbar nördlich des Hügels Hissarlik, Überreste eines Gebäudes (Mauerwerk, Bauelemente), ferner Marmorreliefs mit den Gestalten Asklepios, Hygieia, Telesphoros nebst entsprechenden Wid-

¹ Сведението дължа на Лилия Ботушарова, мл. научен сътрудник при Пловдивския музей.

² Robinson. AJA, 1909, I, стр. 30.

³ Eva E. Bonis. Die Verbreitung einer Gruppe von späthellenistischen Reliefgefäßen in den römischen Provinzen. Arch. Ért., vol. 79, 1952, I, стр. 24. n. 7, табл. I, табл. II_{4a}, b.

mungen, Gebrauchsgegenstände, Handwerkzeuge, Schmuck, eiserne Messer und Türschlüssel, Bronzegewichte, Waffen u. a. (Abb. 2—14) gefunden.

Prof. J. Ivanov veröffentlichte nur die Reliefs mit den Gestalten Asklepios, Hygieia und Telesphoros. In dem vorliegenden Artikel wird das übrige Material aus demselben Fundort bekanntgegeben. Hierzu gehören zwei Postamente von Statuen, deren eine von der Stadt Pautalia zu Ehren einer Priesterin des Asklepios, die andere Namens eines Veteranen zu Ehren des Kaisers Licinius errichtet wurde. Prof. J. Ivanov vermutete an der Quelfassung das Bad eines Asklepieions, das er am Fuße des Nordhangs des Hissarlik lokalisierte und mit dem auf autonomen paulischen Münzen aus der Zeit Caracallas und Geta abgebildeten Asklepiostempel am Fuße eines Hügels identifizierte. Bei den Probegrabungen am Hissarlik, 1909, entdeckte Prof. J. Ivanov ein zweifarbiges Fußbodenmosaik mit dem Bild eines Delphins (Abb. 1), den er unrichtig als Schlange (Attribut Asklepios) deutete, und glaubte, tatsächlich das gesuchte Asklepieion gefunden zu haben. Der Verfasser des vorliegenden Artikels widerlegt diese Auffassung. Er ist vielmehr der Ansicht, daß sich das Asklepieion, wie die gesamten Befunde zeigen, um die Quelfassung befunden habe und etwa 50—100 m vom Hissarlik entfernt ist.

II. Mehrfarbiges Fußbodenmosaik

Bei den Aushubarbeiten für einen Neubau, 1923, in der Ljuben-Karavelov-Straße wurde ein mehrfarbiges Fußbodenmosaik aus römischer Zeit gefunden (Abb. 14—19), das nur zum Teil (der Mittelteil und ein seitliches rechteckiges Feld) freigelegt werden konnte. Während der Ausgrabungsarbeiten wurden Gesamt- und Teilbilder aufgenommen. Zwei Fragmente des Mosaiks sind ins Museum von Kjustendil gebracht worden. Das Mosaikschema ist folgendes: ein quadratischer Mittelteil und zwei gleichartige seitliche rechteckige Felder mit gleichen Verzierungen (Abb. 20). In dem Quadrat ist ein Kreis und in diesen ein zweiter, kleinerer Kreis eingezeichnet. Der ganze Zwischenraum zwischen den beiden Kreisen ist mit einem Schuppenornament ausgefüllt, das eine vierblättrige Rosette bildet. Das Schuppenornament ist in zwei Hälften von verschiedener Farbe geteilt (schwarz und ziegelrot, grau und schwarz, weiß und ziegelrot). Zwischen den Rosettenblättern findet sich ebenfalls ein Schuppenornament, das horizontal und vertikal liegt. Es besteht aus vier Schuppenreihen (abwechselnd reinweiß und zweifarbig). Den kleinen Kreis in der Mitte umsäumt ein mehrfarbiges Flechtwerk. In den vom Quadrat und dem darin befindlichen Kreis eingeschlossenen vier Winkeln sieht man Pelten und zwei gekreuzte langstielige Doppelbeile. Sie sind weiß, mit schwarzen Konturen, auf ziegelrotem Grund. Die seitlichen Felder füllen Quadrate aus, in denen ein Kreuz und Meander zu sehen sind. Die Meander und die Bandstreifen um die Quadrate stellen ein Flechtwerk dar, das aus den Windungen von zwei Bandstreifen aus je fünf mehrfarbigen Schnüren (schwarz, ziegelrot, ockergelb und weiß) gebildet wird. In den Quadraten sind kleinere Quadrate in drei Farben (weiß, ockergelb und ziegelrot) eingezeichnet.

Das Mosaikbild ist in 5 Farben ausgeführt: schwarz, grau, ockergelb, ziegelrot (Seitenlänge der Würfel 1,5 cm). Die grauen Würfel finden sich nur im Schuppenornament, die ockergelben in den seitlichen Feldern. Die ziegelroten Würfel sind aus Backziegeln und die übrigen aus örtlichem Kalkstein gefertigt. Das Mosaik ist in die erste Hälfte des 4. Jahrhunderts zu datieren.

III. Überreste von öffentlichen Gebäuden

Bei den Aushubarbeiten für einen Neubau, 1946, wurden gefunden: ein marmorner Architrav, Bruchstücke von Säulen und andere. Der Architrav, im korinthischen Stil, ist jetzt 1,82 m lang, 0,575 m hoch, unten 0,325 m, oben 0,17 m breit (Abb. 21—24). Seine Vorderseite ist mit Bukranien und Girlanden verziert. Auf ihm hat eine Inschrift mit Metallbuchstaben gestanden, die heute fehlen. Er befand sich über einem Portikus aus der zweiten Hälfte des 2. oder Anfang des 3. Jahrhunderts.

IV. Mithrasrelief

Im Hofe des städtischen Mineralbads wurde 1951 eine Marmorplatte mit dem Relief von Mithras gefunden (Abb. 25). Die Platte ist 0,55 m hoch, 0,585 m lang und 0,10 m dick. Die Ikonographie ist aus anderen, ähnlichen Mithrasreliefs aus Thrakien bekannt.

V. Tongefäß mit Reliefverzierung

Bei Aushubarbeiten für einen Neubau, 1940, wurde ein hellziegelrotes zylindrisches Tongefäß mit zwei kurzen Henkeln gefunden. Das das Gefäß schmückende Relief stellt auf der Vorderseite Apollon mit der Lyra und auf der Rückseite eine männliche Gestalt mit einem Knüttel dar (Abb. 26 und 27). Ähnliche Gefäße mit Reliefverzierung, jedoch verschiedenen Sujets, sind aus mehreren Fundorten außerhalb Bulgariens bekannt. In letzter Zeit wurde ein solches Gefäß auch in Plovdiv entdeckt (unveröffentlicht). Das hier behandelte Gefäß aus Kjustendil gehört zur römischen Epoche.

ЕДНА МОЗАЙКА ОТ ПАУТАЛИЯ

Л. Огненова

През март 1953 г. в Кюстендил, в развалините на античната Пауталия, случайно се открива още една мозайка. Тя е третата от известните и проучени досега мозайки от Пауталия.¹ На нея се натъкват при прокопаването на изкопите за Почивния дом на миньорите в парцела между улиците Неофит Рилски, Малчика и Димитър Кляшки. В изкопите попада само източната половина, докато западната остава неразкопана под платното на ул. Малчика. Строителите със съдействието на местния музей разкриват почти цялата източна половина и на части я пренасят в Кюстендилския музей. Нашите лични наблюдения, както и проучванията на самото място са направени непосредствено след вдигането на мозайката. Все пак въз основа на тях, на отделните фрагменти от мозайката, пренесени в музея, както и на три снимки с нейния общ изглед,² може да се възстанови целият мозаичен килим и да се установи устройството ѝ.

Мозайката е настилала пода на помещението от един архитектурен комплекс, за който не може да се каже нещо повече, защото данните, които успяхме да извлечем от изкопите на новата постройка, са твърде оскъдни. Развалините на постройката с мозайка, засипани от дебел насип, започват от 2,20 м дълбочина, измерена от днешното ниво на ул. Малчика, а нивото на мозайката лежи на 3,20 м дълбочина, измерена също от нивото на улицата. От стените на помещението с мозайка беше запазена само южната, докато на север нова стена, с по-плитки основи, явно от по-късна сграда, беше разрушила дори самата мозайка. Подобна стена беше разбила мозайката и на 0,75 м северно от южната стена на помещението. Размерите на разкритата част на мозайката са 3,32 м (от изток на запад) на 4,55 м (от север на юг). Като се възстанови общият вид на мозайката и се вземе пред вид отношението ѝ към южната запазена стена, до която почти се долепва, може да смятаме, че размерите на помещението са били около 7 м (от изток на запад) на 5 м (от север на юг). Запазената неразкопана източна половина на мозайката, останала под платното на ул. Малчика, на дълбочина 3,20 м, започва непосредствено от източната стена на Почивния дом на миньорите и достига до около 3,70 м източно от нея и 5,56 м — 10,56 м южно от североизточния ъгъл на постройката.

Можем да имаме пълна представа за мозайката, въпреки че познаваме само половината, защото тя се състои предимно от пояси със стилизирани мотиви, които обикалят около един център (табл. I). Цялата украса на мозаичния килим е подчинена на централния мотив — емблемата. Това се подчертава не само с обикалящите мотиви и опростяването на периферните мотиви, но и с цветовете. Употребени са сравнително малко цветове — три основни: жълт (охра), сивочерен и бял, а само в центъра към тези три цвята са добавя и червено-керемиден. Общо преобладава жълтият, върху който се открояват в бяло или черносиво разни мотиви. Кубчетата, с които е изградена мозайката в централните мотиви, са около 1×1 см, а към периферията са малко по-едри и някои дори удължени $1,50 \times 1$ см.

¹ Й. Иванов. Кюстендилският Хисарлък и неговите старини. ИАД, VII, 1920, стр. 72; Т. Иванов. Антични паметници от Пауталия. ИАИ, XXIII, стр. 215.

² Снимките не са годни за клиширане.

Таол. I. Мозайка от Пауталия открита през 1953 год. — Реставрация на източната половина.
Pl 1. Mosaïque de Pautalia mise au jour en 1953. Restauration de la partie orientale

Централното квадратно поле е образувано от няколко пояса стилизирани орнаменти, обикалящи в квадрат около един кръгъл център, който от своя страна окръжава четири по-малки кръга-медальони, преплетени един в друг.

Плетеница в сивочерно, бяло и керемиденочервено, пристегната с тесни бели ленти с по три реда камъчета, огражда малките централни медальони, на чийто жълт фон са се откроявали някакви мотиви, за съжаление неразкрити и отчасти разрушени. Малките централни кръгове-медальони се открояват върху жълт фон и се затварят пак с плетеница в един по-голям кръг. Тази плетеница обаче е двуцветна — в бяло и сивочерно, — пристегната също с тесни бели ленти от по три реда камъчета. Големият кръг се откроява също върху жълт фон и се затваря в един квадрат, описан пак от една двуцветна плетеница, подобна на тази, която очертава кръгът.

Ъгловите полета, отрязани от вписването в квадрата на големия кръг, са запълнени със стилизирани образни елементи. В североизточния ъгъл върху жълтия фон се откроява бял орнамент, напomniaщ луновиден щит — пелте, — чиито краища се увиват във волути, а заострената част в средата завършва със стилизиран бръшлянов лист. Югозападният ъгъл е запълнен с бял стилизиран растителен орнамент, пригоден за триъгълното поле. Три продълговати бели листа израстват почти от самия ъгъл и се разклоняват в три посоки, като образуват трилистна палмета. От двете страни между листата се извиват тънки стъбла, завършващи с бръшлянови листа. Плетеницата, която затваря централното четвъртито поле, се отделя с бяла лента с три реда камъчета от следващия пояс със стилизирани вълни в жълто и сивочерно, разделен от своя страна с тъмна лента с три реда сивочерни камъчета от следващия пояс — меандър в сивочерно и бяло. Следва отново мотивът със стилизирани вълни, обточен по края от една бяла и една тъмна, сивочерна лента, и двете с по три реда камъчета.

Сивочерни ромбове върху жълт фон разделят централното квадратно поле от страничното източно правоъгълно поле, което заобикалят от четири страни, и по всяка вероятност са обграждали и западното поле. Тук, при този мотив, камъчетата са продълговати ($1,50 \times 1$ см) и това придава и на самите ромбове удължена форма.

Страничното правоъгълно поле, затворено от тясна лента с два реда бели камъчета, е украсено с редуващи се жълти и бели квадрати, пристегнати с надлъжни и отвесни сивочерни ромбове.

Източно от правоъгълното странично поле след една редица сивочерни ромбове върху жълт фон започва нов мотив, отделен от тях с една бяла лента от два реда камъчета. Диагонално подредени бели кубчета (по четири) образуват мрежа върху сивочерен фон, а в средата на всяко тъмно поле от така начертаната мрежа жълти кубчета, диагонално подредени, образуват малки квадратчета. Този последен мотив е запазен само частично в източния край на мозаичния килим.

Кубчетата на мозайката, както вече отбелязахме, не са много разноцветни, изрязани са от бял мрамор и сивочерен и жълт (охра) варовик.

В зависимост от украсата в изграждането на мозайката са употребени две техники: за централната с плетениците и стилизираните мотиви с растителен орнамент и пелте — техниката *vermiculatum*, докато за останалите геометрически орнаменти от периферията — *opus tessellatum*.

Профилът, получен при изкопаването на основите за новата сграда, ни показва устройството на мозайката. Върху изравнената глинеста почва, речни камъни (молоси) с около 10 см диаметър образуват нещо като калдъръм, който е служил и за основна подложка на мозайката (*statumen*). Това ни е известно и от другаде.¹ Над молосите, които нямат никаква спойка, един пласт хоросан, дебел около 9 см (*rudus*), служи за подложка на следващия втор пласт хоросан, в който са били вгнездени кубчетата (*nucleus*). Първият дебел хоросанов пласт съдържа едри песъчинки и едри отломъци от тухли, докато вторият, по-тънкия, дебел

¹ P. Gauckler. *Musivium opus*, D-A, стр. 2104.

3 см, съдържа прах от тухли, който му придава розов отенък. Фигурите между кубчетата са запълнени с фин бял хоросан, с който са и залепени.

По същия начин са устроени и някои други мозайки, открити у нас, като напр. мозайката от Марцианопол,¹ Одесос,² Филипопол³ и Сердика.⁴ Така вероятно са били устроени и другите две мозайки от Пауталия (мозайката от подножието на Хисарлъка,⁵ и мозайката, открита през 1923 г.),⁶ за чието устройство до нас са достигнали много оскъдни данни. Мозайката от Улпия Ескус обаче, изглежда, поради естеството на почвата няма подложка от камъни и хоросановият пласт е настлан направо върху тъмната, почти черна пръст.⁷

Мозайката, открита през 1953 г. в Пауталия, съпоставена с другите мозайки, открити досега у нас (като изключим мозайката от Филипопол, която е от II в.,⁸ и тази от Хисарлъка в Кюстендил),⁹ е най-бедна по цветове. Това ни напомня по-старите мозайки с *opus tessellatum* от I в. на н. е., които са предимно двуцветни (черно и бяло) и тук-там изпъстрени с червено или маслиново и при които кубчетата образуват широки едноцветни контрастни петна.¹⁰

Повечето от мотивите, които украсяват новата пауталийска мозайка, се срещат често у нас. Плетеницата е най-разпространеният разделителен орнамент, само че върху останалите мозайки, открити у нас,¹¹ тя е по-сложна и по-пъстра. Мотивът със стилизирани вълни ни е познат от мозайката от Улпия Ескус (от началото на III в.)¹² и една от мозайките от Сердика (от V в.).¹³ Мотивът, запълващ страничното продълговато поле, съставен от квадрати, пристегнати от отвесни и напречни ромбове, се забелязва и при една от мозайките от Сердика от началото на V в.¹⁴ Обаче тук ромбовете и квадратите не са оцветени гладко в един цвят, а са пъстри и запълнени с вътрешни орнаменти. Мрежа, очертана от диагонално разположени квадрати с вписани диагонално по-малки квадратчета, срещаме в мозайката от Улпия Ескус,¹⁵ само че вместо светла мрежа върху тъмен фон, при мозайката от Ескус е обратното — тъмна мрежа се откроява върху бял фон. Мотивът, който запълва северозападния ъгъл на централното квадратно поле, подобен на луновиден щит — пелте, — се среща и в другата пауталийска мозайка, открита през 1923 г., само че по-силно стилизиран.¹⁶ Същият мотив — бял върху черен фон, но схематизиран и като съставна част на една декоративна система се среща в една мозайка от Филипопол, датирана към края на III в.¹⁷ Мотивът пелте, пъстро запълнен с вътрешна украса и като елемент на декоративна система, е използван и в мозайката от Сердика от V в.¹⁸

Мотивът с ромбове, който разделя централното квадратно поле от страничните, се среща много често като разделящ мотив, но в мозайките, открити у нас, не е забелязан. Също не ни е известен и меандър, подобен на този от пауталийската мозайка от 1953 г.

¹ М. Мирчев. Подова мозайка от с. Река Девня. ИВАД, VIII, 1951, стр. 12.

² М. Мирчев. Подова мозайка от гр. Сталин. ИВАД, VIII, 1951, стр. 119.

³ Д. Цончев. Новооткрита римска баня в Пловдив. ГПНБМ, 1937—39, стр. 144.

⁴ Б. Филов. Софийската църква „Св. София“. София, 1913, стр. 53.

⁵ Й. Иванов. Цит. съч., стр. 72.

⁶ Т. Иванов. Цит. съч., стр. 220.

⁷ Т. Иванов. Римска мозайка от Улпия Ескус. София, 1954, стр. 16.

⁸ Д. Цончев. Цит. съч., стр. 144—146, обр. 19.

⁹ Й. Иванов. Цит. съч., стр. 72, обр. 43.

¹⁰ Р. Gauckler. Цит. съч., стр. 2095.

¹¹ Б. Филов, Цит. съч., табл. XV и XIX; Г. Кацаров. Антични паметници из България. ИАД, II, 1911, стр. 188 и сл., обр. 14; К. Вълев. Разкопки при Плевен. ИАД, I, 1910, стр. 209; Цончев. Цит. съч., табл. I; Мирчев. Цит. съч., стр. 119—120, обр. 176 и 177; Т. Иванов. Римска мозайка от Улпия Ескус, стр. I и сл.

¹² Т. Иванов. Римска мозайка от Улпия Ескус, стр. 22.

¹³ В. Филов. Цит. съч., табл. XVI.

¹⁴ Пак там, табл. XVII.

¹⁵ Т. Иванов. Римска мозайка от Улпия Ескус, табл. VII.

¹⁶ Т. Иванов. Антични паметници от Пауталия, стр. 221.

¹⁷ Д. Цончев. Цит. съч., стр. 148—151.

¹⁸ Б. Филов. Цит. съч., табл. XV, XVI.

Това е простият гръцки меандър, който срещаме през I в. пр. н. е. в Помпей.¹ Той е един от характерните мотиви, както и мотивът със стилизирани вълни за мозайките от I в. на н. е.² През Антониновия период (около 115 г.) той се среща и в провинциите, напр. в Мала Азия, в Антиохия в „Къщата с атриум“.³ Меандър, подобен на нашия, срещаме в Антиохия и по времето на Северите (193—235) — в „Портика на Никострат“, — а съчетан с два пояса стилизирани вълни, както при нашата мозайка, го срещаме пак там в „Къщата на Менандър“ през III в.⁴

В мозайките, открити у нас, често се срещат растителни елементи и бръшлянови листа, напр. в Сердика.⁵ Обаче първообразът на растителния орнамент, който запълва югоизточното триъгълно поле на централното квадратно поле на нашата мозайка, срещаме в Помпей, в „Casa di Guiseppe II“ през II—I в. пр. н. е.⁶ При мозайката от Помпей триъгълното поле, отрязано от вписването на кръга, е запълнено с бяла петолистна палмета, между листата на която пропъзляват встрани към тесните ъгли клончета бръшлян. Сходството с нашата мозайка е голямо и от този първообраз може да установим как се е достигнало до нашия растителен орнамент — като двете странични листенца се отпаднали и тя се изродила в трилистна. Подобен орнамент — палмета и бръшлянови клонки в триъгълно поле, отрязано от вписването на кръг в квадрат — срещаме в Антиохия по време на Северите в „Портика на Никострат“.⁷ В мозайката на този портик срещаме и други мотиви от нашата мозайка — стилизираните вълни, меандъра, и мрежестия орнамент.

От направения анализ на мозайката и от съпоставянето ѝ с други датирани мозайки може да извлечем редица белези, които ни помагат при датирането.

Един от характерните белези е единството в композицията и обуславянето на всички мотиви от централната украса. Няма голяма пъстрота. Употребява се сивочерно, бяло, жълто (охра), при което дори жълтият цвят не увеличава пъстротата, а само заменя белия цвят. Украсата е разпределена в широки гладки едноцветни петна, които се открояват върху тъмна основа, и тъмни петна върху светла, без да са ограничени с контури от допълнителни цветове, нито пък изпъстрени с вътрешни орнаменти. Меандърът не се различава от класическия и плетеницата е проста, изплетена от две ленти с по три шнура — два бели и един черен.

Въз основа на всичко казано нашата мозайка може да се отнесе към времето на Северите, когато и в провинция Тракия се наблюдава изобщо усилено строителство.

Подреждайки в хронологически ред трите мозайки от Пауталия, тази, която е открита през 1953 г., заема междинно място между двете останали.

Материалите, с които са изградени и трите мозайки, са едни и същи⁸ и само броят на цветовете и пъстротата са различни. Докато мозайката от подножието на Хисарлъка с изображение на делфин⁹ е двуцветна — само в бяло и черно (по-точно сивочерно), при мозайката, открита през 1953 г., цветовете се увеличават с прибавянето на жълт цвят (охра), който обаче заема някъде мястото на белия или черния както и на керемиденочервения, който се използва ограничено само в центъра на емблемата. Пъстротата се увеличава и се чувства по-силно при мозайката, открита през 1923 г. Това се дължи не само на прибавянето на сивия цвят, но и на щедрото използване на кубчета с червенокеремиден цвят. При съпоста-

¹ M. E. Black. The Pavements of the Roman Buildings of the Republic and Early Empire. Mem. of Amer. Academy in Rome, VIII, 1930, стр. 84, табл. 21, обр. 1.

² Пак там, стр. 106.

³ D. Levi. Antioch Mosaic Pavements. Princeton, 1947, II, табл. I.

⁴ Пак там, табл. XIXa.

⁵ Пак там, табл. XIX.

⁶ M. E. Black. Цит. съч., стр. 84, табл. 21, обр. 1.

⁷ D. Levi. Цит. съч., табл. XIX.

⁸ Според определението на Е. Белмустаков, старши научен сътрудник при Геологическия институт на БАН, материалът е варовик, какъвто се среща в околностите на Кюстендил.

⁹ Това е отбелязал и Т. Иванов при публикуването на мозайката от 1923 г.

вянето на размерите на кубчетата на трите мозайки се установява, че при тази последната (открита през 1923 г.) кубчетата са най-едри (в цялата мозайка със страна 1,5 см).

Наблюдения по отношение композицията на мозайките от Пауталия могат да се направят предимно въз основа на откритите през 1953 г. и 1923 г. Мозайката от подножието на Хисарлъка за съжаление е в много фрагментарно състояние, но все пак това, което е запазено, дава основания за известни предположения. Запазената част е половината от едно от тесните правоъгълни полета, които са фланкирали от две страни централното квадратно поле на емблемата. Цялата украса на това правоъгълно поле по всяка вероятност се е състояла от два плуващи един срещу друг делфина, разделени от растителен орнамент така, както са разделени с венеца и палмата биещите се петли от подобното правоъгълно поле на мозайката в Улпия Ескус.² Явно, централната украса на мозайката под Хисарлъка е била с образни и растителни, но не и геометрически елементи.

Съпоставяйки мозайката, открита през 1953 г. с откритата през 1923 г. забелязваме, че те имат еднаква схема — централна част с квадратно поле с вписан в него кръг и две странични продълговати полета, фланкиращи двете срещуположни страни. Разликата се състои в това, че при първата мозайка (от 1953 г.) централната част се разпростира за сметка на двете странични полета, като централният квадрат се заобикаля от няколко пояса класически мотиви, органически свързани с централната част, а при втората мозайка (от 1923 г.) украсата на страничните полета се разгъва самостоятелно от украсата на центъра, нараства и става почти равностойна на нея.

Отделни еднакви мотиви се срещат и при двете мозайки. Мотивът, подобен на луновиден щит — пелте, — който украсява едно от триъгълните полета на мозайката от 1953 г., се среща и в триъгълните полета на мозайката от 1923 г.. Тук обаче (в мозайката от 1923 г.) щитът е претърпял още по-силна стилизация и се е отдалечил още повече от познатата класическа форма на пелте. Освен това при тази мозайка се явява и контурът, който очертава и формата на щита.

Плетеницата, която се среща при двете мозайки (от 1953 г. и от 1923 г.) е претърпяла също развитие в мозайката от 1923 г. Докато при едната е проста и двуцветна (само в центъра един от белите шнурове е заменен с керемиденочервен), при другата е сложна и изпъстрена с четири цвята.

Композицията на трите мозайки, стилът, развитието на мотивите, броят на цветовете и размерите на кубчетата показват, че мозайката от подножието на Хисарлъка е по-ранна от мозайката от 1953 г. а тази от 1923 г. е най-късна. Следователно, щом като мозайката от 1953 г. можем да отнесем към времето на Северите (193—235), мозайката от подножието на Хисарлъка трябва да отнесем към времето преди Северите (вероятно към края на II в.), а мозайката от 1923 г. — след Северите (към втората половина на III в.).

Трите мозайки от Пауталия представляват явно три етапа в развитието на мозаичното изкуство в Пауталия и с това свидетелствуват за съществуващи традиции и приемственост в това развитие. Това същевременно показва, че Пауталия се е радвала на известен икономически и културен разцвет, който е способствувал и за развитието на мозаичното изкуство наред с различните отрасли на занаятите и изкуството.

UNE MOSAÏQUE DE PAUTALIA DÉCOUVERTE EN 1953

L. OGNENOVA

(Résumé)

En 1953 à Kustendil — l'antique Pautalia — on a découvert par hasard une nouvelle mosaïque. C'était le pavement de la pièce d'un édifice ancien qui n'a pas encore fait l'objet d'études. Bien qu'une partie seulement de la moitié orientale de ce pavement ait été découverte, on peut très bien se rendre compte de l'aspect général que présentait cette mosaïque par son ornementation. Cette composition se distinguait par sa grande unité, tous ses décors se rattachant au motif central (Pl. I). Le schéma comprend un champ carré avec un cercle inscrit qui entoure quatre médaillons, ainsi que deux champs étroits rectangulaires avec un décor géométrique qui flanquent les deux côtés de l'emblème. La partie centrale, et plus particulièrement les bandes à motifs classiques qui l'entourent, empiètent sur les champs latéraux rectangulaires.

Les matériaux utilisés dans cette mosaïque sont de petits cubes de calcaire généralement en trois couleurs — rouge-mat, blanc, jaune (ocre). Cette couleur jaune n'introduit pas une note claire, mais remplace seulement le blanc ou le noir. Le rouge-brique n'apparaît qu'au centre de la mosaïque assez rarement. L'ornementation est répartie en larges taches lisses monochromes qui se détachent simplement sans contours, les taches claires sont sur fond sombre et les sombres sur fond clair. Nous ignorons quelle était la décoration qui se trouvait sur le fond jaune des médaillons, mais dans l'angle nord-est de l'emblème est représenté un bouclier en forme de lune, et dans l'angle sud-est une palmette trilobée avec des branches de lierre. Parmi tous ces motifs, le méandre classique d'un très bel effet en noir et blanc, encadré des deux côtés de bandes ondulées, stylisées en noir et jaune, retient tout particulièrement l'attention. Outre les bandes en noir et blanc qui séparent les motifs, il y a un entrelacs en noir et blanc, ils sont égayés seulement dans le centre, près des médaillons, par une couleur rouge-brique.

L'exécution de la mosaïque comprend tous les éléments constructifs connus — „statumen, rudus, nudeus“.

Toutes les mosaïques de Bulgarie comportent le même travail. Seule fait exception celle de Ulpia Escus.

La mosaïque de Pautalia, découverte en 1953, peut être datée de l'époque des Sévères (193—235). Comparée aux deux autres de Pautalia, elle occupe une place intermédiaire dans l'ordre chronologique. Ces trois pavements représentent trois étapes de l'évolution de l'art de la mosaïque dans cette ville et témoignent d'une tradition certaine dans cette évolution. Ceci montre en outre que Pautalia connaissait une assez grande floraison économique et culturelle à cette époque.

MONUMENTS D'APOLLONIE PONTIQUE AU MUSÉE DU LOUVRE

Jiri Frel

Les documents d'Apollonie au Musée du Louvre, provenant des fouilles du consul Degrand en 1904, n'ont pas encore fait l'objet d'une étude détaillée. Si G. Seure en donne la liste dans ses recherches sur l'archéologie thrace, et se borne en général à des mentions sommaires, les quelques objets qu'il reproduit méritent, semble-t-il, d'être repris. Ceci concerne surtout les vases, les terres cuites archaïques ayant déjà trouvé leur place dans le premier tome du catalogue de S. Mollard-Besques; quelques autres specimens plus récents seront publiés dans un tome suivant.¹

Vu l'intérêt de cet ensemble pour l'actuelle exploration du site, entreprise par l'Institut archéologique de l'Académie Bulgare des Sciences, je présente ici la publication du lot de trouvailles que possède le Musée du Louvre. Elle n'a pu être réalisée que grâce à la générosité bienveillante de M. J. Charbonneaux et P. Devambez, conservateurs du Musée du Louvre. Il m'est un devoir agréable de les remercier, ainsi que Sir John Beazley, qui avec sa coutumière largesse m'a communiqué maints renseignements précieux et mes amis du Louvre qui m'ont apporté leur aide amicale.

La présente publication comporte 44 objets; je n'ai pu retrouver quelques pièces indiquées par l'Inventaire du Louvre et mentionnées par Seure: CA 1754, couvercle d'une petite pyxide à figures rouges (dm. 5,5 cm) coq — Seure 332; CA 1755, fragment de vase à relief au masque de femme — Seure, p. 318 et 346 (Seure déjà n'avait pu le voir); CA 1760, deux lampes sur trois enregistrées sous ce numéro, n'ont pas été retrouvées — Seure, p. 318 et 348; CA 1762, fragment de brique — Seure, p. 322 n° I et n° 234, fig. 93 a; CA 1763, fragment de corniche en terre cuite — Seure, p. 347, n° 235, fig. 93 b-c; CA 1765, broyeur à grains, socle épais (h. 12 cm); CA 1766, trois pesons pyramidants — Seure, p. 349; CA 1771, alabastré en albâtre goulot brisé (l. 36 cm); CA 1774—1777, objets des tombes de la région de Mapès — Seure, p. 336 sqq.

Il est possible que des recherches postérieures permettent de faire état de ce matériel. En revanche, je publie ici un buste de stuc acquis en 1929 dans le commerce par le Louvre, dont la provenance est certainement Apollonie.

Presque tous les objets furent trouvés dans l'île de St. Cyriaque (cf. l'article de Seure pour les précisions), exception faite des n° 22—24 et 44, qui forment le mobilier funéraire de la tombe n° X de la région Kolokithias et du buste n° 45.

Céramique de la Grèce orientale

1. Fragment de plat rhodien A 1751 bis.

Larg. max. 10 cm; diam. original 20 cm env.

Argile ocre rose micacée, bien cuite mais friable.

Abréviations:

ABV = J. D. Beazley. *Attic Black-figure Vase-painters* (Oxford, 1956).

Mollard-Besques = S. Mollard-Besques. *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre cuite* (Musée du Louvre) I — Paris, 1954.

Seure = G. Seure. *Archéologie thrace. Deuxième série (suite)*, RA, 1924, I, p. 307 sqq.

Extérieur, légère couverte beige; côté du pied couvert de vernis brun; étroite bande vernissée à la moitié du plat, deux autres près du rebord. Le vernis, très dilué et mat, est en bonne partie disparu. Sur la tranche du rebord, vernis presque disparu.

Intérieur: sur le rebord deux trous de suspension, fausse grecque et filet. Au centre du plat, rosace composée de feuilles et boutons de lotus alternant. Autour du médaillon, filet rouge bordé de deux filets bleus encadrés à leur tour de deux filets en vernis. Zone de fleurs et de boutons de lotus alternant sur les tiges bordées de cinq filets dans une disposition analogue.

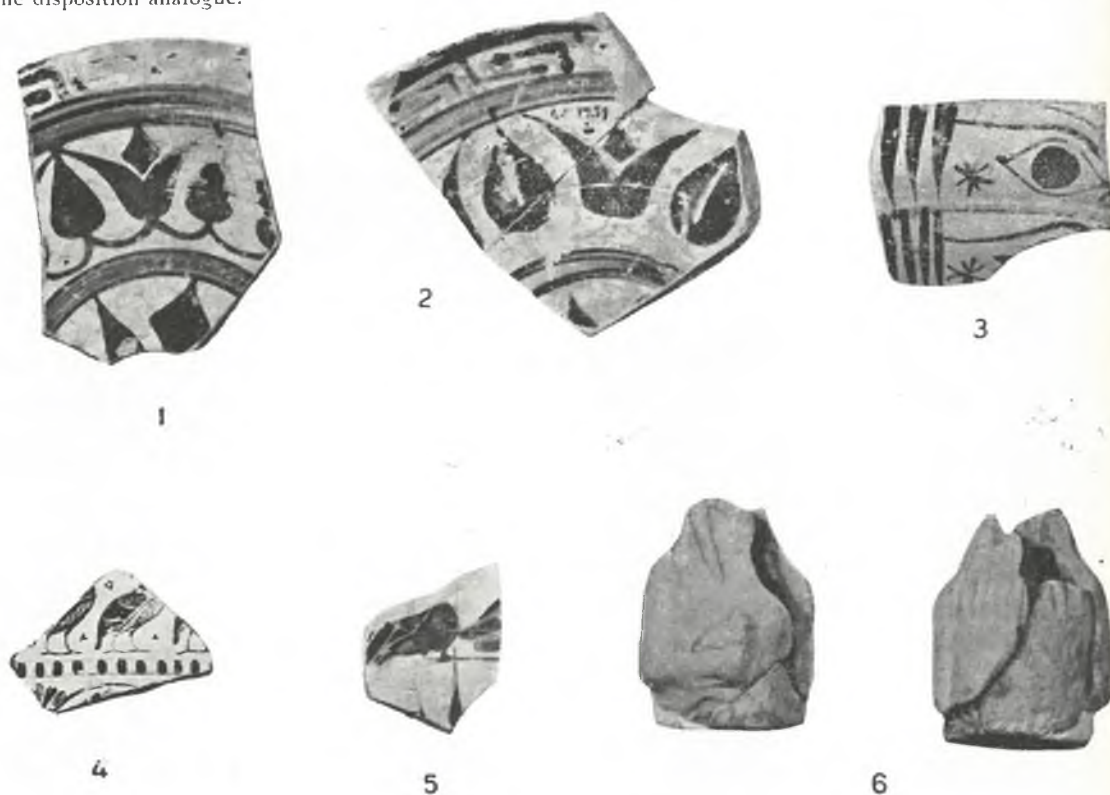

Fig. 1. Céramique de la Grèce orientale
Обр. 1. Керамика от източна Гърция

Les plats de ce type sont assez fréquents (cf. M. Lambrino. Vases archaïques d'Histria, p. 286 sqq.).

Il est difficile de distinguer la production proprement rhodienne de celle de la Grèce orientale, indéterminée (cf. F. Villard).

La céramique grecque de Marseille. Manuscrit, à propos du fragment Jdl, 1933, p. 73, 910). Pourtant l'origine rhodienne de notre fragment ne fait pas de doute; cf. les lotus sur le chaudron du Louvre E 659 (Mon. Piot. I, pl. IV; Buschor. Griech. Vasen. P. 87, fig. 99), que W. Schiering (Werkstätten orientalisieren der Keramik auf Rhodos. P. 38) attribue à son groupe Vlastos tardif (späte Vlastosgruppe). Pour la liste des plats du même groupe, cf. ib., p. 32 sqq. et 121, n° 231; il lui attribue seulement de petits plats simples; le groupe entier est d'ailleurs problématique. Une réplique du plat d'Apollonie est à Boston (Firebanks, pl. XXXV, 324.7—de Naucratis). Un autre plat rhodien d'Apollonie plus petit, au Musée de Bourgas (I. Galabov, BAB, XVIII, 1952, p. 106, fig. 63, p. 109, 116, n° 30) est comparable surtout à un plat d'Histria (Lambrino, ср. 286, n° 69, fig. 271) que Schiering op. cit., classe dans son groupe de Vlastos.

Début du 6ème siècle.

2. Fragment d'un plat sans pied (2 fragments recollés) — CA 1751 — Seure, ср. 345.
Dimensions max. 10 cm × 12 cm; diam. original 23 cm. env.

Argile orange, micacée, friable; vernis brun tirant sur l'ocre. Extérieur, filet au rebord, un autre à la courbure, puis bande plus large, enfin un filet correspondant au médaillon de l'intérieur. Intérieur, fausse grecque entre filet et bande; zone de fleurs et de boutons de lotus, alternant sur tiges, bande autour du médaillon, orné d'une rosace de feuilles et de boutons de lotus. Pour les boutons de lotus, filet réservé au centre, comme sur une assiette d'Histria (Lambrino, p. 290, fig. 278, 293, n° 76), donnée par Schiering dans le groupe de Vlastos (122, n. 246); mais les boutons sur le plat du Louvre sont simplifiés. Il s'agit peut-être d'une imitation locale; l'argile est comparable à celle des n° 33—34 (infra), mais le mica est différent.

Première moitié du 6ème siècle.

3. Fragment d'une coupe à yeux — CA 1752 (I) — Seure, p. 345.
Long. max. 7,2 cm.

Argile rose, fine, micacée, dure.

Extérieur couverte chamois; sur le rebord, trois traits verticaux cunéiformes, rosette, oeil droit avec sourcil et ride sur le front, aile droite du nez. Sur la vasque, quatre traits semblables, rosette, ride, sourcil, le coin extérieur de l'oeil. Le vernis est noir mat tirant sur le brun dans la partie supérieure du rebord.

Intérieur couvert d'un vernis noir, mat brun. Deux filets chamois sur l'embouchure, deux autres bordent la saillie.

La coupe appartient à une catégorie nombreuse dans les fouilles du Pont-Euxin (cf. Lambrino, p. 65 sqq.). Son origine est incertaine (Grèce orientale? Naucratis?). Il s'agit en général de bols simples; un autre exemple à lèvre et à quatre anses a été trouvé à Naucratis même (E. Gardiner. Naucratis. II, Londres, 1888, p. 41, n° 2. pl. VII, 1), il porte la dédicace gravée de Rhoicos (ib., p. 65, pl. XXI, 778).

Avant le moitié du 6ème siècle.

4. Fragment d'une amphore du style de Fikellura — CA 1752 (3) — Seure, p. 345; R. M. Cook. BSA, XXIV, p. 9, n° 5.

Long. max. 6,5 cm.

Il s'agissait sans doute d'une belle pièce assez grande (contrairement à Cook „small amphora or oenochoe”), le fragment appartient à la panse.

Argile orange clair, micacée; engobe crème sur l'extérieur. Trois perdrix à droite; entre elles, éléments de remplissage; dessous sous files de points allongés entre double filet; fleur de lotus et palmette.

Rehauts rouges: dos des oiseaux, feuilles impaires des lotus. Pour les perdrix sur les vases de Fikellura, cf. Cook, ib., p. 64. Classé par Cook dans le groupe BM B 117, peu homogène. Début du troisième quart du 6ème siècle.

5. Fragment de coupe — CA 1752 (2) — Seure, p. 345.

Dimensions: 4 cm × 5,5 cm.

Argile ocre orange, micacée.

Intérieur: vernis noir brillant.

Extérieur: arêtes rayonnantes, filet, deux oiseaux palmipèdes (canards?) à droite.

Détails incisés. Traces de rouge sur les ailes.

Fabrique de la Grèce orientale indéterminée, apparentée à celles de Rhodes.

Vers le moitié du 6ème siècle.

6. Vase plastique fragmentaire — CA 1773 (B; C; G) — Seure, p. 345; Mollard-Besques, p. 41, B 245 et B 246, pl. XXX, 42, B 250 (non reproduit).

Haut. 7,7 cm.

Manque la tête, un fragment du buste à gauche.

Argile rose ocre, micacée, friable; grise à l'intérieur mal cuite. Cinq fragments recollés: buste de femme tenant un oiseau dans sa main droite contre sa poitrine; les cheveux retombent sur le dos en nattes plates traitées en perles rectangulaires; devant, deux tresses à sa droite, celles de gauche manquent (fig. 1, 6).

Cf. des vases analogues mais plus récents: R. A. Higgins. Catalogue of the Terracottas in the British Museum, n° 59, pl. 12 (dernier quart du 6ème siècle); CVA Bibliothèque Nationale II, 93, p. 15—16; M. Maximova. Les Vases plastiques, p. 130, fig. 24.

Produit rhodien du troisième quart du 6ème siècle.

Vases attiques à figures noires

7. Plat d'anse d'un cratère à colonnettes — CA 1750 — Seure, p. 345, n° 233, fig. 92 (corinthien II).

Dimensions: 13 cm × 9 cm × 2 cm.

Sur les trois rebords méandre.

Sur la surface supérieure, sphinx accroupis à droite, la patte gauche dressée.

Rehauts rouges: le cou, la base des ailes, la partie supérieure de la patte avant droite, le contour des cuisses arrière.

Comparable aux sphinx de Sophilos. Vers 580.

8. Fragment de plat — CA 1768 — Seure, p. 346 („corinthien*”).

Long. max. 6,8 cm.

Le vernis est presque entièrement effacé.

Extérieur: deux filets rouges sur le rebord, le pied et la base vernis.

Intérieur: sphinx ou sirène à droite, portant sur la tête un polos; rosettes (fig. 2, 8).

Rehauts rouges: la chevelure et la base des ailes.

Peintre du polos — 580—570.

9. Fragment d'une amphore à col — CA 1767 — Seure, p. 16.
Haut. conservée 7,4 cm.

Fragment de l'embouchure et du col, décoré de fleurs de lotus reliées par des rinceaux alternant avec des palmettes.

Rouge sur le coeur de lotus (fig. 2, 9).
Troisième quart de 6ème siècle.

10. Fragment du couvercle d'une lékané — CA 1768 — Seure, ib. („corinthien“).
Long. max. 6 cm.
Intérieur vernis. Extérieur, coq à gauche.
Troisième quart du 6ème siècle.

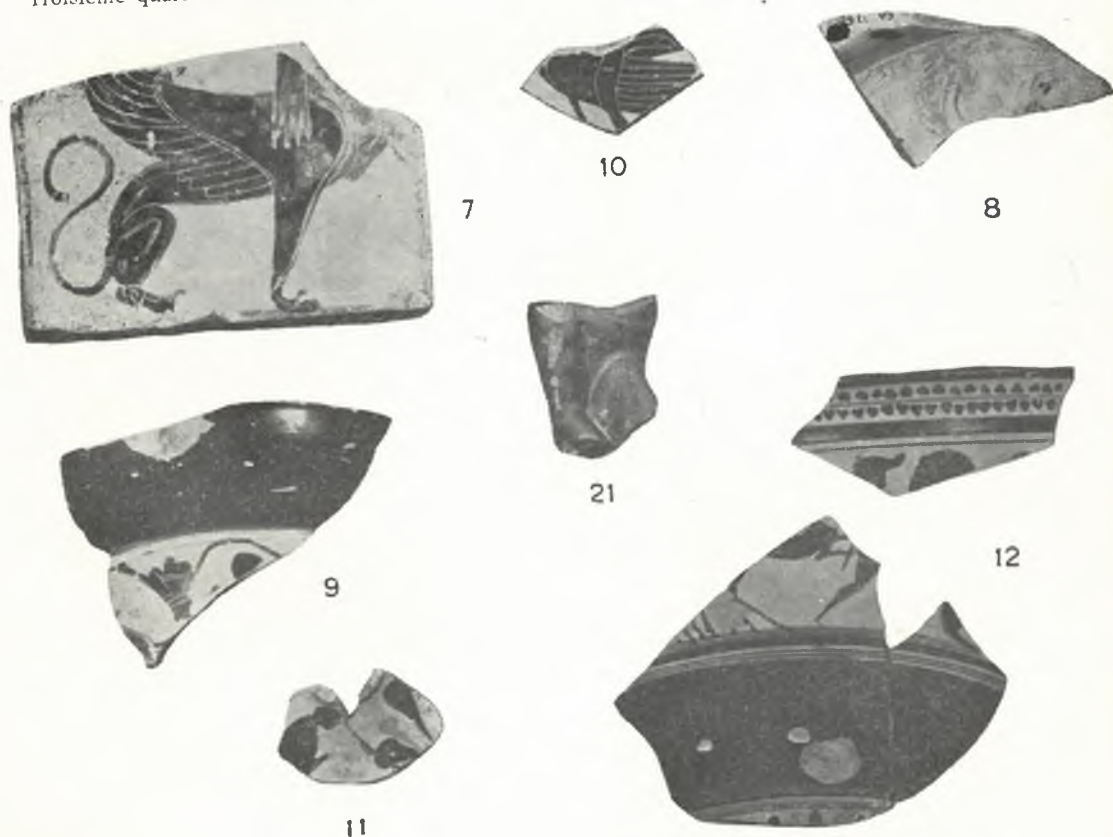

Fig. 2. Fragments des vases attiques à figures noires
Обр. 2. Фрагменты от атически вазы с черни фигури

11. Fragment de lécythe — CA 1753 — Seure, ib.
Long. max. 6,9 cm.
Le fragment est de l'épaule du vase: jeune homme en himation à droite, palmette à trois pétales noires, quatre rouges (dont seulement deux conservés).

Appartient au groupe du départ de l'hoplite (hoplite-leaving-home) du groupe de Phanyllis (ABV, p. 496, E. Haspels, Attic-Black figured Lekythoi 66,205). Dernier quart du 6ème siècle.

12. Deux fragments d'un skyphos — CA 1753; l'autre se compose de trois morceaux, dont le plus grand CA 1757, les deux autres CA 1753) — Seure, ib.
Long. max. 9,1 cm et 12,7 cm.

Intérieur: vernis brillant, qui vers la base tourne au brun-rouge. Extérieur: sur la lèvre; feuilles de lierre symétriques de part et d'autre d'un filet entre deux bandes vernies. Au dessus du sujet, filet; au-dessous, bande encadrée par deux groupes de deux filets. Au bas de la vasque, trois filets, languettes rouges et noires, alternant.

Amazone courant devant le char. Le quadriges vers la droite, les chevaux au galop (jambes avant dressées). Devant eux une Amazone, fuyant vers la droite, regarde en arrière. A droite, la scène est encadrée par un sphinx accroupi vers la droite, un autre symétrique était à gauche.

Rehaut rouge: les cheveux de l'Amazone. Le blanc de sa chair a disparu.

Pour le sujet, cf. D. von Bothmer, Amazones in Greek Art, 86, pl. 57.8 = ABV 618.20; Robinson, Olynthus V, pl. 52.40, XIII, pl. 23,24,25 = ABV 618.19, 16—18).

Appartient au groupe CHC. Vers 500.

13. Fragment d'une coupe à lèvres — CA 1767 — Seure, ib.
Extérieur verni.

Intérieur: languettes rouges et noires alternant dans des compartiments, entre deux groupes de quatre filets. Queue d'un animal; qui était dessiné dans le médaillon.
Troisième quart du 6ème siècle.

14. Fragment d'une coupe à bande — CA 1753 — Seure, ib.
Long. max. 4,4 cm.
Intérieur verni.

Extérieur: scène de lutte entre deux athlètes (J. de la Genière). De celui de gauche n'est conservée que la main gauche qui saisit le poignet gauche de son adversaire. Le rendu des muscles est très boursoffilé; dessin presque en silhouette avec peu d'incisions. Pour le sujet, cf. E. Norman Gardiner, Greek Athletic Sports and Festivals 383,113, pour le style, cf. les coupes du Louvre F 139 et CC 10368 (CVA X He 105.4,6 et 5,7). 520—510.

15. Fragment de coupe — CA 1753 — Seure, ib.
Long. max. 5,8 cm.
Intérieur verni.

Extérieur: sphinx accroupi vers la gauche (seul l'arrière-train et les pattes sont conservés); derrière lui, un rebord de bouclier.

Fin du 6ème siècle.

16. Fragment d'une coupe à bande (?) — CA 1753 — Seure, ib.
Long. max. 6,5 cm.
Intérieur verni.

Extérieur: deux personnages nus courant, les bras levés vers la droite, vers un homme en himation. Sous la scène, une bande rouge sur le vernis.
Vers 500.

17. Fragment de coupe — CA 1753 — Seure, ib.
Long. max. 3,5 cm.
Intérieur verni.

Extérieur: homme en himation à droite tenant une lance verticale devant un cheval. Sous les figurines, trois filets et zone vernie. Sir John Beazley attribue le fragment au „groupe sans feuilles“ (leafless group) ABV 632 ssq, probablement du „Withworth Painter“. Vers 490.

18. Deux fragments d'une coupe — CA 1753 — Seure, ib.
Long. max. 4,7 et 7,4 cm.
Intérieur verni.

Extérieur: sous le sujet quatre filets et trois bandes.

Sur le petit fragment: Satyre vers la droite poursuivant une femme en himation. Sur l'autre fragment: personnage nu allant à droite, vers l'anse, sous laquelle se trouve un bouquetin tourné vers la gauche.

Comparable au précédent, peut-être du même groupe. Vers 490.

19. Fragment d'une coupe à yeux — CA 1753 — Seure, ib.
Long. max. 7 cm.

Intérieur verni, un filet réservé sous le rebord.

Extérieur: sous le rebord un filet réservé, bande noire. Guerrier accroupi vers la droite entre deux yeux. Il est nu, sur la tête un casque (traces de blanc sur le cimier), dans la main gauche, il porte un bouclier (épissime en blanc, selon G. de la Genière, il s'agit d'une tête de boeuf en raccourci, mal dessinée, car le blanc du mufle ne bouche même pas le rebord du bouclier). Dans la droite, il tient une lance oblique (seul le bout passant à droite du bouclier est dessiné). L'iris de l'oeil de gauche était couvert de blanc.

Dans le champ, des branches sans feuilles et grappes de raisin, dessinées après le sujet (en même temps que le bout de la lance). Un fragment de coupe au Cabinet des Médailles (Bibliothèque Nationale) de l'ancienne collection Froehner représente le même sujet; il est du même peintre (épissime, trépied).

Groupe sans feuilles. Vers 490.

20. Deux fragments d'une coupe — CA 1753 — Seure, ib.
Long. max. 5,7 et 11,9 cm.

Intérieur verni, mince bande réservée sous le rebord.

Extérieur: deux filets au-dessus du sujet, en-dessous deux filets et bande.

Le petit fragment: satyre à gauche, la tête retournée en arrière entre deux ménades en himation.

L'autre fragment: ménade en himation à gauche, détourne la tête en arrière, un satyre à droite tend le bras gauche vers une ménade en himation, tournée vers lui, satyre dansant vers la droite.

Dans le champ, branches sans feuilles et grappes de raisin. Groupe sans feuilles, par le peintre d'Oxford 237 [Beazley] (ABV, 651 sq.). Vers 490.

21. Fragment d'une vase attique plastique — CA 1773 E — Seure, p. 345; Mollard-Besques, p. 42 B 248, pl. XXX. Haut 6 cm.

Satyre accroupi. Le vernis est assez mat et il a tendance à s'écailler. Le Satyre barbu est velu (les poils sont indiqués par incisions sur toute la surface de son corps). Peut-être qu'il est installé sur un sac de vin. Pour d'autres vases plastiques analogues, cf. E. Buschor. Das Krokodil des Sotades. Münch. Jb. XI, 1919, p. 18: CVA British Museum IV Ic 37. I. Dionysos assis tenant un rhyton; pygmée tenant une grue morte: Buschor, p. 18.25, CVA Bonn 24.2—5 et Buschor, p. 24, 25.37).

Comparable aux produits de l'atelier de Sotades. Vers 460.

Vases attiques à figures rouges

22. Fragment de coupe — CA 1772 (I)

Seure, p. 332 (tombe X de la région Kolokithias).

Long. max. 5,7 cm.

Extérieur: palmette sur volutes; départ du rebord du pied, naissance de l'anse.

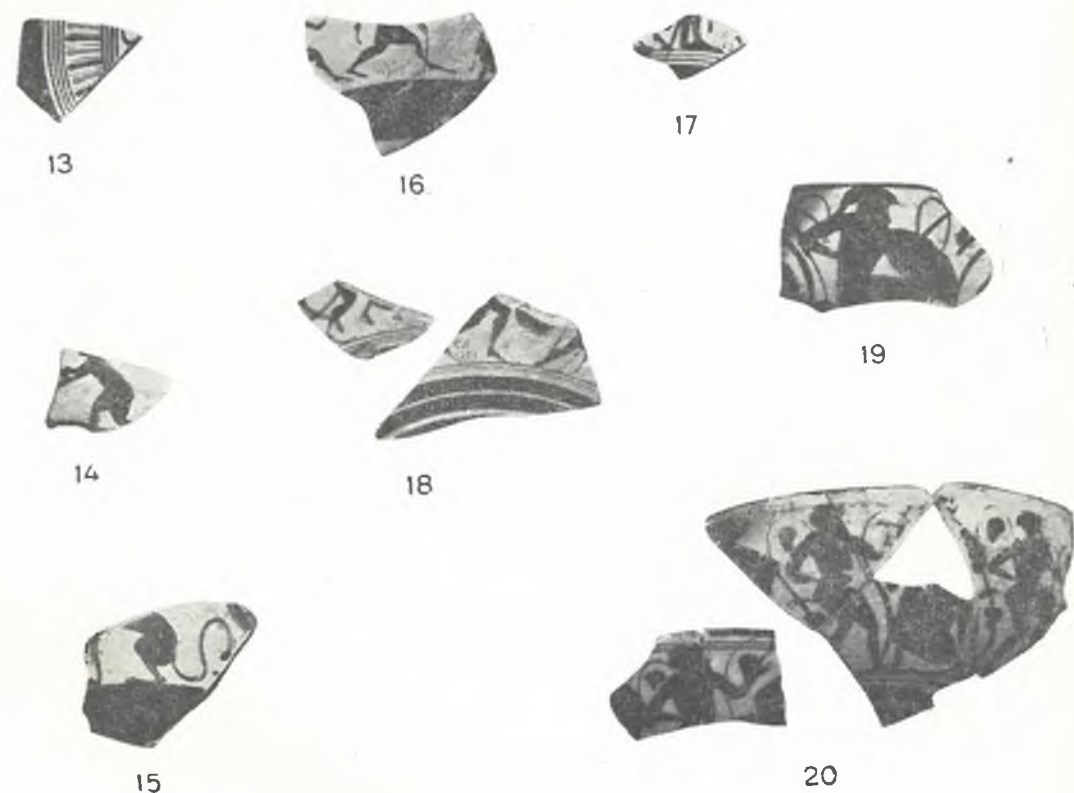

Fig. 3. Fragments des vases attiques à figures noires
Обр. 3. Фрагменти от атически вази с черни фигури

Intérieur: méandre coupé de damier, bordant le médaillon.
Personnage ailé vers la droite.
Le dessin est abîmé par le feu du bûcher.
Premier quart du 6e siècle.

23. Askos — CA 1772 (2).

Seure, ib. (de la même tombe que le précédent). Haut. 6 cm (sans le bec); diam. de la base 14,5 cm; diam. de l'embouchure du bec 7,5 cm; long. du bec 5,2 cm. Manquent: l'anse, des fragments du bec, de la partie supérieure de la base.

Au sommet, bouton plastique. Vers le bord, zone d'oves compartimentés, encadrée par deux anneaux plastiques. De chaque côté de l'anse, griffon poursuivant un daim tacheté. Entre les griffons et sous les griffons, rinceaux et palmettes. Le côté de l'askos en vernis noir est évasé vers le haut et débordé sur la partie supérieure. La tranche est réservée. Base réservée en légère saillie sur le côté.

Rouge (miltos) sur le rebord supérieur du côté et sur les deux anneaux plastiques autour du bouton.
Le vernis a coulé à l'intérieur du vase.

Sir John Beazley rapproche un askos (de forme différente) de Corfou (Kozani 63, inédit): deux griffons, rinceaux et palmettes, probablement du même peintre.

Premier quart du 4e siècle.

24. Deux fragments d'un couvercle de lekané — CA 1772 (3)

Seure, ib. (de la même tombe que les deux Nos précédents).

Long. max. 7,5 et 12,2 cm; haut. 3,5 cm environ; diam. du bouton 4,6 cm; diam. du couvercle entier 17 cm environ.

Argile brûlée par le feu du bûcher; le dessin est assez effacé. Le petit fragment est du rebord, sur le pourtour, oves cantonnées de points. L'autre fragment comprend le bouton dont les oves sont analogues. Sur la surface: Eros volant à droite porte une ciste, jeune fille en chiton au corsage brodé, court dans le même sens, tête tournée en arrière. Dans sa main gauche, elle porte un coffret auquel une écharpe est attachée; l'autre bras est tendu en arrière. Le peintre a une prédilection pour de gros points (coffret, corsage, bouche). Il est probable que la représentation se répétait sur la moitié perdue. Sir J. Beazley appelle le sujet „Eros flying and the zealous maid”; il est fréquent sur les couvercles du 4e siècle (cf. p. ex. Hesperia Suppl. X, pl. 12. 152, 16. 188; Olynthus V, pl. 110. 214, 111. 216; XIII, pl. 79 et 80.56). Premier quart du 4e siècle.

25. Fragment d'un plat attique à pied bas — CA 1769 — Seure, p. 346.

Long. max. 6,7 cm.

Le fragment est brûlé.

Extérieur verni, un filet circulaire réservé au centre, une bande réservée de part et d'autre du pied.

Intérieur verni et estompé: au centre, palmettes sur tiges, autour du médaillon, oves entre filets; palmettes sur tiges, grecque 4e siècle.

26. Fragment d'une coupe attique à pied bas — CA 1769 — Seure, ib.

Long. max. 7 cm.

Extérieur: sous le pied, un filet et une bande vernis; le haut du côté intérieur du pied est réservé. Intérieur verni et estompé: au centre médaillon de palmettes, autour d'elles oves entre filets, ensuite palmettes sur tiges. Du même atelier que le n^o précédent.

4e siècle

27. Fragment d'un plat de terre sigillée — CA 1770 — Seure, ib.

Long. max. 9 cm.

Extérieur: spirale incisée, très négligée.

Intérieur: décor estompé — au centre un disque, sept feuilles de palmier disposés en cercle autour; une zone de disques analogues au disque central de part et d'autre bordée d'une légère dépression qu'on retrouve autour du centre. M. O. Jentel rapproche deux fragments d'Egypte au décor analogue (Expedition E. von Sieglin, II 3 — 1924; R. Pagenstecher, p. 115, fig. 125.7 et 126) qui datent de l'époque de Constantin: (cf. aussi, Hesperia II 1933, p. 297, fig. 3—F. O. Waayé)

28. Quatre fragments d'un vase (cruche ?) — CA 1740 — Seure, ib.

Dimensions: 9,4 x 5,5 cm; 4,8 x 4,2 cm; 6,8 x 5,3 cm; 5,3 x 8,3 cm. Argile rouge, micacée, sans doute locale.

a) Fragment du col et de l'épaule, leur jonction est marquée par une saillie; sur l'épaule rinceaux incisés; la vasque est délimitée par deux dépressions circulaires.

b) fragment de l'épaule à décor analogue.

c) fragment de la vasque à la jonction de l'épaule; en haut les deux dépressions; simple décor géométrique exécuté par larges incisions.

d) fragment de la vasque avec une partie de l'épaule. Epoque romaine.

Terres cuites

29. Fragment — CA 1773 g

Seure, p. 345; Mollard-Besques, p. 42 B 250 (non reproduit).

Dimensions: 2,6 cm x 2,9 cm.

Pan de draperie; l'argile ressemble à celui du vase plastique n° 6. Archaïque ?

30. Fragment de l'antéfixe — CA 1764.

Seure, p. 346. 4

Long. max. 10 cm; profondeur 5 cm environ.

Argile rouge-brique micacée, dure; à l'intérieur une épaisse couche grise mal cuite. Argile identique Nos 31 et 35.

Tête féminine (Gorgone ?) vue de face. Seule est conservée la coiffure en perles et la partie supérieure de l'oreille droite (les perles au-dessus de l'oreille sont cassées; le lobe est placé assez haut). En arrière, l'objet se termine par un bord lisse, caractéristique aux antéfixes. Sur la partie antérieure, l'argile bien cuite à l'emplacement du visage s'est détachée jusqu'à la couche grise.

Sur toute la surface (même au revers), couverte rouge. Engobe blanc sur l'oreille et à côté sur quelques points à la racine des cheveux. L'objet était couvert de résistantes concrétions calcaires, ce qui explique son interprétation comme « fragment de vase (?) en brique épaisse, le pourtour orné de saillies rappelant la pomme de pin » (Seure). Produit local, qui faisait peut-être partie du même édifice que le relief suivant.

Début du 5ème siècle.

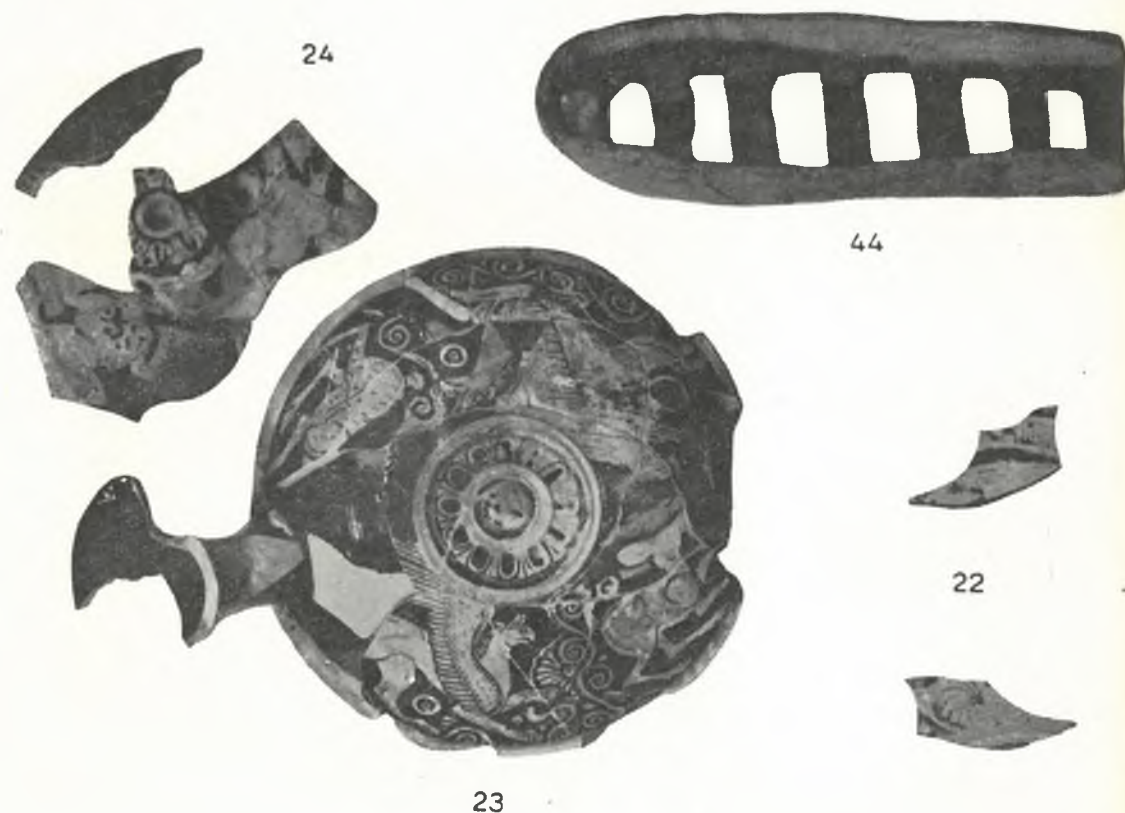

Fig. 4. Fragments des vases attiques à figures rouges
Обр. 4. Фрагменти от атически вази с червени фигури

31. Relief: deux guerriers — CA 1748.

E. Pottier, CRAI 1905, p. 304; Seure, p. 307, fig. 86 a, 345;

O. Douglas van Buren. Greek Fictile Revetments, p. 187; E. Malten, RM, p. 28—29, 1923—24, p. 323; P. Jacobstahl. Die melische Reliefs 107, pl. LXIX a; R. Demangel. La frise ionique, p. 151; Ch. Picard. Manuel — La Sculpture I, p. 378, n° I et Mon. Piot 38, p. 70; Mollard-Besques, p. 42 B. 251, pl. XXX.

Dimensions 15 x 14 x 2,5 cm.

Argile rouge brique, micacée, mal cuite (grise à l'intérieur). A droite, le rebord antique de la plaque est en partie conservé. Deux guerriers s'avancent vers la droite. Celui de droite porte au-dessus d'un chiton court une cuirasse à lambrequin, les épauettes maladroitement dessinées, sont vues de face. Dans la main droite, il tient une lance verticale, dans la gauche, un objet indéterminé. Le deuxième est vêtu de la même façon, il porte contre son dos un bouclier rond, dont on voit l'intérieur avec les poignées et les courroies. Dans sa main droite, il tient une lance oblique, la gauche soulève une corne, dans laquelle il souffle en gonflant ses joues. Sa chevelure abondante retombe sur la nuque. Il s'agit d'un élément architectonique, probablement de cimaise, dont il y a d'autres répliques, trouvées au même endroit (signalées par Seure) au Musée de Sofia.

Le modelé est assez primitif, négligeant les proportions et le rendu correct de l'anatomie, pourtant il n'est pas dépourvu d'expression et de vigueur naïve.

Produit local du début du 5ème siècle

32. Vacat.

33. Torse de femme — CA 1773 A.

M. Collignon, CRAI 1901, p. 305; Seure, p. 345; Mollard-Besques, p. 41 B 244, pl. XXX.

Haut. 9,5 cm.

Argile orange, micacée friable, grise à l'intérieur; identique à celui du n° suivant.

La femme, assise sur un trône, tient dans sa main droite un oiseau contre sa poitrine. Le modelé est assez plat. Traces d'engobe. Le type serait rhodien (S. Mollard-Besques compare Lindos I 2115 sqq, pl. 95 et Winter 43.1), mais exécuté sur place d'un moule importé. Dernier quart du 6ème siècle.

34. Tête — CA 1773 F.

Seure, ib; Mollard-Besques, p. 42 B 249, pl. XXX.

Haut. 4 cm.

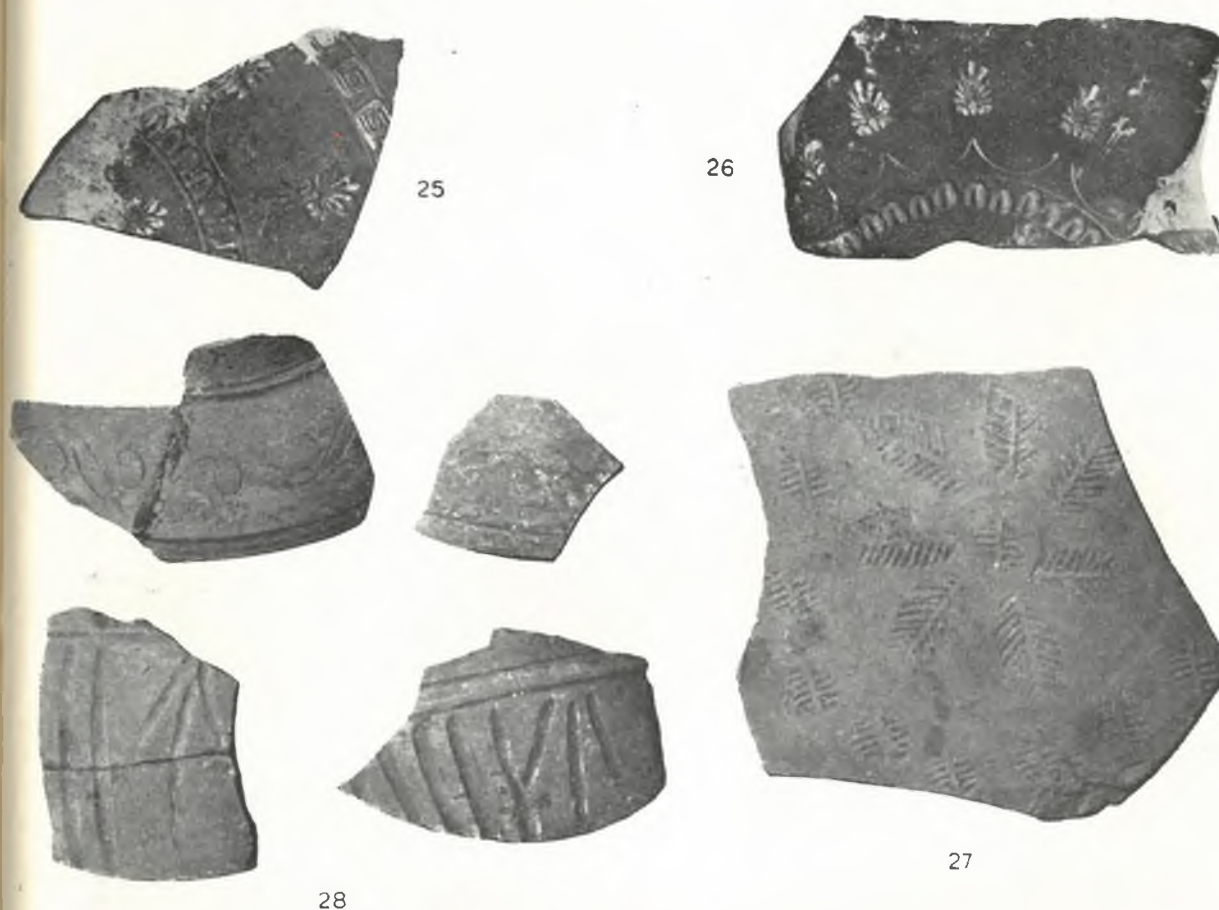

Fig. 5. Fragments des vases attiques à figures rouges
Обр. 5. Фрагменти от атически вази с червени фигури

Même argile que le n° précédent. Le menton rond, les lèvres pleines témoignent d'une sensibilité rappelant la sculpture d'Ephèse (Mollard-Besques).

Vers 530.

35. Fragment de statuette — CA 1773 D

Seure, ib; Mollard-Besques, p. 42 B 247 (non reproduit).

Argile rouge-brique, micacée, mal cuite (grise à l'intérieur), identique à celle des Nos 30 et 31.

Jambes de femme (le pied droit plus avancé), couvertes de chiton, sur une base rectangulaire.

La statuette fut modelée sans moule (pleine).

Produit local. Première moitié du 5ème siècle ?

36. Fragment de statuette — CA 1773 G.

Seure, ib; Mollard-Besques, p. 42 B 250 (non reproduit).

Haut. 7,7 cm.

Argile rose-ocre, micacée; épaisse couche grise à l'intérieur. Postérieur d'une figure indéterminée, imprimé d'un moule.

Produit local du début du 5ème siècle.

37. Patèque — CA 1761.

Seure, p. 348.

Haut. 5 cm.

Argile rouge-brun, micacée.

Figurine pleine, exécutée à l'aide de deux moules, retouche sur les yeux et les lèvres, dans les cheveux.
Cf. R. A. Higgins, *Catalogue of the Terracottas in the British Museum* i, nrs. 89—92 (pl. 18) et les comparaisons qu'il mentionne à propos du n° 89. Pour l'interprétation du type cf. ib. nr. 86 et Lindos i 599. Higgins date ses exemplaires rhodiens du 6ème siècle tardif, le nôtre serait plus récent.

38. Tête féminine — CA 1773 bis.

Seure, p. 346.

Fig. 6. Objets en terre cuite
Обр. 6. Предмети от печена глина

Haut. 6,3 cm.

Argile ocre-rose, micacée, friable.

Tête de jeune fille, les cheveux ramassés en un chignon en arrière assez haut; boucles d'oreilles rondes.

Surface corrodée, nombreuses traces d'engobe blanc.

Retouches dans les cheveux. Le tenon en bas était destiné à fixer la tête dans la statuette, modelée à part.

Selon J. Bartoš la tête ferait partie d'une figurine assise, cf. A. Furtwängler. *Sammlung Saburoff*, pl. 73, 74, 89.

Dernier quart du 4ème siècle.

39. Moule — CA 1758.

Seure, p. 323 n° 3 n° 3; 348.

Dimensions 5,3 × 4 × 4,8 cm.

En cornet creux, la prise en forme de crochet.

Argile originalement rouge, micacée (gros grains), très cuite et devenue en grande partie grise; sans doute locale.

Visage d'un jeune homme de face en relief, d'un modelé mou et indistinct, sans retouches (sauf pour la bouche).

Applique pour un vase à relief?

Fin du dernier siècle av. notre ère / début du premier siècle de notre ère.

Fig. 7. Buste de femme en stuc

Обр. 7. Бюст на жена от шук

40. Moule — CA 1757.

Seure, p. 313 n° 3 n° 2; 348.

Dimensions $8 \times 3,5 \times 1,2$ cm; haut. avec la prise 3 cm.

En forme de petite brique, à la prise rectangulaire.

Argile sépia, finement micacée, très cuite.

Tête barbue et diadémée, légèrement de trois quarts vers la droite entre deux têtes féminines de trois quarts, tournées vers elle. H. des têtes 1,5 cm environ.

Divinités? Modelé très sommaire (la surface est intacte). Retouches dans les cheveux, réparation avant cuisson sur la joue gauche de la tête centrale.

Il s'agit probablement d'applique pour un vase à relief à glaçure plombifère.

Ier s. avant notre ère / Ier siècle de notre ère.

41. Moule — CA 1756.

Seure, p. 313 n° 3 nr 1, 348

Dimensions $10,2 \times 4,2$ cm.

Argile brune, micacée, dure; probablement locale.

Palmettes et rinceaux portant les feuilles d'acanthes, clochettes et marguerites.

Le moule est légèrement concave, les empreintes seraient destinées au rebord de vases.

Epoque romaine.

42. Pastille ronde — CA 1759.

Diam. 2,5 cm.

Argile rouge, micacée, sans doute local.

Un côté étant plus convexe que l'autre, on pourrait supposer qu'il portait un relief dont rien ne subsiste.
Applique ou jeton.

43. Lampe — CA 1760.

Seure, p. 347. 4.

Long. max. 6,2 cm; diam. de la base 5,4 cm; diam. de l'ouverture 4,3 cm.

Argile rouge, micacée, sans doute locale.

Fig. 8. Tête d'homme
Обр. 8. Глава на мъж

Lampe ouverte, faite au tour, le bec simple rapporté, le canal percé.
Le bassin au parvis concave se rétrécit vers le haut.

Traces d'utilisation sur le bec.

Produit local du 4ème siècle avant notre ère.

44. Modèle de barque — CA 1749.

M. Collignon, CRAI 301; Seure, 1905, 333.5, n° 231, fig. 89.
(tombe X de la région Kolokithias).

Long. max. 22,8 cm; arg. de l'arrière 6,7 cm; larg. max. 7,9 cm.
Recollé mais complet.

Argile grise (brûlée par le feu du bûcher), micacée, dure. L'interprétation de l'objet est discutée par Seure qui rejette la proposition de Collignon („imitation d'un esquif avec ses bords“) pour aboutir à des conclusions peu satisfaisantes. Il hésite entre le modèle d'une sandale (droite) et le gril de poisson. Mais il s'agit sans doute du modèle d'une barque funéraire (cette destination de l'objet est certaine, plusieurs ayant été trouvées dans d'autres tumuli — Seure), figurant l'ossature en bois, qui aurait été recouverte de peau. De telles embarcations étaient utilisées dans l'Antiquité. Pline l'Ancien mentionne leur usage en l'île britannique: *Ad eam (insulam Mictim) Britannos vitilibus navigiis corio circumstis navigare* (NH, IV, 10 cap. XVI). Attendu que dans la même tombe furent trouvés les vases Nos 22—24, l'objet date du premier quart du 4ème s. avant notre ère.

45. Buste de femme en stuc — MND 1550 (MA 3454).

E. Michon. Bull. des Musées de France, 1929, p. 48—50; id; La sculpture romaine au Musée du Louvre, Paris s. d., pl. I.

Acquis en 1929 du commerce antiquaire, provenance indiquée: Apollonie du Pont.

Haut. 42 cm.

Sont endommagés les rebords du buste (pourtant sa forme est bien conservée). Manquent une partie du nez, une section du rouleau de tresses.

L'arcade sourcilière gauche et la pommette du même côté ont été refaites,

le menton est restauré. La surface est couverte par endroits d'une patine noirâtre, posée surtout sur des concrétions et des boursoufflures. Ces dernières sont produites par les changements chimiques du plâtre lui-même (notamment à l'œil droit et dans ses environs).

Le plâtre (selon Michon, il s'agirait de gypse — sulfate de chaux naturel) est couvert d'un fin engobe blanc, sans doute peint à l'origine.

La femme d'âge mûr, est vêtue d'un chiton, sur lequel elle porte une autre draperie plus épaisse, qui forme deux plis caractéristiques (clavi) sur les côtés du buste. La tête est légèrement tournée vers la droite et inclinée un peu du même côté. Le rendu assez sec insiste sur les contours plutôt que sur les volumes: l'accent est mis sur le menton proéminent, les pommettes accusées, les lèvres serrées, les yeux sont levés. Les coups de burin indiquent les paupières, les contours de l'iris sont incisés, la pupille marquée par un creux en forme de demi-cercle. Ici tout comme, dans le traitement de la bouche, l'artiste a imité l'utilisation du trépan dans la sculpture de marbre.

La coiffure comprend deux parties: d'une part, une calotte assez lisse aux cheveux simplement incisés et une tresse double sur le front qui borne ensuite les tempes se croise à la nuque. D'autre part, un rouleau de nattes superposées, donnant nettement l'impression d'une couronne de cheveux postiches. L'ensemble de la coiffure correspond à la première mode de Sabine, portée déjà par Matidie (cf. M. Wegner, AA, 1938, p. 279, fig. 1. 5 et 283.3,4; id. Hadrian, Marciana, Matidia, Sabina, Berlin, 1956, p. 80 et 84). C'est aussi parmi les effigies sculptées de ces deux femmes de la cour impériale qu'on retrouve les analogies les plus proches pour le style de notre buste (cf. B. M. Felletti-Maj, Museo Nazionale Romano, *Ritratti: Matidia 177, Sabine 196* — Wegner, pl. 45 A). Ainsi le portrait d'Apollonie est daté du 2ème quart du 2ème siècle de notre ère.

L'utilisation du plâtre dans l'Antiquité est fréquente surtout pour les modèles des toreutes (cf. en dernier lieu, G. Richter. *Ancient Plaster Casts of Greek Metal Ware*, AJA 1958, p. 369 sqq). Les sculpteurs s'en servaient aussi de cette façon: des fragments de modèles statuariers en plâtre ont été trouvés dans un atelier de sculpteur à Baiae (cf. M. Napoli. *Boll. d'Arte*, 1954, 10 n° 4; G. Richter. *Ancient Italy*, p. III).

Le nombre des bustes-portraits ou analogues de stuc est en revanche très restreint:

1°) Buste d'homme, trouvé à Pompei (A. Sogliano, N. Sc., 1899, p. 443 sq; 446 sq., fig. 8 a, b) détruit pendant la dernière guerre (cf. A. de Franciscis. *Il ritratto romano a Pompei* 70). Époque d'Auguste. 2°—3°) Deux bustes d'hommes au Musée d'Alexandrie 3337 et 3339 (E. Breccia. *Alexandria ad Aegyptum. A guide*. Bergamo 1922, p. 182, n° 32 et 33, fig. 91, 92). Époque antonine. 4°) Tête de femme au Musée du Louvre, MND 1884, MA 3543 (inédite, fig. 9). 2ème siècle de notre ère. 5°—6°) Bustes de Serapis et d'Isis au Musée du Caire (M. C. C. Edgar. *Greek Sculpture*. Le Caire, 1903, Nos. 27603 et 27604, pl. XXXII; F. Poulsen. *From Ny Carlsberg* 11,38, fig. 41). Vers le milieu du 2ème siècle de notre ère. 7°) Notre buste d'Apollonie.

Le buste de Pompei est indiscutablement un modèle de sculpteur, destiné à être reproduit en bronze. Les autres monuments sont des créations définitives, en partie à destination funéraire. 2—6 proviennent d'Alexandrie et sont du même style caractérisé par la mollesse du modelé. On serait tenté de les comparer aux masques de momies en plâtre, fréquentes en Egypte dès le début de l'époque romaine (cf. M. C. C. Edgar. *Graeco-egyptien Coffins, Masks and Portraits*, Le Caire, 1905, et en dernier lieu J. Collin. *Mélanges Picard*. RA, 1948, I, p. 207 sqq). Mais l'exécution des masques est beaucoup plus sommaire, en outre leur valeur de portrait est très limitée; les visages se répètent dans des schémas stéréotypés, animés par des indications expressives mais superficielles (yeux agrandis, coiffures variées).

Rappelons que la sculpture alexandrine utilisait le stuc pour compléter les pièces de marbre dès l'époque ptolémaïque (cette méthode ne se limite pas d'ailleurs seulement à Alexandrie; cf. M. M. Kobylina. AA, 1928 69; K. Gebauer. AM, 63/4, 1938/39, 33 sqq; F. Poulsen. *From Ny Carlsberg*, II, 1938, p. 48; id, ib III, 1942, 146; M. Cahn. *Auktion XVIII, Kunstwerke der Antike*, Vasel 29/XI, 1958, 8, n° 14; une tête de Sarapis au Musée du Louvre, MA 181, inédite).

Le buste d'Apollonie se distingue nettement des produits alexandrins par un style plus vigoureux; il aurait été exécuté vraisemblablement sur place.

L'étude du matériel fragmentaire ne permet pas de conclusions très précises. Pourtant quelques détails semblent acquis. L'existence d'un sanctuaire assez ancien dans l'île de St Cyriaque est confirmée par les éléments architectoniques (30 et 31). Les importations de la céramique provenant de Grèce orientale se voient enrichies d'échantillons de nouvelles séries (Nos 3, 4, 6). Le commerce avec l'Attique commence assez tôt, avant la moitié du 6ème siècle, comme le prouve une belle pièce — le cratère n° 7 (et aussi n° 8); il semble atteindre une très grande importance vers la fin du 6ème siècle — début du 5ème siècle (Nos 11, 12, 14—20). Après les fouilles récentes, la production locale des terres cuites à l'époque hellénistique ne fait aucun doute; nous pouvons la faire remonter plus haut (Nos 35,36 et peut-être aussi Nos 33,34). Vers la fin de l'époque hellénistique et plus tard, on produisait à Apollonie aussi des vases à relief (Nos 39—41, moules, eux aussi d'origine locale). Les résultats des fouilles nouvelles, qui sont en train d'être publiés, permettront sans doute d'élargir ces quelques considérations.

ПАМЕТНИЦИ ОТ АПОЛОНИЯ ПОНТИЙСКА В ЛУВЪРСКИЯ МУЗЕЙ

ОТ Й. ФРЕЛ

(Резюме)

Авторът публикува материалите от Аполония (Созопол), придобити през 1904 год. при разкопките на френския консул Дегранд и съхранявани в Лувърския музей. Обстойно са проучени 44 керамични предмета, предимно фрагменти от рисувана керамика. Тези паметници са били съобщени от Ж. Сюр, но не са били достатъчно проучени. В тази статия авторът описва, тълкува, илюстрира със снимки, датира и определя произхода на паметниците. При фрагментите от рисувани съдове оточнява и майстора-художник. Към материалите от 1904 год., авторът добавя и един извънредно интересен гипсов бюст на жена — портретът на жена произхожда от Аполония и е бил придобит от Лувърския музей по търговски път през 1929 год.

КЕРАМИЧНИ НАХОДКИ ОТ ЗАПАДНОТО ЧЕРНОМОРИЕ

Мария Бакалова-Делийска

През август 1958 г. на запад от Бургас, на брега на Ваякьойското блато, в района на Сладките кладенци¹ случайно бяха открити две амфори, от които едната почти запазена, а другата силно фрагментирана.²

След като бе разчистено мястото около находката, бе намерена една червенофигурна кана, похлупена до средата с прерязана през търбуха амфора, чиито краища бяха добре изгладени. В каната освен тиня, пясък и вода не се намери нищо друго.

Каната беше покрита с варовикови напластявания вследствие досега ѝ с водата. След почистването ѝ се установи, че нейният красив галб е изпъстрен от древногръцкия художник с дионисиева сцена в свободен рисунок.

Каната (обр. 1—6) е изработена от светло-червена, фино пресята глина, покрита след това отвън и отвътре с черен блестящ фирнис, на места олющен. Тя е почти напълно запазена. Отчупена е незначителна част от устието ѝ, което е отворено навън. От ръба на устието излиза заоблена двойна дръжка, оградена в основата си със светлочервена ивица. Съдът е висок 29 см, широк в най-изпъкналата си част — 25 см, диаметърът на устието отвън е 23,5 см, диаметър на дъното отвън — 14,5 см.

По средата на тялото върви широк пояс, зает от фриз с танцуващи менади и силени, оброчен отгоре с езичест орнамент (ритмично редуващи се черни езичета на червено поле), разположени по раменете на съда, и отдолу с двуцветен орнамент от кими.

На лицевата страна в средата на композицията е представен брадат силен, свирещ на двучевна свирка, седнал върху обраснал с бръшлян пън, обърнат в профил надясно. На главата си носи бръшлянов венец. Косите и брадата му са къдрави. Пред него млада менада бие тимпан. Главата ѝ, обкичена с лавров венец, е в профил надясно (обр. 2—3). Буйните ѝ

Обр. 1. Червенофигурна кана от „Сладките кладенци“ — Бургас

Fig. 1. Cruche à motifs rouges de „Sladkite kladenci“ — Borgan

¹ Ив. Гълъбов. Археологически приноси за историята на Бургас. Изв. на Нар. музей — Бургас, I, 1950, стр. 241.

² Амфорите бяха изровени от учениците Атанас Ангелов, Сотир Бодуров и Христо Ангелов и своевременно предадени в Народния музей — Бургас.

къдрави коси падат върху раменете. Тя е облечена с дълъг безръкавен хитон, богато надиплен в долната си част и върху него леопардова кожа, пристегната в талията с черен шнур. Към нея, наляво, е обърнат малък ерос, с големи орлови криле, който с дясната си ръка ѝ подава тирс. Той се е повдигнал на пръстите на десния си крак, а левият, присвит в коляното, е вдигнал във въздуха. Лявата му ръка пада надолу с опънати пръсти. По-

Обр. 2. Червенофигурна кана от „Сладките кладенци“ — Бургас
Fig. 2. Cruche à motifs rouges de „Sladkite kladenci“ — Bourgas

Обр. 3. Червенофигурна кана от „Сладките кладенци“ — Бургас
Fig. 3. Cruche à motifs rouges de „Sladkite kladenci“ — Bourgas

татък, и от двете страни на каната, като че ли под звуците на свирката и тимпана, се редуват двойки от млади менади, които се носят във вихрени танци, следвани от подскачащи силени.

След ероса е изобразена менада в движение наляво, с глава, обърната надясно към следващия я силен. В дясната си ръка тя държи факла, а лявата е вдигнала нагоре, като че ли да се предпази от преследващия я силен (обр. 4). Тя, както и първата, е облечена с дълга дреха и пъстра кожа, но не е пристегната в кръста. Косите ѝ са прибрани и вдигнати нагоре. На главата си носи лавров венец. След нея, наляво, енергично пристъпва силен. В дясната си ръка държи тирс, а в лявата носи развята от вятъра пъстра кожа. Косите и брадата му са също къдрави. На главата си носи венец.

От срещуположната страна на каната, откъм гърба на свирещия силен, идва друга група от менади и силени, водени от млада менада, носеща се във вихрен танц, надясно, с разпуснати и развяти от вятъра коси (обр. 6). Дясната ѝ ръка е извита назад и държи тирс, а лявата с праметната върху нея кожа, е вдигната нагоре и стиска факла. Дрехата ѝ е прикрепена само на дясното рамо и смъкната надолу, като оголва лявата половина на гърдите. Пристегната е в кръста, а в долната си част е силно развята. Цялата фигура на менадата изразява напрегнатост и устременост. Тя е следвана от танцуващ силен, надясно, с ръце протегнати към нея (обр. 6). Дясната му ръка се стреми да докосне ръката ѝ, а лявата е вдигната нагоре. Върху нея е праметната леопардова кожа със силно развети краища. След него идва друга менада, в профил надясно, подпираша се с дясната си ръка върху тирс. Тя е облечена в дълга, в горната си част богато драпирана дреха, която покрива ръката ѝ до лакътя. Косите ѝ, накичени с венец, са прибрани нагоре в кок. Главата ѝ е леко приведена. Тя е следвана от малък танцуващ сатир, надясно, с повдигнати рамене и

силно опънати ръце — лявата напред и повдигната малко нагоре, а дясната назад почти хоризонтално (обр. 5).

При изпълнението на композицията с фигурите на митически същества правят впечатление познаването на анатомията на човешкото тяло и големият замах при очертаване на контурите. Все пак в изпълнението не е постигната съвършена пластика, въпреки сериоз-

Обр. 4. Червенофигурна кана от „Сладките кладенци“ — Бургас
Fig. 4. Cruche à motifs rouges de „Sladkite kladenci“ — Bourgas

Обр. 5. Червенофигурна кана от „Сладките кладенци“ — Бургас
Fig. 5. Cruche à motifs rouges de „Sladkite kladenci“ — Bourgas

ните опити на художника. При нанасянето на фирниса и някои допълнителни подробности в контурните линии е допуснато деформиране на известни части от телата. Напр. шиите на първата и последната менада, краката на малкия сатир, носовите, ръцете около китките и др. Това може да наведе на мисълта, че нанасянето на контурите на фигурите и слагането на фирниса не е станало от една и съща ръка. В това отношение може да се стигне до извода, че контурите са изпълнени от по-вещата ръка на майстора-художник, а фирниса от негов помощник.

Друго обяснение на този факт е, че масовата изработка на подобни съдове от един и същ майстор изисква напрегнатост в работата, което дава отражение върху качеството на изпълнението. Не се забелязва индивидуализиране на образите. Това особено се отнася до мъжките фигури. Във физиономията на мъжките и женските фигури едва забележимо са изразени преживяванията в момента, в който художникът ги е хванал. Най-сполучливи в това отношение са силенът и менадата, които идват зад гърба на свирещия силен.

Ако се съди по плътността и лъскавината на фирниса, а също така и по неговият съвършенство в изпълнението на рисунката, описаният съд би могъл да се отнесе към IV в. пр. н. ера.

Новооткритата червенофигурна кана се явява в подкрепа на изказаното от Ив. Гълъбов предположение, че в района на днешния Бургас, около „Сладките кладенци“, в античността е съществувал оживен гръцки емпориум.

В съседство с каната са открити още:

Амфора. Инв. № 1726, обр. 7. От бежовосивкава глина, с отчасти фрагментирано тяло, иначе добре запазена. Тялото е вретеновидно, преходът от търбуха към плещите е постепенен, така че образува хубава заобленост, а не ръб, който у някои амфорни видове е особено подчертан. Шията е доста източена и леко изпъкнала в средата. Устието, със значително

Обр. 6. Червенофигурна кана от „Сладките кладенци“ — Бургас
Fig. 6. Cruche à motifs rouges de „Sladkite kladenci“ — Bourgas

Обр. 7. Амфора от „Сладките кладенци“ — Бургас
Fig. 7. Amphore de „Sladkite kladenci“ — Bourgas

надебелен ръб, е леко притиснато от страни, над двете дръжки. Амфората е снабдена с кръгли в сечение дръжки, чийто корен е приближен към шията. Закръгленото ѝ тяло постепенно завършва с остро дъно с четири едва забележими пръстенчета. Височина на амфората 80 см, диаметър на тялото 32 см, диаметър на устието в пристиснатата част 10 см, отвън, диаметър на дъното 4 см. Амфората е намерена на дълбочина, по-малка от 50 см, заедно с фрагменти от други амфори.

Върху шията на амфората се забелязва вдлъбнато кръгче с диаметър 1 см (обр. 8) по всяка вероятност печат¹, явно ударен върху неизпечения още съд с щемпъл.

Част от тяло на амфора. Инв. № 1727, подобна на горната. Дължина на фрагмента 55 см, диаметър на дъното 3 см.

Дъно на амфора. Инв. № 1728, подобна на горните. Диаметър на разширената част 24 см, диаметър на дъното 4 см, дължина 36 см.

¹ За печатите вж.: А. Алексиева. Амфорни печати в Бургаския музей. Изв. на Нар. музей — Бургас, стр. 45—50; К. Шкорпил. Печати върху амфори от Черноморското крайбрежие. ИАИ, VIII, 1934, стр. 24—43; В. Д. Блаватский. История античной расписной керамики. Москва, 1953, стр. 36.

Камбановиден кратер. През септември 1958 г. при изкопни работи в западната част на квартала в Несебър, на дълбочина 1,50 м, случайно бе открито погребение в камбановиден кратер, покрит с плоска чернофирнисова паница.¹

Както при всички известни досега кратери² и при този се различават две страни. Личевата част е сравнително добре запазена, което дава възможност по-внимателно да се раз-

Обр. 8. Шията на амфората от „Сладките кладенци“ — Бургас
Fig. 8. Le col de l'amphore de „Sladkite kladenci“ — Bourgas

Обр. 9. Червенофигурен кратер от некропола на Несебър
Fig. 9. Cratère à motifs rouges d'une nécropole de Nesebar

гледа централната сцена. Фрагментирано е почти изцяло устието на задната страна, където е разположена втората сцена. Това обстоятелство и повредите, нанесени от влагата, затрудняват цялостното проучване на изображенията върху съда.

Кратерът от Несебър е изработен от светлочервена, фино пресята глина, висок е 36 см, широк в най-изпъкналата си част 25 см, диаметърът на устието е 40 см, диаметърът на дъното — 15 см (обр. 9). Целият съд отвън и отвътре, с изключение на изобразените орнаменти и фигури върху него, е покрит с разреден чернокафяв фирнис, неравномерно нанесен. Около столчето на кратера се забелязват концентрични червени кръгове — следи от грънчарското колело.

На външната страна на съда, под ръба на издаденото навън устие, между два светлочервени кръга, на места прекъсващи се, се извива лавров венец, обърнат наляво.

Под двете сцени на кратера следва меандров орнамент, прекъсван след всяка четвърта извивка от светлочервено правоъгълниче, в което се пресичат кръстовидно две прави — диа-

¹ Кратерът е открит от Коста Кърлев, Димитър Коджабашев, Димитър Данев и Иван Кронеv при изкопи за водопровод към къщата на Сотир Наумов, намираща се в квартала на Несебър. Според сведенията на работниците в кратера и около него не са намерени други съдове, а костите са били изхвърлени.

² Ив. Велков. Разкопките около Мезек и гара Свиленград. ИАИ, XI, 1937, стр. 129, обр. 119; Пак там стр. 137, обр. 131, 132, 133; Д. Цончев. Антична могила гробница при Сърневец. ИАИ, XIV, 1940—42, стр. 62, обр. 129—131; Т. Иванов. Керамиката от некропола на Аполония. РП, I, 1948, стр. 31, обр. 29—31.

³ Известия на Археологическия институт, кн. XXIII

гоналите на правоъгълника. Между тях се намират четири червени точки. Меандровият орнамент е изпълнен със светлокафяв цвят, по тон по-светъл от фирниса.

Кратерът е снабден със сложно профилирано дъно, фрагментирано и възстановено, с две наклонени и леко извити нагоре дръжки, които в долната си част са по-разширени. Около основата им се забелязват по един по-светлочервен и черен кръг, небрежно изпълнени. Под дръжките са нарисувани палмети (обр. 9).

На лицевата страна на кратера, между дръжките, над меандъра е изобразена следната сцена, която по всяка вероятност представлява хиерогамия (обр. 10).

Върху постлано с леопардова кожа легло е полулегнал, завит до кръста гол, млад, голобрад мъж, обвърнат наляво, със спуснати върху раменете къдрави коси. Той е подпрян с лакътя на лявата си

Обр. 10. Детайл от червенофигурен кратер от некропола на Несебър
Fig. 10. Détail d'un cratère à motifs rouges d'une nécropole de Nesebâr

Обр. 11. Червенофигурен кратер от некропола на Несебър
Fig. 11. Cratère à motifs rouges d'une nécropole de Nesebâr

ръка, в която държи тирс върху висока възглавница. Дясната му ръка е вдигната отпред и свита в лакътя към лицето. Главата му е превързана с лента, върху която се забелязва нещо подобно на венец.

Пред леглото се виждат две стъпала.

Към полулегналия мъж, по всяка вероятност бог Дионис, пристъпва млада жена, навярно Кора-Персефона или Ариадна, водена от Ерос, стъпил с единия си крак върху леглото. Тя е облечена в дълга безръкавна дреха, праметната на лявата ѝ ръка. Главата ѝ е леко приведена напред, а косите прибрани и привързани с панделки. Лявата ѝ ръка е протегната напред към мъжката фигура, дясната е свита в лакътя и поставена отпред. Цялата ѝ фигура изразява плаха покорност.

Зад нея е изобразен танцуващ сатир на ляво, (обр. 11) с протегната напред дясна ръка, върху която има праметната пъстра кожа, а лявата е вдигната нагоре с грациозно извита назад китка. Между фигурите на жената и сатира се забелязва захвърлен рог за пиене на вино.

Вляво сцената завършва с втори ерос (обр. 11). Той е извил глава и протегнал лявата си ръка към жената, като че ли за да я отправи към мъжа. В дясната си ръка държи лък. Фигурата на ероса е поставена малко по-горе от останалите.

Между главите на сатира и жената са нарисувани увиснали гроздове.

Контурите на фигурите от тази сцена са дадени със светлокафява боя, а гънките на дрехите и тялото в по-тъмнокафяв цвят.

Другата страна на съда, както и при всички известни досега екземпляри от този вид, се заема от три прави фигури, в случая женски (обр. 12). Те са загърнати в дълги и широки мантии. С няколко тъмни линии са предадени едрите дупли на дрехата. Първата фигура

Обр. 12. Червенофигурен кратер от некропола на Несебър
Fig. 12. Cratère à motifs noirs d'une nécropole de Nesebâr

Обр. 13. Чернофирнисова паница от некропола на Несебър
Fig. 13. Plat à motifs noirs d'une nécropole de Nesebâr

от ляво на дясно, която е сравнително по-добре запазена от другите, е обвърната надясно и държи в ръцете си факла. Средната е обвърната също надясно, а третата наляво, така че последните две фигури са в положение една срещу друга. Точно тук съдът е най-чувствително повреден, а изображенията са твърде много пострадали от влагата, което не позволява с положителност да се определи какво държат в ръцете си. Виждат се съвсем неясно два кръгли предмета, които като че ли двете жени си разменят. Предметът, който държи средната фигура, е по-голям и върху него личат следи от орнаменти.

В художествено отношение сцените на кратера не са изпълнени с голямо майсторство. Фигурите и в двете сцени, особено във втората, са изпълнени много общо, без особен творчески замах. Точността на фигурите не е голяма и се забелязва известна несиметричност в пропорциите на отделните части на телата (сатирът и др.). Изобщо художественото изпълнение на сцените не е на голяма висота, вероятно се касае до работа на местен занаятчия, който е използвал за образец добре изпълнена художествена композиция на подобен съд.

Като се съди от формата на кратера,¹ от цвета и качеството на фирниса,² а също така и от художественото изпълнение на рисунките, и като се използват изводите на Фурт-

¹ В. Д. Блаватский. История античной расписной керамики, стр. 44, таб. VI, обр. 59.

² Пак там, стр. 25.

венглер¹ и Т. Иванов,² за атическите кратери, несебърският кратер би могъл да се отнесе към IV в. пр. н. е.

Чернофирнисова паница. Както се отбеляза, намереният в Несебър кратер е бил покрит с плоска паница от червена, фино пресята глина, покрит с черен фирнис с особен блясък, олющен на доста места. При копаенето поради невниманието на работниците, паницата е била счупена, по-голямата част от фрагментите обаче са запазени и тя може да бъде възстановена (обр. 13).

Липсват части от околната стена, извития нагоре ръб и незначителни частици около дъното.

Външен диаметър на отвора 30 см, външен диаметър на дъното 18 см.

От вътрешната страна на дъното на паницата върху влажната още глина са щемпелувани палмети, съединени една с друга в основите си с врязани дъги. Наоколо, по средата, на паницата, в окръжност са разположени четири реда отвесни чертички.

TRouvailles de Céramique du Littoral Occidental de la Mer Noire

M. BAKALOVA-DELIJSKA

(Résumé)

On publie dans cet article des matériaux archéologiques provenant de la rive occidentale de l'étang de Vaiakjoi situé à l'ouest de Bourgas, ainsi que d'un quartier de la ville de Nesebăr.

Le long de l'étang de Vaiakjoi au lieu-dit „Sladkitë kladenci“ (Les sources douces) on a mis au jour trois amphores fragmentées avec le fond en pointe en argile beige-gris, dont l'une porte une marque sur le col ainsi qu'une cruche attique à motifs rouges. Elle mesure 0,29 m de hauteur, sa largeur dans la partie basse la plus proéminente est de 0,25 m, le diamètre de l'embouchure est de 0,235 m à l'extérieur et le diamètre du fond — de 0,145 m.

La panse comporte une large ceinture sur laquelle court une frise avec des menades et des sylènes qui dansent, encadrée d'un ornement en forme de langue et de cyme. Selon toute vraisemblance cette cruche date du IVe siècle avant notre ère.

A Nesebăr on a trouvé un cratère à motifs rouges en forme de cloche recouvert d'un plat lustré en noir. Sa hauteur est de 0,36 m, la largeur de la partie la plus évasée est de 0,25 m et le diamètre de l'ouverture de 0,40 m, le diamètre du fond 0,15 m. Le vase tant à l'intérieur qu'à l'extérieur est recouvert d'une glaçure noire-brun appliquée d'une manière très inégale.

Sur la partie extérieure se trouve une scène qui représente une hiérogamie. Sur l'autre côté se trouvent trois figures de femmes drapées dans de longues mantles amples.

La couronne de lauriers et l'ornementation de méandres prêtent à cette décoration un aspect très fin.

Le cratère de Nesebăr est pourvu d'un fond à profil très compliqué, il a deux anses légèrement recourbées vers le haut sous lesquelles sont peintes des palmettes. On pourrait l'attribuer vers la fin du IVe ou au début du IIIe siècle avant notre ère.

Le plat noir lustré n'est pas très luisant et est écaillé par endroits. Certaines parties du bord manquent. Le diamètre de l'orifice est de 0,30 m, le diamètre extérieur du fond de 0,18 m.

Sur la partie extérieure du fond du plat sur l'argile encore humide on a gravé des palmettes réunies entre elles à la base par des arcs incisés.

¹ A. Furtwängler, Meisterwerke, стр. 150. (ползувано по цитат) у Т. Иванов. Керамиката от некропола на Аполония. РП, 1948, стр. 34.

² Т. Иванов. Керамиката от некропола на Аполония. РП, 1948, стр. 34.

QUELQUES PROBLÈMES COMMUNS DE LA PRÉHISTOIRE DE LA ROUMANIE ET DE CELLE DE LA BULGARIE¹

D. Berciu

Pendant les dernières dix années se sont effectuées des fouilles archéologiques d'une grande envergure tant sur le territoire de la République Populaire Roumaine que sur celui de la République Populaire de Bulgarie. Les résultats intéressent non seulement la préhistoire des deux pays, mais aussi la préhistoire générale de l'Europe sudorientale et centrale.

On sait bien que pendant l'époque paléolithique d'un côté et de l'autre côté du Danube se sont développées des civilisations similaires. On a dépisté l'aspect szélétien dans l'espace carpatho-balcano-danubien grâce aux efforts des archéologues roumains et bulgares. C'est une des découvertes les plus remarquables faites après la dernière guerre mondiale, de même que la découverte d'un gravettien à une évolution au ralenti et microlithisant qui constitue le fond sur lequel engendreront et se développeront les civilisations mésolithiques et celles du néolithique ancien. On a découvert dans les dernières années en Roumanie un horizon mésolithique qui doit faire une transition organique entre le gravettien retardé et le protonéolithique „précéramique“ ou avec de la céramique. Les observations stratigraphiques déjà enregistrées chez nous soulignent de plus cette conclusion. Les découvertes micro-mésolithiques, assez sporadiques, des environs de Varna, semblent indiquer un horizon similaire au Sud du Danube.

La présence d'une industrie microlithique de tradition nettement mésolithique dans la structure intime des premières civilisations néolithiques connues jusqu'à présent en Roumanie — qui ne manquent non plus en Bulgarie — nous obligent à penser à l'existence dans l'Europe sud-orientale des agglomérations de chasseurs et pêcheurs mésolithiques, au milieu desquelles, ou sur le fond desquelles, ait commencé la „révolution néolithique“, qui graduellement ait engendré dans nos parages une vie nouvelle, agricole, des premiers cultivateurs de plantes et éleveurs d'animaux domestiques. Malgré la documentation encore lacunaire concernant le mésolithique des territoires de la Roumanie et de la Bulgarie, on peut dire pourtant à l'heure actuelle que ces régions n'étaient pas tout-à-fait désertiques à la période des grandes transformations dans la vie matérielle et spirituelle des premiers cultivateurs et qu'elles ne furent pas „colonisées“ tout simplement par de nouveaux venus du Proche Orient. Il y a à Băile Herculane, dans la région des Portes-de-Fer — d'après notre opinion — un complexe microlithique et précéramique. La morphologie et la technique des microlithes de Băile Herculane nous permettent d'y supposer la présence d'un tel horizon. Jusqu'à présent on ne peut encore citer aucune découverte de ce genre en Bulgarie.

Dans le cadre du grand chantier de Bicaz, dans les Carpathes orientales et notamment sur le Ceahlău, à Dîrtzu, de même qu'en Transylvanie sud-orientale, à Cremenea, le collectif paléolithique de l'Institut d'Archéologie a eu la chance de découvrir une civilisation proto-néolithique de caractère Proto-Criș, dont la structure fait la preuve d'une continuité génétique avec un horizon mésolithique. La céramique du complexe Dîrtzu-Cremenea présente de nombreux points de contact avec la céramique de la phase la plus ancienne de la civilisation Hamangia et aussi avec la céra-

¹ Communication faite le 20 octobre 1958 à l'Institut archéologique de l'Académie des sciences de Bulgarie.

² C. Nicolăescu — Ploșor et N. Džambazov.

mique de Kremikovci que nous avons étudiée à Sofia grâce à l'obligeante courtoisie de Mr. G. Georgiev qui y a fait en 1958 des sondages préliminaires. Il s'agit d'une céramique primitive d'usage courant, d'une couleur brune. On a pratiqué le procédé du mélange dans la pâte de débris céramiques écrasés et de petits cailloux. La pâte est assez mal pétrie et sa cuisson n'est pas parfaite, ce qui explique la friabilité de cette céramique de Dîrtzu. L'ornementation utilise la barbotine non-organisée. Les motifs décoratifs et les profiles des vases sont similaires à ceux de la céramique cardiale circumméditerranéenne et à ceux du grand complexe Starčevo—Criş—Kremikovci. L'outillage lithique offre aussi des analogies avec l'horizon protonéolithique et néolithique des Balkans. Tous ces faits trahissent les racines méditerranéennes du complexe Protocriş de Dîrtzu. Pour le moment en Bulgarie manque un tel complexe. Peut-être que les petits tessons découverts par nous-mêmes au sud-ouest du village Ossenez, arr. de Razgrad, — dans l'une des vallées sèches, pas loin d'un emplacement du paléolithique supérieur (aurignacien) dépisté aussi à cette occasion, — appartiennent à une civilisation protonéolithique. Pendant notre voyage d'étude en Bulgarie, nous avons vu, par exemple près de la gare Svobodà et de Samouilovo et près du village Omartchevo, de petites terrasses et des vallées sèches qui autrefois offraient des conditions de vie excellentes pour les hommes du protonéolithique et du néolithique ancien. Sans abandonner complètement les fouilles des tells, qui sont, sans doute, un vrai Eldorado pour l'archéologue, — il faut orienter de plus en plus notre recherche sur les basses terrasses et les vallées sèches, de même que sur les grandes altitudes situées en dehors des régions des loess. Les indications des diagrammes polyniques de l'Europe centrale — et la découverte de Dîrtzu, par exemple! — nous incitent à une telle recherche.

Grâce aux fouilles et aux recherches faites dans le Proche Orient et à la chronologie établie à l'aide de la plus moderne méthode des sciences naturelles — celle du carbone radioactif (C 14) on peut dater approximativement l'horizon Protocriş de Dîrtzu et de Cremenea et les découvertes d'Ossenez — encore non contrôlées, — de même que la phase plus ancienne de la civilisation Hamangia, dont nous parlerons plus bas, — au moins à la moitié du Ve millénaire avant notre ère, si non plus tôt.

Si l'horizon protonéolithique de caractère méditerranéen documenté à l'heure actuelle par la culture Protocriş de Dîrtzu et peut-être par celle Protokremikovci de Bulgarie, reste encore à définir d'une manière plus concluante à l'avenir, par contre on ne peut envisager aucun scepticisme en ce qui concerne le grand complexe à céramique peinte Protosesklo—Kremikovci—Karanovo I A—Starčevo—Criş (Körös) qui représente la plus ancienne civilisation néolithique bien cristallisée comme telle et qui couvre la quasi-totalité du territoire de la Roumanie et de celui de la Bulgarie, à l'exception de la zone pontique de ces deux pays, où l'on a découvert tout récemment la civilisation Hamangia (v. plus bas). Le complexe à la céramique peinte avant la cuisson, en style Karanovo I—Kremikovci—Criş—Starčevo, est repandu en Roumanie jusqu'au Pruth. On a signalé également des restes de la céramique du style Criş plus à l'Est, dans la vallée du Boug moyen, sur le territoire de l'Union Soviétique.¹ C'est ainsi qu'on pourrait envisager à l'avenir, d'une autre manière plus complète, le problème de la genèse et de l'extension de l'aire de l'horizon de la plus ancienne céramique peinte, du style Criş—Kremikovci.

La vie sociale et économique des groupes humains appartenant à cette civilisation n'était pas encore définitivement cristallisée dans les formes classiques connues à l'époque moyenne et tardive du néolithique de l'Europe sud-orientale. Les habitats se trouvaient encore sur des terrasses basses des rivières, généralement dispersés dans leur voisinage immédiat. L'apparition d'une agglomération de cette culture dans un tell démontre par elle-même qu'il s'y agit d'une période plus avancée. C'est le cas du tell Karanovo (la couche I = I A, d'après V. Mikov et G. Georgiev qui ont effectué à Karanovo des fouilles vraiment impressionnantes et de grande envergure). D'ailleurs les observations typologiques faites déjà par nos collègues de Sofia, V. Mikov et G. Georgiev, et par nous-même pendant notre séjour en Bulgarie prouvent que les agglomérations à céra-

¹ Information transmise par Seb. Morintz qui a eu l'occasion d'étudier la céramique de style Criş au Musée de Kiev, en 1956.

mique peinte du style Karanovo I (A) de la vallée de Maritza et des autres endroits de la Bulgarie du sud et du sud-est ont occupé ces territoires dans une étape relativement tardive en rapport de l'aspect Kremikovci—Starčevo—Criș, de la zone du nord-ouest de la Roumanie. Jusqu'à présent on ne connaît pas la phase la plus ancienne de la culture Kremikovci. On suppose que le centre de diffusion de cette culture soit situé aux environs de Sofia ou, peut-être, un peu plus à l'ouest et au nord-ouest, d'où elle s'est répandue en direction sud-orientale.

Une des tâches de la recherche archéologique roumaino-bulgare est de découvrir les restes de la phase la plus ancienne de cet horizon à céramique peinte d'origine, sans doute, orientale et d'établir une périodisation en rapport avec l'évolution propre de la zone de l'est et du nord-est de ce complexe, évolution qui n'est pas tout-à-fait semblable à celle de la zone de l'ouest et nord-ouest (aspect Starčevo et Criș—Körös). En Olténie nous avons établi deux phases de la civilisation Criș (fouilles de Verbița), à Căndesti dans le nord-est de la Munténie il y a aussi deux niveaux Criș (fouilles Seb. Morintz) de même qu'à Leț, près de Sf. Gheorghe en Transylvanie (fouilles I. Nestor). Les sondages préliminaires de G. Georgiev effectués à Kremikovci en 1958 permettent d'entrevoir déjà la présence de deux ou même trois phases de cette civilisation. A la périphérie nord-orientale de son extension, la culture Criș fut découverte quelquefois au même endroit avec la céramique linéaire „Notenkopf“, comme à Perieni, Traian, Glăvănești Vechi etc., en Moldavie. Le problème du rapport chronologique entre ces deux cultures est résolu ces dernières années par les observations stratigraphiques faites en 1955 à Perieni (Mircea Petrescu—Dimbovița), dans le sens que la civilisation Criș de la Moldavie est plus ancienne que celle de la céramique linéaire à entailles en forme de „notes musicales“ (Notenkopf). On peut supposer le même rapport stratigraphique et chronologique dans la Transylvanie du nord, mais dans le bassin moyen du Mureș et en Olténie c'est une situation différente. A Lumea Nouă (Alba Iulia) la couche Criș—Starčevo est superposée par celle de la civilisation Vinča—Turdaș, de même qu'à Verbicioara, en Olténie. Ces données stratigraphiques confirment la situation de Vinča et, partiellement celle de Oszentiván VIII de la Hongrie du sud-est. Toujours à „Lumea Nouă“ nous avons fait l'observation valable que quelques-uns des éléments de la civilisation Criș—Starčevo — notamment la céramique peinte — ont survécu jusqu'à la formation de la céramique peinte centrale transylvaine (mittelsiebenbürgische). C'est ainsi que nous avons formulé l'hypothèse que la technique de la peinture proprement dite (avant la cuisson) de la culture Ariușd—Cucuteni—Tripolje fût transmise par l'intermédiaire de la céramique „mittelsiebenbürgische“ et que son origine est locale, de tradition Criș—Starčevo. A l'est de l'Olt, en complexe Criș—Starčevo—Kremikovci succède — de même qu'en Olténie et dans le nord-ouest et le centre de la Bulgarie — l'horizon sans céramique peinte, de caractère Vinča richement documenté par la céramique plissée. Nous avons dénommé cet horizon de la Roumanie extracarpathique, Verbicioara I (= Vinča A et B). A cet horizon appartiennent les découvertes de Dudești—București (la civilisation „Dudești“ de Eug. Comșa) et celles de la seconde station de Hotnica près de Tarnovo faites par N. Angelov.

Pendant qu'au nord des Balkans se développait la civilisation à la céramique plissée ou cannelée, dans la Bulgarie du sud la civilisation Karanovo II (I B, d'après V. Mikov et G. Georgiev), caractérisée par une céramique similaire pouvait poursuivre son évolution propre, mais pas tout-à-fait indépendante de celle qui se déroulait au nord des Balkans et dans la zone pontique roumaino-bulgare, habitée par les communautés de la civilisation de Hamangia qui connaissaient la technique supérieure d'une même céramique cannelée, mais en ignorant la peinture de la période précédente.

On peut dire à l'heure actuelle que pendant la phase du néolithique cannelé existait une seconde grande unité culturelle depuis la vallée de Maritza jusqu'aux Carpathes.

A la suite des fouilles faites en Dobrogea de nord, depuis 1952 et spécialement à Hamangia (gara Hamangia, village Baia) et à Cernavoda sur le Danube, on a mis au jour une nouvelle civilisation néolithique: la civilisation Hamangia, dont les problèmes intéressent d'une manière égale les archéologues roumains et bulgares. Les dernières recherches ont enrichi sensiblement le contenu de l'extension de cette culture originelle. Dans l'état actuel de nos connaissances, la civili-

sation Hamangia est répandue en Roumanie seulement en Dobrogea, ne franchissant pas le Danube. Après notre arrivée en Bulgarie, nous avons eu l'heureuse occasion de trouver dans le Musée de Bourgas un très intéressant vase¹ en argile provenant du village Kableškovo, arr. de Pomorié, qui, d'après sa forme, sa technique et sa décoration, appartient sans doute à la civilisation Hamangia. Le village Kableškovo est situé à peu près à 8 km de la Mer et il est entouré de petites vallées sèches et de basses terrasses. On sait que les hommes de la civilisation Hamangia habitaient des terrasses basses des rivières et qu'ils ne séjournaient pas longtemps au même endroit, en se transportant d'un lieu à un autre, dans le cadre d'un phénomène historique bien connu à l'époque du néolithique ancien. Dans les stations de la civilisation Hamangia on a découvert de nombreux „fonds de cabanes“ creusés dans la terre vierge. Ce sont de petites huttes et des fosses pour garder des réserves d'aliments. Dans les phases plus développées on a trouvé des huttes construites à la surface du sol. A Hamangia nous avons découvert un foyer d'une facture primitive, autour duquel avaient lieu des pratiques rituelles et dans le grand cimetière à inhumation de Cernavoda, appartenant à cette culture, on a trouvé une fosse dans laquelle étaient déposés 7 crânes humains détachés du corp. C'est sans doute une pratique de tradition mésolithique. D'autre part, dans les tombes et dans les établissements de la civilisation Hamangia se trouve toujours une grande quantité d'ossements d'animaux tués à la chasse: cerf et surtout sanglier. Les hommes de cette civilisation vivaient encore principalement de la chasse.

Les outils étaient des haches en pierre polies et d'une forme fréquente en Thessalie et en Asie Mineure. Les outils en silex documentent une puissante tradition microthique-mésolithique. Le métal est une rareté. L'élément de l'inventaire le plus caractéristique c'est la céramique, qui nous a permis d'établir la périodisation de la civilisation Hamangia et de la synchroniser avec les autres cultures néolithiques de la Roumanie et de la Bulgarie. Le groupe céramique le plus intéressant est le groupe décoré à l'aide des coquillages de Cardium: c'est la céramique cardiale. La décoration de celle-ci consiste en lignes pointillées en forme de bandes constituées par deux ou trois lignes parallèles, à l'intérieur desquelles se trouvent des triangles, des zig-zags, des lignes brisées, des carrés remplis de cannelures plissées, des restes de la spirale angulaire ou en forme de S (v. le vase de Kableškovo) ou des restes du méandre, etc. A l'étape tardive on constate une tendance vers la technique de l'excision, qui est le trait caractéristique de la céramique du type Boian.

La civilisation Hamangia de la Roumanie et de la Bulgarie soulève de nombreux problèmes. On ne connaît pas encore d'une façon tout-à-fait satisfaisante la phase Protohamangia, mais les fragments d'une facture primitive, décorés soit par la barbotine organisée en raies parallèles ou non-organisée, soit par des cordons alvéolés ou par des lignes incisées profondément, etc., nous offrent des analogies avec la céramique Proto- et pré-Sesklo du Péloponèse et de la Thessalie. L'absence de la cannelure plissée dans la phase que nous croyons être la plus ancienne, souligne aussi l'ancienneté de la période Protohamangia, de même que les analogies avec la céramique Protocriș de Dîrtzu-Ceahlău, dont nous avons parlé plus haut. On peut donc supposer qu'il y ait une évolution synchronique des premières étapes de la civilisation Hamangia et des phases les plus anciennes de la civilisation Criș—Starčevo—Kremikovci et Vinča A et B. La civilisation Hamangia a cependant une évolution plus longue. On constate que son évolution s'est prolongée jusqu'à la fin de la civilisation Boian et au commencement de la civilisation Gumelnița dans la région balkano-danubienne et à la veille de la phase Karanovo IV dans la région située au Sud de la Stara Planina. La civilisation Hamangia est une civilisation pré-Gumelnița et pré-Karanovo IV. Elle est d'origine afroasiatique et s'intègre dans la grande unité circumméditerranéenne cardiale. On considère l'Asie Mineure (Syrie et Cilicie) comme centre de la céramique cardiale. Il n'est pas impossible que la zone de l'Afrique du nord ait participé aussi à la genèse et à la diffusion d'une telle civilisation.

Du point de vue anthropologique, l'étude du matériel ostéologique découvert par nos fouilles de Cernavoda, a démontré qu'il s'agit d'une population hétérogène, dont la composante médi-

¹ Sur lequel nous a attiré aimablement l'attention M^r Em. Condurachi deux ans auparavant.

terranéenne est plus forte. On parle de 5 types différents (Olga Necrasov): 1) type protoeuropéide; 2) type atlanto-méditerranéen; 3) type brochicéphale; 4) type brochicéphale de nuance alpine et 5) type brachicéphale appartenant au groupe arménoïde. En tout cas, Olga Necrasov constate que les formes dolicomésocéphales sont prédominantes et que les analogies avec l'Anatolie sont très étroites.

Pendant que la civilisation Hamangia suivait son évolution dans l'aire géographique mentionnée plus haut, dans le reste des territoires de la Roumanie et de la Bulgarie se développaient les autres civilisations néolithiques, à savoir: Boian, Vădastra, Precucuteni et Karanovo II et Karanovo III. Grâce aux observations stratigraphiques et typologiques et aux objets importés, on peut envisager une synchronisation de tous ces groupes si divers qui se sont réciproquement influencés. On ne peut oublier non plus que pendant le néolithique ancien et moyen, le facteur central-européen (la céramique linéaire) est pénétré graduellement plus au sud dans l'espace carpatho-danubien et que entre le fond méditerranéen et le fond central-européen s'est engagé une lutte très vive. La fin de cette lutte et des influences réciproques actives marquera la disparition de ces nombreux groupes néolithiques et la formation dans l'Europe sud-orientale de trois nouvelles unités culturelles (avec des zones d'interférence et des aspects régionaux): 1) le complexe Ariuşd—Cucuteni—Tripolje à céramique peinte avant la cuisson (y compris le groupe de la Transylvanie centrale); 2) le complexe Gumelniţa—Karanovo IV; 3) le complexe Sălcuţa—Krivodol—Bubany—Hum. Nous ne pouvons pas y insister à présent sur le rôle joué par l'une ou par l'autre civilisation du néolithique moyen dans la genèse de ces trois synthèses, ni sur le rôle de la civilisation de l'âge du bronze de la Macédoine et de la Grèce, mais il faut souligner que le rôle de la civilisation Boian, d'une part, et de la civilisation Hamangia, de l'autre, en a été grand. A la suite des nouvelles fouilles faites par nous à Tângîru et à Petru Rareş en 1956 et 1957, la stratigraphie et la périodisation de la civilisation Boian ont été établies d'une manière documentée. Il s'agit de 4 phases: Boian I, Boian II, Boian III et Boian IV. Les deux premières correspondent à la phase Giuleşti et Vidra de E. Comşa. La phase Boian III est bien représentée par les découvertes de Spanţov (fouilles des Morintz) et la phase Boian IV fut établie pour la première fois par nous, en 1956 à Tângîru et puis à Petru Rareş en 1957. A l'état actuel de nos connaissances on ne peut pas parler d'une „phase“ Petru Rareş de la civilisation Boian. La civilisation Boian proprement dite est précédée par ce que nous avons dénommé Protoboian, et E. Comşa, la „phase Bolintineanu“. En réalité il s'agit d'une civilisation à une structure complexe où se sont rencontrées des influences diverses. D'autre part, nous avons eu l'occasion de trouver dans les musées de la Bulgarie beaucoup d'éléments caractéristiques de la phase Boian IV qui représente une aire de diffusion plus grande que toutes les autres phases Boian. C'est ainsi qu'on rencontre une céramique Boian IV à partir de la vallée gauche de l'Olt (établissement d'Ipoteşti r. Slatina) jusqu'à la vallée du fleuve Maritza (Karanovo IV a). On doit aussi préciser que l'étude des matériaux et les résultats des fouilles récemment effectuées en Roumanie et en Bulgarie, nous permettent d'établir une aire de la civilisation Boian entre les Balkans et les Carpathes sur laquelle s'est formée la variante danubiano-balkanique de la civilisation Gumelniţa; une aire orientale pontique roumaino-bulgare de la civilisation Hamangia sur le fond de laquelle a pris naissance la variante suddanubienne et pontique de la civilisation Gumelniţa; une autre aire Karanovo III dans la Bulgarie méridionale, où s'est développée la variante sudbalkanique de la même civilisation à la céramique graphitée. Par contre, dans la Bulgarie du nord-ouest et dans la Roumanie du sud-ouest, c'est le fond Vinča qui a constitué la base du développement Sălcuţa—Krivodol, en absorbant le fond Vădastra II de ces régions-là. En étudiant les découvertes faites par nos collègues V. Mikov et G. Georgiev à Karanovo, de même que la stratigraphie du tell Karanovo, on peut distinguer dans la couche Karanovo IV qui correspond respectivement aux phases de la civilisation Gumelniţa, la variante danubiano-balkanique:

Karanovo IV a = Gumelniţa I

Karanovo IV b = Gumelniţa II

Karanovo IV c = Gumelniţa III (sporadique)

D'après notre opinion, il y a à Karanovo une couche intermédiaire entre Karanovo III et Karanovo IV, qu'on peut dénommer pré-Karanovo IV et qui correspond à la phase Boian IV au nord de la Stara Planina. Une succession similaire se rencontre à Baniata Mogila (Kapitan Dimitriev), où a fait des fouilles intéressantes notre collègue P. Detev de Plovdiv, et à Hotnica près de Tarnovo (fouilles de N. Angelov).

Les découvertes concernant la période de transition vers l'âge du bronze et celles qui datent de cette époque posent aussi des problèmes communs. Grâce aux fouilles faites à Ezero par V. Mikov et N. Kojčev et aux fouilles de Cernavoda en Roumanie, nous sommes en présence d'une documentation assez riche. Dès à présent on peut affirmer que la civilisation Cernavoda—Ezero s'est développée pendant la phase de transition et la période ancienne et moyenne de l'âge du bronze. Un des problèmes ardents c'est de saisir d'une part le processus de la genèse de ce complexe récemment découvert et, d'autre part, de discerner les facteurs étrangers qui ont contribué à cette genèse et qui doivent être rattachés au phénomène linguistique d'indoeuropéanisation qui se déroule à partir de cette période de transition. La présence de la céramique cordée (Schnurkeramik) dans le contenu même de la civilisation Cernavoda—Ezero, depuis Cernavoda jusqu'à Mihalič, par exemple, fut pour nous un des résultats inattendus de notre voyage d'étude en Bulgarie. Nous avons découvert à Cernavoda des tessons décorés à l'aide d'une ficelle, mais nous avons cru — au moins d'après l'opinion générale — que la présence en Dobrogea, de même qu'au nord du Danube, d'une telle céramique, ne pourrait être expliquée autrement que par le mouvement des tribus des steppes nord-pontiques vers le sud. La documentation nouvellement acquise nous obligera de renverser peut-être totalement le problème de l'origine de cette céramique au sud du Danube, et aussi le problème des soi-disants „sceptres“ de Casimcea (Dobrogea), de Sălcuța, Fedeleșeni et de Terekli Mekteb.

En ce qui concerne la phase tardive et finale de l'âge du bronze et de transition vers la première époque de l'âge du fer en Dobrogea et en Bulgarie, les découvertes archéologiques sont encore sporadiques et pas toujours concluantes. On peut citer quelques vases, parmi lesquels le second vase de Manolë, arr. de Plovdiv et le vase du Musée de Nova Zagora et quelques tessons découverts dans la Dobrogea de nord.

La période moyenne de l'époque hallstattienne reste elle aussi assez mal connue. Toutefois, les fouilles dans les grandes nécropoles de Balta Verde, Gogoșu, Stoicani, Bîrsești et Feregele en Roumanie et les découvertes similaires de la Bulgarie du nord et du nord-ouest ont déjà projeté une lumière nouvelle sur le problème des relations illyro-thraces, thraco-scythiques et sur le caractère thrace de la culture locale balkano-danubienne du premier âge du fer, en dépit d'un nombre relativement grand d'armes et de parures de facture illyrienne provenant des centres métallurgiques illyriens du nord-ouest de la Péninsule Balkanique. La civilisation de la période Hallstatt C, d'après la chronologie de l'Europe centrale, représente pour les territoires de la Roumanie et de la Bulgarie une autre unité ethnique et culturelle générale thrace à laquelle appartient le splendide trésor en or de Vâlci—Trân, récemment publié par V. Mikov et considéré par lui, à juste titre, comme un produit local de la fin du VIIIe siècle avant notre ère. Et ce qui nous semble aussi intéressant à signaler à cette occasion, c'est qu'à Cernavoda nous avons découvert en 1958 une tombe thrace à incinération contenant dix vases d'argile d'une couleur noire fortement lustrée, dont trois sont à deux anses, d'une forme tout-à-fait identique au grand vase en or de Vâlci—Trân et au vase en argile de Manolë, arr. de Plovdiv.

L'horizon de la période hallstattienne moyenne représente une culture pré-scythique et pré-hellénique.

L'apparition au VIIe siècle et surtout aux VIe et Ve siècles avant notre ère du facteur hellénique et — dans une certaine mesure — du facteur scythique dans les régions thraces et thraco-gétiques balkano-danubiennes représente un des événements historiques les plus importants pour la civilisation thrace. Nous croyons arriver ainsi au problème de la genèse de la civilisation thrace, qui préoccupe à présent d'une manière égale les savants roumains et bulgares. En ce qui concerne ce problème, les résultats obtenus ces dernières années dans les deux pays sont particulièrement importants. Les fouilles effectuées dans les cités grecques, dans les nécro-

poles et dans les établissements indigènes ont mis au jour des matériaux et ont permis des observations directes, grâce auxquelles on peut déceler presque partout les racines hallstattiennes autochtones de la civilisation La Tène thrace et le rôle actif du facteur hellénique. On a découvert des formes locales principales qui se sont transformées à partir de la fin du Hallstatt et pendant le second âge du fer dans le sens La Tène-isant et qui mettent à nu le fil génétique qui relie la civilisation thrace à la civilisation hallstattienne localo-thrace, et même aux couches plus anciennes et aux substratums de ces dernières. Le processus de la formation de la civilisation La Tène des Thraces méridionaux et des Gêto-Daces s'est développé et s'est accompli sous le sceau d'une inégalité dans le temps, l'espace, en rythme et en profondeur, d'une région à l'autre. C'est pourquoi, dans l'état actuel des recherches en Roumanie et en Bulgarie, ce problème doit être étudié selon une conception zonale. Bien entendu que la zone de la Mer Noire et les vallées des fleuves Maritza et du Danube, grâce aux conditions historiques et géographiques plus favorables — sont entrées les premières dans le phénomène de la colonisation grecque, de la diffusion croissante de la civilisation hellénique vers l'intérieur des territoires thraces et de l'essor des rapports multilatéraux entre l'aristocratie locale et les grecs. Ce sont les zones qui ont connu de bonne heure des formations politico-nationales-tribales et quasi statales.

Dans la structure de la civilisation thrace du VIe et du Ve siècles avant notre ère — et même auparavant (v. les découvertes de Ravna, arr. de Provadia, et celles d'Alexandria en Roumanie, faites par C. Preda) — on a constaté les composantes suivantes: 1) des formes d'une authentique facture locale hallstattienne; 2) des imitations de modèles grecs; 3) des formes indigènes nées de la contamination du fond local par la civilisation grecque; 4) des importations grecques. Une telle situation est documentée également dans la Bulgarie et dans la zone Istro-pontique (à l'Est des Portes de Fer, jusqu'aux bouches du Danube, y comprise la Dobrogea. Cette zone (située au Sud des Carpathes: la plaine valaque, la Moldavie méridionale et l'Olténie du Sud) se rattache organiquement à l'unité ethno-culturelle thrace-méridionale.

Vers la fin du VIe siècle et au commencement du Ve siècle avant notre ère, le facteur scythique intervient dans le processus de la genèse de la civilisation et de l'art thraces et thraco-gétiques, mais ce facteur s'est manifesté d'une manière différente d'une région à l'autre. En Transylvanie et dans le bassin moyen de la Theis, le facteur scythique a eu vraiment un rôle plus actif que dans la vallée du Danube et au sud de ce fleuve, où il ne s'agit pas d'une présence effective des Scythes que peut-être après Athéas. Les seuls éléments de culture — ou de facture scythique — découverts jusqu'à présent au Sud du Danube et qui datent avant 339 avant notre ère, sont les deux mors en os trouvés à Histria et à Tariverde et l'akinakes provenant de Razgrad, arr. de Razgrad. L'influence scythique n'a pas eu la force d'altérer l'originalité de la civilisation thrace, mais elle a contribué d'une façon créatrice à la naissance du style animalier, thrace et thraco-scythique. Le mérite d'avoir souligné le caractère spécifiquement thrace de la civilisation du second âge du Fer de la Bulgarie (le groupe Duvanlij qui s'est répandu jusqu'au Danube et au Nord de ce fleuve) revient sans doute à l'archéologie bulgare.

L'extension de l'„état“ des Odryses sous Sytalkes jusqu'au Bas-Danube a accéléré le rythme du processus La Tène-isant dans la zone thraco-gétique istro-pontique et il a facilité l'intégration plus complète de celle-ci dans la grande unité thraco-méridionale à laquelle elle restera attachée jusqu'à l'arrivée des Celtes, et, en général, même jusqu'à l'époque de Burebista. La zone istro-pontique n'a cessé de transmettre au reste du territoire des Gêto-Daces des éléments de la civilisation méditerranéenne-hellénique et thraco-méridionale qui se trouvait alors sur un échelon supérieur de progrès social et économique en rapport des Daces de la région carpathique. Le rattachement de la zone istro-pontique à l'unité thraco-méridionale nous permet d'expliquer la diffusion dans cette zone des formes méridionales: des fibules „thraces“, des épées recourbées (variante ancienne), des types de vases d'origine sudbalkanique, etc. de même que l'apparition de bonne heure des formations politiques. A la lumière des nouvelles découvertes et recherches archéologiques, nous sommes tentés à considérer Dromichaïtes comme un basileus des Thraces méridionaux et des Thraces de la zone istro-pontique, de même que l'anonyme „rex histrianorum“ qui combattait Athéas en 339 avant notre ère.

Enfin, pour conclure, il faut mentionner encore une découverte récente: il s'agit d'une épée-symbole, en forme d'akinakes scythique, trouvée à Medgidia (Dobrogea) en 1955 et qui date de la fin du Ve siècle avant notre ère. C'est un autre monument thrace, s'intégrant à la riche et originale série des découvertes de Garčinovo, Brezovo, Lukovit, Craiova (une tombe thrace!), Hagighiol, etc. Les nouvelles découvertes thraces ou de style thraco-scythique, comme celle de Medgidia et Lukovit,¹ nous offrent encore une des nombreuses possibilités d'élucider, par un effort commun, le problème des rapports entre les Thraces méridionaux (y compris les Thraco—Gètes de notre zone istro-pontique) et les Scythes proprement dits des steppes pontiques.

*

Ce sont, croyons-nous, quelques-uns des problèmes communs qu'une collaboration roumaino-bulgare doit approfondir d'une manière plus satisfaisante à l'avenir.

НЯКОИ ОБЩИ ПРОБЛЕМИ ОТ ПРАИСТОРИЯТА НА РУМЪНИЯ И БЪЛГАРИЯ

Д. БЕРЧУ

(Резюме)

Авторът на статията прави кратък преглед на състоянието на праисторическите изследвания в Румъния и България през последните няколко години и отбелязва редица общи проблеми, които стоят пред праисториците от двете страни.

Някои от проблемите из палеолита, главно селетската и граветска култури се разработват от изследвачите от двете страни. Въпросите около мезолита и ранния неолит са поставени в Румъния по-сериозно едва напоследък. Материалите от тези култури, особено в България, са още твърде оскъдни.

Културата на първите земеделско-скотовъдни племена е установена на една обширна територия. Но много въпроси, свързани с нейният произход, с етническата принадлежност на носителите ѝ, с по-нататъшното ѝ развитие остават неизяснени. Слабо изследвана е и културата Хаманджия, следите от която в България са още доста ограничени.

По-добре са проучени късния неолит и преди всичко енеолита—културата Боян, Гумелница, Караново IV и пр. И при общата за енеолитните племена от двете страни на Дунава култура, има още много спorni и неразрешени въпроси.

Културата на племената живели през бронзовата епоха в земите на Долни Дунав не е изследвана добре. Редица проблеми, свързани с произхода, хронологията, с първите тракийски племена още дълги години ще останат неуяснени, дискуссионни.

Халщатската и латенска култура и в двете страни са проучени, но все още недостатъчно. При все че през желязната епоха, културата на тракийските и дакийски племена, и да се е развивала по-самостоятелна и под по-силното или по-слабо влияние на черноморските гръцки колонии и тук има общи, неизяснени проблеми.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ПРОУЧВАНЕТО НА ПАЛЕОЛИТНАТА КУЛТУРА В РАЙОНА НА ПОБИТИТЕ КАМЪНИ ДИКИЛИТАШ

от Николай Джамбазов и Ара Маргос

Край Побитите камъни северно от Белослав, Варненско се намира едно от най-големите открити палеолитни находища на Балканския полуостров. Непосредствено около каменните колони между другия материал има и множество микролити. Събраните от Я. Петрбок¹ кремъчни оръдия се намират в праисторическия отдел на Народния музей в Прага, а това последното обстоятелство, както и краткото описание на находките, ни затрудняваше да направим по-пълни обобщения.

При проучванията, през 1955—1958 и особено през 1959 г., бяха фиксирани не само местата на находищата, но бяха събрани и значително количество кремъчни нуклеуси, стъргалки, ножове, ножовидни и други остриета и множество не напълно обработени пластинки и отломки, отпаднали при обработката на кремъка, кости от убит дивеч, кварцитни чукалки и пр.

Първите палеолитни находки, открити от Петрбок² през 1935 и 1941 г. са намерени в пясъчното поле край каменните колони около Перчантепе. Материалът, както се вижда от труда на Я. Петрбок и Я. Скутил (J. Scutil)³ е твърде богат и разнообразен. Авторите обаче са се задоволили само с описание на находките и много общо са посочили мястото, откъдето произхождат всички кремъчни оръдия, приблизително 1540 броя.

По-късно, през 1948 г. Я. Петрбок, придружен и подпомогнат от проф. Ал. Вълканов, директор на Научноизследователския институт по рибарство и рибна промишленост във Варна, направил сондажни разкопки в Темната дупка до с. Белослав. При разкопките близо около входа на пещерата те попаднали на кости от плейстоценова фауна без културни останки.

Новите материали, както и тия от старите изследвания показват, че районът на Побитите камъни, включени в землищата между селата Белослав, Страшимирово, Слънчево, Баново и Марково, е бил удобно и предпочитано място за живеене. Той е бил гъсто населен от първобитния човек, от времето на когото са останали огромно количество оръдия на труда, животински кости и др.

Новите находки заемат обширно пространство. На юг границата достига до западната част на Варненското езеро и североизточната част на Белославското (Гебедженското) езеро, а на север — до подножието на склоновете на Варненското плато. Платформата, която заемат Побитите камъни, около 50 кв. км площ в най-западната част на Варненската низина, е известна под името Елията. През средата е прокарано трасе за асфалтираното по-късно шосе, което води от София за Варна и пресича Централната група Побити камъни. Цялото пространство е прорязано от два дълбоки дола — Харамидере, или Хайдушки дол и Кара-

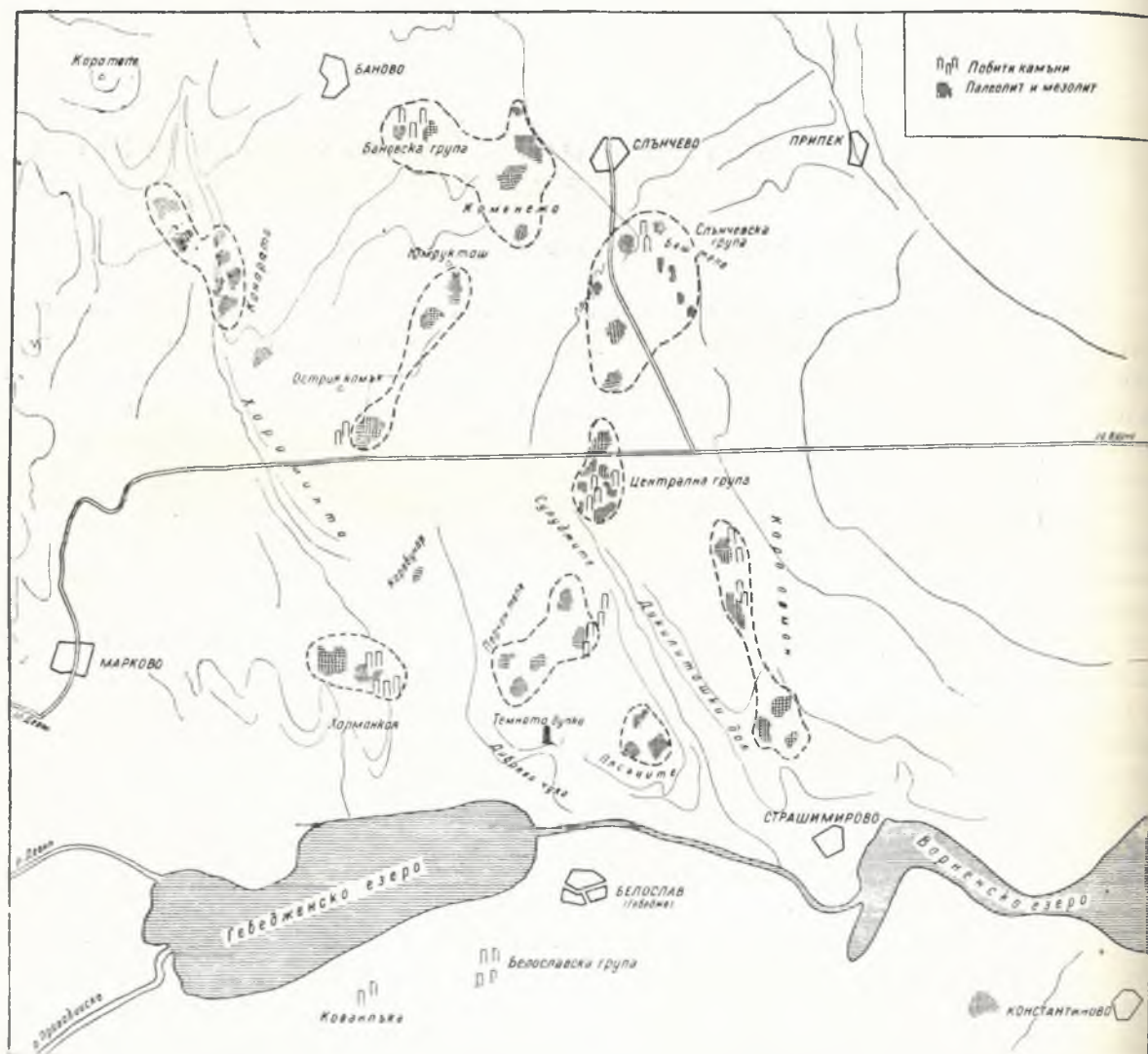
¹ J. Petrbock. První otevřená stanice paleolitická v Bulharsku u Belevu nad jezerem. Sborník, III, Sjezdu Čs. Geografu v Plzni, 1935.

² J. Petrbock und J. Scutil. Belevu — Gebedže, ein neuer paläolithischer Fundplatz in Bulgarien. Quartär, 3, 1941, стр. 170—175.

³ J. Petrbock a J. Scutil. Otevřená sídlisťe aurignacke na „Pobitych Kamenech“ u Varnu v Bulharsku. Sborník Národního musea v Praze, IV, 1950.

¹ Qui sera publiée par Mr D. P. Dimitrov.

бунар, в западната част на Елията и Сулуджите, или Дикилиташки дол, в източната (обр. 1). Харамидере, или Харамията, започва от местността Юртлука, западно от с. Баново, на самия ръб на Варненското плато, спуска се на юг и след като пресече горепоменатото шосе, завършва при пещерата Темната дупка до Белослав. Водата на Сулуджите извира непосредствено на запад от Централната група каменни колони, държи югоизточна посока, преминава

Обр. 1. Карта на палеолитните находища в района на Побитите камъни :

Бановското находище (Канарата), Слънчево I (Каменежа и Бановска група), Слънчево II (край Беш тепе), Слънчево III (Юмрук таш). Палеолитно находище при Централната група Побити камъни ; палеолитно находище при Страшимирово (до Кара орман), Белослав I (пясъците), Белослав II (Перчан тепе) и Харманкая.

Fig. 1. Carte des stations paléolithiques de la région des „Pobiti kamani“ :

Site de Banovo (Kanatara), Slănčevo I (Kameneja), Slănčevo II (Bech tepë), Slănčevo III (Yumrouk tach). Site paléolithique près du groupe central de „Pobiti kamani“, Site paléolithique près de Strašimirovo, Beloslav I (Pjasazité), Beloslav II (Perčan tepë) et Harmanč kaia

край зеленчуковите градини и се влива в канала, който свързва Варненското и Белославското езеро, недалеч от стъкларския завод „Ст. Пеев“.

Именно по платото и откоса на терасите на двата бряга на тия долове и в западната част на Харамията, както и северно от Сулуджите, се намират разкритите от нас палеолитни и мезолитни находища.

Бановско находище

Разположено е в началото на Харамийския дол, близо до местността Канарата, югозападно от с. Баново (обр. 2). Теренът на това находище е карстов. Състои се от силно оголени от подвижните пясъци заоблени скални блокове, зъбери и други карстови форми. Цялата мест-

Обр. 2. Изглед на Бановското находище. В дясно — Канарата
Fig. 2. Vue de la station de Banovo. A droite le rocher

ност е обградена на север от горния кат на еоценските варовици във вид на дебели плочи, в подножието на които има няколко навеса и пещерки (обр. 2а).¹ Тези естествени убежища сигурно са играли важна роля в живота на човека в края на палеолита и мезолита. Върху ниския пясъчлив хълм, незасят с лозови насаждения, се намериха сравнително малко на брой кремъчни пластинки, нуклеовидни късове и др.

Пространството от Харамийския дол, заето с културни останки, е разделено на две, а самите находки са разпределени в седем групички, всяка от които заема по 40—50 кв. м. площ. Първите две групички са разположени върху пясъчните полета по стръмния склон, западно и непосредствено над дола. Останалите пет групички заемат пространството, затворено от Харамията и Канарата.

Ако се съди по готовите и необработените още оръдия, приблизително 800 броя, както и по значителното разстояние от останалите находища, трябва да се приеме, че културните останки при Канарата може да се обособят в едно самостоятелно — Бановско находище.

Главният материал, от който са правени оръдията за производство, е кремъкът с бял цвят. Въпреки че той е трошлив и непригоден за направа на тънки и удължени пластинки, повечето от оръдията имат правилна геометрична форма. Това се дължи не толкова на качеството на кремъка, колкото на високата техника на неговата обработка. Находките ще систематизираме в следните групи по типове.

Нуклеуси. От пясъчното поле до Канарата произхождат приблизително 30 нуклеуса. Някои са със запазена силикатна кора. По форма и предназначение нуклеусите са: призматични, конусовидни и клиновидни. Дължината им се движи от 4 до 6 см, диам. в горния, тъп край от 2 до 2,5 см. Сравнително рядко се срещат нуклеуси, които имат диам. 3 и по-

¹ Входът на една от пещерите, дълга около 40 м, която е и най-голяма в този карстов терен, е съборен от пропадаването на тавана. Размерите на останалите пещерки и скални навеси, особено на техните входи са значително намалени поради естествено разрушаване.

вече сантиметра. От намерените един е с изострен край, леко нащърбен от употреба (обр. 5_{а, в}).

Голямо количество отломки, а също така и суровият необработен кремъчен материал показват, че оръдия са били обработвани на самото място. Свидетелство за това са и кварцитните чукалки, с помощта на които е ставало отцепване на пластинки от кремъчните конкреции. Измежду намерените нуклеуси един е с къса вдлъбната страна — използван за чукалка.

Стъргалки. По форма и техника могат да се разграничат три типа: единични, двойни и кръгли стъргалки. Има и множество кремъчни късове, ръбовете на които са били използвани за стъргалки, вследствие на което някои са силно нащърбени (обр. 3_г).

Най-голям е процентът на единичните стъргалки (обр. 3_{о, п}), правени от къси и в редки случаи удебелени кремъчни пластинки. Имат триъгълно сечение. Ретуширана е едната от късите страни на пластинката. Те са с полусферично или изпъкнало острие, на места нащърбено от употреба. Шир. от 2,5 до 3,5 см, деб. средно 0,5 см.

Вторият вид са двойните стъргалки, ретуширани откъм двете къси страни на пластинката. Те са сравнително по-малко на брой. Тяхната дължина достига едва 5, а в редки случаи до 6 см, а ширината им е средно 1,5—2 см. Сечението е триъгълно. На обр. 3_г е показана една двойна кремъчна стъргалка с леко нащърбени странични ръбове.

Между оръдията, характерни за края на палеолита и особено през мезолита са кръглите кремъчни стъргалки. Направени са от удебелени пластинки, ретуширани по цялата им обиколка. Размерите им са незначителни: диам. от 2 до 4 см, деб. от 0,6 до 1 см (обр. 3_{с, у, ф}).

Подобни кръгли стъргалки са ни познати от други близки до България мезолитни находища като напр. в Сюрен II, Шан Коба, Мурзак Каба и други пещери в Кримския п-ов¹, Чехлау-Биказе в Румъния² и пр.

Наред с правилните се срещат и груби кремъчни стъргалки, с напълно подчертан мустерски облик. По своята форма те се приближават до стъргалките от Деветашката пещера,³ пещерата Бачо Киро при Дряновския манастир⁴ и от други пещерни и открити къснопалеолитни находища.

Ножове и ножовидни остриета. По-разнообразни и по-многобройни са ножовете и ножовидните остриета. Направени са от тънки, сравнително тесни и удължени кремъчни пластинки, размерите на които са определени от първоначалната големина на отцепената от нуклеуса пластинка (обр. 3_а). Страничните надлъжни, почти успоредни ръбове на някои са ретуширани с цел острието да бъде изправено по-удобно за работа. Имат триъгълно или трапецовидно сечение с размери: дълж. от 2 до 4,5 см, шир. от 1 до 2 см и деб. от 0,3 до 0,6 см. Малко са кремъчните остриета, служили за ножове, размерите на които достигат до 6 см. Това са най-простите кремъчни остриета, без ретуш.

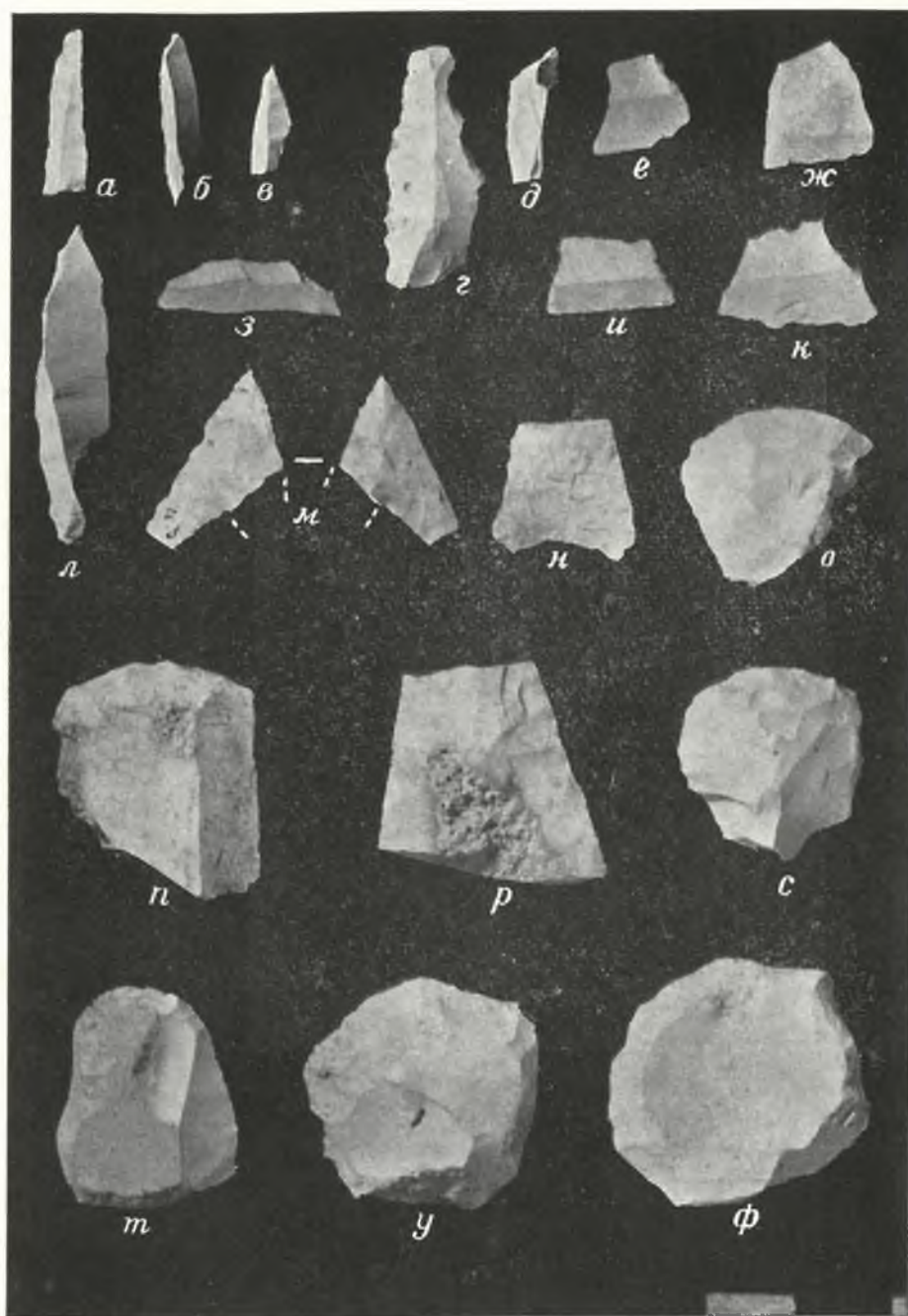
Към втория вид резци спадат сравнително по-късите и тесни кремъчни пластинки, две от които са представени на обр. 3_{б, л}. Такива се откриха около 40 броя. Повечето са счупени от употреба. Както целите, така и фрагментираните остриета имат притъпен гръб за поставяне на палеца при работа. Тези миниатюрни кремъчни остриета (дъл. 2—3 и в редки случаи 4 см, шир. 0,3—0,5 см и деб. 0,2—0,3 см) образуват напълно самостоятелна група. Някои микропластинки са със затъпен откъм късата страна ръб, като едновременно с това ситният ретуш преминава и по гръбната страна на пластинката (обр. 3_д). Върху противоположния край, а също и по неретушираните надлъжни плоскости се виждат слаби драски от употреба при работа. Вероятно са били използвани единично или на групи, прикрепвани чрез жлеб към дървена или костена дръжка. Подобни микропластинки са намерени в някои пещери и в

¹ П. П. Ефименко. Первобытное общество. 1953, обр. 301.

² C. S. Nicolaescu—Ploșor. Sur la présence du Swidérien en Roumanie. Dacia, II (1958), pl. V.

³ Н. Джамбазов. Нови данни за палеолита в България. СЧД, 1958, обр. 4₂.

⁴ D. Garrod. Excavation in the Cave of Bacho Kiro, North-East Bulgaria. American School of Prehistoric Research, 15, 1939, стр. 70—71, обр. 53, 62.

Обр. 3. Кремъчни оръдия :

а — в, л — микролити тип гравет ; е — ж, и — к — трапец ; з — сегмент ; м — н, р — върхове ; о — п, с — единични стъргалки ; т — двойна стъргалка ; у — ф — кръгли стъргалки и е — острие.

Fig. 3. Outils en silex :

а — в, л — microlithe type gravette ; е — ж, и — к — trapèze ; з — segment ; м — н, р — pointes ; о — п, с — grattoir simple ; т — grattoir double ; у — ф — grattoirs ronds et е — pointe.

открити селища от края на палеолита или на мезолита, като напр. Амвросиевка,¹ Владимирка,² Кримските пещери³ и др.

Върхове. В Бановското находище се разкриха и кремъчни върхове за стрели или копия, с двустранна обработка и заострена конкавна основа (обр. 3₄). По форма си приличат, но се различават по размери. Повечето са във фрагментирано състояние. Това са едни от най-съвършените форми на оръдия на първобитната техника. Размери: дълж. 2—4 см, шир 2—3 см и деб. 0,3—0,6 см.

Заслужава внимание кремъчният връх, представен на обр. 3м. Той е с дълбоко врязана основа във вид на равнобедрен триъгълник и с незначителни размери. Изглежда, че е имал същото предназначение както и посочените по-горе върхове, но от употреба дясната странична издатина е счупена. В това състояние неговите размери са съответно: широчина, мерена в основата 1,6 см, вис. 2 см, деб. 0,3 см.

Подобни двустранно ретуширани кремъчни върхове са ни познати от горните пластове в кримските пещери Мурзак Коба,⁴ Шан Коба,⁵ Фатъма Коба,⁶ и от чешките мезолитни находища Ражице, и др.

От кремъчния материал в Бановското находище мезолитен облик имат и трапецовидните остриета (обр. 3е, ж, и, к). Намерени са четири цели и три фрагментирани, сравнително ниски трапеца. Имат прави или конкавни бедрени страни, грижливо ретуширани по цялата им дължина. Коремната страна е равна. Пластинката е с триъгълно или трапецовидно сечение. Двата основни ръба са без вторична обработка, но с леки следи от нащърбявания при работа с тях. Размери: шир. от 1 до 2,5 см, вис. от 0,8 до 2 см и деб. от 0,2 до 0,4 см.

Тези оръдия, намерени заедно с кръглите стъргалки, микролитите от рода на сегмента, трапеца, върховете и други малки кремъчни пластинки, ни дават достатъчно основание да ги датираме към мезолита. Засега обаче едно по-точно разграничаване на отделните епохи от развитието на тая култура е трудно да се направи, още повече че липсват стратиграфски данни за находките. От направените през 1959 г сондажни разкопки при входа на пещерата до Канарата се установи, че основата е стерилна, а това показва, че тук се касае по-скоро за ловно място, отколкото за жилище на човека от това време.

Заедно с готовите оръдия на труда тук се намериха и множество кремъчни пластинки, без определени геометрични очертания, които трудно могат да се причислят към посочените по-горе типове. Те са твърде груби и използвани при всекидневни нужди.

Палеолитни находки при с. Слънчево

По пясъчните полета и оголения терен в землището на с. Слънчево бяха намерени повече от 600 кремъчни пластинки и готови оръдия, между които и силно разчупени кости от бозайна фауна. С оглед на терена⁷ културните останки могат да се групират в три находища а именно: Слънчево I, Слънчево II и Слънчево III.⁸

¹ П. И. Борисковский, Палеолит Украины. МИА СССР, 40, стр. 189, обр. 6—7: Същият. Очерки по палеолиту центральной и юго-восточной Европы. СА, XXVII, стр. 29 и сл.; пак там, XXIX—XXX, стр. 5 и сл.

² А. П. Черниш. Володимирівська палеолітична стоянка. Інститут суспільних наук Львівського філіалу АН УССР. Киев, 1953, табл. X, обр. 32—35.

³ С. Н. Биби́ков. Предварительный отчет работе Крымской экспедиции. СА, I, 1935, обр. 3а—в; А. А. Формозов. Периодизация мезолитических стоянок Европейской части СССР. СА, XXI, 1954, стр. 38—51.

⁴ С. Н. Биби́ков. Цит. съч., обр. 4 и 5.

⁵ С. Н. Биби́ков. Грот Мурзак Коба новая познепалеолитическая стоянка в Крыму. СА, V, 1940, обр. 11к—о.

⁶ А. А. Формозов. Цит. съч., стр. 40.

⁷ J. Scuttl. Přehled Českého Paleolitu a Mesolitu. Sborník Národního musea v Praze. 1952, табл. XXXIII, обр. 4.

⁸ Входавете на скалните навеси, пролуки, вдлъбнатини, а също множество заоблени камъни, колони и други блокове са разбити и отнесени в селото за строителен материал. По такъв начин цялата повърхнина се е променила и загубила първоначалния си вид.

Слънчево I

Палеолитното находище Слънчево I е разположено в местността Каменежа и Бановската група Побити камъни, западно от селото, и заема пространство от около 15 дка (обр. 4). Отделни находки бяха открити и по южния склон на платото, над плиткото долче, издълбано от малката речичка.

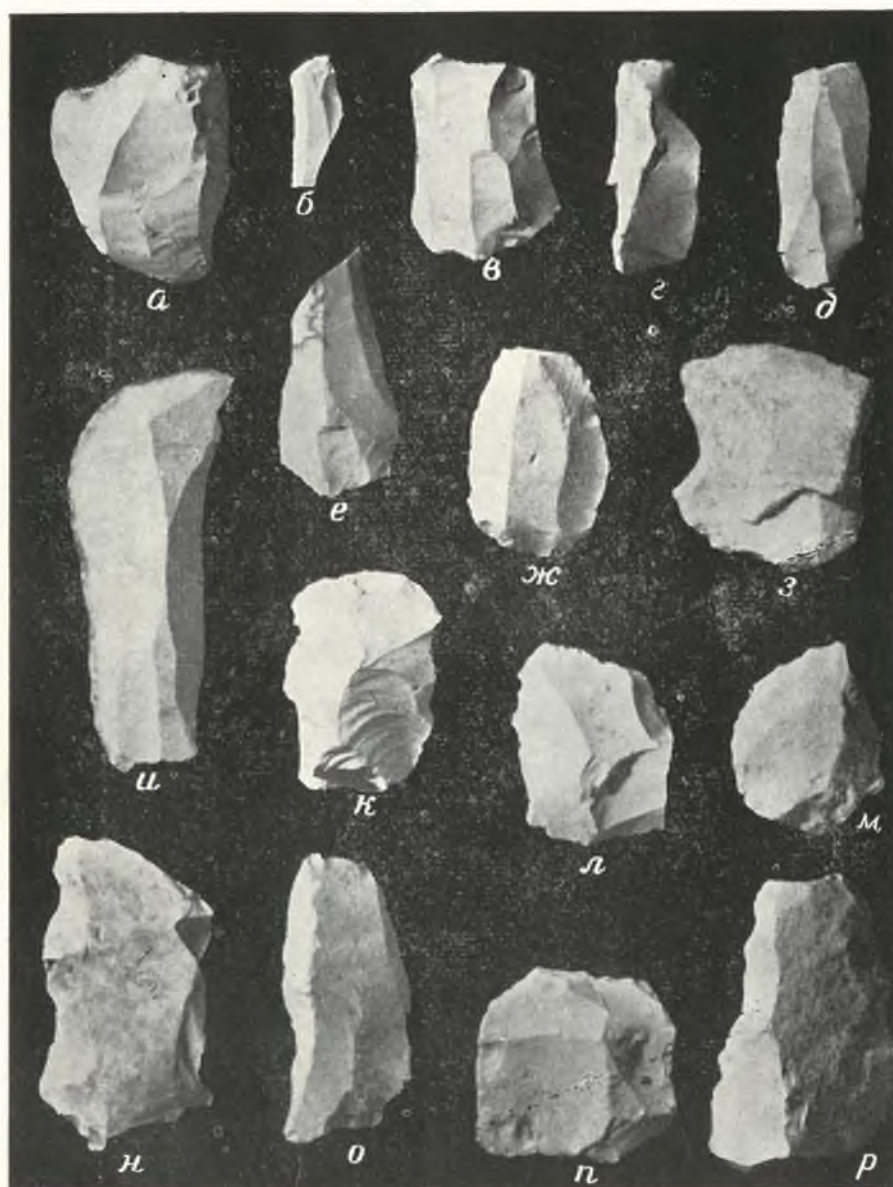
Обр. 4. Палеолитно находище Слънчево I. В дъното — Бановската група Побити камъни
Fig. 4. Station paléolithique Slănčevo I. Au fond — groupe de Banovo „Pobiti kamani“

Кремъчните оръдия, намерени в отделни групички, са твърде груби. Подобни находки са открити в местността Ферезлер.

Материалът, от който са правени оръдията, не се различава от този при Бановското находище. Известен брой кремъчни остриета обаче са значително променени от продължителната ерозия и трудно се отличават от обикновените кремъчни парчета. От оръдията типични са стъргалките, ножовете и ножовидните остриета.

Стъргалки. Намериха се повече от 20 броя кремъчни отломки, служили за стъргалки. Те са доста удебелени, ретуширани откъм едната, по-тънка страна на пластинката. Долният край е стеснен. Както при Баново, така и при Слънчево I много от удебелените кремъчни късове без ретуш са използвани за стъргалки. Сравнително по-добре приготвени са кремъчните пластинки с двустранен ретуш върху острието. Противоположният край е грубо очукан и пригоден за улавяне при работа (обр. 5_{к-и}).

Ножове и ножовидни остриета. Това са обикновени резци без или със ситен ретуш, а често и с по-едър ретуш върху едната или двете страни на пластинката (обр. 5_{б,г,д,и}). Намериха се и кремъчни остриета, страничният ръб или върхът на които е леко ретуширан с цел да бъде изправен и пригоден за работа. Изобщо ножовидните остриета, сравнени с останалия кремъчен материал, са малко на брой. По състав на находките и техниката на обработката палеолитната култура тук показва по-примитивен вид и може да се отнесе към една по-ранна археологическа епоха.

Обр. 5. Кремъчни оръдия:

а, в — нуклеус; б — микролит; г — е, и — ножовидни остриета; ж — з — стъргалки;
к — о — остриета; п — дъсковидна стъргалка и р — пластинка

Fig. 5. Outils en silex:

а — в — nucléus; б — microflûte; г — е, и — pointes en forme de lame; ж — з — grattoirs;
к — о — pointes; п — grattoir en forme de planche et р — plaquette

Слънчево II

На юг от селото при групата каменни колони — Бештепе (обр. 6), а също и в дълбоките пясъчни долове от двете страни на шосето се намериха твърде много кремъчни оръдия и суров, още необработен материал. Заедно с тях се срещат и късове от животински кости. Преди прокарването на шосето тук са съществували дълбока U-видна долина и 5—6 различни по големина слепи, свързани или изолирани дола. Между тях най-голям е долът, показан на обр. 7. От намерените кремъчни оръдия преобладават грубо изработените остриета, отделни неправилни пластинки и по-рядко стъргалки и ножове.

Обр. 6. Изглед на палеолитното находище Слънчево II. В дясно в. Беш тепе. С кръстче е означено мястото на находището

Fig. 6. Vue de la station paléolithique Slančevo II. A droite Bech tepé. L'endroit de la station est indiqué par une croix

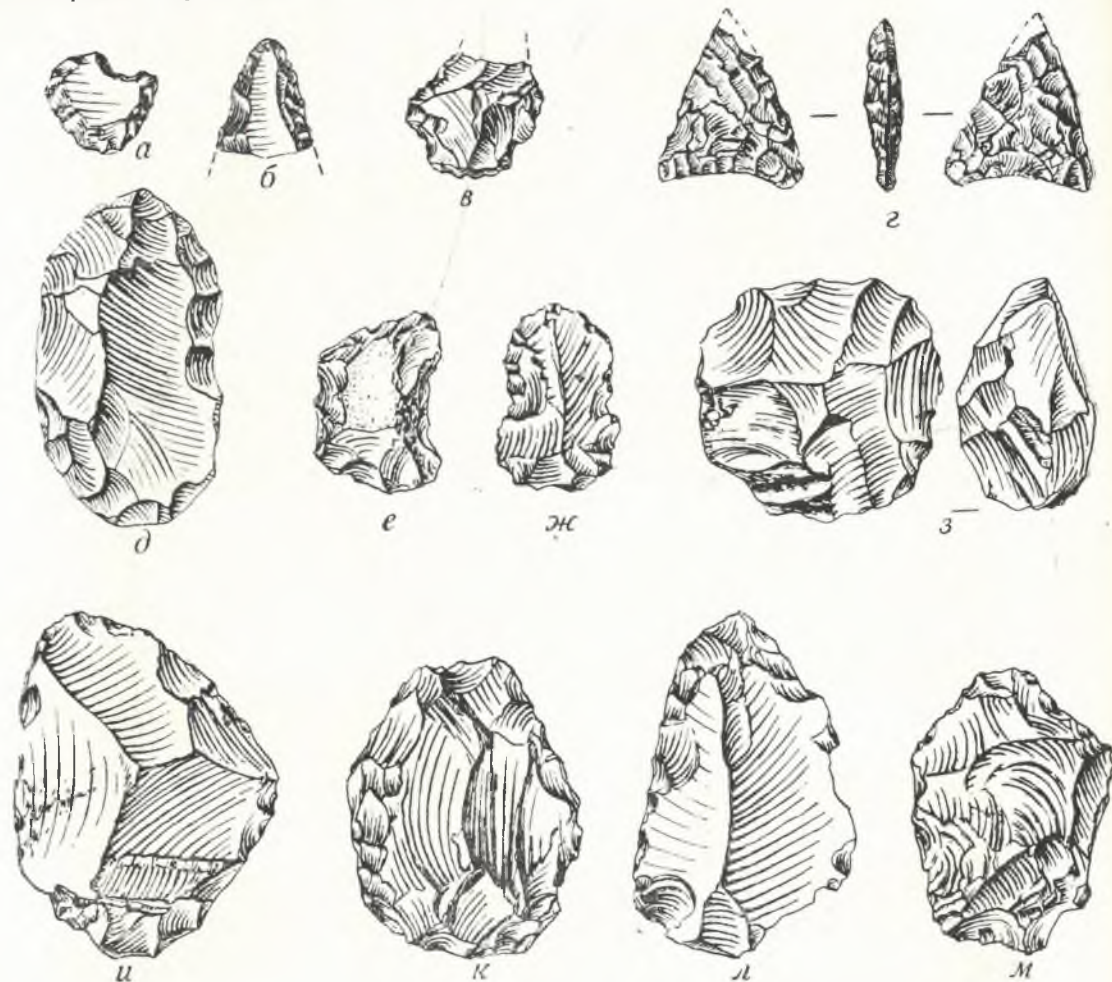

Обр. 7. Големия дол южно от селото и западно от шосето

Fig. 7. Le grand vallon au sud du village et à l'ouest de la grande route

Стъргалките имат едностранен или двустранен ретуш върху страничните по-тънки ръбове на пластинката. Размерите им са от 3 до 5 см дължина и от 2 до 3 см ширина, при дебелина на пластинката средно 1 см.

Ножовите и ножовидните остриета запазват формата на първоначалната кремъчна пластинка. В редки случаи те са ретуширани по единия или двата надлъжни ръба. Повечето от

Обр. 8. Кремъчни оръдия:

а — кръгла стъргалка; б — г — върхове; д, и — м — нуклеовидни стъргалки; е — ж — остриета и з — дисковидна стъргалка

Fig. 8. Outils en silex:

а — grattoir rond; б — г — pointes; д, и — м — grattoirs forme de nucléus; е — ж — pointes; з — grattoirs en forme de planche

намерените 20 ножовидни остриета са във фрагментирано състояние. Две от тях са представени на обр. 8б, д. Големината на целите ножове-резци се приближава до първоначалната големина на отцепената от нуклеуса пластинка: дълж. 3—5 см, шир. 1—2 см и деб. средно 0,5 см.

В източния склон на големия дол, западно от шосето, се откри косо счупен връх на стрела с конкавна основа (обр. 8г). Формата му е на правилен равнобедрен триъгълник. Направен е от тънка кремъчна пластинка, ретуширана от двете страни. В сегашното състояние той има дълж. 2,3 см, шир. 1,94 см и деб. в средата 0,5 см.

В близко съседство с останалите остриета се намери счупен връх за стрела (обр. 8е). Върхът има грубо очукан и стеснен долен край, пригоден за прикрепване към дръжка. Коремната страна е равна. В това състояние неговите размери са: дълж. 1,6 см, шир. 1,7 см, дебелина на пластинката 0,4 см. Съвсем различни са върховете от района на Чехлау Биказ в Румъния,¹ познати под името свидерски тип.

¹ C. S. Nicolaescu-Plopșor. Sur la présence du Swidérien en Roumanie. Dacia, II, табл. 12 и сл.

От същия дол произхожда една кръгла кремъчна стъргалка, представена на обр. 8а. Направена е от тънка пластинка, ретуширана откъм едната страна по цялата обиколка. Коремната страна е равна. Диам. 1,5 см, деб. на пластинката 0,4 см.

Културните останки от Слънчево II приличат на тия от Слънчево I. На пръв поглед кремъчният връх на обр. 8г, твърде много наподобява върховете от Мадара (Коларовградско),¹ Деветашката пещера² и други енеолитни селища. Но при внимателно разглеждане се вижда, че върховете от Слънчево II нямат нищо общо с техниката на върховете от неолита и енеолита, а са близки до тези от Костенко-Боршевския район.³

В близко съседство с кремъчния връх намерихме и дисковидна стъргалка с незначителни размери (обр. 8з). Тя показва много общи белези със стъргалките от находищата при Баново и Централната група Побити камъни. Възможно е някои от тия оръдия да са попаднали при случайни посещения.

Слънчево III

Третото находище в землището на с. Слънчево е разположено южно от селото в местността Юмрукташ (обр. 9). Находките, главно кремъчни оръдия, са разпръснати по повърх-

Обр. 9. Изглед на находището Слънчево III. В дъното Юмрук таш
Fig. 9. Vue de la station Slančevo III. Au fond le Youmrouk tach

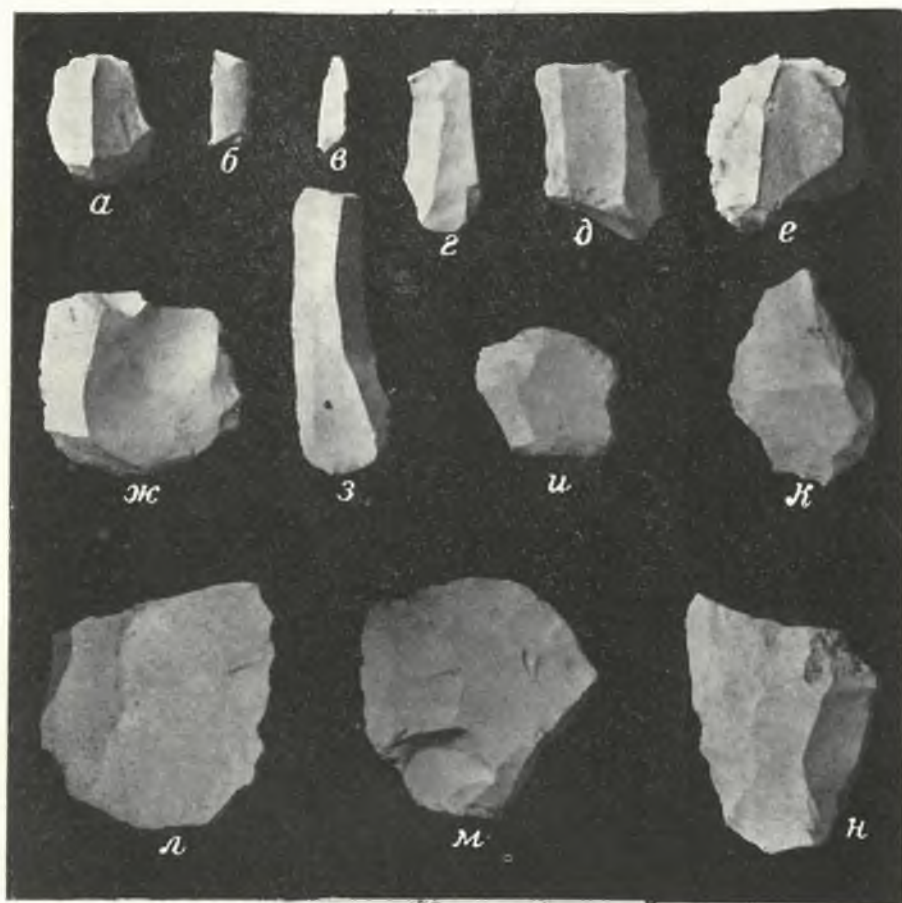
ността на пясъчното поле край оголените гъбовидни камъни, които обхващат площ от 4—5 дка. Макар и в ограничено количество, кремъчни оръдия се намериха и югозападно от Юмрукташ, край скалния навес. Сравнително много по-малко са находките, открити при каменните колони, разположени северно от централното шосе София — Варна и над Юмрук таш.

¹ Г. Ил. Георгиев. Относно датуването на първобитното селище при Мадара. ИАИ, XXII, 1959, стр. 38.

² Н. Джамбазов. Пещерите в България. 1958, обр. 35.

³ А. Н. Рогачев. Цит. съч., обр. 541—2.

По форма и техника оръдията от Слънчево III показват по-голямо разнообразие. Характерни за това находище са разните типове стъргалки, ножове и ножовидни остриета със ситен ретуш, нанесен върху страничните ръбове. Намериха се значително количество фрагментирани микролити, отломки и други пластинки от производството на човека през това време.

Обр. 10. Кремъчни оръдия :

а — двойна стъргалка ; б — г — микролити ; д, з — остриета ; е, и, м — кръгли стъргалки ; ж, л — единична стъргалка ; к, н — върхове

Fig. 10. Outils en silex :

а — grattoir double ; б — г — microlite, д — з — pointes ; е, и — м — grattoirs ronds ; ж — л — grattoir simple ; к — н — pointes

Стъргалки. Различаваме два основни типа стъргалки: а. Единични стъргалки, направени от къси, с почти успоредни очертания кремъчни пластинки, върху които ретушът преминава от едната къса страна, като образува полусферично дъговидно изпъкнало острие (обр. 10 л). Някои сравнително по-удължени кремъчни стъргалки приличат на стъргалките от находищата при Белослав, Баново и Централната група Побити камъни. б. Двойни стъргалки, ретуширани по двете, обикновено къси страни (обр. 9а). По-малко са случаите, когато ретушът преминава и по надлъжните ръбове на кремъчната пластинка (обр. 10з, и). Размерите им се движат от 3,5 до 5 см.

Близко до скалния навес (обр. 10а) се намериха две кръгли стъргалки, които по формата и техниката на обработка на кремъка са сходни с тях от Бановското находище, както и с кръглите стъргалки при Централната група Побити камъни.

Ножове и ножовидни остриета. По-голямо разнообразие показват ножовете и ножовидните остриета. Те са направени от удължени кремъчни пластинки, ретуширани върху

единия или двата странични ръба. Известен брой кремъчни остриета са от по-удебелени пластинки, техните странични ръбове са използвани за рязане без да са ретуширани. Ножовидните остриета имат асиметрични очертания и неправилно сечение на пластинката.

Микролити. Намериха се няколко тънки и твърде удължени кремъчни пластинки с притъпен гръб и ретуш по единия надлъжен ръб, между които четири добре запазени микролити тип гравет (обр. 10_{б, в}). Повечето от микролитите са фрагментирани. Те имат близки паралели в находките от Баново и Централната група Побити камъни. Подобни микропластинки са ни познати и от епипалеолитните находища в Румъния¹, Кримските пещерни находища² и пр.

Централната група Побити камъни

Разположено до главното шосе София — Варна това находище заема централно място. По своята численост и грандиозност каменните колони тук като че ли обединяват останалите групи Побити камъни (обр. 11).

Обр. 11. Мезолитното находище при Централната група Побити камъни
Fig. 11. Station mézolithique près du groupe central de „Pobiti Kamâni“

Културните останки разкрити тук, показват значителен напредък в техниката на тяхната обработка. Кремъкът, от който са направени оръдията на труда е разнообразен. Намериха се кремъчни пластинки с бял, сив, пъстър и по-рядко восъчен цвят. Някои кремъчни оръдия са почти без патина, а останалите — с бяла или сива патина, която до голяма степен се дължи на възрастта им. Находките въз основа на формата и техниката ще систематизираме в следните групи:

Нуклеуси. В пясъчното поле край каменните колони се откриха приблизително 10 нуклеуса с правилна геометрична форма. Те спадат към групата на призматичните нуклеуси. Дължината им се движи от 4 до 5 см при диаметър в горния край 3,5 см. Един от тези кремъчни нуклеуси е представен на обр. 11_з.

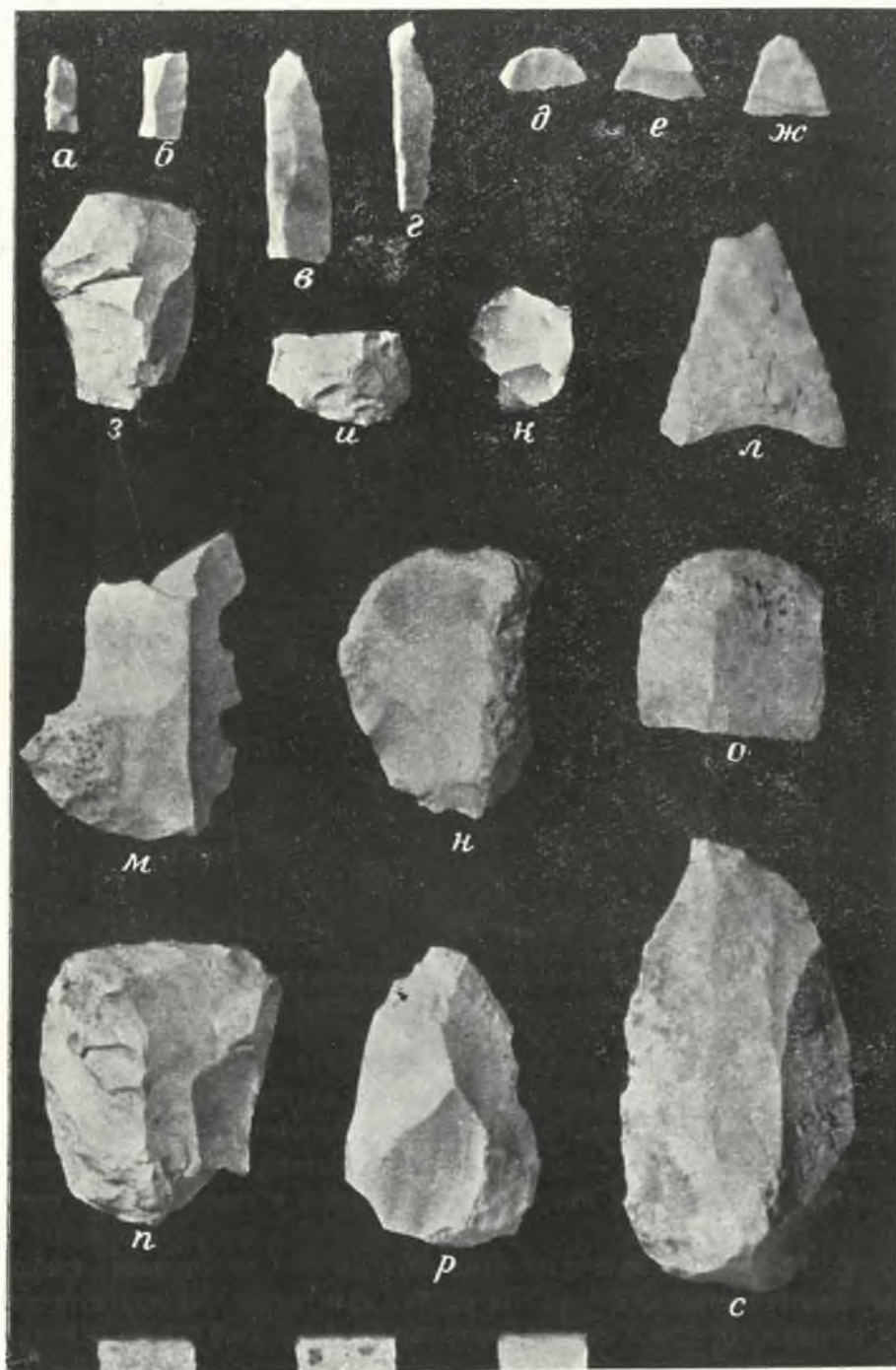
Стъргалки. Намериха се повече от 100 единични, двойни и кръгли стъргалки. Те са направени от скъсени и тесни пластинки, полукръглото изпъкнало острие на които е доста грижливо ретуширано (обр. 12_{м — с}). Размерите им са: шир. от 1,5 до 2,5 см, деб. от

¹ С. S. Nicolaescu-Plopșor. Цит. съч., табл. II, 14 и сл.

² С. Н. Бибииков. Цит. съч., обр. 4.

0,4 до 1 см и дълж. 4,5 см. Страничните ръбове на някои от стъргалките са служили, както се вижда от драските по гъбната или коремната плоскост на пластинката, за резци. Такива двойно комбинирани оръдия се намериха и в останалите палеолитни находища.

Ножове и ножовидни остриета. Те имат по-разнообразна форма и предназначение. Направени са от неголеми удължени кремъчни пластинки, с почти успоредни стра-

Обр. 12. Кремъчни оръдия :

а — г — микролити тип гравет ; д — сегмент ; е — ж — трапец ; з — нуклеус ;
и, м — с — стъргалки ; к — кръгла стъргалка ; л — връх

Fig. 12. Outils en silex :

а — г — microlithes type gravette ; д — segment ; е — ж — trapèze ; з — nucléus ;
и, м, с — grattoirs ; к — grattoir rond ; л — pointe

нични ръбове. Дължината им е 3—4 и в редки случаи 5 см. Върху гръбната страна, особено по страничните ръбове, е нанесен ситен ретуш. Някои от кремъчните отломки (с твърде правилна форма) са нащърбени или със следи от драски, получени от продължителна употреба.

Намериха се повече от 20 кремъчни остриета, използвани за рязане, както и удължени широки и тесни кремъчни пластинки, страничните ръбове на които са нащърбени. Такива комбинирани оръдия и оръжия се срещат и в някои къснопалеолитни пещерни или открити находища у нас и в съседните страни.

Микролити. Най-характерните кремъчни оръдия са микролитите. Микролитите от Централната група Побити камъни представляват изключителен интерес за нашата страна. Тяхното значение нараства и от обстоятелството, че тук на сравнително малко пространство са открити множество микролити тип гравет (обр. 12_{а, г}). Направени са от тънки и удължени но тесни кремъчни пластинки, гръбната страна на които е притъпена. Дължината им се движи от 2,5 до 4 см, шир. от 0,4 до 0,6 см, деб. от 0,3 до 0,5 см. Наред с микролитите от тип гравет в това палеолитно находище се откри малък сегмент (обр. 14_д). Ретуширана е гръбната страна по цялата дължина. Върхът на сегмента е счупен. В това състояние размерите му са следните: широчина при основата 1,2 см, дълж. 0,6 см и деб. в средата 0,25 см. Сегментовидното оръдие, както е известно, се отнася към началото на мезолита, т. е. към азилската епоха. Подобни по техника и форма находки са познати от мезолитните находища в Кримските пещери¹ и другаде.

Освен сегментовидното оръдие близо до пещерата при Централната група Побити камъни се намериха три трапецовидни остриета, направени от тънки и къси кремъчни пластинки, с белезникав цвят, две от които са показани на обр. 12_{е, ж}. Първото от тях има триъгълно сечение на пластинката. Ретуширани са двата бедрени ръба. Десният долен край е леко нащърбен от употреба. Коремната страна е равна. Шир. 7 и 5 мм, вис. 9 мм и дебелина, мерена при средата, 2,7 см.

Второто, направено от тънка кремъчна пластинка, с триъгълно сечение, има също белезникав цвят. Ретуширани са двата бедрени ръба. Коремната страна е равна. Дълж. 11,5 мм (при основата), вис. 11 мм, деб. 2 мм. Основният ръб е леко нащърбен, вероятно от продължителна употреба.

Подобно острие, със сравнително по-големи размери, се намери в пясъка южно от колоните. Има триъгълно сечение. Коремната страна е равна. Дълж. на долния основен ръб 2,7 см, на горния ръб — 2,3 см., вис. 1,3 см.

В това палеолитно находище бяха намерени два кремъчни върха с двустранен ретуш и конкавна основа (обр. 12_л), форма, която ни е позната и от Бановското находище. Тези находки, както и някои остриета с бифациален ретуш, могат да се датират към мезолита.

От разни места на това находище произхождат отделни зъби и кости от плейстоценова фауна. Костният материал е от следните животни: див кон, говедо, елен и коза. Останалите кости са силно разчупени и почти неопределими.

Палеолитното находище при Страшимирово

Палеолитното находище в землището на с. Страшимирово е разположено северозападно от селото върху плешивия рид на най-високата тераса на левия бряг на Дикилиташкия дол.

Недостатъчната площ и стръмния наклон от дъждовната вода и продължителните валежи са силно ерозирани. За това са спомогнали и движенията на подвижните пясъци в района на Побитите камъни. Едновременно с измиването и оголването на терена е станало и отнасяне на много от находките. Че действително това е така се вижда и от обстоятелството, че някои кремъчни оръдия, отломъци или суров още необработен материал се намират върху скалистия терен.

¹ Е. А. Векилова. Стоянка Сюрен и ее место среди палеолитических местонахождений Крыма и ближайших территорий. МИА СССР, 59, обр. 24_{1—3}.

Ограниченото количество оръдия на труда и оръжия при сегашното състояние на карстовия терен ни затруднява да се състави по-ясна картина за отделните и последователни напластявания, като се определи относително по-точно характера на културата.

Обр. 13. Общ изглед на местността Караорман. Мястото, където се намират палеолитните находки е означено със знака X. Страшимировско находище

Fig. 13. Vue générale de la localité Kara-Orman. L'endroit des trouvailles paléolithiques est indiqué par une croix. Site de Strašimirovo

Намериха се готови кремъчни оръдия, кварцитни чукалки, отломки от тяхната обработка, уединени, ситно разчупени кости от бозайна плейстоценова фауна.

Културните останки, разкрити тук, се разпределят в четири групички, разположени върху площ от по 3—4 ара (обр. 13).

Първите две групички се намират на повече от 600 м северно от селото в местността Тушанлъка и в близко съседство с извора на левия бряг на Дикилиташкия дол. Другите пък, ограничени в обсега на Страшимировската група Побити камъни, дадоха сравнително малко палеолитни находки. Въпреки това както при едната, така и при другата група каменни колони се откриха типични оръдия, отломки и суров необработен кремъчен материал, които помежду си показват поразителна прилика и могат да се разглеждат в едно — самостоятелно находище.

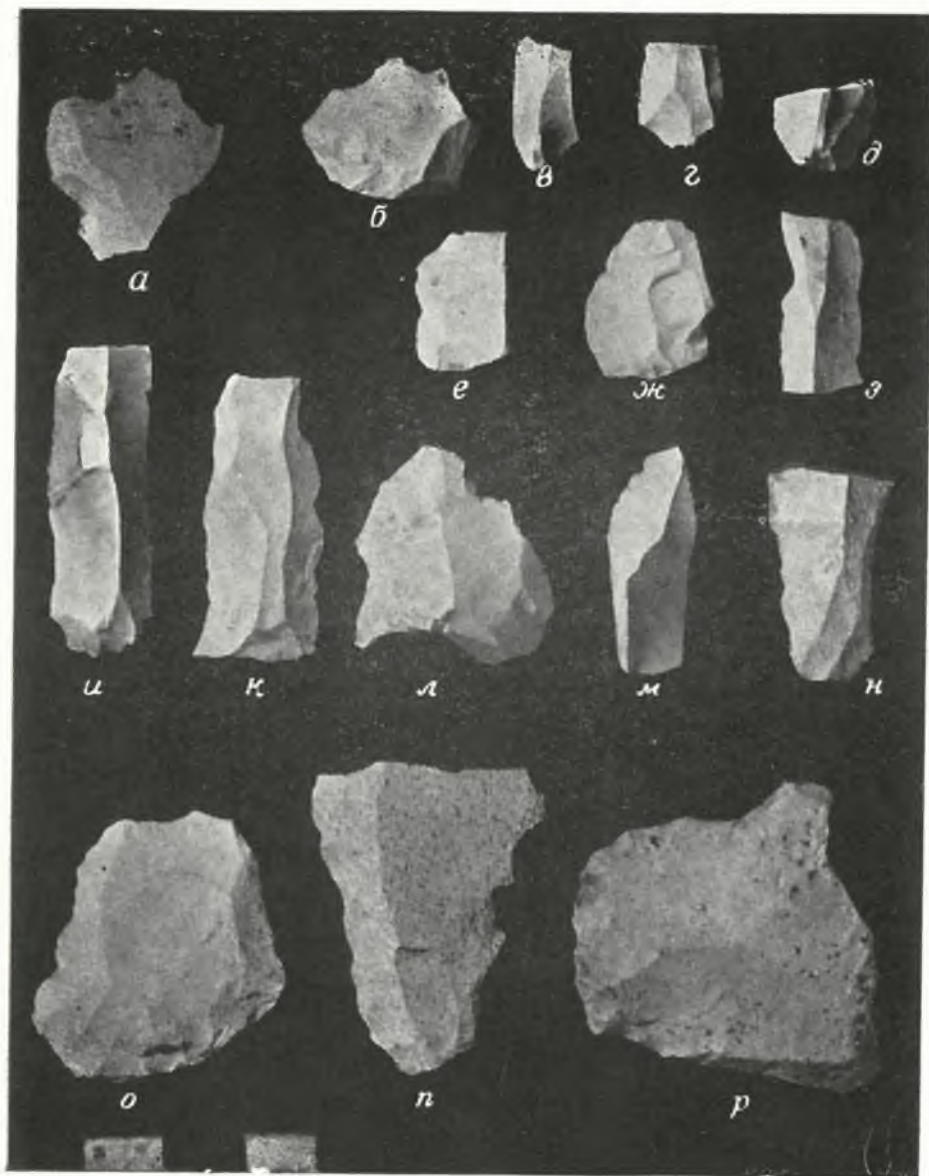
Възможно е някои находки, макар и по-късно, да са попаднали при обхождане на терена по време на лов или случайни посещения. Други пък, изведени от първоначалното си положение, да са преотложени, факт, който не ни дава право да определим по-точно отделните епохи от развитието на палеолитната култура. По-характерните оръдия и оръжия, които имаме, въз основа на техниката могат да се систематизират в следните морфологични групи.

Нуклеуси. От този тип кремъчни продукти, най-слабо изразителни белези имат нуклеусите. Намериха се три нуклеуса, един от които е представен на обр. 14а. Направен е от кремъчен къс с неправилни очертания. Последните се дължат не само на примитивната техника на отцепените от него пластинки, но и на това, че страничните ръбове вторично са използвани, вследствие на което са дълбоко нащърбени.

Останалите нуклеуси са твърде груби и по-скоро приличат на кремъчни късове, от които са използвани почти всички, пригодни за целта, страни на нуклеуса.

Подобни нуклеовидни късове са ни познати от палеолитните находища Слънчево I, Слънчево II, Харман кая и другаде.

Стъргалки. По-голямо разпространение в Страшимировското палеолитно находище са добили стъргалките. В зависимост от начина на обработката и формата, те може да се систематизират в следните два типа:

Обр. 14. Кремъчни оръдия:

а — б — пробивачи ; в — к — пластинки ; л — триъгълно острие ; м — н — остриета ;
о — стъргалка ; п — връх ; и — р — нуклеидна стъргалка

Fig. 14. Outils en silex :

а — б — perçoir ; в — к — plaquettes ; л — pointe triangulaire ; м — н — pointes ;
о — grattoir ; п — pointe ; и — р — grattoir en forme de nucléus

а. Стъргалки, направени от правилно удължени пластинки, ретуширани откъм едната, обикновено късата, страна са показани на обр. 14ж; кремъчни пластинки без ретуш, служили за стъргалки — на обр. 14_{с, р}. Техните размери са определени от първоначалната големина на отцепената от нуклеуса удебелена пластинка. Стъргалките от този тип са подобни на стъргалките от къснопалеолитните находища, като напр. Сюрен¹ и се датират към същото време.

¹ А. Е. Векилова. Цит. съч., обр. 17.

6. Другата категория кремъчни стъргалки са правени от доста удебелени късове, страничните ръбове на които са използвани без ретуш — поради това са дълбоко нащърбени от работа. Дължината на острието варира от 0,3 до 1 см (обр. 14_л).

Ножове и ножовидни остриета. По форма и техника те показват по-голямо разнообразие. Използвани са предимно по-тънките странични ръбове на пластинката (обр. 14_{а-к}). За съжаление повечето от ножовете и ножовидните остриета са фрагментирани и не може да се определи първоначалната големина на този вид оръдия. Дълж. от 3 до 5 см, шир. от 1 до 2 см и деб. от 0,5 до 0,8 см.

Намериха се два пробивача (обр. 14_{а, в}), направени от груби кремъчни пластинки. Единият от страничните ръбове е свределовидно ретуширан. Дължината на пробивачното острие едва достига 0,6 см. По формата и техниката на обработка пробивачите от Страшимировското палеолитно находище твърде много приличат на тия от находището при с. Осенец, Разградско¹ и имат напълно подчертан мустерски облик.

Палеолитни находки при Белослав

Северно от Белослав (между Харамията и Сулуджите) се намира площ от 1 кв км с ерозирана повърхност. Тук се издигат и южната група Побити камъни с богати палеолитни находки. Културните останки могат да се разпределят главно в две находища — Белослав I и Белослав II.

Белослав I

Първото палеолитно находище е разположено в местността „Пясъците“ над стъкларския завод „Ст. Пеев“, гдето културните останки са разпределени в три групички, очертани

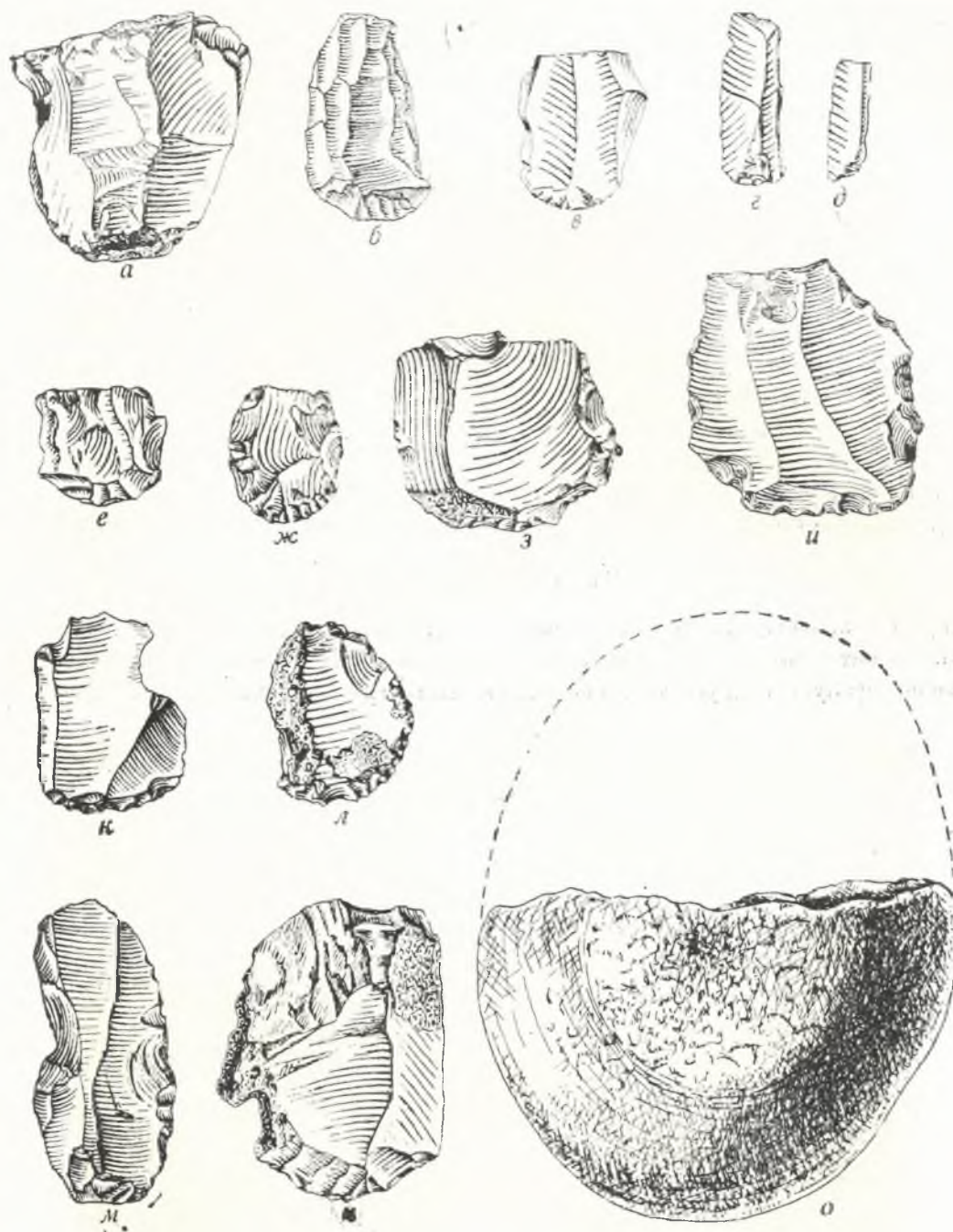

Обр. 15. Местността Пясъците. Мястото, гдето се намират палеолитните находки е означено със знака X. Белослав I

Fig. 15. Le site Pjasacite. L'endroit des trouvailles est indiqué par un X. Beloslav I

от акациевите дървета в пясъчното поле (обр. 15). Освен кремъчни оръдия тук се откриха и няколко цели и счупени кварцитни чакъла, служили за отцепване на пластинки от кремъчните конкреции. В същност това са чукалки с изхабена от употреба къса страна (обр. 16_а)

¹ Непубликувани материали в Археологическия музей в София.

Обр. 16. Кремъчни оръдия :

а — нуклеус ; б, г — д — остриета ; в, е — л — единични стръгалки ; м — ножовидно острие ;
н — стръгалка ; о — кварцитна чукалка

Fig 16. Outils en silex :

а — nucléus ; б, г — д — pointes ; в, е — л — grattoirs simples ; м — pointe en forme de lame ;
н — grattoir ; о — cognée en quartzite

с елипсовидна или валчеста форма. Цветът им е белезникаворозов. Намериха се отделни късове, отчупили се от тях при употребата им.

Нуклеуси. Представят правилно удължени кремъчни късове, използвани за отцепване на кремъчни пластинки или ударници. Дълж. от 4 до 6 см при диаметър средно 2,5 см.

Стъргалки. Сравнително богата и разнообразна по форма група оръдия са стръгалките. В зависимост от предназначението различаваме главно два типа: а) единични стръ-

галки и б) стъргалки, комбинирани с ножове. Докато първите са грижливо изработени от удължени кремъчни пластинки с почти успоредни очертания, комбинираните оръдия имат по-разнообразна форма. Страничните ръбове на някои твърде груби нуклеовидни кремъчни късове са били използвани за рязане. Други пък от продължителна употреба са с дълбоко нащърбени ръбове. Дълж. от 4 до 5 см, шир. от 2 до 3 см и деб. средно около 1 см (обр. 16_{е-н}).

Друг вид оръдия са двойните стъргалки, ретушът върху които преминава по цялото протежение на страничния ръб на пластинката (обр. 16_ж).

Намериха се три кремъчни пластинки без ретуш, използвани за стъргалки. Те имат незначителни размери: дълж. 3—4 см, шир. 1—2 см, деб. 0,6 см.

Ножове и ножовидни остриета. Направени са от еднороден по състав сивобелезникав кремък, който е покрит с бяла патина. Ретуширан е единият, в редки случаи двата надлъжни странични ръба. Срещат се, макар и ограничено количество, кремъчни пластинки без ретуш, служили за рязане. Разликата в големината на отделните ножовидни остриета се дължи преди всичко на размерите на отцепената от нуклеуса пластинка. Един прекрасен нож от тях с дъговидно изпъкнал режещ ръб е показан на обр. 16_{г, д}. Останалите кремъчни остриета са твърде грубо направени и имат подчертан мустерски облик.

Белослав II

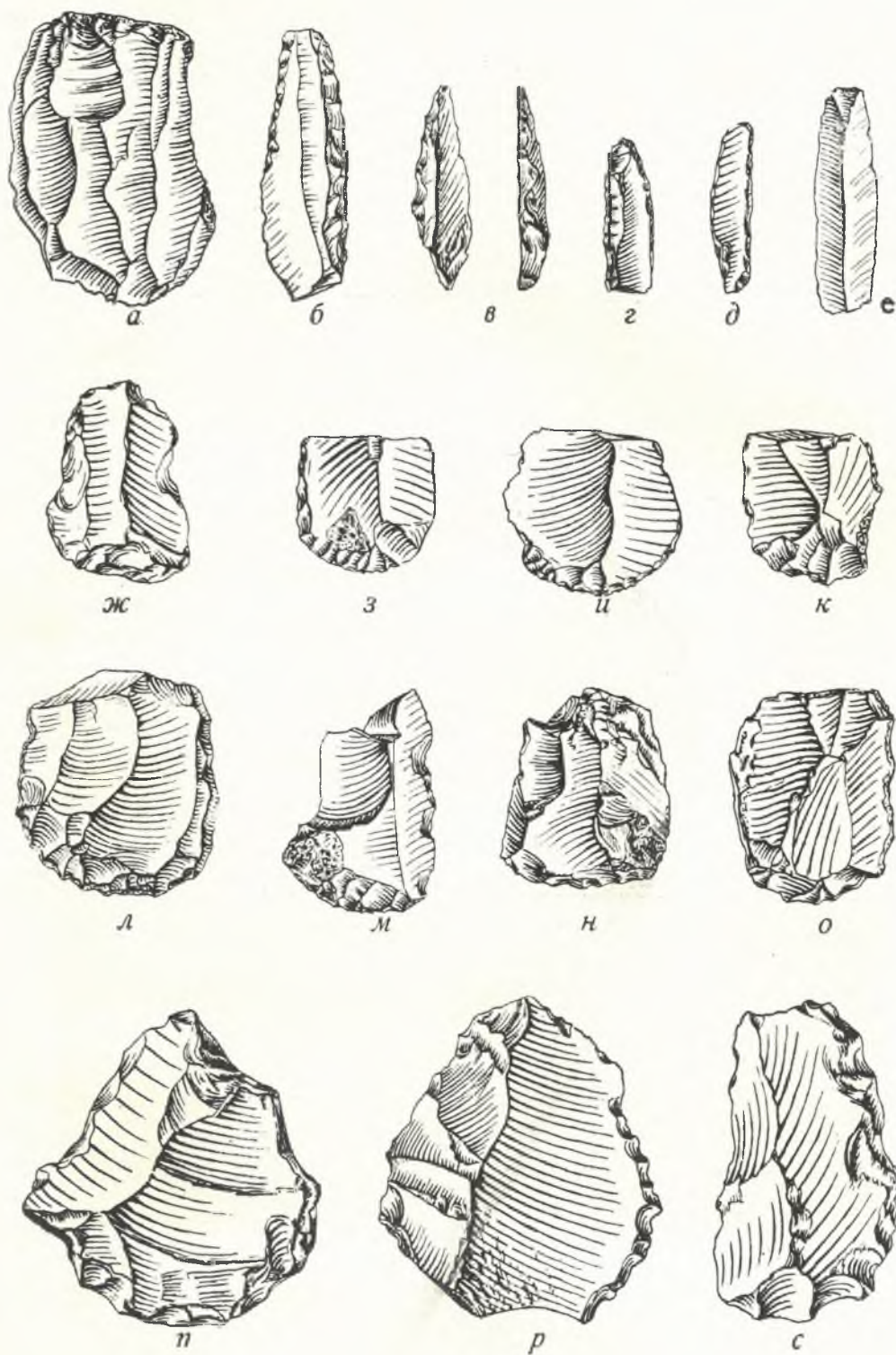
Второто палеолитно находище, Белослав II, е разположено до върха Перчантепе, край южната група Побити камъни. Тук теренът е също ерозиран и се състои от заоблени скални блокове, колони, пролуки и други карстови форми. Днес една значителна част от пространството,

Обр. 17. Перчан тепе. Палеолитното находище, означено със знака X. Белослав II
Fig. 17. Perčan tepé. La station paléolithique est indiquée par un X. Beloslav II

което заема находището, е залесено с акации, а находките остават в затревената площ (обр. 17). Подобни находки са намерени северозападно от Перчантепе, до скалите над Карабунар. Разкопките, които тук е направил Петрбок¹, показват, че се касае до напълно самостоятелно находище. Събраният материал по формата и техниката на обработка на кремъка може да се систематизира в следните групи:

¹ J. Petrbock a J. Scuttl. Цит. съч., стр. 6.

Обр. 18. Кремъчни оръдия :

а — нуклеус ; б — е — микропластинки ; ж — о — единични стъргалки ; п — с — остриета

Fig. 18. Outils en silex :

а — nucléus ; б — е — microplaquettes ; ж — о — grattoirs simples ; п — с — pointes

Нуклеуси. Имат твърде правилно призматична или клиновидна форма. Размерите им са съответно: дълж. 6 см, напречен диам. средно 3 см. На обр. 18_a е представен един от намерените седем нуклеуса. Срещат се и твърде неправилно нуклеовидни късове, които трудно може да се причислят към посочените по-горе типове.

Стъргалки. Характерни оръдия от това палеолитно находище са кремъчните стъргалки. Между тях трябва да отбележим главно три типа: а) единични, б) двойни и в) кръгли стъргалки. Направени са от сравнително тесни и малко удължени кремъчни пластинки, добре ретуширани откъм страничните ръбове. Коремната страна е равна. Обикновено имат триъгълно сечение. Дълж. 2—4 и рядко 5 см, при широчина, мерена в средата 1,5—2 см и деб. 0,5—0,8 см (обр. 18_{ж, о}).

По формата и техниката на обработка на кремъка стъргалките от Белослав II без съмнено принадлежат към една къснопалеолитна култура.

Закръглените стъргалки могат както микролитите от тип гравет да се отнесат към края на палеолита.

Ножове и ножовидни остриета. За целта са използвани удължени и тесни, широки или средни кремъчни пластинки (обр. 18_{б-е}). Ретуширани са страничните ръбове. Миниатюрните пластинки имат притъпен гръб, по който приличат на микролитите от Централната група Побити камъни от Баново. Следователно ако се съди по характера на тези кремъчни оръдия, трябва преди всичко да се изтъкне силно подчертаната геометризация, каквато показват оръдията от края на палеолита. Засега обаче е трудно да се даде по-точна датировка на материалите, разкрити тук, тъй като са смесени и произхождат от разни пластове. Все пак по думите на Я. Скутил направата на оръдията е много определена и ясно представена. Необходимо беше сега само материалът и резултатите да се съгласуват с днешните схващания относно развитието на палеолитната култура и се определи неговата възраст.

Палеолитно находище Харманкая

Разположено върху едноименната чука над Белославското езеро, близо до Марковската група Побити камъни (обр. 19), това находище заема едно обширно пространство от около

Обр. 19. Левият бряг на Гебедженското езеро. Мястото, където се намира палеолитното находище Харманкая е означено със знака X

Fig. 19. La rive gauche du lac de Guebédjé. L'endroit des trouvailles de la station paléolithique Harmanakaja est indiqué par un X

3—4 дка. Находките обаче са разпръснати почти по целия околн ерозиран терен, където са запазени множество каменни колони, зъбери и други карстови форми.

Културните останки, предимно кремъчни оръдия, в това число и отломките, пластинките от обработката на кремъка, се класифицират в следните групи:

Чукалки. Сравнително по-малка група от оръдията за производство на оръдия са чукалките. Това са различни по форма кварцитни (кълбовидни, яйцевидни и продълговати) не големи късове, страничните плоскости на които от продължителна употреба са изхабени. Диамет. средно 8 см. Намериха се и отделни късове от счупени чукалки, с помощта на които са се отцепвали пластинки или части от кремъчните нуклеуси.

Стъргалки. Освен познатите от по-рано единични стъргалки в палеолитното находище Харманкая се откриха дисковидни, двустранно ретуширани кремъчни късове, използвани за стъргалки. Някои кремъчни късове са грубо очукани и твърде много наподобяват мустерско-селетските типове. Диамет. в средата от 3 до 4 см (обр. 20_{д, з}).

Ножове и ножовидни остриета. Открити са малко на брой удължени кремъчни пластинки, служили за рязане (обр. 20_{н, г}). Повечето от ножовидните остриета са във фрагментирано състояние. Някои имат стеснен долен край, пригоден за прикрепване към дръжка или улавяне при работа.

Върхове. Намери се и един връх за копие, направен от по-твърд кремък с восъчен цвят (обр. 20_а). Ретуширани са двете странични плоскости, като ретушът обхваща и част от конкавно извитата основа на пластинката. Този кремъчен връх, ако се съди по техниката на обработката, твърде много се отличава от върховете от Бановското находище и Централната група Побити камъни. Сравнен с кремъчни двустранно ретуширани върхове от къснопалеолитните находища Стрелецка,¹ Костенки I,² Дзерава скала, Морован (Чехия), Бала и други в Унгария,³ Йосъшел, Байа де Фиер и други в Румъния,⁴ които се отнасят към началото на късния палеолит, нашият връх от Харманкая показва значителен напредък в техниката на обработката. Следователно палеолитното находище при Харманкая за разлика от другите находища в района на Побитите камъни трябва да се отнесе към много по-късна епоха.

Особено интересно е кремъчното оръдие, представено на обр. 20_н. Направено е от удебелена и удължена пластинка и ретуширано по цялата дължина на двете странични плоскости. Единият край е стеснен, вероятно пригоден за прикрепване към дръжка или улавяне при работа. Дълж. 8 см, шир. в средата 4 см, деб. 1,7 см.

По форма и техника това оръдие има много общи черти с двустранно ретушираните остриета от пещерата Самуилица II до Кунино и къснопалеолитното находище Костенки I.⁵

Сравнително по-малко са находките, открити върху западния склон на Харманкая и плешивия хълм над извора. Наред с палеолитните находки (грубо очукани кремъчни късове със сивочерен цвят) тук се намериха правилно приготвени пластинки от кремък с восъчен цвят и трапецовидно сечение (обр. 20_е). Разнообразието на формите вероятно се дължи на тяхната възраст. Тук се намериха и късове от глинени съдове, принадлежащи към един по-късен етап от развитието на първобитната култура — мезолита.

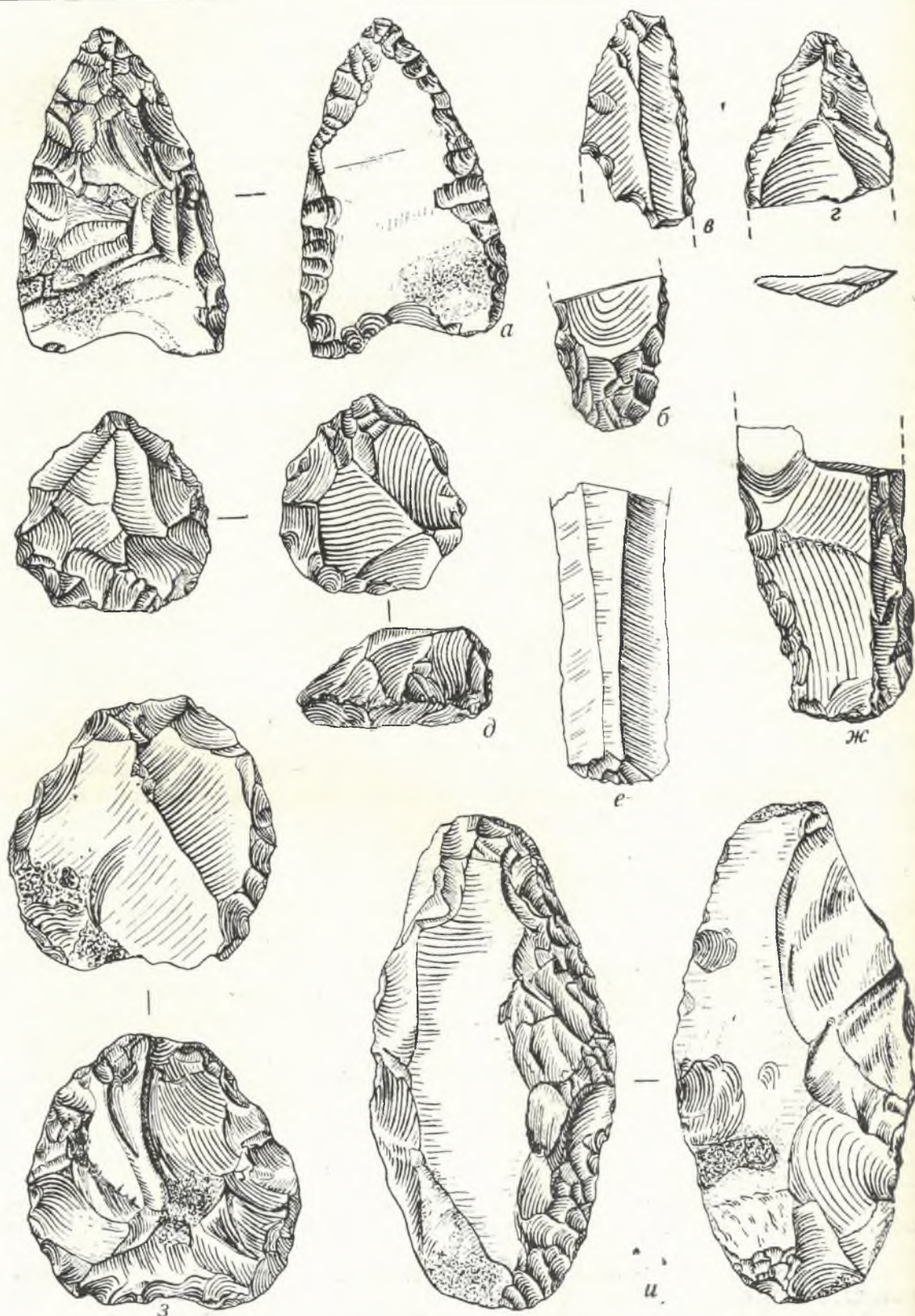
¹ А. Н. Рогачев. Многослойные стоянки Костенковско-Боршевского района на Дону и проблема развития культуры в эпоху верхнего палеолита на русской равнине. МИА СССР, 59, обр. 121—3; Същият. Цит съч., обр. 541—2.

² А. П. Окладников. Некоторые вопросы изучения верхнего палеолита СССР в свете новейших исследований. СА, XXI, 1954.

³ Fr. Prošek. Szeletien na Slovenska. Slovenska archeologia, I, 1953, табл. XII₁₃—14.

⁴ I. C. S. Nicolăescu—Ploșor. Le paléolithique dans la République Populaire Roumaine à la lumière des dernières recherches. Dacia I, 1957.

⁵ А. Н. Рогачев. Многослойные стоянки Костенковско-Боршевского района на Дону и проблема развития культуры в эпоху верхнего палеолита на русской равнине. МИА СССР, 59, обр. 15.

Обр. 20. Кремъчни оръдия :

а — връх ; б — г — остриета ; д — з — дисковидни стъргалки ; е — ж — върхове и и — ножовидно острие с двустранен ретуш

Fig. 20. Outils en silex :

а — pointes ; б — г — pointes ; д — з — grattoirs en forme de disques ; е — ж — pointes et и — pointe en forme de lame à double retouche

Заклучение

В настоящата статия сме си поставили задача да дадем кратка характеристика на голямото количество кремъчни оръдия, които събрахме по повърхността на подвижните пясъци в района на Побитите камъни — в землищата на Баново, Слънчево, Страшимирово, Белослав и Марково. При нашите издирвания и проучвания както от кремъчните оръдия, така и от разчупените кости от плейстоценова фауна могат да се направят следните по-важни изводи и заключения.

1. Разглежданата култура в обсега на Побитите камъни принадлежи на девет обособени находища.

2. Кремъкът, от който са направени оръдията, с изключение на находките от западния склон на Харманкая, има сив, тъмносив, пъстър в редки случаи восъчен цвят. Засега обаче е трудно да се каже откъде са били събирани и пренасяни тук кремъчните конкреции като суров, още необработен материал.

3. Намерените кварцитни чакъли с явни следи от употреба и голямото количество отломки от обработката на кремъка показват, че по-голямата част от оръдията на труда са правени на самото място.

Въз основа само на събрания по повърхността на подвижните пясъци разнообразен кремъчен материал трудно може да се проследи развитието на палеолитната и мезолитната култура в този район. Като вземем пред вид обаче материала от отделните находища и главно находките от новите стратиграфски разкопки през 1959 г., ще можем да разграничим приблизително следните периоди:

1. Първият период се характеризира с двустранно ретуширани кремъчни стъргалки, ножове и ножовидни остриета с мустерски облик. Освен единичните, дисковидните и двойните кремъчни стъргалки се намериха и твърде неправилни остриета, използвани при разни случаи.

Същият характер имат и някои кремъчни оръдия от Слънчево I, Страшимирово и отчасти Белослав I, гдето грубо очуканите пластинки са добили широко разпространение.

Тук преди всичко трябва да се отнесе културата на палеолитното находище при Харманкая, гдето много от находките показват тясна генетическа връзка с двустранно ретушираните остриета от пещерата Самуилица II до Кунино.

2. Към втория културен период се отнасят находките от Слънчево III, Белослав II и отчасти тия от Централната група Побити камъни. Кремъчният материал от тези къснопалеолитни находища показва значителен напредък в техниката на обработката. Намериха се скъсени единични и двойни стъргалки, ножове и ножовидни остриета с подчертана геометризация на формите. Широко разпространение са добили микролитите. От тях най-типични са микропластинките с притъпен гръб, каквито са ни познати и от най-горните пластове в пещерите Самуилица II, Пещ до Старо село. Те следва да се отнесат към края на палеолита и началото на мезолита.

3. Третият културен период представя преход от гравета към сегментовидните и трапезовидните оръдия, в това число и върховете за стрели. Такива са находките от мезолитна култура при Баново, Слънчево III и Централната група Побити камъни. Освен тези оръдия се намериха множество кръгли стъргалки с правилна геометрична форма. Ретуширана е цялата обиколка върху едната страна на силно скъсените кремъчни пластинки. Това са първите и единствени досега у нас кремъчни оръдия, които вероятно се отнасят към мезолита.

Природните условия тук, които са привличали човека толкова продължително време, в общи линии са били твърде близки до съвременния облик на този край.

Скалните навеси и дълбоките затворени долове са били не само едно от най-удобните места за лов, но са давали и подслон на човека през тези отдалечени времена.

Бъдещите разкопки ще спомогнат да се уточнят и значително допълнят много от въпросите, свързани с конкретната история на развитието на мезолитната култура в българските земи и едновременно с това да се установят началните периоди от съществуването на човека през палеолита в този край.

SUR LA CIVILISATION PALEOLITHIQUE DANS LA REGION DES „POBITI KAMANI“ (DIKILITAS)

N. DJAMBAZOV A. MARGOS

(Résumé)

Les „Pobiti Kamani“ et les sablières par leur situation géographique ont joué un rôle important dans la vie de l'homme primitif. On peut constater l'exactitude de cette affirmation par les trouvailles très diverses et riches dont quelques-unes appartiennent au paléolithique.

Les premières trouvailles paléolithiques que nous connaissons ont été mises au jour par Jaroslav Petrbok en 1935 et 1941.

Les nouvelles fouilles entreprises en 1955 et 1959 ont établi que dans la région des „Pobiti Kamani“ (Dikilitas) qui comprend les villages de Banovo, Slănčevo, Strašimirovo, Beloslav et Markovo de l'arrondissement de Varna, on a découvert neuf sites qui appartiennent à diverses époques de l'histoire et de l'archéologie (Fig. 1).

Le premier de ces gisements est situé à proximité du lieu dit „Kamarata“ au sud-ouest de Banovo (fig. 2). Les vestiges culturels, notamment des outils en silex qui y ont été recueillis se distinguent par des grattoirs simples, doubles et ronds très écourtés, des lames et des pointes en forme de lame du type de la gravette, des nucléus prismatiques réguliers. Il existe aussi des pointes trapézoïdales, des pointes, des bouts de lame à double retouche et à base concave qui prouvent indubitablement que la vie de l'homme s'est étendue aussi à la fin du paléolithique et du mézolithique (fig. 3).

Le second gisement paléolithique est celui de Slănčevo I, situé dans la localité de Kameneja et dans le groupe de Banovo des „Pobiti Kamani“, à l'ouest et à proximité immédiate du village de Slănčevo (fig. 4). Les outils en silex et les ossements peuvent être attribués à une époque archéologique plus ancienne. Ce site est caractérisé par ses nucléus en forme de disque, par ses pointes en silex à double retouche qui ont un aspect mustérien très prononcé (fig. 5).

Au sud de Slănčevo dans les profondes vallées près de „Bes Tépé“ ou bien du groupe de Slănčevo des „Pobiti Kamani“ se trouve le gisement paléolithique de Slănčevo II (fig. 6). Les instruments de travail et les outils sont grossièrement ouvragés. Les plus typiques d'entre eux sont les nucléus en forme de disque à double retouche, des pointes de silex à base concave, un grattoir rond, etc. (fig. 8). Certaines de ces trouvailles ont été découvertes par hasard.

Slănčevo III est le troisième gisement paléolithique se trouvant dans le territoire du village de Slănčevo; il est situé près de Joumrouk taš au sud-ouest du village (fig. 9). Parmi ses vestiges culturels on remarque surtout les outils en silex (grattoirs simples, lames et pointes en forme de lame du type de gravette) qui par leur forme et leur technique se rapprochent des outils du gisement de Banovo (fig. 16).

Le cinquième site se trouve autour du groupe central des „Pobiti Kamani“ à proximité immédiate de la source „Suluzite“ (fig. 17). Les nouvelles trouvailles (grattoirs simples, grattoirs ronds, microlithes du type de gravette, des outils trapézoïdaux et des segments, ainsi que des pointes de silex à double retouche et à base concave) indiquent clairement le développement d'une civilisation humaine et sociale pendant une période relativement plus longue (fig. 12). Les outils en silex livrés par les fouilles effectuées en 1959 près de Suluzite viennent également appuyer ce témoignage.

Ces trouvailles suffiraient à elles seules pour confirmer le point de vue selon lequel l'assise géologique établie par Jaroslav Petrbok, et l'interprétation du matériel archéologique faite par J. Skutil nous obligent à reconsidérer un grand nombre des problèmes soulevés par le développement de la civilisation paléolithique.

Le gisement paléolithique près de Strašimirovo se trouve au lieu dit Kara-orman et englobe le groupe de Strašimirovo des „Pobiti Kamani“ (fig. 13). Presque toutes les trouvailles (outils en silex, éclats provenant de la taille du silex, pilons en quartzite etc.) par leur forme et leur tech-

nique ont de nombreux traits communs avec les trouvailles de Slănĉevo I et Slănĉevo II et avec celles de Beloslav I.

Le gisement paléolithique de Beloslav I est situé dans la localité dite des „Pjasacite“ (la Sablière) (fig. 15). Les objets qu'on y a recueillis remontent à une époque plus ancienne. Beaucoup des outils en silex (grattoirs, lames et pointes en forme de lame, pilons en quartzite, etc.) ont une grande analogie avec les objets livrés par les grottes du paléolithique de Bulgarie. Certaines pointes en silex dont la technique est relativement plus évoluée ont certainement été transportées par hasard des environs, et proviennent du site voisin paléolithique Beloslav II.

Le gisement paléolithique de Beloslav II s'étend sur les terres sises à l'est de la colline de Perĉan-Tĉpĉ et sur une partie du groupe sud des „Pobiti Kamani“ (fig. 17). On y a recueilli des grattoirs simples et doubles et ronds, des microlites, du type de la Gravette, ainsi qu'un certain nombre de lamelles de silex à traits parallèles sans retouche qui servaient de couteaux et de pointes (fig. 18). Ceci montre que cette culture datée par erreur de l'aurignacien a continué à exister aussi à la fin du paléolithique.

Le dernier de ces sites du paléolithique supérieur se trouve près de Harmankaja à proximité et au-dessus du lac de Beloslav (fig. 19).

Les objets caractéristiques de cette culture sont des outils en silex à double retouche (nucŀeus en forme de disque, lames et éclats de silex, etc.) (fig. 20). Cependant certaines trouvailles montrent qu'à cet endroit comme d'ailleurs aussi dans d'autres gisements de cette region la vie s'y est étendue sur un intervalle de temps plus long. Ceci est attesté par les diverses couleurs du silex et par sa technique.

Il convient de relever enfin que dans les gisements mis au jour dans la région des „Pobiti Kamani“ (Dikilitaš) les restes culturels proviennent de couches à une et à plusieurs assises, mais comme les sables mouvants n'ont pas conservé leur place initiale, on rencontre à la surface des trouvailles appartenant à plusieurs époques. Les fouilles ultérieures permettront certainement de mettre au jour aussi d'autres gisements avec des données stratigraphiques plus exactes.

РЕЦЕНЗИИ

Pierre Amandry. *Toreutique Achéménide.* Antike Kunst, No 2, 1959, стр. 38—55.

Авторът на това изследване се занимава с персийската торевтика, паметниците на която според него са разпръснати в Гърция, Тракия и Южна Русия. Статията е особено интересна с това, че в основата на проучването стоят два паметника, намерени у нас: известната амфора от Дуванли (Б. Филов. Надгробните могили при Дуванли, в Пловдивско. София, 1934, 46, № 14, обр. 56—59, табл. III и стр. 199) и златната амфора от съкровището при Панагюрище (Svoboda — Cončev. Neue Denkmäler antiker Toreutik. Praha, 1956, стр. 117—164). Тези два забележителни паметника са разгледани във връзка с някои други паметници, които авторът разделя в две групи: амфори и амфори-ритони. Към първата група спадат вази от типа на Дуванлийската амфора, едната дръжка на които е куха и снабдена с човка за изливане на течността. Амфорите-ритони имат по две отворчета на дъното, които служат за изливане на течността както амфората от Панагюрското съкровище. Всички вази от тази група, безразлично дали са само амфори, или са амфори-ритони имат някои общи особености: дръжки във форма на скачащо животно или чудовище — грифон, овен, бик или кон.

Във връзка с персийската торевтика авторът се спира най-напред на известния релеф от Персеполис (от приемната зала на Ксеркс), където са представени подобни амфори в ръцете на дарители, които ги поднасят на персийския цар. Амфори с подобни зооморфни дръжки са известни и в асирийски находки, а също така и в египетски от времето на XVIII династия. Появата на чучурче на едната от тези зооморфни дръжки и на канал през нея е развитие на асирийските и египетските амфори от този тип в Персия.

Най-напред авторът се спира на амфората от Дуванли, която разглежда подробно. При съствието на палметите и лотосовите листа върху плещите на амфората, поради което Филов и Ростовцев я смятат произведение на

гръцко-персийско изкуство, Амандри отминава като отбелязва, че тези орнаменти са навлезли отдавна в репертоара на изкуството на Ориента. Ето защо той е съгласен с тези изследвачи, които поддържат, че амфората от Дуванли не е гръцко произведение, повлияно от изкуството на Изтока, а ориенталско произведение, може би обогатено с блед отблясък на гръцкото изкуство. След подробен анализ на амфората, при който я съпоставя с една амфора със сребърна дръжка, намерена в Афганистан (табл. 21, 4 и 5), той стига до заключение, че в тези два паметника няма нито следа от елементите на гръцкото изкуство, поради което ги смята за типично персийски.

След това авторът се спира на друга подобна амфора, вероятно от Иран, украсена вместо с изображения на грифони с изображения на коне (табл. 22), която принадлежи на втората третина на V в. пр. н. е. Той разглежда също така и една амфора от Сирия (табл. 23), едната от дръжките на която представлява фигура на бик, а другата — фигура на овен. Находката, на която принадлежи тази ваза, може да се отнесе най-рано към края на VI в. Самата ваза изглежда от един по-стар тип. Във връзка с тази амфора той разглежда още две дръжки — едната, изобразяваща фигурка на овен, част от едно съкровище от Питом в Египет, другата — фигурка на крилат бик, намерена някъде в Месопотамия. Двете дръжки той отнася към първата половина на V в. пр. н. е.

Другата група вази — амфорите-ритони — е представена от два екземпляра, от които първият — една амфора от Понта с две зооморфни дръжки с изображения на козли, обърнати с глави един срещу друг, и украсена с венец от лотосови цветове и палмети — има по телото си отвесни канелюри и е снабдена на дъното си с две цилиндрични издатини с отвори за пиене. За изображенията на козлите авторът дава цяла редица паралели, някои недатирани — Афганистан и Южна Русия, други добре датирани, — от Армения и Гърция, от края на V или първата половина на IV в. пр. н. е.

Извънредно близка до тази ваза е амфората-ритон от Панагюрище. Със своите дръжки във форма на статуйки на кентавър, с двата си отвора на дъното и с общата си форма тя много наподобява вазата от Понта, от която се отличава главно по украсата си. Тук също е изобразен венец от лотосови цветове и палмети, но под него се реди сцена, в която са представени човешки фигури. Това кара авторът да смята златната амфора от Панагюрище, изработена в края на IV или в началото на III в. пр. н. е. недалеч от мястото, гдето е била намерена, от един наполовина еленизиран варварин или от един варваризиран грък, живеещ някъде по Черно море и произхождащ от семейство, прекарало тук повече от едно поколение.

Макар авторът на това изследване да не е знаел за моята публикация на Панагюрското съкровище (I. Venedikov. La date et l'origine du trésor de Panagurište. Acta Antiqua, 6, 1958, стр. 67—86) и макар да не се е занимавал с дешифрирането на надписите върху него, той е достигнал до почти същите заключения, до които достигнах и аз, разглеждайки съкровището като произведение на едно гръцко изкуство под персийско влияние и определяйки мястото, гдето е било изработено, още поточно в Лампсак, на Дарданелите, на азиатския им бряг. С това изследване се отхвърля окончателно и предположението, което беше изказано в първата публикация на съкровището от Д. Цончев, че то е било изработено в Атина. Откриването на цяла редица паралели за амфората от Панагюрище било от типа на вазата от Дуванли, било на амфориритони, разрешава по един безспорен начин въпроса за произхода на Панагюрското съкровище. Очевидно е, че амфората от Панагюрище е била изработена в един център, който следва традициите на ориенталската художествена индустрия от времето на Ахеменидите.

Ив. Венедиков

М. и Д. Гарашанин. Археолошка изкопаванъа у селу Раданъу, на локалитету „Криви дол“. В Сборник на Штипскиот музей, I, 1958—1959, Штип, 1959 г., стр. 1—60.

Самият сборник съдържа и други статии. Той е издаден на сръбски език с кирилица. Обхваща 136 стр. и приложения.

Статията, която ни интересува, съдържа данните, придобити от разкопките в некропола при с. Раданя, Щипско, който беше открит от мене през войната (Разкопки и проучвания. I, 1948, стр. 82). След моите сондажи проф. Гарашанин е предприел разкопки, които са дали по-скромни резултати. Въпреки

това авторът е могъл да открие пет гроба и това му дава основание да преразгледа и подложи на дискусия известното досега за този некропол. Получените от разкопките данни могат да се сумират в следното: погребенията са били извършвани с трупозаравяне с ориентация СЗ — ЮИ, а не са били безредно поставяни, както твърдят селяните, които са открили по-голямата част от предметите. Откритата керамика не се отличава много от керамиката в Южна Македония, известна от проучванията в некропола при Чаушица (Casson. Excavation in Macedonia. BSA, XXIV, 1925), при Пътеле (L. Reu. Bohemitsa. Albania, IV, Paris, 1927) или в Халкидика (P. Amandry. Collection Stahatos).

Освен керамика в некропола се намериха и мъниста от стъкло и кехлибар, фибули, малки бронзови съдинки и статуйки на водна птица от бронз. Един поглед върху тях и техните съответствия в съседните страни убеждава Гарашанин, че освен посочените от мене съответствия за тези материали в Илирийския Запад — Босна, Херцеговина, Далмация и т. н. — те имат още по-близки паралели на юг. В случая авторът се обляга на известните материали от гръцките светилища — статуйки в геометричен стил, изобразяващи водна птица, които са послужили за модели на македонските. Той дава също така паралели и за всички останали бронзови предмети, които сочат не към северозапад, а към юг.

Съответствията в Гърция довеждат Гарашанин до заключението, че предложената от мене дата за гробовете от Раданя не е вярна, че те не са от VI—V в., както е датирал подобни находки Рей, че те не са и от онази отдалечена епоха, когато ги датира Касън — X в. пр. н. е., а трябва да се отнесат към VIII—VII в. пр. н. е. Отсъствието на импортирани материали в гробовете от гръцки произход говорят в полза на това схващане.

По етнографските проблеми, които поставят материалите, авторът се съгласява с мене, че некрополът е пеонски, но изтъква уместно, че погребенията в некропола в Раданя са в могили. Той набляга върху моето гледище (Ив. Венедиков. Земите по Средния Вардар. Скопие, 1948, стр. 36), че пеонците не са нито траки, нито илири и че във формирането на тази етническа група значителна роля се пада на стари домашни елементи, които той нарича пеластии в съгласие с М. Будимир. Грци и Пеластии, 1950, стр. 35—36.

Това, което твърди Гарашанин, е напълно приемливо. В един доклад, който изнесох пред Археологическия институт (Илирийският въпрос под светлината на археологическите материали. ИАИ, XVII, 484, № 15), аз поддържах същите позиции. Има обаче някои неща, които стават мъчно удържими при това положение. Това е отношението между

културата на желязната епоха в Македония към тази в Босна. Желязната култура в Македония се явява в същност едно звено, което съединява културата на континентална Гърция по долините на Струма и Вардар с културата на земите по на север. Самата македонска култура е изпълнена с елементи, заети от гръцката. Тези елементи от високата гръцка култура, проникнали в Македония, свършват ли тук? Не минават ли по на север? Колкото и да изглежда странно, ние виждаме културите от Гърция и Халшат винаги обвърнати на север. Завъртим ли се на юг, ние ще видим една еладска култура от времето на геометричния стил, следвана от една тесалийска култура, после македонска, босненска и т. н., като стигнем до халшатската култура. И тази македонска култура, завряна просто в самата Гърция, се нарича „халшатска култура“ в Македония и се разглежда като някакъв далечен клон на културата в Централна Европа. Пътят, по който вървим, води към подруги, диаметрално противоположни заключения. До преди няколко години всички смятаха, че македонската ранножелязна култура е част от една по-северна култура. Днес това гледище си отива. Всички паралели на Гараганин сочат към Гърция. В древността гръците изградиха една забележителна култура. Безспорно обаче след тях по значение идваха македонците като най-важен фактор в разпространението на античната култура. Ние трябва да очакваме в Македония нещо повече от една периферна халшатска култура от периода С и D на халшатската епоха.

Говорейки за произхода на пеонците, които са носители на културата от некропола при Раданя, Гараганин забелязва, че двата последователни начина на погребване в малки могили в по-старата епоха и в надгробни тракийски могили в римската могат да бъдат илирийски, защото в Гласинац се издигат подобни могили — малки по размери. През последните години в областта на Варна, при с. Равна (Провадийско) бяха открити множество малки надгробни могили, напълно подобни на могилите при Гласинац по своите размери. Тези халшатски надгробни могили в Източна България съдържат погребения с изгаряне, а в Западна — със заравяне. По време те се отнасят към епохата преди надгробните могили от Дуванли, а съдовете, открити в тях, приличат много често поразително на тези от Гласинац и дори от Долна Долина. Ето защо ако ние изхождаме само от погребалния обичай, бихме могли да смятаме късните погребения в Баргала и за тракийски, и за илирийски. Обаче погребението, което ни интересува, е от II в. на н. е., датирано с шест монети от Фаустина. А по това време ние имаме в тази област и имена като Транупара,

които са типични тракийски. Това е едно съображение повече в полза за присъствието на траки в тази област през тази епоха.

Ив. Венедиков

Лихнид. Годишен зборник на народният музей во Охрид. Кн. I. Цялата книжка е посветена на едно изследване: В. Лахтов — И. Костелац. Нови истражування на некрополата Требенище, 1953—1954, Охрид, 1957, обхващащо 58 стр., 23 таблици и 2 плана. Както е известно, в архаичния некропол при Требенище бяха открити преди последната война общо 22 гроба. Те са изключително богати и между тях най-интересни са многобройните внесени вази, главно от Коринт, произведения на гръцката художествена индустрия.

Разкопките, предприети от музея в гр. Охрид, са дали добри резултати. Към откритите по-рано гробове сега са прибавени още 11, така че стават всичко 33. Дватама изследвачи са се опитали преди всичко да поставят в ред по-старите разкопки, като съберат всички данни за по-рано откритите гробове. След това са описали новите находки. Тук са установени интересни различия между погребенията на мъжете и на жените. Докато мъжете са погребани с посока 3—И, жените, обратно, с посока И—3. Главното значение на новите находки е в това, че те, макар и да са бедни, дават фона, на който се е явил гръцкият внос в Македония.

Както при некропола в Баргала, така и тук фибулите са от гръцки типове и колкото се отива по на север — по-варваризирани. Иглите са от познатите вече и типични за Требенище типове (B. Filov. Die archaische Necropol von Trebenische. Berlin, 1927). Тук ние добиваме представа за керамиката, която се среща през тази епоха в Западна Македония. Един извънредно интересен предмет е бронзовата стригила с надпис *Αντιχελ*. Новите находки от Требенище са накарали авторите да хвърлят поглед върху общите заключения за този некропол и да ги ревизират. Така напр. те отричат датата на Л. Попович — V—IV в. пр. н. е. — и се връщат към една по-стара дата — втората половина на VI в. или близо до нея.

Интересно е, че авторите смятат този некропол на древните десарети, които са живели в Охридско, за илирийски, а не за македонски. Причината за това е в същност вероятно обстоятелството, че в по-късната епоха тази област минава често от македонски в илирийски ръце и обратно и че римляните я изключват първоначално от своята провинция Македония. Според мене това изключване е

формално. Некрополът от Требенище е мястото, където духът на древна Македония е показан най-ясно — една варварска култура, със своя примитивна керамика и дребни находки, поставена под сянката на гръцката култура, илюстрирана с внос на големи, красиви и грижливо изработени гръцки скъпи бронзови вази. Ние трябва да съдим за присъствието на подобни импортирани материали и в други находки. Така напр. бягашата менада от Тетово (Ch. Picard. *Manuel d'archéologie grecque*, I, Paris, 1935) и статуйката на козела от Гевгелий са апликации към вази, които не са достигнали до нас, и ни показват, че главният път на търговията с Коринт едва ли е бил през адриатическия бряг и през Аполония и Епидамнос. Вероятно вносет е идвал през македонското крайбрежие. Поне така ще изглеждат нещата, докато се открият подобни материали и в Албания.

Ив. Венедиков

Лихнид II — III, Охрид, 1959. Цялата книжка е посветена на едно изследване от В. Лахтов. Археолошко ископуване на Требенишко кале, край селото Требенище, Охридско, 1953—1954 г. Охрид, 1959.

Сондажите, предприети от музея в Охрид тук, са дали материали от най-различни епохи, като се почне от неолита и се стигне до християнската епоха, но между тях заслужава да се споменат като извънредно важни 17-те гроба, открити в некропола на това антично

селище, които трябва да се датират главно през III в. пр. н. е.

Няколко чифта кухи златни обеци съставят една от интересните придобивки на музея в Охрид. Между тях заслужава да се отбележат един чифт, украсени с три последователни висулки — грозд, халка и стъклена негърска глава (табл. IV₄, гроб 1). Също интересни са обеците в гроб 3, с форма на лъвска глава в разширената част, и обеците от гроб 5, с форма на птичета, крилата на които са представени с вмъкнати в тях червени камъни. Керамиката е доста обикновена: вретеновидни лакримарии, характерни за III в. и по-късно, със сив цвят, понякога, когато са по-широки, украсени с концентрични кръгове по тялото си. Освен това се срещат стомнички, рядко скифоси и кантароси. Формите са главно елинистически и това е накарало автора да изтъкне тесните връзки, които са свързвали този край с Гърция през втората половина на IV и през III в. пр. н. е.

Интересни са фибулите, формите на които идат от север и запад. Те са от групата на фибулите с билатерална спирала. Прави впечатление пълното отсъствие в некропола на типичните за IV в. лекити с червена палмета и мрежест орнамент, внасяни от Атина.

Разкопките в Требенишко кале разкриват една нова страница от живота не само на това място, но и въобще на Македония през време, когато паметниците са редки и малки.

Двете книжки на Лихнид са значително постижение за музея в гр. Охрид.

Ив. Венедиков

БИБЛИОГРАФСКИ СЪКРАЩЕНИЯ

АИНМ	Археологически известия на Народния музей в София
ВДИ	Вестник древней истории
ГНМ	Годишник на Народния музей в София
ГНАМП	Годишник на Народния археологически музей в Пловдив
ГНБП(ГПНБМ)	Годишник на Народната библиотека в Пловдив
ГСУ ИФФ	Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет
ИАД(ИБИД)	Известия на Българското археологическо дружество
ИАИ(ИБАИ)	Известия на Българския археологически институт
ИВАД	Известия на Варненското археологическо дружество
ИЕИ	Известия на Етнографския институт
ИНМ—Бургас	Известия на Народния музей в Бургас
ИП(ИПр)	Исторически преглед
ИРАИК	Известия Русского археологического института в Константинополе
КСИИМК	Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях ИИМК
МИА СССР	Материалы и исследования по археологии СССР
Псп	Периодическо списание
РП	Разкопки и проучвания. Народния археологически музей в София
СА	Советская археология
Сб. БАН	Сборник на Българската академия на науките
СбНУ	Сборник за народни умотворения и книжнина
Сп. БАН	Списание на Българската академия на науките
СЭ	Советская этнография
AA	Archäologischen Anzeiger
AB	Archäologisches Beiblatt
ABV	Attic-blackfigured Vases
Arch. Ert	Archaeologiai Ertesitő
AJA	American Journal of Archaeology
ASPR Bull.	American School of Prehistoric Research
Bonn. Jahr.	Bonner Jahrdücher des Vereins von Altertumsfreunde im Rheinlande
BCH	Bulletin de Correspondance hellénique
CA	Cahiers archéologiques
CIL	Corpus inscriptionum latinarum
DA	Daremberg-Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines
JDAI (JAI)	Jahrbuch des Deutschen archäologischen Instituts
REn	Pauly-Wissowa Realenzyklopadie
RA (Rev. Arch.)	Revue archéologique
REG	Revue des Etudes grecques
RM	Römische Mitteilungen
R. Num	Revue Numismatique
SCIV	Studii și cercetări de storie veche

ПОКАЗАЛЕЦ

Абазий, брат на Григорий Бакуриани, 99.
 Абритус, славянски културен пласт, 2.
 Аврадака, жилищни помещения от манастира, 14.
 амфора, средновековна, от Плиска, 41; антична, от Ваякьойското блато, 256.
 апликация от бронз, от Плиска, 32; от олово, от средновековния некропол до Луковит, 79.
 Апиария до Попина, славянски културен пласт, 2.
 архитектура, жилищна, през IX—X в., 2; битова, 160; византийска, 160; турска, 161.
 архитектурни паметници, от Кюстендил, 207.
 архитрав, мраморен, от Кюстендил, 224.
 Асеновград, църкви, 99 и сл.
 Асклепий, Хигия и Телесфор, оброчни плочки, от светилището в Кюстендил, 214.
 ателиета за фаянсови изделия, в Златния рог, 121; Изник, 113.

Бакурианов замък до Асеновград, 106.
 Баново (Варненско), палеолитно находище, 271.
 Батак, Пазарджишко, каменна фигура, намерена в надгробна могила, 176.
 Бачково, Пловдивско, отбелязано в типикона на Григорий Бакуриани, 99.
 Белослав, Варненско, палеолитно находище, 269 и сл.
 Белица, Софийско, фигура от камък с глава на кон, 184.
 Белятово, крепост из Пловдивско, където загинал Григорий Бакуриани, 99.
 бюдо, фрагмент от турски фаянс, от София, 117, 128.
 „болярско жилище“, в Плиска, 17.
 брадва от желязо, от Плиска, 36.
 брънка от верига, желязна, от Плиска, 34.
 Брезово, Пловдивско, фигура от камък с глава на кон, 185.
 Буков при Пloeщи (Румъния), славянско селище, 2.
 Бял бряг, до Преслав — план на жилища, 18.

вази и фрагменти, турски фаянс, от София, 128, атически с черни фигури, от Аполония, 241.
 вазички, фрагменти, турски фаянс, от София, 130.
 Ваякьойско блато, находки от амфори, 253.
 ведро, дървено, от Кюстендил, 211.
 везни, желязни, от Плиска, 39.
 Велинград, глинена фигура с глава на кон, 173.
 Верибелово, дн. Владимирово (Толбухинско), първо заселище на кримските татари, 147.
 верижка, желязна, от Плиска, 37.
 Ветрен дол, глинени похлупак с изображение на човешки фигури, 173.
 вилица от бронз, от Плиска, 30.
 Виноградец, Пазарджишко, глинена фигурка с глава на кон, 180.
 Воден, дн. село Горни Воден, Пловдивско, останки на средновековен замък, 105.
 Волгодонски българи, 59.
 въдица от желязо, от Плиска, 41 и сл.; от бронз, от некропола до Луковит, 91.
 връх за стрела от желязо, от Плиска, 30 и сл.
 върхове за копия, от желязо, от Плиска, 34; от Кюстендил, 213.

Гази Гирай, наместник в Силистра, 146.
 Галия, глинена фигура на овен, 179.
 Гарван, Добруджа, славянско селище, 2.
 гвоздеи, желязни, от Плиска, 31.
 Гирай, Каплан, Масуд, Бати, Мехмед, върбишки султани, 147.
 Гираите, татарски султани, 145 и сл.
 глинени модел, на лодка, от Аполония, 250.
 Горна Василица, Софийско, фигура от камък с глава на кон, 185.
 гранитен постамент, от Кюстендил, 207.
 греди от землянка, в Плиска, 8.
 гривни, стъквени, от Плиска, 26 и сл.; от средновековния некропол до Луковит, 94 и сл.; бронзови, от некропола до Луковит, 94 и сл.; медни, от некропола до Луковит, 91 и сл.; желязна, от Кюстендил, 208.
 Григорий Бакуриани, основател на Бачковския манастир, 99 и сл.
 гробове, от средновековния некропол до Луковит, 92 и сл.
 гърнета, глинени, от Плиска, 42 и сл.

дворец, жилищен, в Плиска, 15 и сл.; Малкият и Големият дворец, от Плиска, 15, 20.
 декоративни мотиви, от мозайката в Кюстендил, 221.
 делва, глинена, от Плиска, 42.
 Диногечия, в Добруджа, славянско селище, 2.
 длето, желязно, от Плиска, 32.
 девине, долап, в турска къща, 161.
 Долно Левски, Пазарджишко, каменна фигура с глава на овен, 170.
 дом, домъцъ, вид жилищна постройка през IX—X в. в България, 4.
 Дорково, Пазарджишко, фигура от камък с глава на кон, 183.
 Долни Пасарел, Софийско, фигура от камък с глава на кон, 176.
 дръжка за ведро, желязо, от Плиска, 41.
 дърводелци, у Йоан Екзарх, 4.
 дърворезба в сарая от Върбица, върху врати, 156, върху тавани, 157.

Енина, Старозагорско, фигура от камък с глава на кон, 185.
 Епона, келтйско божество, проникнало в Тракия, 182.
 еркер, в сарая във Върбица, 151, в българска къща, 161.
 Ескус, славянски културен пласт, 2.
 Етрополе, фигура от камък с глава на кон, 170.
 желязца за обувки, от Кюстендил, 211.
 женски бюст от шук, от Аполония, 250.
 жилища, едностайни, надземни от Плиска, 9, Мадара, 9, Преслав, 10.
 жилищно строителство в България през IX—X в., 10.
 занаятчийско производство на каменни фигури с глава на кон и овен през античността, 168.
 Захариново, село с неизвестно местоположение, отбелязано в типикона на Бачковския манастир, 108.

звънче от бронз, от Плиска, 34.
землянка, най-простата жилищна постройка у славяните, 5, открити при Гарван, Тулчанско, 6, в Плиска, 8.
змия, изобразена върху фигура от камък, от Мухово и Оборище, 171.
знаци върху глинени съдове от Плиска, 49.

изкуство, мохамеданско, 112.
Ибрахим ибн Якуби, арабски писател, 3.
игли, от бронз от средновековния некропол, от Луковит, 93; от желязо, от средновековния некропол, от Луковит, 95; римски, от Кюстендил, 208.
Йоан Екзарх, български писател, 3.
истъба, вид жилищна постройка през IX—X в. в България, 4.

каменен акведук в съседство с Бакуриановия замък, 107.
кана, турски фаянс, от София, 114.
кана, антична, чернофигурна, от Ваякьойското блато, 253.

капачета, турски фаянс, от София, 128.
капител, дървен, от сарая във Върбица, 154 и сл.
келтски култови фигури, 165.
керамична работилница в Преслав, 12.
керамична находка от Западното Черноморие, 253.
клопатар, железен, от Плиска, 34.

клатъ, вид жилищна постройка през IX—X в. в България, 4.

ключ, железен, от Плиска, 34.
ключове за врати, железни, от Кюстендил, 210.
ключове, пръстени, железни, от Кюстендил, 209.
колани, части, от желязо, от средновековния некропол от Луковит, 97 и сл.
колело със спици, върху фигура с глава на овен, от Оборище, 79.
колона, гранитна, от Кюстендил, 207.
копчета, бронзови, от средновековния некропол до Луковит, 75 и сл.
корнизи, от камък, от Плиска и Преслав, 18 и сл.
косер, железен, от Плиска, 39.
кратер, античен с червени фигури, от Несебър, 257.
крепост-убежище при Асеновград, 104.
кръстче, с дупчица в средата, върху каменна фигура, от Пирдоп, 179.

кръст, епископски, от сплав, от Плиска, 28 и сл.
кубчета от мозайка, от Кюстендил, разкрита през 1923, 212 и през 1953, 220.

кука, желязна, от Кюстендил, 212.
кули в двореца на Гирите, във Върбица, 148.
купи и фрагменти, от турски фаянс, от София, 122, 128.

къща, българска, през епохата на турското владичество и турска, 160.

къща, вид жилищна постройка през IX—X в. в България, 4.

къщи, дървени, у македонските славяни, 3.
Кюстендил, фигура от глина с глава на овен, 168; плоча с изображение на Ескулап, Хигия и Телесфор; на Митра, 226; дървено ведро, 211; желяза за обувки, 211; мозайка, открита през 1923 г. и през 1953 г.

Леонарий, келтски водач, 181.
Лесичево, Пазарджишко, фигури от камък с глава на овен, 170, и глава на кон, 170.
Лизимах, тракийски владетел, 181.
Луковит, средновековен български некропол от XIV в., 71; накитни предмети, 82 и сл.; сребърни монети от Иван-Александър и сина му Михаил, 91; въдица от бронз, 91; части от колани, 97 и сл.
Лутарий, келтски водач, 181.
лъжица, от мед, от Плиска, 36.

магазини, търговски, от Преслав, 13.
Мадарска крепост, едностайни постройки, 9.
материя, златотъкана, от средновековния некропол до Луковит, 80.

Меджидия в Добруджа, славянско селище, 2.
микролити, кремъчни оръдия от палеолитното селище при Побитите камъни до Белослав, Варненско, 283.
могила, надгробна, в м. Мушат до Луковит.
мозайки, римски, открити през 1909, 260, през 1923 г., 215 и през 1953 г., 231.

Могилица, Смолянско, стари къщи, 161.
монети, златна от Юстин I, от Попина, 7, медни византийски, колективна находка от Луковит; от Йоан Цимисхий, Василий II и Константин, Теодора, Константин Дука, Михаил IV, от Плиска, 25; римски от Константин Велики и Анастасий, 25; сребърни, български, от Иван-Александър и сина му Михаил, от некропола при Луковит, 78 и сл.

Мухово, Пазарджишко, фигури от камък с глава на овен, 166 и сл.

Мушат, местност до Луковит, със средновековен некропол от XIV в.

мъниста, стъклени, от Плиска, 32; от средновековния некропол до Луковит, 78 и сл.

надпис, гръцки върху оловен печат от Симеона, 27; върху мрамор, от Плиска.

накити, от средновековния некропол до Луковит, 82 и сл.; от Кюстендил, 208.

напръстник, от бронз, от Плиска, 41.

Никополис ад Иструм (до Никоп), славянски културен пласт, 2.

Николициел, при Исакача в Добруджа, славянско селище, 2.

нитове, железни, от Плиска, 32.

ниши, в църкви от Асеновград, 101; в стените на турските къщи, 161.

Новиодунум при Исакача в Добруджа, славянско селище, 2.

нож, железен, от Плиска, 39.

ножове, кремъчни, от палеолитните находища до Слънчево, Варненско, 275 и сл., Страшимирово, Варненско, 288 и Белослав, Варненско, 288.

ножчета, железни, антични, от Кюстендил, 209.

ножове и ножовидни кремъчни остриета, от палеолитните находища при Баново, 272, и Белослав, Варненско, 288.

нуклеуси, от кремък, от палеолитните находища при Баново, Варненско, 271, Побитите камъни, Белослав, Варненско, 281 и сл.

обеци, бронзови от Плиска, 32, от средновековния некропол от Луковит, 77 и сл.; сребърни, от средновековния некропол до Луковит, 79 и сл.; железни, от некропола до Луковит, 79 и сл.

обеци с висулки-луници, от некропола до Луковит, 75 и сл.

обкова, желязна, от Плиска, 34.

Оборище, Пазарджишко, фигурка от камък с глава на овен, 171.

образ, на цар Симеон, върху оловен печат, 69.

обръч, железен от ведро, от Плиска, 32.

огниво, желязно, от Плиска, 30.

огрибка, желязна, от Плиска, 32.

Орландовци до София, фигура от глина с глава на овен, 167.

паметници от Аполония в Лувъра, 239; от Пауталия дн. Кюстендил, 105 и сл.

паница, чернофирнисова, от Несебър, 260.

пант от врата, железни, от Плиска, 36.

параклиси, Аи Трапеза и св. Спас, в Асеновград, 108.

Пателеница, Пазарджишко, фигура от глина с глава на овен, 167 и сл.

пенсети, бронзови, от некропола до Луковит, 97.

печат, оловен, от Плиска, 41; от цар Симеон, от Преслав, 67 и сл.

Петрич, крепост, до Асеновград, 105.

Пирдоп, фигура от камък с глава на овен, 171 и сл. плетеница, от мозайка, от Кюстендил, 233.

Плиска, стара българска столица, 5 и сл.; монети, византийски, 25.

- Преслав, стара българска столица, 5 и сл.
 Пловдив, фигура от глина с глава на овен, 167.
 Побити камъни, Централна група, палеолитно находище, 281.
 погребения, тракийско, до Луковит, 73; двойни, пак там.
 полагта, вид жилищна постройка през IX—X в. в България, 4.
 полуземлянки, открити при Асеново, Силистренско, Плиска и Попина, Силистренско, 7.
 Попина, славянско селище, 2.
 Поповица, Пловдивско, фигура от камък с глава на овен, 170.
 постройки, жилищни, едноклетъчни от IX—X в., от Плиска, 5; едностайни, надземни от IX—X в., от Плиска, 9, от Мадарската крепост, 10, от Преслав, 10; с верижен план, от Гарван в Добруджа, 10, Плиска, 10 и сл., Преслав, 10 и сл.; със сложен план, от Плиска и Преслав, 14; тристайни, от Преслав, 12.
 похлупак, меден, от Плиска, 39.
 предмети от печена глина, от Аполония, 245.
 Преслав, оловен печат, от цар Симеон, 91.
 Прокопий, византийски писател, 3.
 Прохорово, Сливенско, фигура от камък с глава на овен, 170.
 пръстени, бронзови, от средновековния некропол до Луковит, 75 и сл.; с камък, от същото място, 77; от калай, от същото място; от мед, от Плиска, 30 и сл.
 Псевдомаврикий, византийски писател, 3.
 Райково, Смолянско, стари къщи, 161.
 резба върху врата, прозорци и дървени части, в сарая във Върбица, Коларовградско.
 резервоар за вода, в крепостта-убежище при Асеновград, 105.
 релеф на Митра, от Кюстендил, 226.
 риби върху фигури от камък, от Поповица, Пловдивско 171.
 Румъния, глинени глави на овен, 178.
 сарай, на Гираите във Върбица, 144 и сл.
 Св. Димитър, височина до Асеновград, 102.
 светилище на Асклепий, Хигия и Телесфор, в Кюстендил, 214.
 сграда, обществена, в Кюстендил, 223.
 Северна Италия, глинена фигура с глава на кон, 175; каменна фигура с глава на овен, 174.
 секач, железен, от Плиска, 32.
 селища, тракийско при Мухово, 176, Долни Пасарел, 176; славянски, при Абритус, Апиария, Диногоция в Добруджа, Попина, Силистренско, 2, Асеново, Силистренско, Гарван, Тулчанско, Николицел при Исакча, Новодунум, Никополис ад Иструм, Сучава, Буков, при Плоещи, Хлинча при Яш, 2.
 Симеон, цар български, 68.
 скелети, от средновековния некропол при Луковит, 75 и сл.
 скоби, железни, от Плиска, 30 и сл.
 Сливен, преселници-татари, от Крим, 146.
 „слънце“, резба, върху врата, от сарая във Върбица, 150 и сл.
 Слънчево, Варненско, палеолитно находище, 274.
 Смолско, Софийско, фигура от глина с глава на кон, 167.
 средновековен български некропол до Луковит, 71 и сл.
 Стара Загора, фигура от глина с глава на кон, 180.
 Стенимахос, дн. Асеновград, село през 11 в., 99.
 странноприемница през 11 в. в Асеновград, 100.
 Страшимирово, Варненско, палеолитно находище, 283.
 Стрелча, Пазарджишко, фигура от камък с глава на кон, 167.
 стропъ, вид жилищна постройка през IX—X в. в България, 4.
 стълки, кремъчни, от палеолитните находища до Баня, 272, Слънчево, 275, Страшимирово, 284, Бело-са, Варненско, 287.
 сулски сарай, във Върбица, Коларовградско, 148.
 Суча, в Румъния, славянско селище, 2.
 съддинен с релефна украса, от Кюстендил, 226.
 сържелезен, от Плиска, 32.
 талисти, находища в Ихтиманска Средна гора и Ропите, 168.
 теж, глинена за рибарска мрежа, от некропола до Ловит, 91.
 тежги, бронзови за везни, антични, от Кюстендил, 2 и сл.
 тохбронз, от Плиска, 30; железни, от средновековния некропол до Луковит, 76 и сл.
 Топница, Кюстендилско, фигура от глина с глава на овен, 171.
 трайско селище, до Долни Пасарел, Софийско, намерена фигура от камък с глава на кон, 176.
 тръчка, глинена, от Плиска, 44.
 тръс, вид жилищна постройка през IX—X в. в България, 4.
 тури фаянс, от София, 111.
 тък, позлатена, от средновековния некропол до Луковит, 75 и сл.; ленена, от същото място, 94.
 уст, издаден от Григорий Бакуриани, за Бачковския мастир, 99 и сл.
 Усто, Смолянско, стари къщи, 161.
 фая, турски, от София, 111 и сл.; произхожда от Диаск, Родос, Кютакия, Златен рог, 118.
 ферин, султански от 1793, 146.
 фиби, бронзови, от Плиска, 30; тракийски тип, от Луковит, 72; железна, римска, от Кюстендил, 208.
 фигури от камък с глава на кон, от Яна, Белица, Г. Васица, Горни Пасарел, Етрополе, Софийско, Лесиево, Дорково, Долно Левски, Панагюрище и Стрелча-Пазарджишко, Тюркмен и Бегово, Пловдивско, Ейна, Старозагорско, 176, и Загорци, Сливенско.
 фигури от камък с глава на овен, от Пирдоп и Смолско, Софийско, от Д. Левски, Лесичево, Оборище и Мхово, Пазарджишко, Поповица, Пловдивско, Тъжа, Стрзагорско и Прохорово, Сливенско, 179 и сл.
 фигури от глина с глава на кон, от Виноградец и Сарра, Пазарджишко, 187.
 фигури от глина с глава на овен, от Орландовци, Дорково, Домляна, Пателеница и Черногорово, Пазарджишко-Пловдив, Стара Загора, Кюстендил и Тополница, Кюстендилско, 188 и сл.
 филжани и фрагменти, от турски фаянс, от София, 12.
 фрагменти от атически вази, с черни фигури, от Аполония, 241; от атически вази, с червени фигури, от същото място, 244, от родоски блюда, пак от там, 239.
 Фракия, глинени фигури на овен, 176.
 халк, железна, от средновековния некропол до Луковит, 91.
 Хисалъка, до Кюстендил, 205.
 Хлина, Румъния, славянско селище, 2.
 храмна, храмнища, вид жилищна постройка в България през IX—X в., 4.
 хъжа, хъжа, хъжна, хъжница, вид жилищна постройка в България през IX—X в., 4.
 църква, св. Богородица¹Петричка, 100, св. Богородица благовещение, в Асеновград, 101; св. Георги, пак там, 100, св. Йоан Предтеча, пак там, 101.
 църква-костница, в Бачковския манастир, 101.
 цев, костена, от Плиска, 41.
 чаши, стъклена, от Плиска, 26.
 чепало, железно, от Плиска, 32.

черупки, раковини, от средновековния некропол до Луковит, 79 и сл.

Чомлеккьой, дн. Ботево, Ямболско, 1664 г., 147.

чрътогъ, вид жилищна постройка през IX—X в. в България, 4.

чук, железен, от Плиска, 34.

чукалка, каменна, от палеолитното находище Харманкая, 291.

чукче, желязно, от Кюстендил, 213.

Шестоднева, от Йоан Екзарх, 4.

шило, еленов рог, от Плиска, 39.

шип, железен, от Плиска, 34.

шнур, ленен, от средновековния некропол до Луковит, 77.

щипка, желязна, от Плиска, 34.

Юпитер, бронзова статуйка, от Франция, 178.

Ямбол, преселници-татари, от Крим, 146.

Яна, Софийско, огнище с фигури на кон от камък, 165 и сл.

СЪДЪРЖАНИЕ

Миятев Кр. — Жилищна архитектура в България през IX—X в.	..
Станчев Ст. — Материали от дворцовия център в Плиска	..
Герасимов Т. — Новооткрит оловен печат на цар Симеон	..
Станчев Ст. и Ив. Начева — Средновековен български некропол до Луковит	..
Цончев Д. — Строежи на Григорий Бакуриани в Асеновград и околността	..
Станчева М. — Турски фаянс от София	..
Михайлов Ст. — За „султаните“ и сарая във Върбица	..
Герасимов Т. — Келтски култови предмети от България	..
Иванов Т. — Паметници от Пауталия	..
Огненова Л. — Една мозайка от Пауталия	..
Frel J. — Monuments d'Apollonie Pontique au Musée du Louvre	..
Бакалова М. — Керамични находки от Западното черноморие	..
Berciu D. — Quelques problèmes communs de la préhistoire de la Roumanie et celle de la Bulgarie.	..
Джамбазов Н. и Маргос А. — Към въпроса за проучването на палеолитната култура в района на По- битите камъни (Дикилиташ)	..
Рецензии.	..
Библиографски съкращения	..
Показалец	..

TABLE DES MATIÈRES

Mijatev K. — Die Wohnhausarchitektur im Bulgarien vom 9. und 10. Jahrhundert	20
Stančev St. — Materialien aus dem Schloßzentrum in Pliska	63
Gerassimov T. — Un molibdobulle nouvellement découvert du roi Siméon	70
Stančev St. et J. Načeva — Une nécropole bulgare du Moyen Age	98
Tzontchev D. — Les constructions de Grégoire Bacuriani à Asenovgrad et ses environs	109
Stancheva M. — Turkish faience from Sofia	133
Michaïlov St. — Sur les sultans et le sarai de Varbica	163
Gerassimov T. — Chenets celtiques de Bulgarie	189
Ivanov Th. — Denkmäler aus Pautalia	228
Ognenova L. — Une mosaïque de Pautalia découverte en 1955	237
Фрел И. — Паметници от Апология Понтийска в Лувърския музей	281
Bakalova-Delijska M. — Trouvailles de céramique du littoral occidental de la Mer Noire	260
Берчу Д. — Някои общи проблеми от праисторията на Румъния и България	268
Djambazov N. et Margos A. — Sur la civilisation paléolithique dans la région des „Pobiti Kamani“ (Dikilitaş)	297

ИЗВЕСТИЯ
НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ
Т. XXIII, 1960

Редактор на издателството Л. Цанева
Худ. редактор М. Кънева
Техн. редактор Ил. Протич
Коректор А. Феслийска

*

Дадена за набор на 7. VI. 1960 г. Подписана за печат на 3. XII. 1960 г.
Формат 59/84/8. Тираж 700
ЛГ II—6—1960

Печатни коли 39 Издателски коли 32,37
Приложения : печ. коли 1 : изд. коли 0,83
Книжно тяло 37,25 лв. Приложения 5,65 лв. Подвързия 0,70 лв.
Цена 43,60 лв.

*

Набрана и отпечатана в печатницата на Българската академия на науките,
София, ул. Иван Вазов 13
Поръчка № 273

Известия на Археологически институт, т. XXIII, 1960

ЗАБЕЛЯЗАНІРЕШКИ

Стр.	Ред	Напечат	Да се чете
85	2 отдолу	indiguent	indiguent
92	1 "	Fig. 12	Fig. 11
169	27 отгоре	(№ 68)	(№ 62)
171	17 "	(обр. 6, 12 и	(4, 9, IV ₃)
228	7 отдолу	1949	1909
235	5 и 11 "	Black	Blake
237	14 отгоре	rouge	noir